वनव्यवस्थापन समितीमुळे आदिवासींमध्ये झालेल्या सामाजिक, आर्थिक बदलाचे अध्ययन

(परीक्षेत्र : पश्चिम नाशिक)

A Thesis Submitted To
Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune
For the Degree of Doctor of Philosophy (Ph.D.)

In SOCIAL WORK Subject

Under the Board of SOCIAL WORK Studies

Submitted By
GHANASHAM BABURAO JAGTAP

Under The Guidance of
DR. DHANANJAY B. LOKHANDE

Month & YEAR
September 2016

C E R T I F I C A T E

This is to certify that the thesis entitled **वनव्यवस्थापन समितीमुळे आदिवासींमध्ये झालेल्या सामाजिक, आर्थिक बदलाचे अध्ययन** which is being submitted herewith for the award of the Degree of Vidyavachaspati (Ph.D.) in Social Work of Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune is the result of original research work completed.

by Shri. **GHANASHYAM BABURAO JAGTAP** under my supervision and guidance. To the best of my knowledge and belief the work incorporated in this thesis has not formed the basis for the award of any Degree or similar title of this or any other University or examining body upon him/her.

Sd/-
Signature of the Research Guide
Dr. Dhananjay Lokhande

Place :

Date :

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत प्रबंध पीएच.डी.च्या पदवीसाठी सादर करताना मला अत्यानंद होत आहे. त्याचा विषय **''संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीमुळे आदिवासींमध्ये झालेल्या सामाजिक, आर्थिक बदलाचे अध्ययन''** हा आहे. या विषयाची तयारी करत असताना मला अत्यंत तज्ज्ञ, अनुभवी अशा व्यक्तींचे मार्गदर्शन व सहकार्य लाभले. त्यांच्या अमूल्य मार्गदर्शनाबद्दल मी त्यांचे आभार मानू इच्छितो.

मला पीएच.डी.च्या पदवीसाठी प्रवेश व परवानगी दिल्याबद्दल टिळक विद्यापीठ, पुणे यांचे आभार मानतो. विद्यापीठाचे कुलपती मा.श्री.विश्वनाथ गोपाळ पळशीकर, कुलगुरू मा. श्री. डॉ. दिपक टिळक व विद्यापीठाचे कुलसचिव डॉ. उमेश खंडेराव केसकर यांचा मी ऋणी आहे.

अत्यंत मन:पूर्वक मी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. धनंजय लोखंडे, प्राध्यापक व विभागप्रमुख, प्रौढ व ज्ञानविस्तार विभाग, सावित्रिबाई फुले पुणे विद्यापीठ यांचे आभार मानतो. ज्यांच्या मौल्यवान मार्गदर्शनामुळे व सातत्यपूर्वक प्रयत्नांमुळे मी हा प्रबंध पूर्ण करू शकलो. त्यांच्यासोबत काम करण्याचा अनुभव अत्यंत आनंददायी व तणावविरहित होता. त्यांनी त्यांच्या व्यस्त कार्यपध्दतीतून अत्यंत मौल्यवान वेळ काढून मला मार्गदर्शन केले त्यामुळेच माझे कार्य सातत्यपूर्वक होत राहिले. त्यांचे व त्यांच्या पर्यवेक्षणाच्या अत्यत निष्णात पध्दतीमुळे माझे संशोधनकार्य ताणविरहित उच्च प्रेरणेचे होत राहिले. त्यांचा संशोधनातील सहभाग व मार्गदर्शन यामुळेच माझे संशोधनकार्य पूर्ण होउ शकले त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

प्रा. डॉ. फारुक शेख, प्राचार्य, संदिप महाविद्यालय, मालेगाव यांनी मला स्थानिक ठिकाणी निरंतर मार्गदर्शन केले. मार्गदर्शनाबरोबर प्रोत्साहन व संशोधनच कार्याविषयी सतत समुपदेशन केले. त्यांच्या शिवाय माझे संशोधन कार्य पूर्ण होउ शकले नसते. त्यांच्या प्रेरणेमुळेच मी सतत कार्यरत राहिलो. तसेच डॉ. कुंभार, डॉ.देवानंद शिंदे, डॉ. माधव कुलकर्णी यांचाही मी मन:पूर्वक आभारी आहे.

टिळक विद्यापीठातील समाजशास्त्र विभागाचे अधिष्ठाता मा.श्री.

डॉ.शशिकांत जी.लोखंडे, समाजकार्य विभागप्रमुख मा. श्री. प्रा. प्रकाश यादव, प्रा. कार्तिकी सुबकडे, प्रा.गीता जोशी, प्रा. केतकी गोखले,प्रा.गौरी क्षिरसागर, प्रा.दादा देदास तसेच विद्यापीठ पीएच.डी. विभागप्रमुख मा. पूर्णिमा वाते मॅडम व टिळक विद्यापीठातील सर्वच कर्मचारी यांचे मला सतत सहकार्य मिळत राहिले त्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानतो.

मी ज्या संस्थेत प्राध्यापक म्हणून कार्य करतो त्या संस्थेचे सरचिटणीस मा. श्री. निलिमाताई पवार व इतर सर्व पदाधिकारी यांचे मला सतत मार्गदर्शन मिळत राहिले त्याबद्दल मी सर्वांचा ऋणी आहे.

माझ्या महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापक सहकारी व शिक्षकेतर कर्मचारी यांनीही माझ्या संशोधनकार्यात वेळोवेळी सहकार्य केले त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

प्रस्तुत संशोधनकार्यात माझ्या काही विद्यार्थ्यांनीसुध्दा सहकार्य केले आहे त्यामध्ये स्वप्नील शिर्के, सिमा शेजवळ, राकेश, प्रशांत फटांगरे, राहुल बैरागी अशा अनेक विद्यार्थ्यांचे सहकार्य लाभले त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

या व्यतिरिक्त माझे प्रेरणास्थान माझे पिता आदर्श शिक्षक,राज्य पुरस्कार विजेते बाबूराव रामजी जगताप व माझी माता आदर्श शिक्षिका श्रीमती शकुंतला बाबुराव जगताप यांची प्रेरणा मला सतत मिळत राहिली. माझ्या संशोधनकार्यात आर्थिक व सामाजिक सहकार्य करणारे व मला सतत कार्यप्रवण ठेवणारे माझे बंधू व त्यांचा परिवार मा. श्री. संजय, मा. श्री. ज्ञानेश, मा.श्री. प्रशांत यांचाही मी ऋणी आहे. तसेच माझे सर्व नातेवाईक व सासरे मा.श्री. पांडुरंग इंगळे व त्यांचा परिवार यांचेही सहकार्य व मार्गदर्शन मिळाल्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

माझी पत्नी संगीता घनश्याम जगताप हिचे सहकार्य, सहभाग, प्रेरणा व सततच्या पाठपुराव्यामुळेच मी संशोधनकार्य पूर्ण करू शकलो ज्यामध्ये माझी मुलगी पायल व मुलगा ध्रुव यांचाही सहभाग आहे.

प्रा.घनश्याम बाबूराव जगताप

प्रकरण १

वनव्यवस्थापन पार्श्वभूमी

१.१ वन-व्यवस्थापन समिती संकल्पना

१.१.१ वनव्यवस्थापनाची पार्श्वभूमी

१.१.२ वनव्यवस्थापनाचा जागतिक दृष्टिकोण

१. २ महाराष्ट्रातील वनांची सद्यस्थिती व आदिवासी

१.२.१ नाशिक जिल्ह्यातील पश्चिम वन विभाग व वनक्षेत्राचा तपशील

१. २.२ संशोधन परिक्षेत्रातील वनउत्पादन व आदिवासी

१. ३ आधुनिक वननीती व स्थानिक आदिवासी

१.३.१ कार्यपध्द्ती-सहभाग व कौशल्य

१.३.२ संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रम हस्तक्षेपाचे उददे्श

१.३.३ संयुक्त वनव्यवस्थापनाबाबत शसनाच्या सूचना

१. ३.४ संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमातील संकल्पना व आदिवासी

१. ४ सारांश

प्रस्तावना

भारतीय आदिवासी समाज हा डोंगर, द-या व पाड्यांमध्ये पूर्वीपासून निवास करीत आहे. या परिवेशामुळे त्यांची समाजव्यवस्था व अर्थव्यवस्था वनाधारित निर्माण झाली आहे. भारत सरकारने १९९८ पासून वन धोरणामध्ये बदल केला. वनसंवर्धन व संरक्षणासाठी वन व्यवस्थापन समित्यांचे गठण करण्यास सुरूवात केली. या समितीचा आदिवासी समुदायावर होणारा प्रभाव समजून घेण्यासाठी समाजकार्याच्या पद्धतीचा वापर करून प्रस्तुत संशोधनकार्य हाती घेण्यात आले आहे. यासाठी संशोधन अभ्यासाचे शीर्षक श्वन व्यवस्थापन समितीमुळे आदिवासींमध्ये झालेल्या सामाजिक, आर्थिक बदलाचे अध्ययनश असे आहे. या विषयाच्या अध्ययनासाठी नाशिक जिल्ह्यातील पश्चिम वनक्षेत्र

निवडण्यात आले आहे. याच विभागातील वनव्यवस्थापन समित्यांचे प्रभाव व महत्त्व समजून घेण्याचा व विषय ओळखीचा प्रयत्न अभ्यासकाने केला आहे.

प्राचीन काळापासून मानव वनांपासून लाभ घेत आला व थोड्याफार प्रमाणात वनसंवर्धन ही करीत आला आहे. असे सबंध अनेक वर्षे कायम राहिले. १७ व्या शतकात झालेल्या औद्योयोगिक क्रांतीनंतर मानवी प्रवृत्तीमध्ये बदल झाला. मानव आपल्या स्वार्थासाठी वनांकडून फक्त घेत राहिला. वनांना त्याने काहीही दिले नाही. परिणामी वनांचा -हास होत गेला. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अतिशय गांभीर्याने या विषयाकडे बघितले गेले. अनेक बैठका, सभा, चर्चासत्र पार पडले. अनेक करार अस्तित्वात आले. वन संवर्धनासाठी अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय कायदे करण्यात आले. परिणामी वनांवर सर्वस्व अवलंबून असणा-या स्थानिक आदिवासींची स्थिती अत्यंत वाईट झाली. स्थानिक आदिवासीं समाजाच्या मुख्य व्यवस्थेपासून लांब असणारे, संपत्ती नाही. सुपीक जमीन नाही. अशा अवस्थेत आजही जगत आहोत. वनकायद्यामुळे जंगलात वृक्षतोड किंवा शिकार करता येत नाही व वनसंवर्धनही करता येत नाही. १९७० पर्यंत राज्याने वनांचा ताबा व अधिकार आपल्याकडे ठेवला. तोपर्यंत स्थानिक आदिवासी म्हणजे वनांना नष्ट करणारे समुदाय असा सर्वसाधारण समज होता. मात्र नंतरच्या काळाते सर्व जगाच्या असे लक्षात आले की, वनांच्या भोवती राहणारा समुदाय निश्चितपणे आपली उपजीविका भागविण्यासाठी वाळलेल्या फांदया, काठ्या, फळे, पाने, कंदमुळे यांचा वापर करतो. याचबरोबर स्थानिक वनांमध्ये साफसफाई, वृक्षकटाई, नैसर्गिकरित्या वनसंवर्धनाचे काम तो करीत आला आहे. वनांमधून कधीही स्थानिकांनी अतिरिक्त वनउत्पादन गोळा केले नाही. आपली गरज भागेल इतकाच स्थानिकांनी केला. या बदल्यात त्याने मोठया प्रमाणात वनसंवर्धन केल्याचे दिसते. हा दृष्टीकोण ही विकसित होत गेला. शासकीय यंत्रणेने व व्यवस्थेनेही ते मान्य केले. शासनानेसुद्धा आपला दृष्टीकोण बदलला. लोकसहभागाच्या माध्यमातून शासनाच्या योजना राबविण्यास सुरुवात झाली. १९७० नंतर वन सक्षमीकरण या संकल्पनेकडे शासन वळल्याने लोकसहभागाचे महत्त्व शासकीयत्व योजनेत वाढले आहे. २१ व्या शतकात लोकसहभाग कोणत्याही शासकीय योजनेत महत्त्वपूर्ण बाब ठरली आहे. याच तत्त्वाचे पालन करून शासनाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीमार्फत वनसंवर्धनाची योजना

निर्माण केली आहे. या योजनेमार्फत स्थानिकांच्या वनाधारीत गरजांची पूर्तता करता येते. तसेच वनसंवर्धन व वनसंरक्षण हे उददे्शसुध्दा साध्य होतात.

ह्या कार्यक्रमाचे मुख्य दोन उद्‌देश खालीलप्रमाणे आहेत.

१. स्थानिकांच्या सहकार्यातून वनसंवर्धन करणे.

२. स्थानिकांच्या जंगल आधारित गरजा पूर्ण करणे.

या योजनेमध्ये राज्य शासनाचा वन विभाग, स्थानिक समुदाय व उपलब्ध असल्यास स्वयंसेवी संस्था यांच्या समन्वयाने वनव्यवस्थापनाचे कार्य पार पाडले जाते. स्थानिकांची मदत वनसंरक्षण व संवर्धनासाठी घेतली जाते. मोबदल्यात स्थानिकांच्या वनाधारित गरजा व उत्पन्न पूर्ण होतात. रोजगाराच्या संधी मिळतात. या सर्व प्रक्रीयेतून स्थानिकांचा सामाजिक व आर्थिक विकास करणे शक्य होते.

या संदर्भात १९९८ च्या भारताच्या वननीतीमध्ये वनव्यवस्थापनाचे धोरण व उद्‌देश स्पष्ट केले आहेत. यानंतर तशा सूचना १ जून १९९० मध्ये केंद्र शासनाने राज्य शासनास दिल्या आहेत. त्यानंतर २००० व २००२ मध्ये केंद्र शासनाने या सूचनांची पुनरावृत्ती केली आहे. या सर्व सूचनांचा महाराष्ट्र शासनाने गांभीर्याने विचार करून २५ एप्रिल २००३ मध्ये वन विभागास वनव्यवस्थापनाच्या कामात स्थानिकांचा सहभाग घ्यावा असे निर्देश दिले. केंद्र शासनाच्या सूचनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी वन-व्यवस्थापन समित्यांचा विचार करून त्या तयार करण्यात आल्या. जी गावे वनालगत आहेत अथवा वन जमिनीत आहे. अशा ठिकाणी वनव्यवस्थापन समित्या तयार करण्यात आल्या आहेत.

१.१ वन-व्यवस्थापन समिती संकल्पना

वन-व्यवस्थापन समितीचे अस्तित्व ब-याच देशांमध्ये आढळून येते. भारतातसुध्दा वनव्यवस्थापन समितीचे अस्तित्व आहे. मात्र वेगवेगळ्या प्रदेशात देशाच्या वेगवेगळया भागात या समित्यांचा अर्थ वेगळा घेतला जातो. कारण प्रत्येक भौगालिक क्षेत्रानुसार संसाधने वेगवेगळी आहेत व सामाजिक, आर्थिक स्थिती वेगळी आहे. सांस्कृतिक

वैविध्यता तसेच जंगलाचे वेगवेगळे प्रकार आहेत. त्यामुळे त्या त्या भागात वनव्यवस्थापनाचा अर्थ व संकल्पना वेगवेगळया पंद्धतीने मांडली जाते.

वेगवेगळया वन नीतींचा अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की, वनव्यवस्थापन समिती चिरस्थाई विकासाच्या संकल्पनेवर आधारलेली आहे. एकूणच औद्योगिकीकरणानंतर झालेले नागरीकरण, शहरीकरण, उद्योगधंदे लोकसंख्यावाढ याचा परिणाम नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर झाल्याचे दिसतो. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने मानवाने पृथ्वीचे शोषण मोठ्या प्रमाणावर सुरू केले. त्यामध्ये वनांमध्ये उपलब्ध असणारी लाकडे, पाने, फुले, फळे व मानवी उपयुक्त वस्तू मानव सातत्याने घेत राहिला व आता वने नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत आणि म्हणून जागतिक स्तरावर १९८७ मध्ये ब्रूटलॅंड येथील जागतिक परिषदेत चिरस्थायी विकासाची संकल्पना मांडली गेली. या संकल्पनेनुसार ''भावी पिढीच्या गरजांशी तडजोड न करता वर्तमानकाळातील पिढींच्या गरजा भागविण्याचे व्यवस्थापन म्हणजे चिरस्थायी विकास होय '' अशी व्याख्या केली आहे.

याचाच संदर्भ घेत वनविभागाने वनालगत असलेल्या गावातील गावकरी व त्यांच्या वनाधारित गरजा या संदर्भात विचार केला. या दोन घटकांच्या सहकार्याने वनांचे संरक्षण व विकास करून वनांची समृध्दी वाढविणे, वनांची स्रमृध्दी वाढल्यामुळे त्या संमृध्दीत लोकांना प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष लाभ देऊन त्यांना लाभात वाटेकरी करून घेणे ही संयुक्त वनव्यवस्थापनाची संकल्पना आहे. ही संकल्पना राबवत असताना स्थानिक गावकरी व वनविभाग दोघांच्याही सहकार्य व विश्वासाचा प्रश्न महत्वाचा आहे. दोघांनीही आपली कार्यप्रणाली निश्चित करून जबाबदारीचे वाटप होणे महत्त्वाचे आहे.

१.१.१ वनव्यवस्थापनाची पार्श्वभूमी

भारतामध्ये वनव्यवस्थापनाचा मोठा इतिहास आहे. प्राचीन भारतात आदर्श मानले जाणारे वेद, स्मृती, उपनिषद, धर्मग्रंथ यामध्येही या विषयाचा उल्लेख आढळतो. ''अग्निपुराण'' या चार हजार वर्षांपूर्वी असलेल्या ग्रंथामध्ये झाडांचे संरक्षण झाले पाहिजे असा उल्लेख आढळतो. वाल्मिक यांनी लिखित पुराणामध्येसुद्धा वैदिक काळात गावाच्या

भोवती वन असल्याशिवाय गाव पूर्ण समजले जात नव्हते. गावामध्ये असणारे पाच पंच गावालगतच्या वनांचे व्यवस्थापन बघत असत. या काळात महावन, श्रीवन, तपोवन याप्रकारचे वन असल्याचे पुरावे आहेत.

महावन याप्रकारच्या वनामध्ये सर्व प्रकारच्या वनस्पती, प्राणी, जीवजंतू असत व ते सांभाळले जात. निसर्गचक्र व्यवस्थित ठेवण्यासाठी त्यांचा उपयोग केला जात असे.

श्रीवन याप्रकारच्या वनांमध्ये मानवी वसाहतीसाठी लागणारे लाकूड, गवत, फळे, कंदमुळे यांचा साठा उपलब्ध असायचा. त्याचा उपयोग मानवी गरजा पूर्ण करण्यासाठी केला जात असे. याप्रकारच्या वनांना वनसंपत्ती असे म्हटले जात असे. तपोवन याप्रकारच्या वनांमध्ये साधू संत तपश्चर्या करीत या वनांमधील प्राणी व झाडे त्रासदायक नसत.

अशाप्रकारचा संदर्भ प्राचीन वेदांमध्ये, स्मृतींमध्ये आढळून येतो. तसेच ''गेवराई'' म्हणजेच मंदिराभोवताली असणारी औषधी वनस्पती यांचा उल्लेख इतिहासामध्ये आढळतो. हिमालयामध्ये असणा-या औषधी वनस्पतींचा उल्लेख रामायणासारख्या महाकाव्यामध्ये आहे. चरक, सुश्रूत यांसारख्या ग्रंथामध्ये औषधी वनस्पतीचा उल्लेख आढळून येतो. वैदिक संस्कृतीमध्ये वनांना अनन्यसाधारण महत्त्व दिसून येते. वनांचा संबंध मानवी जीवन व्यवस्थेशी बांधला गेलेला आढळून येतो. मानवाच्या विकासात वैदिकी संस्कृतीने सांगितलेल्या अवस्थांमध्ये ब्रम्हचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम व संन्यासाश्रम या सर्व टप्प्यांमध्ये वनांचा संबंध मानवाशी जोडण्यात आलेला दिसतो. ब्रम्हचर्याश्रमाध्ये सर्वसाधारण वयाच्या पंचवीस वर्षांपर्यंत मनुष्याने वनांमध्ये असणा-या गुरूच्या आश्रमात विद्या ग्रहण करावी असा संकेत होता. सव्वीस ते पन्नास वर्षांपर्यंत विवाह करून गृहस्थाश्रमामध्ये संसार करावा. वयाच्या एकावन्न वर्षापासून पंचाहत्तर वर्षांपर्यंत गृहस्थश्रमाचा त्याग करून मानवाने वानप्रस्थाश्रम म्हणजेच वनांमध्ये निघून जावे. या कालावधीत ती व्यक्ती आपल्या नातेवाईक व आप्तांशी संबंध साधू शकत असे. मात्र त्यानंतर वयाच्या शहात्तर वर्षांनंतर संन्यासाश्रमामध्ये ऐहिक जीवनाचा संपूर्णपणे त्याग करून आपला देह निसर्गाला अर्पण करावा. यासंबंधी मार्गदर्शन वैदिक संस्कृतीत आढळते.

पंचवीसशे वर्षांपूर्वी बैद्ध संस्कृतीमध्येही वनाच्या महात्म्यांचे वर्णन केलेले आढळते. धर्मसंस्थापक सिद्धार्थाने आपल्या ऐहिक जीवनाचा त्याग करून मानवी दु:खाचे कारण शोधण्यासाठी वनामध्ये प्रस्थान केले. अनेक जप, तप, तपश्चर्या, केल्यानंतर पिंपळाच्या झाडाखाली सिद्धार्थला प्राप्त झाले. मानवी दु:खाचे कारण सापडले. बौद्ध धर्माच्या धर्मग्रंथ "त्रिपीटकामध्ये" वनाच्या संवर्धनाचे तत्त्वज्ञान आढळते. वन व पर्यावरणाच्या नाशामध्ये मानवी नाश दडलेला आहे असेही बौद्ध धर्मामध्ये सांगितले आहे. त्यामुळे दर पाच वर्षांनी झाडे लावली पाहिजे असे तत्वज्ञान बौध्द् धर्मात आढळते.

शिख धर्मामध्येही वनांच्या संवर्धनाचे महत्व विशद करण्यात आले आहे. ख्रिश्चन धर्मग्रंथ बायबलमध्येही मानवाची निर्मिती पर्यावरणाच्या सान्निध्यात झाल्याचे आढळून येते. पर्यावरण संवर्धनातच मानवी विकास दडलेला आहे असे मार्गदर्शन आहे. ख्रिश्चन समुदायाने पर्यावरण संवर्धनासाठी प्रयत्न करावे यासंदर्भात मार्गदर्शन ख्रिश चन धर्मातही आढळून येते.

इ. स. पूर्व तीनशे वर्षांपूर्वी चंद्रगुप्त मौर्य यांनी वनांचे महत्त्व ओळखून वनांची निगा राखण्यासाठी व संरक्षण करण्यासाठी वनअधिका-यांची नेमणूक केल्याचा उल्लेख आढळतो. सम्राट अशोक राजाने वनसंरक्षण व वनोऔषधींच्या संदर्भात अनेक प्रयोग केल्याचे दाखले आढळतात.

मुगल साम्राज्यात अनेक लोक स्थलांतरित होउन वनांमध्ये गेल्याचा उल्लेख इतिहासात आढळतो. मुगलांमध्ये शिकारीचा छंद असल्यामुळे वृक्ष संवर्धनासंबंधात त्यांनी कामे केल्याचं दिसते. अकबर, जहांगीर या राजांनी वन उद्यानांसंदर्भात मोठी कामे केल्याचे दाखले इतिहासात आढळतात.

वनव्यवस्थापनाचा व वृक्षसंवर्धनाचा संदर्भ छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या आज्ञापत्रामध्येही दिसून येतो. वनांच्या संदर्भात महाराजांचे प्रेम, आपुलकी त्यांच्या आज्ञापत्रामध्ये दिसते. ''आरमारास तख्ते, सोट, डोलाच्या काट्या आदी करून थार लाकूड असावे लागते ते आपल्या राज्यात अरण्यामध्ये सागवानादी वृक्ष आहेत, त्यांचे जे अनुकूल पडेल ते हुजूर लेहुन हुजरचे परवानगीने तोडून न्यावे. याविरहित जे लागेल ते

परमुलकीहून खरेदी करून हेही लाकडे आरमाराचे प्रयोजनाची, परंतु त्यास हात लाऊ न द्यावा, काये म्हणोन ही झाडे वर्षा दो वर्षानी होतात यैरे नाही रयतेने ही झाडे लाऊन लेकरांसाठी बहुत काळ जतन करून वाढविली, ती झाडे तोडियल्यावरी त्यांचे दु:खास पारावार काये एकास दु:ख देऊन जे कार्य करीन म्हणेल ते कार्य करणारासहित स्वल्पकाळेच बुडोन नाहीसेच होत. किंबहुना धन्याचेच पदरी प्रजापीडणांचा दोष पडतो. या वृक्षाच्या अभावे हानीही होते. याकरिता जे गोष्ट सर्वथा होऊ न द्यावा. कदाचित एखादे झाड जे बहुत जीर्ण होऊन कामातुन गेले असेल तरी त्याचे धन्यास राजी करून द्रव्य देऊन त्याचा संतोषे न्यावे. बलात्कार सर्वथा न करावा.''

अशा प्रकारे वनांच्या सदर्भात शिवाजी महाराजांच्या मध्ययुगीन काळात ही निश्चित धोरण असल्याचे दिसते. त्यानंतरच्या काळात पेशवाईमध्ये वनांच्या संदर्भात फारसा विकास झाल्याचे दिसत नाही. सर्वसाधारपणे दुस-या बाजीराव पेशव्याने तैनाती फौजेचा स्वीकार केल्यानंतर इंग्रजांचे शासन सुरू झाले. इंग्रजांनी वनांचे महत्त्व ओळखले व १८८१, १९२७ मध्ये वनकायदे केले. या कायद्यामुळे राजांचा व स्थानिकांचा वनावरील अधिकार कमी होत गेला व वनसंपदा इंग्रजांच्या ताब्यात गेली. वनांवरती राज्याचा अधिकार वाढत गेला. तसे वनांचे शोषणही वाढत गेले. इंग्रजांना राज्यकारभारात स्थानिकांचा अर्थात आदिवासींचा हस्तक्षेप नको होता. स्थानिकांनी वनांमध्येच राहावे व आपल्या कामात आपणास मदत करावी असे इंग्रजांचे धोरण होते. पुढे भारत स्वतंत्र झाल्यानंतरही १९५२ च्या वन कायद्यात वनांवर राज्याच्या अधिकाराची पकड मजबूत होती. यानंतर १९८८ वननीतीपासून राज्याचा वनविषयक दृष्टिकोन बदलत गेला. यासाठी वनविषयक आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन व पश्चिम बंगालच्या वनविभागातील घटना महत्त्वपूर्ण आहेत.

आधुनिक वनव्यवस्थापनाचा उगम पश्चिम बंगालच्या अरबेरी वनविभागामध्ये पश्चिम मिदनापूर येथे १९७१ मध्ये झाला. अजित के. बॅनर्जी हे विभागीय वनअधिकारी त्या ठिकाणी कार्यरत होते. तेथे काही स्थानिक लोक वनात बेकायदेशीररित्या शेती करताना आढळले, त्यावेळेस शासन व स्थानिक यांच्यात समन्वयाचा अभाव होता. शासन स्थानिकांना चोर समजत असत. तेथील काही वनअधिका-यांनी वरिष्ठांची दखल न घेता अकरा स्थानिक गावांची निवड करून तात्पुरत्या स्वरुपात वनसंरक्षण समिती

स्थापन केली. या समितीने वनांचे संरक्षण करायचे व त्या मोबदल्यात त्या वनातील उत्पन्नापैकी पंचवीस टक्के उत्पन्न स्थानिकांना द्यायचे असे ठरले होते. या प्रयोगामध्ये सहाशे बारा स्थानिक कुटुंबे सहभागी झाली होती व १२. ७ कि.मी. वनक्षेत्र यांच्याकडे संरक्षणासाठी देण्यात आले होते. हा प्रयोग यशस्वी झाल्यानंतर राज्यांतील इतरही भागात असे प्रयोग सुरू करण्यात आले. हे प्रयोग १९८७ पर्यंत चालले. आजही अरबेरी भागात संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्या काम करत आहेत.

वन व्यवस्थापनाच्या विकासाच्या पार्श्वभूमीसंदर्भात सुखोमाजरी [sukhomajri] या गावाचा उल्लेख करणे अवश्यक आहे. या गावात १९७६ साली स्थानिक वन व्यवस्थापन समिती निर्माण करण्यात आली. हे गाव अंबाला जिल्हा, हरियाणा राज्य येथे आहे. या समितीचे मुख्य कार्य खैर नावाची वनस्पती व भाबर [bhabbar] स्थानिक गवत यांच्या संवर्धन व संरक्षणाचे आहे. याच प्रकारची कामे पर्यावरणपूरक व स्थानिकांच्या आर्थिक विकासासाठी केली गेली. याकामी १९८० मध्ये या गावात हिल रिसोर्स मॅनेजमेंट सोसायटीची [Hill Resource Management Society] स्थापना करण्यात आली. अशा प्रकारे नैसर्गिक संसाधनावर ग्रामस्थांच्या गरजा पूर्ण होऊ लागल्या व आर्थिक उत्पन्नही वाढू लागले. पुढे गावक-यांच्या असे लक्षात आले की, टेकड्यावरील जंगलतोड करून काही उपयोग होत नाही. त्याऐवजी छोटी तळे, बांधून त्याचा उपयोग शेती साठी करावा अशा पद्धतीने तेथे वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून टेकड्यांवरील अनेक प्रकारची पर्यावरणसंवर्धक कामे केली गेली.

अशा प्रकारे पश्चिम बंगाल व हरियाणात या राज्यांमध्ये वनव्यवस्थापन समितीला यश मिळाल्यानंतर १९८८ च्या वन नीतीमध्ये वनव्यवस्थापन समितीचा समावेश करण्यात आला. १९९० मध्ये त्या संदर्भात मार्गदर्शक तत्त्वे निर्माण करण्यात आली. २००५ पर्यंत सत्तावीस राज्यांमध्ये वनांच्या संदर्भात योजना सुरू करण्यात आल्या व ६३,००० हून अधिक वनसंरक्षण समित्या स्थापन झालेल्या होत्या व त्यांचे एकूण क्षेत्र १, ४०, ००० हेक्टरपेक्षा जास्त होते. हळुहळू संयुक्त वनव्यवस्थापनविषयक धोरणे विकसित होत गेली.

१.१.२ वनव्यवस्थापनाचा जागतिक दृष्टिकोण

गेल्या पन्नास वर्षांत जगाच्या लोकसंखेत दुपटीने वाढ झाली. त्यामुळे मानवी गरजा सतत वाढत गेल्या. त्या पूर्ण करण्यासाठी मानवाने अमर्यादित नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर केला. खनिज तेल, नैसर्गिक वायू, जल, व वनसंपदा या साधनांचा मोठ्या प्रमाणात -हास होत गेला. ही गंभीर परिस्थिती वैश्विक पातळीवर लक्षात आल्यानंतर सर्वत्र नैसर्गिक साधनांचे संवर्धन व संरक्षण करण्याचे धोरण निर्माण झाले. वने हे एक महत्त्वपूर्ण नैसर्गिक साधन असल्याने त्याचे जतन करण्यासाठी शासकीय, बिगर शासकीय, लोकसहभागाच्या माध्यमातून प्रयत्न सुरू झाले. त्याच पाय-यांमधील पुढचा टप्पा म्हणजे १९७२ साली ब्राझील येथे झालेली (रिओ- दि- जानेरो)जागतिक पर्यावरण विकास परिषद होय. या जागतिक बैठकीत वनविकास व संवर्धनविषयक सखोल चर्चा झाली. त्यानंतर सातत्याने हा विषय जागतिक चर्चेचा मुख्य मुद्दा राहिला आहे. युनायटेड नेशन्स ऑर्गनायझेशनच्या **सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट कमिशन** अंतर्गत १९९५ मध्ये **टास्क फोर्स ऑन फॉरेस्टची** निर्मिती करण्यात आली. पुढे १९९५ ते १९९७ या कालावधीसाठी **इंटरगंव्हर्मेंटल पॅनल ऑन फॉरेस्टची** निर्मिती करण्यात आली. १९९७ ते २००० या कालावधीसाठी **इंटरगंव्हर्मेंटल फोरम ऑन फॉरेस्टची** निर्मीती करण्यात आली. याचा उददेश जगातील सर्वच वनांचे व्यवस्थापन व संवर्धन चिरस्थाई विकासाच्या दिशेने असावे हा होता. यासाठी **१७ डिसेंबर २००७** मध्ये युनायटेड नेशन्स ऑर्गनायझेशनच्या जनरल असेंबलीमध्ये एक जागतिक करार करण्यात आला. त्यानुसार वनांच्या विकासासाठी सर्वच देशांनी सहकार्य करावे व वनांवरती आधारित जीवन जगणा-या स्थानिकांना चांगले व स्थिर जीवन जगण्यासदर्भात प्रयत्न करावा. तसा स्पष्ट उल्लेख २००६ च्या वनांसंबंधित उद्देशामध्ये क्र. दोनच्या विधानात दिसून येतो. यामध्येसुद्धा वनआधारित जीवन जगणा-यांना प्राधान्य द्यावे असे स्पष्टपणे नमूद केलेले आहे. याचा अर्थ जागतिक स्तरावरही आता वनसंवर्धन व व्यवस्थापनासोबत स्थानिकांच्या उपजीविकेचा प्रश्न महत्त्वपूर्ण मानला गेला.

पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन ही महत्त्वपूर्ण वैश्विक गरज आहे. पर्यावरणाशिवाय मानवी अस्तित्व शक्य नाही याची प्रचिती आल्यानंतर जगातील सर्वच देशांनी या विषयाला प्राधान्य दिले. भारतामध्ये जसा संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रम सुरू झाला

तशाच प्रकारचा ऑस्ट्रेलियामध्ये आर. एफ. अे. (रिजनल फॉरेस्ट ॲग्रीमेंट) असा कार्यक्रम आहे. या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून स्थानिकांच्या मदतीने वनव्यवस्थापन केले जाते.

नेपाळ या राष्ट्रामध्येही १९८० नंतर स्थानिकांच्या मदतीने वनव्यवस्थापनाची सुरुवात झाली. या पद्धतीला नेपाळमध्ये कम्युनिटी फॉरेस्ट्री युजर ग्रुप असे म्हणतात. आतापर्यंत १४,००० पेक्षा जास्त कम्युनिटी फॉरेस्ट्री युजर ग्रुप निर्माण झाले आहेत. त्यातील काही गट इतके विकसित झाले आहेत की त्यांनी गरिबांसाठी शिष्यवृत्ती व कर्जाची व्यवस्था केलेली आहे.

थायलंड या देशामध्ये वनांवरचा अधिकार राजे व संस्थानिकांकडे होता. शासनाच्या मते, स्थानिक लोक जे वनआधारित जीवन जगतात ते चोर असून वन संपत्ती नष्ट करतात. त्यांना कडक शिक्षा झाली पाहिजे. हीच मानसिकता वर्षानुवर्षे थायलंडमध्ये होती. पुढे १९९४ मध्ये सामाजिक वनीकरणासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केले गेले. १९९० नंतर शासनाचा दृष्टिकोन बदलत गेला. त्यानंतर स्थानिकांच्या मदतीने जे वनव्यवस्थापन केले जाते त्यास “कम्युनिटी युज झोन” असे म्हटले जाते.

रशियामध्येसुदधा जगाच्या तुलनेत बावीस टक्के वनसंसाधन आहे. त्याचे जतन करण्यासाठी रशियन फेडरेशनच्या कलम अठ्ठावनमध्ये नैसर्गिक साधनांचा सर्वांसाठी वापर व संवर्धन, संरक्षण याविषयी तरतूद करण्यात आली आहे. वनसंवर्धनासाठी रशियामध्ये संघर्ष निवारण विभाग, जनसंपर्क विभाग, आदिम हितसंबंध विभाग, इ. विभाग निर्माण करण्यात आले आहे. असे असले तरी रशिया व हंगेरीसारख्या देशांत वैयक्तिक वनांचे प्रमाण जास्त असल्याने वनसंवर्धनात लोकसहभाग कमी प्रमाणात दिसून येतो.

दक्षिण आफ्रिकेत वनव्यवस्थापनाच्या अनेक योजना आहेत. त्यातीलच एक नॅशनल फॉरेस्ट्री ॲक्शन प्लॅन १९९७ मध्ये सुरु झाली. त्यामध्ये चौ-यांशीव्या कलमात लोकसहभागातून वनव्यवस्थापनाचा उल्लेख आढळतो. येथे एकोणीस सदस्यीय नॅशनल फॉरेस्ट्री ॲडव्हायझरी कौन्सील असून अनेक क्षेत्रातील तज्ज्ञ व मान्यवर व्यक्ती त्यात असतात. ही समिती समुदाय आधारित वनव्यवस्थापनास मार्गदर्शन करते.

अशा प्रकारे युनोच्या पातळीवर संयुक्तरित्या वनव्यवस्थापनाचा प्रयत्न केला जात आहे. तसेच राष्ट्रीय पातळीवरही याप्रकारचे उपक्रम व्यापक प्रमाणात राबविले जात आहेत.

१.२ महाराष्ट्रातील वनांची सद्यस्थिती व आदिवासी

महाराष्ट्र राज्य आकारमानाने देशातील तिस-या क्रमांकाचे राज्य आहे. त्याचे एकूण क्षेत्रफळ ३०, ७७, १३ कि.मी. वर्ग आहे. २०११ सालाच्या राष्ट्रीय जनगणनेप्रमाणे राज्यात एकूण आदिवासी लोकसंख्या १०, ५१०, १२१३ एवढी आहे. भारतात एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात आदिवासींची संख्या ८. ६ टक्के आहे तर महाराष्ट्रात ९. ४ टक्के आहे. आदिवासींची लोकसंख्या ग्रामीण भागात ९, ००६, ०७७ व शहरी भागात १, ५०४, १३६ इतकी आहे. पुरुषांची संख्या ५३, १५, ०२५ तर स्त्रिया ५१, ९५, १८८ आहे. महाराष्ट्रात प्रामुख्याने चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया, नागपूर, यवतमाळ, अमरावती, बुलढाणा, नंदुरबार, नाशिक, ठाणे व सह्याद्री पर्वत रांगा या ठिकाणी वने आढळतात. त्यापैकी बुलढाणा, धुळे, पुणे, अहमदनगर या जिल्ह्यामध्ये खुरटी वने आढळतात. चंद्रपुर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया, यवतमाळ, अमरावती, नाशिक, ठाणे व सह्याद्री पर्वत रांगा या ठिकाणी दाट वने आहेत. राज्यात सदाहरित वने, निमसदाहरित वने, आद्र पानझडी वने, शुष्क पानझडी वने, नदीकाठची वने, वृक्षवने, खुरटे वने इ. प्रकार आढळतात. भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्रात ७. ७७ टक्के वन आहे. महाराष्ट्रात ६ राष्ट्रीय उद्याने, ४७ वनउद्याने, ४ वनसंरक्षित क्षेत्र आहे. त्यांचे एकूण क्षेत्र १०, ०५७. ०. १३ चौ. कि. मी. आहे. ६ व्याघ्र प्रकल्प आहेत. महाराष्ट्रात अनुक्रमे (१) महाराष्ट्र वन विभाग, (२) महाराष्ट्र वनविकास महामंडळ, (३) संचालक, महाराष्ट्र वन विभाग. या तीन सार्वजनिक संस्था वनसंवर्धन व वनसंरक्षणाचे कार्य करतात. वनालगत असलेल्या गावांची संख्या जवळपास **१५, ५००** एवढी आहे. वनालगतच्या गावात राहणारे लोक विशेषत: आदिवासी व मागासवर्गीय आहेत. ते जळाऊ लाकडासाठी व एकूण उपजीविकेसाठी वनांवर अवलंबून आहेत. जळाऊ लाकडासाठी बहुतांश नव्याने आलेल्या झाडांची तोड केली जात असल्यामुळे नैसर्गिक पुर्नउत्पत्तीवर त्याचा विपरीत परिणाम होतो व वनांची घनता कमी होते. तसेच स्वयंपाकासाठी ही लाकडांचा वापर होतो.

महाराष्ट्रातील वन साठा

महाराष्ट्रात एकंदर वनक्षेत्र ६४.०५ लाख हेक्टर इतके आहे. त्याचे भौगोलिक क्षेत्राशी प्रमाण २०.८ टक्के इतके आहे. अशी माहिती असली तरी सन १९८७.८८ साली उपग्रहाव्दारे तपासणी केली असता असे लक्षात आले की, वनक्षेत्र प्रत्यक्षात फक्त ४४.०६ लाख हेक्टर असून त्याचे प्रमाण १४. ३२ टक्के एवढेच आहे. या वनाची उत्पादन क्षमता ०.४३ घ.मी. हेक्टर वर्ग इतकीच आहे. फक्त ''आलापल्ली'' च्या सागवन वनात ७ घ. मी. हेक्टर इमारती लाकूड व ५०. घ. मी. हेक्टर जळाऊ लाकूड वार्षिक इतके जास्त मिळाली आहे. राज्यातील वन साठा हा अत्यल्प आहे. नजिकच्या काळात लोकसंख्या वाढीचा व वृक्ष कटाईचा दर पाहता राज्यातील वन साठा संपण्याच्या मार्गावर आहे. या वन संरक्षण, संवर्धन आणि व्यवस्थापनाच्या सर्व योजना महत्त्वपूर्ण असून त्याचे मूल्यमापन होणे आवश्यक आहे.

(२) प्रशासनीक वर्गीकरण

राज्यात वनव्यवस्थापनाच्या कार्यासाठी राज्याची ९५ टक्के वने सरकारी मालकीची आहेत. त्यातील ९८ टक्के वने वनखात्याकडे व्यवस्था बघण्यासाठी आहेत. तर २ टक्के वने महसूल खात्याकडे आहेत. वने ही राष्ट्रीय संपत्ती असल्याने ती राज्य व केंद्र दोघांच्या मालकीची आहे. प्रत्यक्ष वनाचे व्यवस्थापन राज्य सरकार करते. मात्र वनधोरण आणि योजना खर्च केंद्र शासन करते. केंद्र शासनाचे सर्व कायदे राज्यशासनास लागू असतात. संघीय प्रदेशात येणाऱ्या सर्व वनांची व्यवस्था केंद्र शासनाकडे आहे.

नकाशा क्र. १.१ (अ)

खालील महाराष्ट्राच्या नकाशामध्ये वनक्षेत्र दाखवण्यात आले आहे.

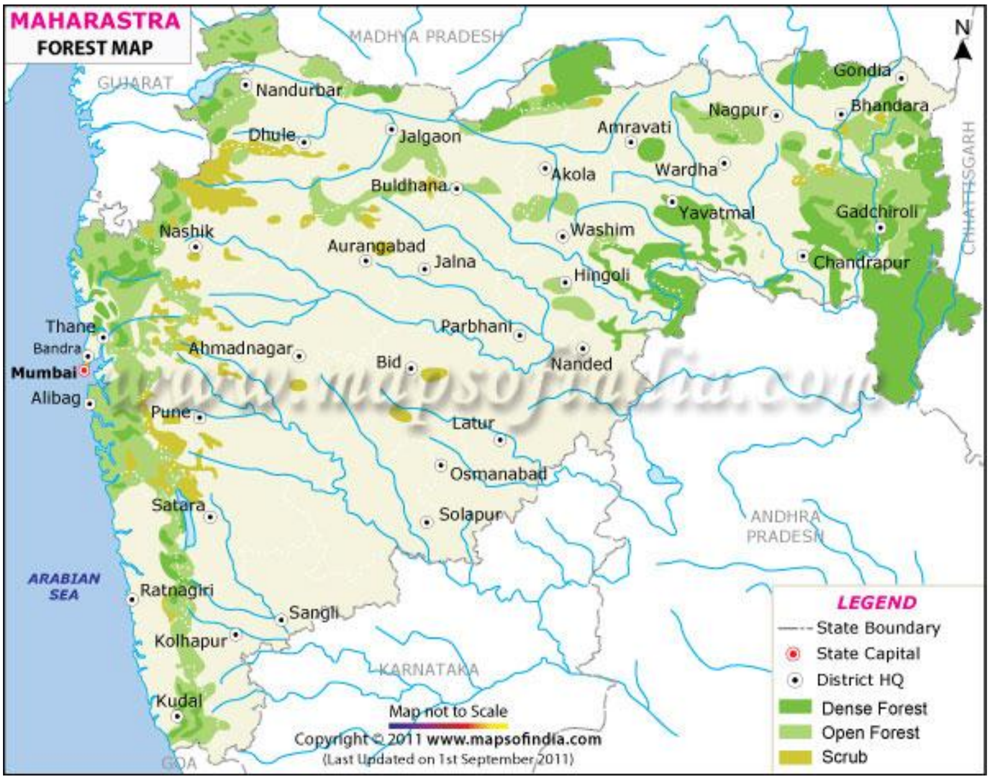

(स्रोत मा. प्रधान मुख्य वन संरक्षक, वन विभाग, महाराष्ट्र राज्य, नागपूर)

१.२.१ नाशिक जिल्ह्यातील पश्चिम वन विभाग व वनक्षेत्राचा तपशील

सह्याद्री पर्वताच्या कुशीतील गोदावरी नदीच्या तीरावर नाशिक शहर वसलेले आहे. नाशिक जिल्हा पुरातन काळापासून प्रसिध्द पवित्र क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते. या पवित्र क्षेत्राला पुरातन काळापासून पदपनगर, त्रिकंटक, जनस्थान या नावांचा उल्लेख आढळून येतो. पौराणिक काळातील १४ वर्षांच्या राम, लक्ष्मण यांचे वनवास काळात नाशिक जवळील जंगलात लक्ष्मणाने शुर्पनखेचे नाक कापले होते. संस्कृत भाषेत नाकाला नासिका म्हणतात म्हणून या भागाचे नाव नाशिक पडले अशी आख्यायिका आहे.

नाशिक जिल्ह्याचे भौगोलीक क्षेत्र १५, ५३० चौ. कि.मी. आहे. राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या तुलनेत जिल्ह्यांचा ५ वा क्रमांक आहे. जिल्ह्यांची सन २००१ च्या

जनगणनेनुसार ४९. ८७ लक्ष लोकसंख्या आहे. नाशिकचा लोकसंख्येबाबत राज्यात चौथा क्रमांक आहे. जिल्ह्यांत एकूण १९३१ खेडी व १५ तालुके आहेत.

संशोधनाचे क्षेत्र नाशिक जिल्ह्यातील पश्चिम विभाग आहे. हे वनक्षेत्र वेगवेगळ्या प्रकारच्या वनांमध्ये विभागले गेले आहे. ते खालील तक्त्या क्र. १. १ (क) मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. १. १ (क)

नाशिक जिल्ह्यातील वन प्रकाराचे वर्गीकरण दर्शक तक्ता

वनाचा वैधानिक दर्जा	**पश्चिम नाशिक**	**पूर्व नाशिक**
राखीव वनक्षेत्र	६८१. ७३६	१९८४. ४०३
संरक्षित वनक्षेत्र	२२२. ३५३	१९. ५०२
पर्यायी वनेतर क्षेत्र	०. ६०४	४. ६६५
शासन निहीत खाजगी वनक्षेत्र	१३. ४२८	१८. ५९८
चौकशीवर प्रलंबित असलेले खाजगी वनक्षेत्र	३२. ५९८	०
एफडीसीएमचे क्षेत्र	३१५. ००९	१६५. ०३७
महसूल वनक्षेत्र	३. ३२२	.
एकूण	१२६५. ७२८	२१५६. २०५
टक्केवारी	२४ **%**	२० **%**

(स्रोत मा. प्रधान मुख्य वनसंरक्षक, वनविभाग, महाराष्ट्र राज्य, नागपूर)

नाशिक जिल्ह्यामध्ये ३४२२.६९१ चौ. कि.मी. वनक्षेत्रापैकी भारतीय सर्वेक्षण संस्था डेहराडून यांनी केलेल्या सर्वेक्षणात नाशिक जिल्ह्यामध्ये वृक्षछादीत क्षेत्र सन २००३ च्या अहवालाच्या आधारे १०७३. ०० चौ. कि.मी. आढळून आलेले आहे.

नाशिक जिल्ह्यातील पश्चिम नाशिक वनविभागात व्यवस्थापनाच्या दृष्टिकोनातून ८ वनपरिक्षेत्रामध्ये विभागणी करण्यात आली आहे. एका वनपरिक्षेत्रामध्ये सरासरी ३ ते ५ वन परिमंडळ असतात. एका वनपरिमंडळात सरासरी १४ ते १५ नियतक्षेत्र असतात. अशा संशोधन क्षेत्रात १२६ नियतक्षेत्र व ३६ वनपरिमंडळ आहेत.

खालील तक्त्यात पश्चिम नाशिक विभागातील प्रत्येक नियतक्षेत्रातील हेक्टर वनक्षेत्र दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. १. १ (ख)

अध्ययन क्षेत्रातील वनपरिक्षेत्र विस्तृत माहिती दर्शक तक्ता

अ. क्र.	वनपरिक्षेत्र	वनपरिमंडळ	नियतक्षेत्र	वनक्षेत्र हेक्टर
१	बा-हे	५	१७	१५६३६. ९८६
२	ननाशी	३	११	८३३७. ५४६
३	पेठ	५	२०	२१५९५. ३३८
४	हरसूल	६	१९	२७३५१. ९९९
५	त्रंबक	३	११	१०५६७. २५४
६	इगतपुरी	५	१८	१७८८२. ५२७
७	नाशिक	५	१६	११९०५. ३५०
८	सिन्नर	४	१४	१४१७१. ७२३
	एकूण	३६	१२६	१२६६४८. ७२३

(स्रोत मा. प्रधान मुख्य वनसंरक्षक, वनविभाग, महाराष्ट्र राज्य, नागपूर)

पश्चिम नाशिक वनविभागाचे एकूण वनक्षेत्र १२६६४८. ७२३ हेक्टर आहे. त्यामध्ये नाशिक, सिन्नर, इगतपुरी, त्रंबक, पेठ या संपूर्ण तालुक्यांचा समावेश होतो. तर सुरगाणा, दिंडोरी, निफाड या तालुक्यांतील काही भाग हा वनविभागात समाविष्ट आहे. पेठ, बा-हे, हरसूल, सिन्नर, नाशिक, इगतपुरी, त्रंबक व ननाशी असे ८ वनक्षेत्र पश्चिम नाशिक वनविभगात आहे. पश्चिम नाशिक वनविभागाचे एकूण वन क्षेत्र १२६५७२. ८९६ हेक्टर असून सदरचे क्षेत्र ४६५ वनक्षेत्र असलेल्या गावात विखुरलेले आहे. त्या पैकी २९६ गावात वनव्यवस्थापन समित्या निर्माण झाल्या आहेत. त्याचा वन व्यवस्थापनात सहभाग घेतला जात आहे.

संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमांतर्गत नोंदणीबाबत झालेली प्रगती

संयुक्त वनव्यवस्थापन वनरक्षक समित्यांची स्थापना सन १९९७-९८ मध्ये पासून २००६-०७ पर्यंत एकूण २९६ समित्यांची स्थापना या विभागातील वनक्षेत्रात करण्यात आली आहे. त्याची वनक्षेत्रानूसार तपशीलवार माहिती पुढील तक्त्यात दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. १. १ (ग)

अध्ययन क्षेत्रातील समित्यांचे नोंदणी वर्गीकरण दर्शक तक्ता.

अ.क्र.	वनक्षेत्र	गठीत स. व. व्य. समिती संख्या	१८६० अंतर्गत नोंदणी झालेल्या समित्या	१९६० अंतर्गत नोंदणी झालेल्या समित्या	विभागीय स्तरावर नोंदणी झालेल्या समित्या
१	नाशिक	३८	२	०	३६
२	सिन्नर	३५	११	२	२२
३	त्रंबक	२२	१	-	२१
४	इगतपुरी	३८	८	०	३०
५	हरसूल	४७	१	०	४६
६	पेठ	७१	५	५	६१
७	ननाशी	२४	२	०	२२
८	बा-हे	२१	२	२	१७
	एकूण	२९६	३२	९	२५५

(स्रोत मा. प्रधान मुख्य वनसंरक्षक, वनविभाग, महाराष्ट्र राज्य, नागपूर)

नकाशा क्र. १. १ (आ) नाशिक जिल्ह्यातील संशोधन क्षेत्र

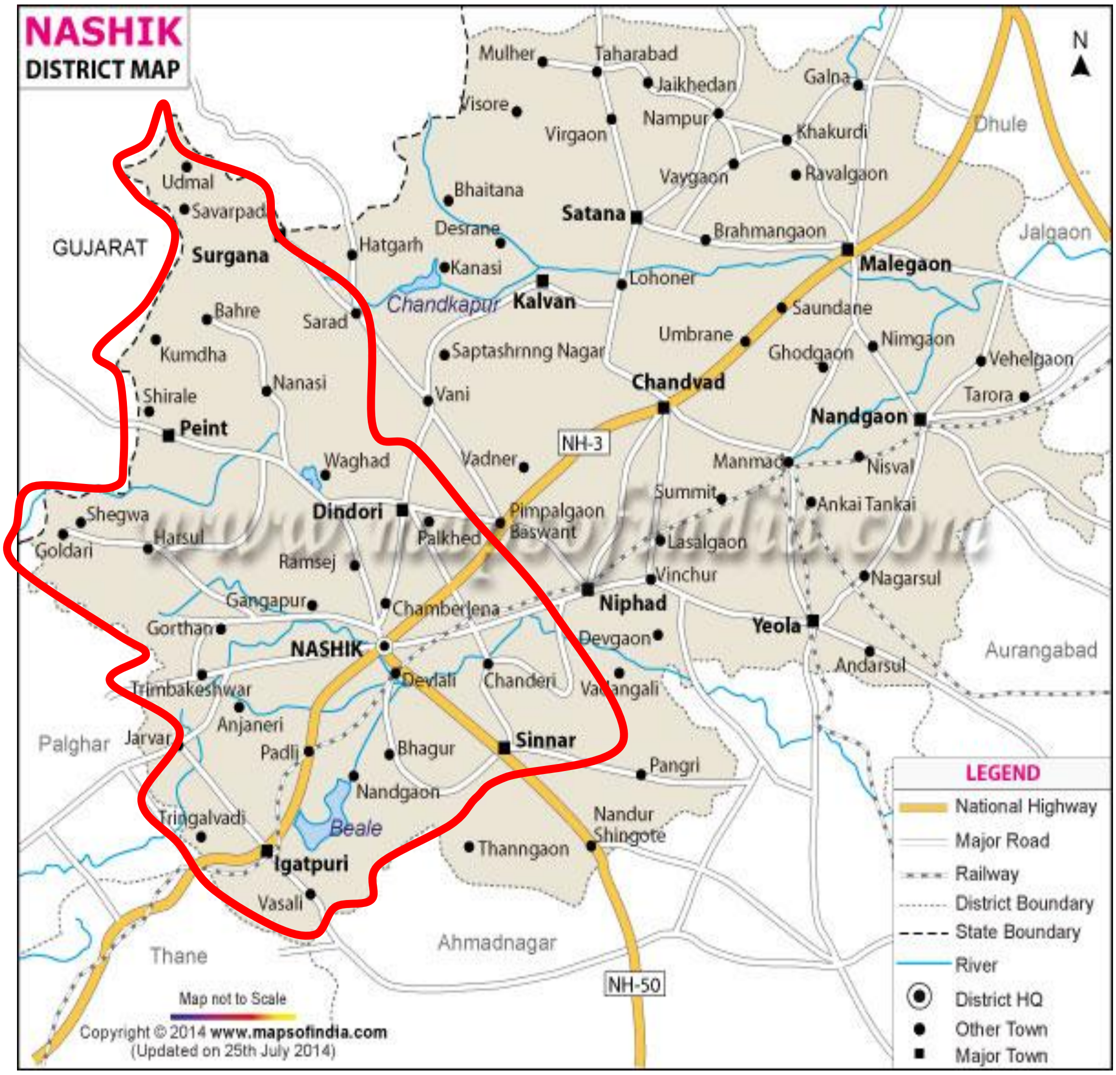

(स्रोत मा. प्रधान मुख्य वनसंरक्षक, वनविभाग, महाराष्ट्र राज्य, नागपूर)

१. २.२ संशोधन परिक्षेत्रातील वनउत्पादन व आदिवासी

आदिवासीं समुदायाच्या व्याख्यांचा परामर्श घेतला असता असे लक्षात येते की, जो स्थानिक समुदाय वनात किंवा वनाच्या आश्रयाने राहतो, वनांवर त्याचे सर्वस्व अवलंबून आहे, असा स्थानिक समुदाय होय. आदिवासींचे अस्तित्व सार्वत्रिक आढळते. जगातील बहुतेक देशात आदिवासींचे वास्तव्य आहे. प्रमाण मात्र कमी अधिक आहे. आदिवासी समुदाय मुख्यत्वेकरून वनांच्या आसपास अथवा वनांत राहत असल्याने त्यांच्या मुख्य उपजीविकेशी (Livelihood) वनाचा नैसर्गिक संबंध आहे.

जगात १०० दशलक्ष आदिवासी राहतात. तर वनांच्या अवतीभोवती २७५ दशलक्ष गावकरी राहतात. अंदाजे ३७५ दशलक्ष स्थानिक वनांच्या अवतीभोवतीच्या परिसरात राहतात. त्यांची प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष उपजीविका वनांशी संबंधित आहे. (Journal of Devd and social Transformation Vsl. 5*100.2008)

भारतामध्ये प्रत्यक्ष वनांचे प्रमाण कमी आहे. ऑक्टो. २००८ ते मार्च २००९ यादरम्यान भारतामध्ये झालेल्या सर्व्हेनुसार २०११ साली जी आकडेवारी प्रसिद्‌ध झाली त्यानुसार भारतात वृक्षाच्छादित व वनांखालील भूप्रदेश म्हणजे ७८.२९ दशलक्ष हेक्टर असून, भारताच्या एकूण भूभागाच्या ३२. ८१ टक्के एवढे प्रमाण आहे. त्यामध्ये फक्त २७. ६ टक्के एवढ्याच भूभागावर प्रत्यक्ष वृक्ष आहेत. भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या २३ टक्के लोकसंख्या जळाऊ लाकूड जंगलातून वापरतात.

अभ्यासकाचे अध्ययनक्षेत्र नाशिक जिल्ह्यात येते. वनविभागाने प्रशासनिक दृष्टिकोणातून नाशिकचे २ विभागात वाटप केले आहे. (१) पूर्व नाशिक वनविभाग यामध्ये ४१९ वनव्यवस्थापन समित्या आहेत. (२) पश्चिम नाशिक वनविभाग यामध्ये २९६ समित्या आहे अभ्यासकाचे संशोधनक्षेत्र पश्चिम विभाग आहे. त्यामध्ये ७ आदिवासी तालुके असून त्यांचे ८ वनक्षेत्रामध्ये वाटप केले आहे.

या वनविभागामध्ये आदिवासींचे सरासरी प्रमाण ४७ टक्क्यांपर्यंत आहे. त्यातील ९५ टक्के पेक्षा जास्त आदिवासी वन परिसरात अथवा वनभोवतालच्या परिसरात राहतात. त्यामुळे त्यांच्या जीवनमानाशी वनांचा संबंध अत्यंत जवळचा आहे.

नाशिक जिल्ह्यात ३,४०,००० हेक्टर क्षेत्रावरती वन आहेत. एकूण लोकसंख्या ४९, ९४, ००० असून ग्रामीण ३०,५६, ०००, आदिवासी ११, ९४, ००० आहेत. अध्ययन परिक्षेत्रातील आदिवासींचा जंगलाशी दोन प्रकारे संबंध येतो. आदिवासींची संपूर्ण जीवनपद्‌धती जंगलावर आधारित आहे. आपल्या उपजीविकेच्या गरजा आदिवासी वनावर भागवतात. उदा. आपली चूल पेटवण्यासाठी वाळलेली लाकडे, कंदमुळे, आजारी पडल्यानंतर वनौषधी इ. आदिवासींचा संबंध-वन उत्पादनाच्या गरजा म्हणजे आपल्या उपजीविकेच्या गरजा भागवल्यानंतर आदिवासी वनआधारित गौण वनौपज, गोळा करतात व ते स्वत: वापरतात किंवा विकतात. त्यावर आधारित त्यांची एक अर्थव्यवस्था

आहे. उदा. मोहाची फुले गोळा करून विकणे, लाख, हिरडा, बेहडा, बांबू, चारोळी, रिठा, करवंदे, जांभूळ, आंबा, इ. जंगलातून गोळा करणे व विकणे व त्यावर आपला उदरनिर्वाह करणे.

पश्चिम नाशिक विभागामध्ये ७ आदिवासी तालुक्यांचा समावेश होतो. त्यांच्यामध्येकोकणा, महादेव कोळी, ठाकर, वारली, कातकरी, भिल्ल, टोकरकोळी या आदिवासी जमाती राहतात. त्यांचे प्रमाण प्रत्येक तालुक्यात कमी जास्त आहे. मात्र सर्वच तालुक्यांमध्ये आदिवासींची वस्तिस्थाने वनांच्या परिसरात आहे. तालुक्यानुसार वन-उत्पादन व साधने यांच्यामध्ये फरक पडल्याचे दिसते. त्रंबकेश्वर तालुक्यात काचुर्ली, कळमुस्ते परिसरात कोकणा व महादेव कोळी या जमातीचा प्रभाव आहे. वरील दोन्ही जमाती जंगलातून उर्जा संसाधन म्हणून लाकडांचा वापर करतात. तसेच खाण्यासाठी वनातून आंबा, जांभूळ, आवळा, करवंद, मध यांचा वापर करतात, तर मोहाच्या बियांचा वापर, तेलासाठी करतात. फुंलांपासून मद्य तयार करून स्वत: व परिवारासाठी ते वापरतात, तर काही प्रमाणात त्याची विक्री करतात. मोहाची फुले विकली असतात. एका किलोमागे २० ते २५ रू. मिळतात. तसेच त्यांच्या आर्थिक गरजासाठी वनातून हिरडा, बेहडा, वावडींग, हातजोडी, सामंत, आवळाकंठी याचा उपयोग विकण्यासाठी करतात. त्रंबकेश्वर तालुक्यामध्ये धुमोडी परिसरात राहणा-या काही व्यक्तींनी 'मित्रा-बायफ' या सामाजिक संस्थेकडून वनोऔषधींचे प्रशिक्षण घेतले असून त्याचा उपयोग ते आपल्या आयुष्यात करतात व स्थानिक समुदायात रोगनिदान व उपचारासाठी आपल्या कलेचा व माहितीचा उपयोग करतात. वनातून मिळणा-या गरवळ नावाच्या गुरटी वनस्पतीच्या रसाचा उपयोग तापावर नियंत्रणासाठी करतात. तर बाभूळ-कडुलिंब यांच्या आंतरसाळीचा उपयोग अगदी मूत्रंपिडाच्या आजारापर्यतं करतात. वावळा हया वनस्पतीचा वापर, सुजेवर लावण्यासाठी करतात. बाभळी सारख्या वनस्पतीचा उपयोग ५२ प्रकारच्या आजारावरही होऊ शकतो. तसेच जिरेगुडीचा पाला अत्यंत उपयोगाचा असून जिरगुडीचे तेल संधीवात, हाडाच्या दुखण्यासाठी हया परिसरातील स्थानिक करतात. तसेच पोट दुखत असल्यास पाण्यात गरम करून पोट शेकल्याने बरे वाटते असा उपयोग या परिसरातील गावकरी करतात.

या व्यतिरिक्त वनामधून शेंदरी, बाया, सादडा नावाच्या वनस्पतीच्या पोथ्या, लाकूड, फाडा, जळावू लाकूड म्हणून वापरतात. जर लाकूड फाटा विकला तर २५ ते ३० कि. ग्र ची एक मोळी १०० रुपयांना विकली जातात. त्यांचे आर्थिक उत्पन्न स्थानिकांना मिळते, कारवी आणि धायटी नावाच्या वनस्पतीच्या बारीक काट्या घराच्या कुंपणासाठी स्थानिक आदिवासी वापरतात.

हरसूल तालुक्यामध्ये व परिसरामध्ये महादेव कोळी, कोकणा यांचे प्रमाण जास्त असून वारली सारख्या जमातीचे प्रमाण कमी आहेत. तर मुस्लीम तेली समाजाचेही अस्तित्व थोड्याफार प्रमाणात असल्याचे दिसते. या भागात खोरीपाडा, दलपतपूर, शिरसगाव या गावांमध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून चांगल्या प्रकारचे काम झाल्याचे दिसते. यामुळे परिसरामध्ये रोजगार उपलब्ध होऊ लागला. परिणामी स्थलांतराचे प्रमाण कमी झाल्याचे स्थानिकांचे मत आहे. सदर परिसरात करवंदाचा उपयोग स्थानिक खाण्यासाठी करतात. विक्रीसाठी त्याचा उपयोग फारसा होत नाही.

खोरीपाड्याची वनव्यवस्थापन समिती चांगल्या पद्धतीने काम करत आहे. त्यांनी लोकसहभागाच्या पद्धतीने गिधाड संरक्षण केंद्राची स्थापना केली आहे. या भागातसुद्धा मोहाच्या फुलापासून मद्य तयार करतात. तसेच मोहरीच्या फळापासून तेलही काढले जाते. जंगलामध्ये उपलब्ध असणा-या बांबूपासून (किरकीड) स्थानिक पध्द्तीच्या टोपल्या बनवल्या जातात. याचा वापर घरगुती पद्धतीले केला जातो.

१. ३ आधुनिक वननीती व स्थानिक आदिवासी

भारताच्या संदर्भात ब्रिटिश राजवटीने १८१८ पासून संपूर्ण भारत व्यापला. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सत्तेला सुरुवात झाली. कंपनीने संपत्तीसाठी मोठ्या प्रमाणात वृक्ष तोड केली. पंजाब, उत्तरप्रदेश या भागांमध्ये त्या काळात वृक्ष कटाई मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे दिसते. वृक्षांचे व वनांचे महत्त्व लक्षात आल्यामुळे त्याचा उपयोग महसुलासाठी होउ शकतो यासाठी इंग्रजांनी वनांचा संबंध महसुलाशी जोडला. इ. स. १८०० मध्ये मलबार बाग येथे वृक्षांची मोजणी करण्यासाठी कमिशन नेमण्यात आले. १८०६ मध्ये मद्रास प्रांतात जंगल आयुक्त म्हणून कॅप्ट वॅटसन (capt.watson)यांची नेमणूक करण्यात आली. पुढे १८५५ मध्ये लॉर्ड डलहौसी यांनी संपूर्ण देशासाठी वनविषयक नियम बनविले.

१८६५ ते १८९४ जंगल आरक्षणास महत्त्व आले. मानवी गरजा पूर्ण करण्यासाठी जंगलांवर आरक्षण निर्माण करण्यात आले. त्यातूनच १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात वनसंवर्धनासाठी अनेक कर्मचा-यांची नियुक्ती झाली. महायुध्दात भारतातील जंगलांमध्ये मोठया प्रमाणावर लाकुडतोड झाली व त्याचा उपयोग जहाज व रेल्वे बांधणी करता करण्यात आला.

भारतीय वन कायदा १९२७, या कायदयात १९२० पूर्वी वनविषयक संमत झालेले सर्व कायदे या कायद्यात समाविष्ट झाले आहेत. या कायद्यात संरक्षित वन निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला. तसेच या वनांचा उपयोग केवळ सरकारी कामासाठी करण्याचे आदेशही शासनामार्फत देण्यात आले. या कायद्याद्वारे वनांचे रुपांतर संरक्षित जंगलांमध्ये झाले. परिणामी स्थानिक आदिवासींना अनेक अडचणी निर्माण झाल्या. आपल्या उपजीविकेसाठी स्थानिक आदिवासी जंगलांवर अवलंबुन असत मात्र या कायद्यामुळे त्यांच्या वनविषयक गरजा, वन उत्पादनाच्या गरजा भागविण्याच्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या. यातूनच अनेक आदिवासींचे सामाजिक, आर्थिक व लैंगिक शोषणही झाल्याचे दिसते. याच कायद्यात जी वने स्थानिक रहिवाशांमार्फत नियंत्रित करण्यात येतात अशा वनांना ग्रामीण जंगले असे संबोधण्यात आले.

हा कायदा १९८० सालापर्यंत अमलात होता. वनांवरील नियंत्रण शासनाचे होते मात्र आदिवासी, वनउत्पादन व जैव विविधतेचा प्रश्न इत्यादी घटक अधिक महत्त्वाचे ठरु लागले होते. नव्याने जैवविविधतेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी एका नव्या कायद्याची गरज भासू लागली या गरजेतूनच वनसंरक्षण कायदा १९८० ची निर्मिती झाली. पुढे याच अनुषंगाने राष्ट्रीय वननीती १९८८ ची निर्मिती झाली. या धोरणाचे महत्त्व म्हणजे या कायद्याने वनसंरक्षणामध्ये व वनविकासामध्ये स्थानिक लोकांचा सहभाग अभिप्रेत होता. त्या अनुषंगाने केंद्र शासनाच्या पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने सर्व राज्य शासनांना दिनांक १. ६.१९९० च्या मार्गदर्शक सूचना दिल्या. त्याप्रमाणे स्थानिक लोकांच्या सहभागाने वनव्यवस्थापन करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने ग्रामीण भागातील लोकांच्या सहभागातून वन व्यवस्थापन करण्याचा धोरणात्मक निर्णय घेतला.

त्या अनुषंगाने वनस्पती संरक्षण करण्यासाठी केवळ शासकीय यंत्रणेचा कायदा उपयुक्त व परिणामकारक घटक नसल्याने वनरक्षणासाठी स्थानिक ग्रामस्थांचे सहकार्य

घेने, वनांचे संवर्धन करणे व वनऔपजातील उत्पन्नाचा वाटा ग्रामस्थांना देण्याच्या तत्त्वांवर शासनाने ग्रामीण भगातील लोकांचृया वनव्यवस्थापन हा कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात केली आहे.

राष्ट्रीय वन नीती - १८९४

इंग्रजकालीन भारतातील राष्ट्रीय वननीती १८९४ मध्ये प्रथमच वनव्यवस्थापनाचा हेतू जनकल्याणाचा असल्याचे जाहीर करण्यात आले. मात्र वनांच्या आसपास राहणाऱ्या लोकासाठी वन उपजांच्या उपयोगावर काही नियंत्रण घालणे इंग्रजांना अपरिहार्य वाटत होत. त्याअनुषंगाने ह्या वननीतीमध्ये शासनास काही बंधने सुचित केली आहे. वननीतीच्या तिस-या भागात ज्या वनांचा चराईसाठी प्रामुख्याने उपयोग होतो. त्या वनांचे व्यवस्थापन शक्यतो स्थानिक लोकांच्या हितासाठी करण्यात यावे. अशा प्रकारचे निर्देश आढळतात. मात्र असे करताना वनांचा सर्वनाश होणार नाही याची दक्षता घेण्यात यावी, असे निर्देशित करण्यात आले आहे. या वननीतीचा आशय असा की, वनव्यवस्थापन हे शेतीला प्राधान्य देउन करण्यात यावे. असे असले तरी संशोधन क्षेत्रातील आदिवासी शेतीबाबत उदासीन असल्याचे दिसते. कारण शेतीयोग्य जमिनीचा अभाव, पाण्याचा प्रश्न, पैसा, पारंपरिक पद्धत या सर्व कारणांमुळे स्थानिक आदिवासींना वन अर्थव्यवस्था अधिक जवळची वाटते.

(२) स्वतंत्र भारताची प्रथम वननीती १९५२

या वननीतीमध्ये जमिनीच्या संतुलित वापरासंबंधी, जमिनीचा ऱ्हास, वाळूत रूपांतर, तसेच वनराई तसेच संरक्षण खाते, उदयोगधंद्यासाठी नियमित लाकूड मिळण्याची तरतूद करण्यात यावी असे स्पष्ट संकेत दिले आहे. या वननीतीमध्ये ४. ३(२) मध्ये काही महत्त्वाची मार्गदर्शक तत्त्वे दिली आहेत. वनाच्या उपयोगानुसार त्याचे वेगवेगळ्या गटात विभाजन केले आहे. त्यामध्ये संरक्षक वने, राष्ट्रीय वने त्याचबरोबर वनव्यवस्थेच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण सूचना अर्थात ‘‘ग्रामवना’’ ची सूचना केलेली आहे. स्थानिक लोकांच्या गरजांची पूर्ती करण्यासाठी गावोगाव ग्रामवनांची निर्मिती करावी. तसेच वनकटय्यांची निर्मिती करावी. या वनर्मितीचा आशय म्हणजे स्थानिकांचा वन उपजावर अधिकार मान्य

आहे, पण वनाचा सर्वनाश होणार नाही याची काळजी घेणे गरजेचे आहे. याच वननीतीमध्ये (१) वनजमिनीचे प्रमाण (२) वन्य जीवाचे संरक्षण (३) चराई (४) चक्री शेती (५) चिरकाल निपज पद्धत (६) वन प्रशासन (७) लोकांचे सहकार्य (८) वनअंदाजपत्रक याविषयी सखोल विवेचन करण्यात आले आहे. या वननीतीमध्ये जंगल विषयक नवीन धोरण निर्माण झाले व १/३ जमीन वनांखाली आणण्याचे धोरण सुरु झाले. याच कायद्यात जंगल संरक्षणाची परंपरा एक नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. सोबत जैवविविधता व जनुकीय विविधता, इत्यादींच्या संरक्षणाचाही अंतर्भाव करण्यात आला. या धोरणाद्वारे स्थानिक लोकांच्या हक्कांचाही विचार करण्यात आला. त्यासंबंधी थोड्याफार प्रमाणात स्थानिकांना आपले अन्न , वैरण व जळण इत्यादींसाठी कायद्यात तरतुद करण्यात आली मात्र वनक्षेत्र अधिक मजबुत करण्यावर व ते वाढवण्यावर विशेष भर देण्यात आला.

वरील कायद्यानुसार पारंपरिक वनसंरक्षणासाठी स्थानिकांचा अधिकार अंशत: मान्य करण्यात आला. तरीही स्थानिक आदिवासींच्या जीविताचा प्रश्न अद्याप प्रलंबितच होता.

(३) भारतीय कृषी आयोग (१९७६)

भारतीय कृषी आयोगाने स्वातंत्र काळात वनव्यवस्थेचा आढावा घेतला. त्यामध्ये आयोगाने वनजमीन, वनांचे वर्गीकरण, वनउद्योग, वन्यजीव, वनसंशोधन कायदे, ठेकेदारी पद्धतीचे उन्मूलन अशा महत्त्वपूर्ण घटकांवर प्रकाश टाकला.

स्थानिकांच्या प्रश्नासंदर्भात मुख्यत्वेकरून प्रथमच आदिवासींचा उल्लेख आहे. त्यांच्या अन्न, वसाहत, चारा, इंधन, आसरा पुरविण्याच्या दृष्टीने वनविकास योजना असण्याबाबत मार्गदर्शन आहे. या हेतूने आदिवासींच्या चक्री शेतीवर नियंत्रण आणण्याच्या सूचना शासनाने दिल्या. तसेच शेतीसाठी लागणारा लाकूडफाटा मोफत न देता त्याचा मोबदला घ्यावा, तसेच गुरांना व बकऱ्यांना चरण्यास नियंत्रण असावे. याच आयोगाच्या माध्यमातून वनांचा विकास करतांना आदिवासी व वन्य प्राण्यांचे संरक्षण करावे असा दृष्टिकोन निर्माण झाला.

१९५२, १९८० या कायद्यानुसार आरक्षित वनातील जंगलतोड, जमीन साफ करुन त्या क्षेत्राला आग लावणे तसेच गुरे चारण्यास बंदी घालण्यात आली. झाडांची तोड करणे, लाकडे गोळा करणे तसेच पाने गोळा करणे तसेच खाणकाम करणे, कुठलेही वन

उत्पादन गोळा करण्यावर बंदी घालण्यात आली त्याकरिता ५०० रुपये दंड व शिक्षा अशी तरतूद करण्यात आली. अशाच प्रकारची शिक्षा संरक्षित वन प्रदेशासाठी करण्यात आली.

या प्रकारच्या कायद्यामुळे स्थानिक आदिवासींना वनांतून आपल्या उपजीविकेसाठी फळे, कंदमुळे, लाकूड, वैरण, पाने -फुले तोडण्यास व वाहून नेण्यास बंदी करण्यात आली. या कायद्यांमुळे आदिवासींच्या जीवनावश्यक गरजांच्या पूर्ततेवर विपरीत परिणाम झाला. शिक्षण व रोजगार नसल्याने स्थानिक आदिवासी नैराश्याच्या गर्तेत गेल्याचे दिसते.

(४) राष्ट्रीय वननीती - १९८८

या वननीतीमध्ये स्थानिकांच्या संदर्भातील काही महत्त्वपूर्ण कलमांचा उल्लेख खालीलप्रमाणे केला आहे. ४. ५ (१) ह्या कलमात वननीतीमध्ये धोरणात्मक बदल करण्यात आला. प्राकृतिक व पर्यावरणाचा समतोल राखणे तसेच वने व वन्यजीवांना राष्ट्रीय संपती म्हणून घोषित करण्यात आले. वाळवंटीकरण, जमिनीची धूप, स्थानिकांचा सहभाग यांविषयी विवेचन असल्याचे दिसते. तर गावकरी व आदिवासींच्या गौण-उपजाच्या गरजा पुरवल्या जाव्यात असा आशय दिसतो. या वननीतीच्या माध्यमातून पर्यावरणाचे संरक्षण आणि प्राकृतिक स्थितीचा समतोल साधण्याचा प्रयत्न केला असल्याचे दिसते. वनाचा आर्थिक फायदा किंवा महसूल मिळण्यापेक्षा पर्यावरणाचा समतोल महत्त्वपूर्ण वाटतो.

४. ५ (२) या कलमानुसार वनांच्या व्यवस्थापनात आदिवासींचा सक्रिय सहभाग असावा. आदिवासी विकास व वनविकास यांची सांगड घालण्यात यावी अशा स्पष्ट सूचना दिल्या आहेत.

या प्रकारच्या कलमांचा अंतर्भाव वननितीमध्ये झाल्याने सर्वच आदिवासींचा वन व्यवस्थापनात सहभाग वाढला. ख-या अर्थाने आदिवासींच्या सहभागाला कायदेशीर आधार मिळाला.

१९९२ साली करण्यात आलेल्या ७३ व्या व ७४ व्या घटना दुरुस्तीत पंचायत राज्याची संकल्पना मांडण्यात आली. या विधेयकाद्वारे राज्य सरकारला स्थानिक पंचायती द्वारे वनांचे संरक्षण करण्याचे अधिकार देण्यात आले व स्थानिक वन संसाधनांचे नियंत्रण करण्याचा अधिकार पंचायतींकडे सोपवण्यात आला. नंतरच्या कायद्यामध्ये मात्र स्थानिक

आदिवासींचा वनव्यवस्थापनात सहभाग वाढवण्यासाठी शासनाने अनेक निर्णय केले. त्यामध्ये १९९०, २०००, २००३ या साली शासनाने वनव्यवस्थापनात स्थानिकांच्या सहभागाचा प्रकर्षाने उल्लेख केला आहेत.

२००३ सालच्या महाराष्ट्र शासनाच्या निर्णयामध्ये स्थानिकांचा सहभाग वनव्यवस्थापनात वाढवा असे स्पष्ट निर्देश देण्यात आले आहे.

आदिवासींच्या उपजीविकेच्या गरजा भागविण्यासाठी, गरिबी निर्मूलनासाठी अनुसूचित जमातीसाठी २००६ वनहक्क अधिनियम पारित करण्यात आला. ज्याला आंतराष्ट्रीय निर्देशन **मिलेनियम डेव्हलपमेंट गोलची** पार्श्वभूमी होती.

१.३.१ कार्यपध्द्ती - सहभाग व कौशल्य

सहभागाचे अनेक प्रकार असून त्याचे अनेक अर्थ आहेत. तसेच त्याचा वेगवेगळ्या ठिकाणी वापर करणारे आहेत. सहभागाचा परिणाम दिसून येतो. सहभागाने सक्षमीकरण होते. तसेच त्याच्यातून सध्याचे उद्‌देश पूर्ण होतात. जागतिक बॅंकेच्या व्याख्येनुसार “a process through which stakeholders in fuence and share control over development initiative and the decision and resources which affect them.”

Dolisca [2006] define participation as an active process by which beneficiaries or cline groups influence the directions and implementation of a Development or natural resource many men project with view of enhancing their well – being.

संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून गाव पातळीवरती लोकसहभाग अत्यंत आवश्यक आहे. समिती निर्मितीच्या टप्प्यापासून ते पुढे उत्पन्नाच्या वाटपापर्यंत सर्व टप्प्यावर लोकसहभाग महत्त्वपूर्ण आहे. मुख्यत्वे करून संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची स्थापनेमागे शासनाचा लोकसहभागातून वनसंवर्धन हीच संकल्पना आहे. स्थानिकाच्या सहभागाचे महत्त्व शासनाच्या राष्ट्रीय वननीती १९८८ मध्ये असल्याचे दिसते.

वनव्यवस्थापनात समितीच्या प्रत्येक टप्प्यात लोकसहभाग महत्त्वाचा आहे. वनव्यवस्थापन समितीची कार्यपद्धती खालील टप्प्यामध्ये विभागलेली आहे.

१. स्थानिकांमध्ये वनांविषयक आपलेपणाची व प्रेमाची भावना निर्माण करणे.

२. स्थानिकांमधे नैसर्गिक साधनसंपत्ती (वने) याविषयी जनजागृती निर्माण करणे.

३. वनसंवर्धन, संरक्षण, व्यवस्थापन संकल्पना स्थानिकांमध्ये रुजवणे.

४. संकल्पना प्रत्यक्षात रुजवण्यासाठी ग्रामस्थांची प्राथमिक बैठक घेणे.

५. तज्ञांकडून कार्यपध्दतीचे विश्लेषण/माहिती घेणे.

६. बैठकीचा आढावा घेणे.

७. या विषयात काम करू इच्छिणा-यांची यादी तयार करणे.

८. वनांचा वापर करणा-यांची यादी तयार करणे.

९. आवड असणा-या लोकांची व्दितीय बैठक घेणे.

१०. वनविभागाच्या अधिका-यांशी चर्चा.

वनव्यवस्थापन समितीची कार्यकारिणी व सदस्य निवड प्रक्रिया- ३ बैठक

- समितीच्या- कार्यप्रणालीची चर्चा
- समितीची कामे
- अधिकार
- कर्तव्य
- ग्राम
- इतर खात्याशी संबंध

११. गावक-यांसोबत- गावातील संसाधने शोधणे.

१२. कार्यकारिणी सोबत सूक्ष्म योजना तयार करणे.

१३. समझोता समयलेखा तयार करणे.

१४. प्रवेशबिंदू कार्यक्रम (Entry Paint Programme)

१५. गावविकासाची कामे

१६. वनव्यवस्थापन, संरक्षण, संवर्धनाचे उपक्रम घेणे.

१७. काही वर्षांनी - उत्पन्नाचे सर्वेक्षण करणे. वनविभागाच्या मदतीने त्याचे वाटप करणे.

१८. बैठक व व्यवहार- रोजगार व मित्र निर्मिती.

१९. वनविभागाच्या मदतीने कामाचे वाटप करणे.

२०. विविध सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय विकासासाठी प्रयत्न करणे.

वरील प्रकारच्या टप्प्यातून वनव्यवस्थापन समिती जात असताना निश्चितपणे त्यांच्यामध्ये काही कौशल्य विकसित होतात. काही सामाजिक गुणांचासुद्धा विकास होतो.

वनव्यवस्थापनाच्या प्रथम निर्मितीच्या टप्प्यामध्ये वनाविषयी आपलेपणाची भावना निर्माण होते. त्यामुळे सहभागाचा दृष्टिकोन स्थानिकांमध्ये आपोआप निर्माण होतो. ''भोवतालचे जंगल आमच्यापासून आहे. त्यामुळे त्याच्या संरक्षणाची जबाबदारी आमच्यावरती आहे.'' या भावनेमुळे उत्स्फूर्त प्रतिसाद, सहभाग मिळतो. व पर्यायाने स्थानिक या उपक्रमात जोडले जातात. प्रथमत: ज्या गावामध्ये वनव्यवस्थापन समिती आहे अशा गावातील लोकांचा वनाकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनात बदल झाल्याचे दिसले.
त्याचबरोबर संवेदनशीलता (वृक्ष, वने, वेली, प्राणी) निर्माण झालेले दिसले. तसेच या गुणांबरोबर काही कौशल्ये येथे विकसित होण्यास चालना मिळते.

या पुढच्या पाया-यामध्ये वनसंवर्धन, व्यवस्थापन व वनसंरक्षणाच्या संकल्पना स्थानिकांमध्ये रुजविण्याची प्रक्रिया स्वयंसेवी संस्था, कार्यकर्ता, शासकीय कर्मचारी वनविभागाचे कर्मचारी करतात. ही संकल्पना समजावून घेतांना त्यांच्यात आत्मविश्वास व एकाग्र वृत्तीमध्ये वाढ निश्चितपणे होते. या विषयामुळे ग्रामीण समाजाच्या कक्षा रुंदावल्याचे निश्चितपणे जाणवते.

स्थानिकांची बैठक-वनव्यवस्थापन, वनसंवर्धन, वनरक्षण या संकल्पना प्रत्यक्षात रुजवण्यासाठी व नियोजन करण्यासाठी प्रत्यक्ष ग्रामस्थांच्या एन. जी. ओ. च्या माध्यमातून बैठका घेतल्या जातात. त्यांची संख्या कितीही असू शकतात. त्या बैठकांमध्ये गावकरी, महिला, सर्व समाज स्तरातील लोक एकत्र येतात. त्यांच्यात उलट-सुलट चर्चा होतात. प्रश्न निर्माण होतात, लोकसंघटनाची पार्श्वभूमी ख-या अर्थाने तयार होते. त्यामधून समूह कार्याची (Team work) भावना निर्माण होते. कौशल्य विकासाचे वातावरण निर्माण होते. एकत्रितपणाची कल्पना येते. एकीची भावना निर्माण होते.

स्थानिकांमध्ये जनजागृती केली जाते. स्थानिकांमध्ये माहिती उपलब्ध झाल्यानंतर त्यांच्यातील काही लोक ह्या कामासाठी तयार होतात. त्यांच्यासाठी परत बैठकीचे आयोजन केले जाते. त्यामध्ये जंगलाचा वापर करणा-यांचा गट, जंगलावर आधारित असणा-यांचा गट तयार केला जाऊ शकतो. तज्ज्ञांकडून सर्व उपस्थित स्थानिकांना कार्यपद्धतीचे विश्लेषण केले जाते. या बैठकीचा आढावा घेतला जातो. या नंतरच्या टप्प्यात या विषयात काम करू इच्छिणा-यांची चर्चा केली जाते. त्यांची यादी तयार केली जाते. इ. प्रकारची कामे केली जातात.

स्थानिक पातळीवर वनव्यवस्थापन समितीची स्थापना केली जाते. तिला ग्रामपंचायतीची मान्यता घेण्यात येते. यामध्ये काम करू इच्छिना-यांचा अनेक बैठका होतात. यामध्ये वनअधिकारी, तत्व व कार्याप्रणाली बद्दल चर्चा करतात. या दरम्यानच्या काळात सहभागी असणा-यांच्या सामान्यज्ञानात भर पडते. बैठकांचे आयोजन कसे करावयाचे, अहवाल कसे लिहायचे, बैठकीचे इतिवृत्त कसे लिहायचे यामुळे त्यांच्यात एक प्रकारचा आत्मविश्वास निर्माण होतो.

यानंतरच्या टप्प्यात इच्छा असणा-या गावक-यांच्या बैठका घेतल्या जातात. त्यांच्यामधून समितीची स्थापना करण्यात येते. समितीमध्ये अध्यक्ष, उपाध्यक्ष गावकरी असतात. सदस्य, सचिव मात्र वनविभागाचा प्रतिनिधी असतो. तसेच इतर सदस्य कार्यकारिणी गावक-यांची असते. काही गावांमध्ये सर्वच घरातील सदस्य घेऊन आमसभा तयार केली जाते व त्यातून ७, ९, ११ अशा लोकांची कार्यकारिणी निवडली जाते, तर काही गावांमध्ये ज्या लोकांना ह्या प्रकारच्या कामाची इच्छा आहे त्यांची आमसभा तयार करून त्यातून कार्यकारिणी निवडली जाते. अशा विविध प्रकारच्या संघटनाचे स्वरूप दिसून येते. कधीकधी सर्व गावातील सर्व, कुटूंबातील एक व्यक्ती संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीत घेतला जातो. मात्र प्रत्येक व्यक्ती क्रियाशील सदस्य असेलच असे नाही.

आमसभा तयार झाल्यानंतर त्यांची कार्यकारीणी निर्माण केली जाते. वनविभागाच्या अधिका-यांसोबत चर्चा केली जाते. समितीने काम कसे करावे, समितीला अधिकार काय असेल व वनांतून कोणत्या प्रकारचे काम व .....यदे गावक-यांना होऊ

शकतात. यावर चर्चा केली जाते. वनखात्याबरोबर इतर खात्याच्या लोकांशी (शासकीय विभाग) चर्चा केली जाते.

संयुक्त वनव्यवस्थापनाची आमसभा व कार्यकारिणी तयार झाल्यानंतर गावातील संसाधने शोधण्याचे कार्य सुरू होते. यामध्ये ग्रामीण सहभागीय मूल्यांवलोकनसारख्या तंत्राचा वापर केला जातो. गावक-यांसोबत गावफेरी, शिवार फेरी, एकत्र बसून गाव नकाशा तयार करणे. अशा वेगवेगळया् पद्धतीचा वापर गावपातळीवर केला जातो. बहुतेक ठिकाणी एन. जी. ओ. हया कामासाठी गावपातळीवर सहाय करतात.

गावातील अंतर्गत संसाधनाचा म्हणजेच मानवी संसाधने तसेच नैसर्गिक संसाधनाचा अभ्यास झाल्यानंतर गावविकास आराखडा तयार करण्यात येतो. गाव विकास आराखडा तयार करताना सर्व गावकरी, महिला, बालके यांचा त्यात समावेश असतो. ग्रामीण सहभागीय मूल्यावलोकनाचा वापर, चिरस्थायी विकास कार्यक्रमाचे नियोजन, अंमलबजावणी, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे व्यवस्थापन, शेतीसुधार कार्यक्रम, जलसंधारण कार्यक्रम, महिला विकास, आरोग्य, समुदाय संघटन, आर्थिक उन्नती, इ. कार्यक्रमांमध्ये ग्रामीण सहभागीय मूल्यावलोकनाचा वापर करता येतो. गावफेरी किंवा शिवार फेरी करताना, एकूणच संयुक्त वनव्यवस्थापनाचे कामकाज चालताना लोकसहभाग हा अत्यंत महत्त्वाचा भाग असतो. त्यामुळे या समितीच्या कामकाजात सर्व सभासद, गावकरी, बिगर सभासद यांचा समावेश असतो. प्रत्येक गावामध्ये ग्रामीण सहभागीय मुल्यावलोकनाचा समावेश होतो असे नाही. काही गावांमध्ये ग्रामसभेमध्ये गावाच्या कामाची यादी व संसाधने याविषयी चर्चा केली जाते, तर काही गावांमध्ये ग्रामपंचायत निर्णय घेते. यामध्येसुद्धा निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेमध्ये विविध प्रकार असल्याचे दिसतात. ग्रामीण सहभागीय मूल्यावलोकन पद्धतीचा वापर करताना ग्रामीण समुदाय, व्यक्ती, गट, एकत्र येतात. त्यामुळे संघटन कौशल्य निर्माण होते. त्यांच्या ज्ञानाच्या कक्षा रुदांवतात. त्यामुळे कलाकौशल्य वाढण्याचा प्रयत्न होतो. त्यांना अवगत असणा-या माहितीच्या आधारे विकास कामाचे नियोजन, अंमलबजावणी व सनियंत्रण करतात.

१.३.२ संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रम हस्तक्षेपाचे उद्देश

संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रम गावात प्रत्यक्ष राबविण्याकरिता त्याचा योग्य हस्तक्षेप अर्थात प्रवेश होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे हस्तक्षेप कार्यक्रम, त्याचे उद्देश येथे समजून घेणे आवश्यक आहे.

संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रम हस्तक्षेपामुळे स्थानिक समुदाय, वनविभाग, यांच्यातील कटुता कमी होते. मैत्रीपूर्ण वातावरणाची निर्मिती होते. गावाचा सामूहिक विकास होतो.

१. सर्व समुदायाला किंवा हितसंबंधाना उपयोगात आणणे.

२. स्थानिक समुदायाचे वनविषयक असणारे जे अधिकार अगोदर त्यांना मिळाले नाही त्याची भरपाई करणे.

३ स्थानिक समुदायाने हा कार्यक्रम सर्वानुमते ठरवायचा आहे. जिच्याद्वारे समुदायाने आपली संपत्ती निर्माण करावी ज्याची नंतर काळजी समुदायाने घ्यावयाची आहे.

४. सामुहिक कृती किंवा सहकार्यासाठी संधी मिळावी. नैसर्गिक संसाधनाचे व्यवस्थापन हा मूळ हेतू आहे व वनसंवर्धनात उपक्रमांना जोडावे.

५. गरीब, महिला, मागासलेल्यांच्या गरजा लक्षात घेउन विकास कार्यक्रमांचे आयोजन करावे.

गावामध्ये चालणाच्या नियमित विकास कार्यक्रमांना संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमात हस्तक्षेप नसावा. अपवादात्मक स्थितीत शासनाकडून मान्य केले जाऊ शकतात. संयुक्त वनव्यवस्थापन हस्तक्षेपकार्यक्रमाचा महत्त्वाचा एक उद्देश म्हणजे समुदायाची योजनेमध्ये सहभागी होण्याची इच्छा आहे असे निर्देशित होते. यामुळे स्थानिकांमध्ये विश्वास निर्माण होतो व त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी स्थानिकांना विकासकामासाठी निधी दिला जातो. या निधीचा उपयोग कसा करावयाचा हे गावक-यांनी ठरवायचे आहे. मात्र त्याचबरोबर काही उपक्रमांचा प्राधान्याने विचार करावा असे शासनाने मार्गदर्शन केले आहे.

उदा. १. गावाच्या तळयाचे पुनरुज्जीवन करणे

२. पाणी सिंचनाची गावाची रचना तयार करणे.

३. गाव नर्सरी तयार करणे.

(१) सूक्ष्म नियोजन

वनांच्या व्यवस्थापनाच्या संदर्भात स्थानिक लोकांचा सहभाग अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांना सोबत घेण्यासाठी स्थानिक संसाधनाच्या स्रोताची गरज असते आणि ते सूक्ष्म नियोजनाशिवाय शक्य नसते . त्या नियोजनात खालील घटकांचा समावेश असतो.

१. नियोजनात संपूर्ण क्षेत्राचा समावेश असतो.

२. लोकांचा सहभाग लक्षात घेता नियोजन असावे.

३. सर्वांच्या समान गरजा लक्षात घ्याव्यात.

४. नियोजनात स्थानिक गरजा, स्थानिक स्रोत व कार्यक्रमाचा उददे्श यांचा समन्वय असावा.

५. साधे सोपे दस्तऐवज असावे, जेणेकरुन गावक-यांना ते समजतील.

६. सर्वसाधारण्पणे २० ते २५ दिवसांत ते तयार व्हावे.

७. ते प्रकल्प प्रस्तावाच्या स्वरुपात नसावे.

(२) नियोजन पध्द्त

सर्व गावक-यांची एकत्र बैठक घेऊन कार्यक्रमाचा उददे्श सर्वांना स्पष्टपणे सांगणे गरजेचे आहे. तसेच त्यांच्या गरजा व अपेक्षासुध्द् जाणणे गरजेचे आहे. या सारख्या पध्दतींचा वापर करतात.

संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रम हस्तक्षेपाचे विविध उपक्रमासाठी काही महत्त्वाची प्राथमिक माहिती आवश्यक आहे. त्यामध्ये खालील घटकांचा समावेश असतो.

(१) गावातील आर्थिक व मानवी भौतिक संसाधने.

(२) गावातील मानवी संपत्ती.

(३) गावातील सामाजिक व आर्थिक माहिती.

(४) गावाभोवतालच्या वनांची विशेष माहिती.

या माहितीच्या आधारावर तांत्रिक नियोजन करणे.

(१) नियोजन विशिष्ट क्षेत्रात असावे.

(२) नियोजनात विशिष्ट वेळेत विशिष्ट कृती करणे गरजेचे असते.

(३) नियोजनात विशिष्ट काम व सहभागाचे बंधन असावे.

(४) नियोजनात लोकसहभागाचे अधिकार व फायदे स्थानिकांना माहीत असावे.

(५) नियोजनात दस्ताऐवज संभाळणे ही एक महत्त्वपूर्ण जबाबदारी असते.

आपल्या नियोजनात सर्वांच्या मते बदल आवश्यक असल्यास तसा तो करणे.

(३) संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रम राबविण्यासाठीच्या पाय-यांबाबत शासनाने खालीलमार्गदर्शन केले

१. आपल्या भोवतालचे जंगल वाचवले पाहिजे याची त्या भागात स्थानिकांची मदत घऊन जनजागृती करणे.

२. गावक-यांच्या संमतीने वनविभागाच्या साहाय्याने नियमानुसार संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती बनवणे.

३. राज्य शासनाच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार या समितीची नोंदणी करणे.

४. गावकरी ज्या वनविभागाचे संरक्षण करणार आहे. त्या भागाच्या सीमाहदद् गावकरी, समिती सदस्य, व वनविभागाचे अधिकारी यांनी बघावे.

५. निवडलेल्या भागासंदर्भात जर काही वाद असेल तर तो चर्चा करून सोडवणे.

६. निवडलेल्या भागाचे सीमांकन करणे, खांब लावणे अथवा खूण करणे.

७. निवडलेला जंगलविभाग वनविभागाकडून वनव्यवस्थापन समितीकडे संरक्षणासाठी, पुनर्वसन व्यवस्थापनासाठी घेणे.

८. यानंतर संरक्षण यंत्रणा कशी असेल ते निश्चित करणे, सर्व नियम, नियम तोडणा-याला दंड, त्याच्यातून गावचा निधी वाढतो. तो निश्चित करणे तसेच फायद्याचे वाटप कसे असेल याविषयी निर्णय तसेच वनव्यवस्थापन समितीची बैठक, कार्यकारिणी व सर्वसाधारण सभा यांचे वेळापत्रक निश्चित करणे. तसेच महिला प्रतिनिधी आवश्यक आहे. याची संमती गावकरी व वनविभागाची असावी.

९. स्वयंसेवी संस्था किंवा वनविभागाच्या साहाय्याने ग्रामीण सहभागीय मूल्यावलोकन पद्यत वापरणे तसेच सूक्ष्म नियोजन तयार करणे. त्यात प्रत्यक्ष पद्धत कशी असेल. वनीकरण, झाडे निवडणे, पाणी व्यवस्थापन, मृदसंधारण गावच्या इतर गरजा, शाळा, हॅंडपंप, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, रस्ते यांचाही विचार करावा

१०. नियोजनातच वन कार्यक्रमासाठी वनविभागाकडून मिळणारा निधी व इतर विभागाकडून मिळणारा निधी निश्चित केला जावा.

११. अंमलबजावणीचा प्रारंभ करणे.

१२. वनव्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांना बैठक अहवाल व लेखन हिशेब यासंबंधीचे प्रशिक्षण देणे. हे सर्व वनविभागाचे कर्मचारी किंवा अधिकारी व कर्मचा-यांसोबत असणे आवश्यक आहे. मुख्यत्त्वेकरुन प्रशिक्षण, संप्रेषण कौशल्यांच्या संदर्भात असणे गरजेचे आहे.

१३. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती कार्यावर वनविभागाने लक्ष ठेवणे, वनाच्या वाढीच्या आत क्षेत्राचे संरक्षण, संवर्धन व व्यवस्थापन समुदायाच्या सहभागाने होणे गरजेचे आहे.

१४. बाहेरच्या किंवा दुस-या स्वयंसेवी संस्थेकडून प्रगतीचा आढावा व मूल्यमापन करणे.

१.३.३ संयुक्त वनव्यवस्थापनाबाबत शसनाच्या सूचना

महाराट्र शासनाने या संदर्भात अनेक सूचना दिल्या असून त्यातील काही महत्वाच्या सूचना खालीलप्रमाणे -

वनांच्या संरक्षणार्थ लोकांचा सहभाग घेण्याच्या दृष्टिकोनातून राज्यात १९९२ पासून ग्रामीणांच्या सहभागातून वनव्यवस्थापन कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. राज्यात आता पर्यंत जवळपास १२,६०० संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्या स्थापित झालेल्या आहेत. सदर कार्यक्रमास चालना देण्यासाठी दिनांक ५.१०.२०११ च्या शासन निर्णयान्वये संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्या बळकटीकरणाबाबत निर्णय घेण्यात आलेला आहे. तसेच

समितीच्या कार्यक्षेत्रातून जिल्हा परिषदेस पात्र होणाऱ्या वन महसुलाच्या ७% अनुदान जिल्हा परिषदेव्दारे संबंधित समित्यांना गावाच्या विकासाकरिता देण्याची तरतूद करण्यात आल्याचे शासनाने निर्देश दिले आहेत.

(१) मार्गदर्शक सूचना

दि. २५/४/२००३ रोजी महाराष्ट्र शासनाने वनव्यवस्थापनाच्या संदर्भात स्थानिक लोकांचा सहभाग वाढावा म्हणून काही मार्गदर्शक सूचना केल्या यामध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती काम कसे करेल, समितीचे गठन कसे होईल तसेच समझोता समयलेख, सूक्ष्म योजना, समिती सदस्यांचे जबाबदाऱ्या, फायदे व इतर नियम याबाबत विस्तृत मार्गदर्शन केलेले आहे. त्याचे सखोल विवरण खालील प्रमाणे- राष्ट्रीय वननीती १९९८ प्रमाणे वनसंरक्षणामध्ये आणि वनविकासासाठी स्थानिक लोकांच्या सहभागाची अपेक्षा शासनास आहे. त्यामुळे केंद्र शासनाच्या पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने सर्व राज्य शासनांना दि. १. ६. १९९० च्या मार्गदर्शन तत्त्वान्वये स्थानिक लोकांच्या सहभागाने वनव्यवस्थापन करण्यासाठी एक योजना तयार करावी अशी सूचना केली होती. केंद्र शासनाच्या सूचनेचा विचार करून महाराष्ट्र शासनाने ग्रामीण लोकांच्या सहभागातून वनव्यवस्थापनेबाबत योजना राबविण्याचा निर्णय घेतला आहे. आता नव्यानेच केंद्र शासनाने दि. २१.२.२००० व दि. ३१.५.२००२ च्या मार्गदर्शक सूचनेप्रमाणे या कार्यक्रमात चांगली वने घेणे. तसेच वनांच्या का स्त्री वर्गाचा जास्त सहभाग प्राप्त करणे आवश्यक असल्याचे शासनाने सुचविलेले आहे.

सदर मार्गदर्शन सूचनांचा सखोल अभ्यास करून राज्य शासनाने पूर्वी केलेल्या सूचनांमध्ये खालीलप्रमाणे सुधारित निर्णय घेतलेला आहे.

ग्रामीण परिसरातील निरूपयोगी वनेत्तर क्षेत्राचा उपयोग वनव्यवस्थापन कार्यक्रमासाठी प्रामुख्याने करावा असे केंद्र शासनाने सुचविलेले आहे. तसेच कार्यक्रमांतर्गत वनपडीक (Forest West Land) अंतर्भाव राहील. सदर कार्यक्रमामध्ये ४० टक्क्यांच्या वर घनता असलेल्या वनेही घेण्यात येतील.

सुरुवातीस २ कि. मी. अंतराच्या आत ज्या गावाचे चांगले वनक्षेत्र आहे अशा गावांचा प्रायोगिक तत्वांवर या कार्यक्रमांमध्ये अशा वनांचा समावेश करावा, असे केंद्र शासनाने सुचविलेले आहे. (राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्ये याचा समावेश असलेले क्षेत्र) यांचा उपयोग या कार्यक्रमासाठी करता येणार नाही असे केंद्र शासनाने सुचविलेले आहे. पुढे हे कार्यक्रम स्थानिक ग्रामपंचायतीच्या सहकार्याने राबविले जाणार असून याव्द्रारे मिळणारे वनोत्पादन स्थानिकांच्या दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी अग्रक्रमाने उपलब्ध करून द्यावे असे केंद्र शासनाने सुचविलेले आहे. त्यामुळे त्यांच्या हक्कांवर बंधने येऊ नयेत म्हणून खाजगी व्यक्ती अथवा संस्था तसेच वनोपजांवर आधारित औद्योगिक प्रतिष्ठानांना करारनाम्यानुसार दिलेले क्षेत्र या कार्यक्रमातून वगळण्याचे आदेश शासनाने दिले आहे.

जमिनीच्या अंतर्गत गावाच्या परिसरातील वनेतर क्षेत्र मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असून ते वनक्षेत्राशी संलग्न असले व या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी या वनेतर जमिनीची गरज असेल तर अशा जमिनीचा अतंर्भावही यासाठी करावा. तसेच ग्रामस्थांनी व ग्रामपंचायतीने सहमती दिल्यास गट लागवडीसाठी असलेल्या क्षेत्रात ही योजना राबवावी. मात्र ह्यासंदर्भात ग्रामसभेमध्ये ठराव घ्यावा असे शासनाने सुचविलेले आहे. या सूचनांचे अवलोकन करून ननाशी वनक्षेत्रात तिळभाट, गोळशी, इगतपुरी वनक्षेत्रात वसाळी, धांडगा, पेठ वनक्षेत्रात वडपाडा, अंधुटे, हरसूल वनक्षेत्रात उंबरपाडा या गावातील जमीन ग्रामपंचायतीने ठराव करून गट लागवडीसाठी दिली आहे.

स्थानिक नागरिक, स्थानिक संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि पर्यावरण तज्ज्ञांच्या सहभागाने क्षेत्रातील नागरी परिसरातील वनक्षेत्र आणि वनेतर पडिक क्षेत्रावरही वनोपजाच्या भागीदारीच्या तरतुदीविना सुधारित रूपामध्ये या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करता येईल असे शासनाने मार्गदर्शन केले आहे.

समितीचे आर्थिक व्यवहार समितीचे अध्यक्ष व सदस्य सचिव किंवा कोषाध्यक्ष या तिघांपैकी दोघांव्दारे करावे असे शासनाचे निर्देश आहेत. बचत खात्यास सरकारी खाते असे म्हणावे असे शासनाचे निर्देश आहेत. त्या सूचनांचे पालन करून संशोधन

क्षेत्रातील बहुतेक गावांमध्ये वनव्यवस्थापन समित्याची बॅंक व्यवहार खाते अध्यक्ष व सदस्य सचिव यांच्या नावावर आहे. मात्र अद्याप काही समित्यांमध्ये याबाबत संभ्रम आहे.

इतर स्रोतांकडून आणि संस्थांच्या स्वत:च्या उत्पन्नातून प्राप्त होणाऱ्या निधीच्या व्यवस्थापनेच्या उद्‌देशाकरिता राष्ट्रीयीकृत किंवा सहकारी बॅंक किंवा पोस्ट ऑफिसमध्ये स्वतंत्ररीत्या बचत खाते उघडण्याची परवानगी शासनाने दिली आहे. संशोधन क्षेत्रातील गावे ग्रामीण व दुर्गम क्षेत्रामध्ये असल्याने ब-यांच समित्यांची बचत खाती राष्ट्रीयकृत बॅंकेमध्ये आहेत.

(२) संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या बैठकीबाबत शासनाचे मार्गदर्शन खालीलप्रमाणे

संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या वर्षातून कमीतकमी दोन वेळा आमसभा आयोजित करण्याचे निर्देश शासनाचे आहेत. कार्यकारी मंडळाची बैठक प्रत्येक महिन्यात कमीत-कमी एकदा घेण्यात येईल. यासाठी आमसभेतील सर्व सभासदांना ७ दिवसाची पूर्वसूचना देण्यात यावी आणि कार्यकारी समितीच्या सभेसाठी सर्व सदस्यांना ३ दिवसांची पूर्वसूचना देण्यात यावी असे शासनाचे निर्देश आहे. बैठकीचा इतिवृत्तांत लगेचच विहित नमुन्यात रजिस्टरमध्ये नोंद करून ठेवण्याचे आदेश शासनाने दिले आहेत आणि त्यावर अध्यक्ष तथा सदस्य सचिवांची स्वाक्षरी केली जाईल. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यकारी मंडळाच्या सदस्यांची उपस्थिती प्रत्येक बैठकीच्या वेळी नोंदविली जाईल. महत्त्वाच्या धोरणात्मक बाबी व कार्यकारी मंडळाकडून केलेली कामे याबाबत आमसभेमध्ये चर्चा करण्यात येईल. त्याचप्रमाणे जेव्हा आवश्यकता असेल अशावेळेस आमसभेमध्ये कार्यकारी मंडळाचे सदस्य निवडले जातील. सदर सभेचा इतिवृत्तांत संबंधित वनक्षेत्रपाल यांना पाठविण्यात येईल. कार्यकारी समिती संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीतील सदस्यांसंबंधीची मूळ माहिती विहित नमुन्यात ठेवील. सदर माहितीची नोंदणी पुस्तके सदस्य सचिव यांचे कार्यालयात कायमची असावी असे शासनाचे निर्देश आहेत. या प्रकारच्या सूचना शासनाने दिल्या असल्या तरी संशोधन क्षेत्रात स्थानिक समुदाय एकमेकांजवळ राहत असल्याने पटकन निरोप दिला जातो. ब-याच समित्यांमध्ये नोंदणीला मात्र वेळ

लागतो. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या बैठकीची कार्यवाही सुरू करण्यासाठी एकूण सदस्य संख्येच्या १/३ संख्या इतकी आणि ५० स्त्री सदस्य असणे अपेक्षित राहील तसेच कार्यकारी समितीच्या बैठकीचे कामकाज सुरु करण्यासाठी ६ निर्वाचित सदस्य कार्यकर्त्यांपैकी २ स्त्री सदस्य उपस्थित असणे आवश्यक आहे. कार्यकारी समितीच्या बैठकीकरिता सभासदांना ३ दिवसांची पूर्वसूचना द्यावी. असे शासनाचे आदेश असले तरी सातत्यपूर्वक अवलोकनातून असे लक्षात येते की, समितीच्या कामकाजात महिलांचा सहभाग कमीच आहे.

(३) कार्यक्रमासाठी क्षेत्र निवडणेबाबत शासनाचे मार्गदर्शन खालीलप्रमाणे

कार्यकारी समितीशी सल्लामसलत करून संबंधित वनसहाय्यक, त्या संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला वर्ग करण्यासाठी क्षेत्र निवडतील. ज्या वनखंडाची/सर्वे क्रमांकाची सीमा गावांपासून ५. ० कि.मी. आंत आहे. असे वनखंड/सर्वे क्रमांक, निवडण्यात यावेत. गावापासून त्या क्षेत्राचे अंतर वनसंरक्षणाची समस्या तसेच त्या क्षेत्रापासून मिळणारे प्रत्यक्ष फायदे या सर्वांचा विचार करून हे क्षेत्र निवडण्यात यावेत आणि उपवनसंरक्षकाच्या मान्यतेनंतर निवडलेले क्षेत्र समितीला वर्ग करण्यात यावेत. असे शासनाचे निर्देश आहेत.

(४) समझोता समयलेखबाबत शासनाचे मार्गदर्शन खालीलप्रमाणे (Memorandum of Understanding)

क्षेत्र निवडल्यानंतर या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचे पदाधिकारी आणि संबंधित वनविभागाचे उपवनसंरक्षक यामध्ये समझोता समयलेख करून घ्यावा. मुख्यत्वेकरून त्याचा कालावधी १० वर्षा करिता असावा. या मार्गदर्शनानुसार संशोधन क्षेत्रात समित्यांनी १० समझोता करार केला आहे. अपवादात्मक स्थितीत कमी अधिक कालावधी असू शकतो.

(५) **सूक्ष्म योजना (Micro Plan) -** सूक्ष्म योजना वनव्यवस्थापनासंदर्भात अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. यामध्ये ज्या कार्य योजनेला मान्यता मिळाली आहे. ते काम

पुढे दीर्घकाळ करावे लागत असल्याने शासनाने त्याबाबत खालीलप्रमाणे मार्गदर्शन केले आहे.

१. महत्त्वाचा भाग असेल याची समितीने काळजी घ्यावी. सूक्ष्म योजनेत विहित असलेली वनसंवर्धन पध्द्ती सूक्ष्म योजना प्रचलित कार्य आयोजनेनुसार विहित करावीत. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती वनविभागाच्या सहभागाने या कार्यक्रमाची तयारी करावी.
२. वनेतर क्षेत्राकरिता मृद आणि जलसंधारण आणि वनीकरणाची कार्यप्रणाली मंजूर कार्य आयोजनेनुसार असावी.
३. सूक्ष्म योजनेचा कालावधी १० वर्षांचा असेल.
४. वेळोवेळी सुधारित भारतीय वनसंवर्धन अधिनियम १९८० याला बाधा येवू नये याचा विचार करुन संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती रोपवनासाठी प्रजातीची निवड केली जावी.
५. जैवविविधता संवर्धन आणि वनौषधी संवर्धन हा सूक्ष्म योजनेचा एक

(६) सूक्ष्म योजनेला मान्यता देणा-यासाठी शासनाने खालीलप्रमाणे समिती स्थापन केली असून या समितीकडून संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्यांनी मार्गदर्शन घ्यावेत असे शासनाचे निर्देश आहेत.

वनसंरक्षक हे या समितीचे-अध्यक्ष असून, सदस्य अनुक्रमे वनसंरक्षक (कार्य आयोजना), उपवनसंरक्षक (कार्य आयोजना), कार्यकारी समितीचे सभासद, या क्षेत्रामध्ये ज्यांचे काही हितसंबंध अशा २ व्यक्ती, उपवनसंरक्षण (प्रादेशिक), उपसंचालक, सामाजिक वनीकरण, उपवनसंरक्षण (वन्यजीव)यांनी संमिलीत केलेले सदस्य, विभागीय व्यवस्थापक, महाराष्ट्र या समितीच्या माध्यमातून समितीच्या सूक्ष्म योजनेस मान्यता मिळेल असे स्पष्ट करण्यात आले.

(७) वनविकास महामंडळ मर्यादित - संमिलीत केलेले सदस्य

सूक्ष्म योजनेतील विभागाच्या मंजूर कार्य आयोजनामध्ये बदल असले तर तिच्या अंमलबजावणी पूर्वी ते बदल प्राधिका-याकडून मंजूर करुन घ्यावे असे शासनाचे

निर्देश आहेत. दर पाच वर्षांनी सूक्ष्म योजनेचा आढावा घेतला जावा. आवश्यक असेल तर वनविभागाच्या मंजूर कार्य आयोजनेप्रमाणे व वरील समितीच्या मान्यतेने त्यामध्ये बदल करण्याची परवानगी शासनाने दिली आहे.

संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीतील सदस्यांची कर्तव्ये आणि जबाबदा-यांबाबत शासनाचे मार्गदर्शन खालील प्रमाणे -

(अ) **संरक्षण** : समितीच्या सभासदांमार्फत वनक्षेत्र व रोपवन क्षेत्राच्या संरक्षणासाठी व्यावहारिक कौशल्य असलेली पद्धत ठरविणे आणि महिन्यातून कमीतकमी एक दिवस पूर्नउत्पत्ती व संवर्धनासाठी श्रमदान करणे, सदर क्षेत्रात नियमित गस्त करणे, अशी शासनाची समितीच्या सभासदांमार्फत अपेक्षा आहे. संशोधन क्षेत्रातील स्थानिकांनी आपआपल्या पद्धती विकसित केलेल्या दिसतात. काही ठिकाणी कुटुंब, काही ठिकाणी समिती सदस्य, युवक गट, गावकरी इ. संरक्षण करतात.

(ब) **प्रतिबंध** : वनक्षेत्र व रोपवनक्षेत्रात अवैध वृक्षतोड, अतिक्रमण, अवैध चराई यापासून नुकसानीबाबत प्रतिबंधात्मक कार्यवाही करणे, आधी गुन्हेगारांची नावे व तपशील वनअधिका-यास माहीती देणे. भारतीय वन अधिनियम १९२७ वन्य जीव संरक्षण अधिनियम १९७२, वनसंवर्धन अधिनियम १९८० आणि वनाशी संबंधित इतर नियम व अधिनियमाप्रमाणे वनगुन्हेगारास अटक करण्यास, पकडण्यास व कायद्यांतर्गत कार्यवाही करण्यासाठी वनअधिका-यांना सहाय्य करणे, त्याचप्रमाणे वनसंवर्धन व वन्यजीव व्यवस्थापनाच्या संदर्भात गुन्ह्यांचा प्रतिबंध, शोध तसेच नियंत्रणामध्ये वनअधिका-यांची मदत करणे.

(ग) **संयुक्त वनव्यवस्थापन** : सूक्ष्म योजनेप्रमाणे वर्ग केलेल्या क्षेत्राचे व्यवस्थापन करणे, वनविषयक कामे सुरळीतपणे व वक्तशीरपणे पार पाडण्यास वनअधिका-याची मदत करणे, संबंधित वनअधिका-यास वनविषयक कामासाठी कामगार मिळविण्यास व वनव्यवस्थापन करण्याकामी त्यांना साहाय्य करणे, वनविभागाने नेमून दिलेली कामे करणे.

(घ) **जागृती निर्मिती :** ग्रामीण जनतेमध्ये वनांच्या महत्त्वाविषयी जागृती निर्माण करणे. यासाठी संशोधन क्षेत्रातील स्थानिक ग्रामसभांचा आधार घेतात. असे सामन्य अवलोकनातून निदर्शनास येते.

(च) **उपलब्ध असलेल्या वनोपजाची वाटणी :** वनविभागाला वनोपजाचे निकामी व संग्रहणाचे साहाय्य करणे, संबंधित अधिका-याला सभासदास कार्यकारी समितीने तयार केलेल्या व उपवनसंरक्षक यांनी मंजूर केलेल्या यादीप्रमाणे वनोपज वाटप करण्यास साहाय्य करणे, वाटप केलेल्या वनोपजाचा कोणत्याही सभासदाकडून दुरुपयोग केला जात नाही याची खबरदारी समिती सदस्यांनी घ्यावी. अशी शासनाची समितीच्या सभासदांमार्फत अपेक्षा आहे.

(फ) **वार्षिक लेखापरीक्षण :** संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला प्राप्त झालेल्या तसेच खर्च केलेल्या रकमेबाबत. लेखापरीक्षण करून घेण्यासाठी सर्वसाधारण समितीच्या मान्यतेने लेखापरीक्षक नियुक्त करण्यात येईल. या संदर्भात संस्था नोंदणी अधिनियम १८६० मधील नियमांच्या अधीन राहून व शासनाने वेळोवेळी पारित केलेल्या नियमानुसार कार्यपध्द्ती अवलंबवण्यात येईल. लेखापरीक्षकाच्या नियुक्तीबाबत कार्यकारी समिती प्रस्ताव ठेवेल व सर्वसाधारण समिती मान्यता देईल. लेखा परीक्षण तांत्रिक बाब असल्याने व बहुसंख्य स्थानिक निरक्षर असल्याने त्यांच्यात गोंधळ निर्माण होतो.

अशा प्रकारे शासनाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीतील सदस्यांच्या कर्तृत्वाबाबत मार्गदर्शन केले आहे.

(८) **कार्यकारी समितीने पार पाडावयाच्या जबाबदा-या**

(क) संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या सर्व निर्णयांप्रमाणे व्यवस्थापनेसाठी आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी कार्यकारी समिती जबाबदार असेल.

(ख) समितीतील सदस्यत्व, वनसंरक्षण, वाद मिटविणे, फायद्याची वाटणी इ. संबंधित सर्व महत्त्वाच्या विषयांवरील कार्यपध्द्ती संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या सल्ल्याने कार्यकारी समिती ठरवतील.

१. शासनाकडून प्राप्त होणा-या निधीचे व इतर स्रोतांच्या व निधीच्या वनविभागाच्या पध्द्तीप्रमाणे लेखा व व्यवस्थापनेची जबाबदारीही कार्यकारी समितीची राहील.

अशा प्रकारे शासनाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीतील सदस्यांच्या जबाबदा-यांबाबत मार्गदर्शन केले आहे.

(९) संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती आणि तिच्या सदस्यांना मिळणा-या फायद्यासंदर्भात शासनाचे मार्गदर्शन वर्गीकृत क्षेत्रापासून वनोत्पादनाचे फायदे

समझोता समयलेखावर सही झाल्यानंतर संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती आणि तिच्या सभासदांना अकाष्ठ (Non - Timer Forest Produce) वनोत्पादनाचे फायदे उपलब्ध होतील. तथापि जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा कुटुबाने वनसंरक्षाणाच्या योजनेत जेव्हा आवश्यक असेल तेव्हा भाग घेण्यास नकार दिला तर अशा व्यक्तीस अथवा कुटुंबास या योजनेखाली कोणतेही फायदे मिळणार नाहीत असे शासनाचे निर्देश आहे. अनुसूचित क्षेत्र वगळून इतर वनक्षेत्रात काही इजा न करता प्रजातीची फळे, फुले, बीज (काजू वगळून) व पाने (तेंदू व आपटा पाने वगळून) संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या सभासदास त्यांच्या घरगुती उपयोगासाठी संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती ठरवील त्या सवलतीच्या दराने वा त्याप्रमाणात दरवर्षी जेव्हा उपलब्ध होईल तेव्हा प्राप्त करता येईल.

मोहाची फुले, मोहाची फळे, गेंद, हिरडा, चारोळी, आवळा, नीम बीज, करंज बिया, बेहडा, अमलताश बिया, चिंच, चिंचेच्या बिया, पळस बिया, कुसुम बिया, वानेरंद बिया, ताकाडा/पौंडा निर्मळ/कपी गुग्गळबापची बी कुंचला, कारीशिकाकाई, रिठा, बीब्बा, गुंज, बी, ब्रुम ग्रास, आंबा बी, वावडींग, कापलेले गवत, वैरण, मधपळसाची पाने, सिताफळ

काजुगर-महाराष्ट्र वनविकास महामंडळ मर्यादित यांनी केलेली लागवड वगळून, तसेच सभासदांना पुरवठा केल्यानंतर शिल्लक राहिलेल्या वनोत्पादनाची विक्री संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती करू शकतील व विक्रीकिंमत प्राप्त करून शकतील. मात्र अनुसूचित क्षेत्रामध्ये महाराष्ट्र अनुसूचित क्षेत्रातील गौण वनोत्पादनाच्या

मालकीचे हस्तांतरण व महाराष्ट्र गौण उत्पादन (व्यापाराचे विनियम) (सुधारणा) अधिनियम १९९७ यांचे पूर्णपणे पालन करण्याचे शासनाचे निर्देश आहेत.

अनुसूचित क्षेत्रामध्ये (राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्य यांचे क्षेत्र वगळून) वरील ३३ वनोपजांची मालकी संबंधित ग्रामपंचायतीची आहे. तथापि, ग्रामपंचायतीला वाटल्यास ग्रामसभेमध्ये ठराव पारित करून ह्या वनोपजाचे संकलन करण्याचे त्या गावाच्या संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला एकावेळी १० वर्ष किंवा त्यापेक्षा जास्त कालावधीकरिता प्राधिकृत करू शकते. ज्या वनोपजाच्या खरेदीचे अधिकार केवळ महाराष्ट्र आदिवासी विकास महामंडळाकडेच आहेत. त्या वनोपजाची विक्री लाभार्थींना, संयुक्त वनव्यस्थापन समित्यांनी आदिवासी विकास महामंडळास करण्याचे शासनाचे निर्देश आहेत. या सूचनांचे पालन करून संशोधन क्षेत्रातील अनेक गावांनी वनोपजांची विक्री केलेली आहे.

(क) रोपवन व अवनत/चांगल्या वनक्षेत्रामधील अंतिम व अंतरिम तोडीचे फायदे

संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला त्यांना वर्ग केलेल्या क्षेत्रांचे संरक्षण केल्यास त्यातील उत्पादनाबाबत सदस्यांना मिळणारे फायदे -

संयुक्त वनव्यवस्थापन गठित झाली त्या वेळी असलेल्या वृक्षाच्या वाढीबाबत आधारभूत माहितीचा विचार करून तोडीच्या वेळेपर्यंत आखण्यात आलेली इमारती माल, जळावू लाकूड आणि बांबू यांची झालेली १०० टक्के वाढीव घनफळ (Incremental Volume) या प्रमाणात संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांना देण्यात येईल. समिती गठित झाली त्या वेळची आधारभूत माहिती उपलब्ध नसेल तर वनसंरक्षक (प्रादेशिक) हे उपवनसंरक्षक (प्रादेशिक) आणि उपवनसंरक्षक (कार्ययोजना) यांच्या सल्ल्याने ठरवतील. तथापि सदर वनोपजाचे फायदे चांगल्या वनांमध्य २० टक्केपेक्षा जास्त व अपगत वनांमध्ये ५० टक्केपेक्षा जास्त असणार नाही याची दक्षता घेण्याच्या सूचना शासनाने दिल्या आहेत –

(ब) नमूद केलेले फायदे संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला खालील पद्धतीप्रमाणे नमूद केल्याप्रमाणे मिळतील.

प्रत्येक शासन निर्णयात घरगुती गरजांना शासनाने अत्यंत महत्त्व दिले असून त्यासाठी वनोपज राखून ठेवले जाईल आणि त्या वनोपजाचे वितरण संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या सर्व सभासदांना कार्यकारी समिती व वनविभाग यांनी संयुक्तरित्या ठरविलेले मापदंड व दरानुसार वाटप करण्यात येईल. त्यानंतर राहिलेल्या शिल्लक वनोपजाची विक्री वनविभागामार्फत जाहीर लिलावाने करण्यात येईल. तथा लिलावात प्राप्त होणा-या निव्वळ विक्री रक्कमेपैकी (वाहतूक खर्च, आगारावरील व्यवस्थापन खर्च, लिलाव खर्च, विक्रीकर, आयकर कर इ. वजा जातो.) ५० टक्के रक्कम संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीस रोख दिली जाईल. आणि उर्वरित) ५० टक्के रक्कम सूक्ष्म योजनेनुसार वर्ग केलेल्या क्षेत्राच्या विकासाकरिता वनविभागामार्फत खर्च केली जाईल. अशा सूचना शासनाने दिल्या आहेत .

(क) सामाजिक वनीकरणाच्या रोपवन तोडीपासून मिळणारे फायदे

सामाजिक वनीकरण योजनेअंतर्गत घेतलेले गट लागवड क्षेत्र या कार्यक्रमांतर्गत घेतल्यास, त्यापासून मिळणा-या उत्पन्नाचे वाटप ग्रामपंचायत व शासन यांचेमध्ये अनुक्रमे ९० व १० टक्के या प्रमाणात करण्याच्या १९८२ साली शासनाने सूचना दिल्या आहेत. ग्रामपंचायतींना मिळणा-या रक्कमेच्या २५ टक्के रक्कम वनांच्या संरक्षणाच्या कामांवर खर्च करावयाची आहे. याशिवाय एकूण उत्पन्नाच्या ५० टक्के वनोपज स्थानिक जनतेस आरक्षित केले जावे व त्या बाजारभावाच्या ५० टक्के इतक्या भावाने विक्री भूमिहिन मजूर व द्रारिद्रय् रेषेखालील असणा-या व्यक्तींना करावी. उरलेल्या उत्पन्नाची विल्हेवाट लिलावामार्फत केली जाईल आणि हा लिलाव गावातील रहिवाश्यांपुरताच मर्यादित राहिल. भूमिहीन मजूर व दारिद्रय् रेषेखाली असलेल्या मजुरांच्या गवताची व सरपणाची गरज किती आहे. वनोपजाचा पुरवठा गरजेपेक्षा कमी पडल्यास त्याचे वाटप गुणवत्तेवर करण्यात यावा. याच सूचनांचे

पालन करून शाहापूर वनविभागामध्ये टिळे, दहिवळ, कळगाव, भागदळ या गावातील वनव्यवस्थापन समित्यांनी गट लागवड क्षेत्रापासून उत्पन्न घेतले आहे.

संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या वर्ग केलेल्या क्षेत्रात घडलेल्या वनगुन्हा प्रकरणात संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या साय्याने गुन्हेगारी पकडले गेल्यास त्या प्रकरणात गुन्हेगारांपासून प्राप्त झालेल्या नुकसान भरपाई अथवा अर्थदंडाची ५० टक्क्यांपर्यंत रक्कम संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला देण्यात येईल, अशी जमा झालेली रक्कम ग्रामविकासावरच संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीने ठरविलेल्या प्रमाणे खर्च करण्यात यावी, तसेच गुन्हेगारांकडून अर्थदडांच्या वसुलीसाठी समितीतील ज्या सभासदांनी प्रत्यक्ष भाग घेतला असेल अशा सभासदांना संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती बक्षीस मंजूर करू शकतील. यासारख्या सूचनांच्या अनुषंगाने पश्चिम नाशिक विभागातील, बा-हे क्षेत्रातील करंजुल गावच्या वन व्यवस्थापन समितीने गुजरात हद्दीलगतचे वनगुन्हे कमी केले आहे.

(१०) चराईवरील नियंत्रण आणण्यासाठी शासनाचे मार्गदर्शन खालीलप्रमाणे

संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला वर्ग केलेल्या क्षेत्रात अनियंत्रित चराई करू देता येणार नाही. तथापि जेव्हा अत्यंत अत्यावश्यकता असेल तेव्हा काही क्षेत्र कुरण विकासाकरिता वेगळे राखून तेथे समितीने निश्चित केलेल्या दरानुसार त्या क्षेत्रात चराईकरिता परवानगी देण्यात येईल आणि इतर क्षेत्राकरिता संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीने निश्चित केलेल्या दरानुसार कापणे आणि नेणे या तत्वावर गवत नेण्याकरिता परवानगी देण्यात येईल. ग्रामस्थांनी त्यांच्या पाळीव गुरांचे खच्चीकरण करून त्यांना गोठयांमध्येच चारा द्यावा अशी शासनाची अपेक्षा असल्याने पश्चिम नाशिक विभागातील, पेठ क्षेत्रातील दलपतपूर, खोरापाडा या समित्यांनी वर्ग केलेल्या क्षेत्रात अनियंत्रित चराईवर बंदी घातलेली आहे.

(११) सदस्यत्वाची बरखास्ती समितीची मान्यता काढणे. अपील इ. याबाबत शासनाचे मार्गदर्शन

(क) संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची मान्यता रद्द करणे.

संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती किंवा कार्यकारी समितीच्या सदस्याने वनांसंबंधी अधिनियम, नियम व अन्य तरतुदींचे उल्लंघन केले असेल. तर अशा सभासदांचे सदस्यत्व रद्द करण्याचे अधिकार वनसंरक्षक/मुख्य वनसंरक्षक (प्रा) यांना राहील. पंरतु सदस्यत्व रद्द करताना नैसर्गिक तत्वांचे पालन करण्यात यावे व अशा व्यक्तीला वनोपजाचे कोणतेही फायदे मिळू नयेत अशी दक्षता ते घेतील. या निर्णयाविरुद्ध अपील करण्याचे झाल्यास संस्था नोंदणी अधिनियम १९६० मधील नियमांच्या अधीन राहून प्राधान्य मुख्य वनसंरक्षक यांचेकडे अपील करू शकतील.

(ख) १. एखादी संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती किंवा त्यांचे सभासद वनासंबंधी अधिनियम किंवा नियम याखाली तरतुदीचे वारंवार उल्लंघन करत असल्यास, त्या समितीची मान्यता/नोंदणी रद्द करण्यासाठी मुख्य वनसंरक्षक, वनसंरक्षक (प्रा)वृत्त हे संस्था नोंदणी अधिनियम १८६० अंतर्गत कलम व नियमांची नोंदणी रद्द करण्याबाबत निबंधक यांना शिफारस करतील किंवा संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या सर्वसाधारण समितीच्या बैठकीमध्ये ३/५ सदस्यांच्या बहुमताने ठराव मान्य झाल्यास, संस्था नोंदणी अधिनियमाच्या नियम १३ व १४ च्या अधीन राहून संस्थेचे विसर्जन (Dissolution) करता येऊ शकेल.

(ग) वाद मिटवणे

संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमाच्या सदर शासन निर्णयान्वये अंमलबजावणी करतांना कोणत्याही प्रकारचा वाद निर्माण झाल्यास त्याबाबतचा निर्णय संस्था नोंदणी अधिनियम १८६० च्या नियमांच्या अधीन राहून निर्णय घेण्याबाबत निर्देश शासनाने केले आहे.

(घ) नियमांमध्ये सुधारणा करणे

संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या उप अधिनियमांमध्ये काही सुधारणा करावयाची झाल्यास त्याबाबतचा निर्णय, समितीच्या सभेमध्ये ३/५ बहुमताव्दारे व संस्था नोंदणी अधिनियम १८६० च्या नियमानुसार तसेच राज्य शासन व केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांच्या अधीन राहून त्याप्रमाणे करावेत असे शासनाचे आदेश आहेत. संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीतील निरीक्षण व मार्गदर्शनाकरिता राज्यस्तरीय सुकाणू समिती संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करताना उद्‌भवणारे अनेक प्रश्न सोडविण्यासाठी व संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्या सुरळीतपणे काम होण्यासाठी गठित करण्यात आली आहे. प्रधान मुख्य वनसंरक्षक महाराष्ट्र राज्य नागपूर यांच्या अध्यक्षतेखाली अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (विकास), अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (उत्पादन), मुख्य वनसंरक्षक (संरक्षण), मुख्य वनसंरक्षक (मूल्यांकन), मुख्य वनसंरक्षक (धोरण व तंत्रज्ञान), उपवनसंरक्षक (संयुक्त वनव्यवस्थापन) इ. चा समावेश असतो.

उपरोक्त समितीमार्फत व त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्यांसंदर्भात प्रश्न सोडविले जावेत अशी शासनाची अपेक्षा आहे. परंतु नुसत्या मार्गदर्शनाने प्रश्न सुटत नाही तर समित्यांना प्रोत्साहन देण्याचेही काम ही शासन करणार आहे. यासाठी शासनाने राज्यामधील संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी २००६ रोजी संत तुकाराम वनग्राम योजनेची सुरुवात केली असून या योजनेस कोकण, प. महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणावर प्रतिसाद मिळत आहे. त्यामुळे आता शासनाने या योजनेत सुधारणा करण्याचा निर्णय घेतला आहे व मराठवाडा प्रशासकीय विभागासाठी प्रोत्साहनात्मक बक्षीस जाहिर केले आहे.

मराठवाडा विभागामध्ये वनक्षेत्राचे प्रमाण कमी असल्याने या क्षेत्रातील संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीस रू.१.५१ लक्ष रकमेचे प्रोत्साहनात्मक बक्षीस प्रदान करण्याची घोषणा शासनाने केली आहे. त्यासाठी समित्यांचे वनक्षेत्रावरील तसेच वनेतर क्षेत्रावरील, सामाजिक वनीकरण कार्यक्रमामधील कार्याचेही मूल्यमापन विचारात घेण्याचे शासनाने घोषित केले आहे.

१२. जिल्हास्तरावरील निवड समितीमध्ये बदल

यापूर्वीच्या दिनांक २००६ च्या शासन निर्णयानुसार जिल्हा स्तरावरील निवड समितीमध्ये सामाजिक वनीकरण विभागाचे प्रतिनिधी सहसंचालक, सामाजिक वनीकरण विभाग यांचा सदस्य म्हणून समावेश करण्यात आला होता. त्याऐवजी आता संबंधित जिल्ह्यातील उपसंचालक, सामाजिक वनीकरण विभाग हे जिल्हास्तरीय निवड समितीचे सदस्य राहतील. अशा सूचना शासनाने दिल्या आहेत. जिल्हा स्तरावरील बक्षिसाच्या रकमेमध्ये वाढ करून अनुक्रमे प्रथम क्रमांकाचे बक्षीस रु. ५१, ०००, व्दितीय क्रमांकाचे बक्षीस रु. ३१, ०००, तृतीय क्रमांकाचे बक्षीस रु.११,०००/-असे करण्यात आले आहे. या बक्षीस योजनेचा काही गावांनी फायदा घेतला आहे. पूर्व नाशिक विभाग, कनाशी वनक्षेत्र, मौजे भैतणे या गावास समितीच्या कामामुळे २०१३ . १४ चा अहमदनगर, अकोला तालुका, गर्दानी या गावाच्या वनव्यवस्थापन समितीला २००६.०७ अशा अनेक गावांना संत तुकाराम वनपुरस्कार मिळाला.

संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती कोणत्याही वन्यप्राणी अभयारण्य, राष्ट्रीय उद्याने व व्याघ्र प्रकल्पाचा कोअरक्षेत्र यामध्ये असतील तर त्या समित्यांचे नामकरण ‘इको डेव्हलपमेंट समिती’ असे राहील व त्या समितीला संयुक्त व्यवस्थापनासाठी दिलेल्या क्षेत्रातून काष्ट व अकाष्ट वनोपजाचे फायदे देण्यात येणार नाहीत. परंतु इतर संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीला जे अधिकार आहेत ते या समितीला देण्यात येतील. व्याघ्र प्रकल्पाच्या बफर क्षेत्रात असलेल्या संयुक्त व्यवस्थापन समितीचे नामकरणही ‘इको डेव्हलपमेंट समिती’ असेच राहील. मात्र त्यांना संयुक्त व्यवस्थापनासाठी दिलेल्या क्षेत्रातून काष्ट व अकाष्ट वनोपजाचे फायदे देण्यात येतील. तसेच इतर संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला जे अधिकार आहेत ते या समितीला देण्याच्या सूचना शासनाने दिल्या आहेत. मात्र एकाच गावात डेव्हलपमेंट समिती किंवा संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीपैकी कोणतीही एकच समिती कार्यरत राहील व एकच सूक्ष्म आराखडा तयार करावा अशा सूचना शासनाने दिल्या आहेत

संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीबाबत महत्त्वपूर्ण बाब म्हणजे त्यांना कायदेशीर दर्जा नसणे यामुळे त्यांचे बळकटीकरण करणे शासनास आवश्यक वाटले म्हणून शासनाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्यांना ग्रामसभेला जोडणेबाबत दि. ०५. १०. २०११ रोजी शासन निर्णय घेतला. तसेच संयुक्त वन व्यवस्थापन कार्यक्रम व परिस्थितीकी विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्याबाबत मार्गदर्शक सूचना दिल्या. वरील सूचनेअंतर्गत जिल्हाधिकारी, गटविकास अधिकारी यांनी घ्यावयाच्या आढावा बैठकीबाबत शासनाने काही तत्त्वे निर्माण केली आहेत.

शासनाच्या मते, या संदर्भात वनविभागामार्फत दरमहिना आढावा बैठका घेण्यासाठी प्रधान सचिव, वने यांनी मुख्य वनसंरक्षकांसोबत वेळोवेळी बैठका घेऊन सूचना दयाव्यात. संबंधित अधिकारी या आढावा बैठका वेळोवेळी घेत नसल्याचे शासनाच्या लक्षात आल्याने संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या आढावा बैठकींबाबत शासनाने खालीलप्रमाणे सूचना देल्या आहेत.

(क) सर्व सहायक वनसंरक्षक यांनी प्रत्येक महिन्यात आपल्या कार्यक्षेत्रातील सर्व संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या अध्यक्षांची व संबंधित वनपालांची एक आढावा बैठक आयोजित करावी. सदरहू बैठकीस गटविकास अधिकारी, उपअभियंता पशुसंवर्धन अधिकारी व इतर संबंधित अधिका-यांना बोलविण्यात यावे. सदरहू बैठक दरमहा नियमित घेण्याची दक्षता सहायक वनसंरक्षकांनी घेण्याच्या सूचना शासनाने दिल्या आहेत.

२. या आढावा बैठकीत रोप लागवडीचे उद्दिष्ट, वणवा प्रतिबंधक कामे, सूक्ष्म आराखडय्ांची अंमलबजावणी तसेच या संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांना, ग्रामस्थांना बायोगॅस, स्वयंपाकाचा गॅस पुरवठा, दुभत्या जनावरांसाठी अनुदान व वृक्षलागवडीच्या संरक्षणासाठी प्रोत्साहन देण्याबाबतची योजना या कार्यक्रमाअंतर्गत संयुक्त वनव्यवस्थापन देण्यात येणा-या अनुदानाचा नियमित आढावा घेण्यात येण्यासंदर्भात शासनाने सूचना दिल्या.

(ग) नियमित बैठकांची जबाबदारी सहायक वनसंरक्षक यांच्याकडे तर या प्रक्रियेवर लक्ष ठेवण्याची जबाबदारी सर्व मुख्य वनसंरक्षक यांची असेल अशी सूचना शासनाने दिली आहे.

(घ) त्याचप्रमाणे प्रत्येक तिमाहीत किमान एकदा उपवनसंरक्षक स्तरावर संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्यांना देण्यात येणा-या अनुदानाचा आढावा बैठक घेण्यात यावी.

वनव्यवस्थापनात ग्रामीणांचा सहभाग वाढविण्यासाठी दि. २९/६/२०१० रोजी शासनाने काही सूचना दिल्या. यामध्ये महिला बचत गटांचा सहभाग वाढविण्यासाठी शासनाने विशेष कृती कार्यक्रम जाहीर केला. असे शासनाचे धोरण असले तरी पुणे वन विभागात, सांकुद वनव्यवस्थापन समितीने १६ महिला बचत गट तयार केले आहेत.

राष्ट्रीय वननीती, १९८८ मधील तरतुदीच्या अनुषंगाने राज्यातील वनांचे संरक्षण, संगोपन व विकासाकरिता स्थानिक ग्रामस्थांचा सहभाग प्राप्त करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने १९९२साली काही सूचना दिल्या. तद्नंतर ह्या कार्यक्रमाचा सुमारे दहा वर्षांच्या अनुभवाआधारे व केन्द्र शासनाच्या सुधारित मार्गदर्शक सूचनेच्या अनुषंगाने दि. २५/४/२००३ च्या शासन निर्णयाव्द्‌ारे संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमाच्या स्वरूपात सुधारणा करून ह्या कार्यक्रमाची व्याप्ती वाढविली.

राज्यातील एकूण संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्यामध्ये ७५ टक्के पुरुष व सुमारे २५ टक्के महिला सदस्य आहेत. या समस्येवर मा. मंत्री (वने) यांनी सांगली येथील मातोश्री बयाबाई श्री. पतंगराव कदम ह्या संस्थेच्यावतीने पुणे येथे आयोजित कृष्णाई महोत्सव-२०१० या महिला बचत गटाच्या मेळाव्यामध्ये महिला बचत गटांना वनविभागाच्या वतीने राबविण्यात येणा-या संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमाद्वारे कामे देण्याची घोषणा केली. यामुळे राज्यात सध्या ग्रामीण व शहरी भागामध्ये कार्यरत असणा-या महिला बचत गटांची संख्या मोठी आहे. त्यांचा उपयोग वनविकासाच्या कामात झाल्यास वनाचे अधिक चांगल्या रितीने संगोपन होवून शासनास अपेक्षित असलेल्या जनतेचा संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमात

सहभाग वाढावा असे प्रयत्न शासन करत आहे. त्यामुळे २०१०-११ वर्षांपासून वनव्यवस्थापन समित्यांद्वारे राबवणा-या विविध योजनेच्या अंमलबजावणीत समितीकडे नोंदणीकृत असलेल्या स्थानिक महिला बचत गटांना प्रथम प्राधान्य दिले जावे. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यक्षेत्रात एकापेक्षा जास्त महिला बचत गटांना समितीकडे नोंदणी करून व समितीसोबत समझोता - समयलेखा करून समितीमार्फत राबविण्यात येणा-या कार्यक्रमातील विविध बाबींच्या अंमलबजावणीत त्यांच्या क्षमतेनुसार सहभागी होवून लाभ घ्यावा असे शासनास अपेक्षित आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या मंजूर सुक्ष्म आराखडयातील मंजूर बाबी निधीच्या उपलब्धतेप्रमाणे राबविण्याकरिता त्यातील विविध कामे जसे वनीकरणाचे कामे, जल मृद्संधारणाची कामे, प्रेरक प्रवेश कामे, इत्यादी किंवा त्यातील विशिष्ट कामे जशी रोपवाटिकेची कामे, वनीकरणातील निंदण्याची कामे, वन वणवा प्रतिबंधक कामे, रोपवनाच्या संरक्षणाची कामे, इत्यादी कामांची अंमलबजावणी महिला बचत गटांमार्फत त्यांची क्षमता व पूवानूभवाच्या आधारावर प्रथम प्राधान्य देवून राबविण्याबाबत शासनाने मार्गदर्शन केले आहे. अशा कामांच्या मंजूर अंदाजपत्रकाप्रमाणे तसेच मंजूर उपलब्ध तरतूद तीन समान हप्त्यात बचत गटांना त्यांच्या बॅंक खात्यात जमा करून पुरविली जाईल. पहिला हफ्ता संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीने बचत गटाला कार्यआदेश दिल्यानंतर, दुसरा हप्ता काम समाधानकारकरित्या पूर्ण केल्यावर दिला जाईल. त्याशिवाय मंजूर अंदाजपत्रकातील ओव्हरहेड खर्चाची तरतूद प्रमाणानुसार संबंधित महिला बचत गटास प्रोत्साहनार्थ देण्यात यावे. असे मार्गदर्शन शासनाने केले आहे. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती त्यांची स्थानिक परिस्थिती व क्षमतानुरूप मंजूर सूक्ष्म आराखड्याच्या तरतुर्दीच्या अधीन राहून शासनाच्या विविध योजनांचा फायदा घेवून, विशेषरित्या दुर्गम आदिवासी भागात स्थानिकरित्या उपलब्ध वनोपजावर आधारित लघू, सूक्ष्म उद्योगामार्फत आर्थिक उत्पन्न वाढविण्याचा कार्यक्रमसुध्दा हाती घेतल्याचे दिसतात. यासाठी राज्य व केंद्र शासनाच्या मंजूर योजनेतून निधी उपलब्ध होत आहे. वनोपजावर आधारित सुक्ष्म उद्योगांच्या अंमलबजावणीतसुध्दा यापुढे

संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यक्षेत्रातील महिला बचत गटांना प्रथम प्राधान्य देण्याच्या सूचना शासनाने दिल्या आहेत.

संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीव्द्ारे वर्गीकृत क्षेत्रापासून वनोपजाचे संकलन व त्यावरील प्रक्रियेचे काम प्राधान्याने महिला बचत गटांना देण्यात येण्याबाबत शासनाने सूचना दिल्या आहेत. याव्द्ारे अशा महिला बचत गटांच्या आर्थिक उत्पन्नात नियमित भर पडण्यास मदत होईल. अशा प्रकारे महिलांना अधिक सक्षम व आर्थिक दृष्टया स्वावलंबी करण्याच्या सूचना शासनाने दिल्या आहेत. महिला बचत गटांची क्षमता वृध्द्ी करण्यासाठी विविध प्रकारची कामे बचत गटांना द्यावीत. योजनेतील तरतुदीप्रमाणे शास्त्रोक्त पध्द्तीने कालबध्दरित्या वनसंवर्धन करणे, शासकीय निधीचा हिशोब ठेवणे, वनोपजांवर आधारित सूक्ष्म उद्योग चालविण्याकरिता आवश्यक कच्चा माल, निधीची उपलब्धता, विषय बाबी त्यात मालाची विक्री, इत्यादी आवश्यक बार्बीविषयक महिला बचत गटांना आवश्यक ते प्रशिक्षण देवून त्यांची क्षमता बांधणी करण्याचे मार्गदर्शन शासनाने केले आहे.

संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमाच्या माध्यमातून महिला बचत गटांच्या सहभागाची व्याप्ती मोठया प्रमाणावर वाढविण्याकरिता संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती गठित झालेल्या सुमारे १२५०० गावात सरासरी प्रत्येक गावात दोन याप्रमाणे राज्यात पुढील पाच वर्षांत २५००० ग्रामीण महिला बचत गटाची क्षमता बांधणीचा मानस शासनाने ठेवलेला आहे. यासाठी शासन विशेष कृती कार्यक्रम राबवत आहे. महिला बचत गटामार्फत गांवपातळीवर वन तसेच वनेतर क्षेत्रावर मोठय्ा प्रमाणात वृक्ष लागवड, संरक्षण व संगोपन करून महाराष्ट्र वनधोरण २००८ द्वारे ठरविल्या प्रमाणे राज्याच्या वनाच्छादित क्षेत्र मोठया प्रमाणावर वाढ करण्याचे मार्गदर्शन (२०१०-११ ते २०१४-१५ पर्यंत) शासनाने केले आहे. यासाठी निधीच्या व्यवस्थेसंदर्भात शासनाच्या मार्गदर्शनात विशेष कृती कार्यक्रम आढळतो. हा वनविभागाचा एकूण वार्षिक योजनेचा भाग असणारा आहे. विभागाकडे उपलब्ध असलेल्या जिल्हा व राज्यस्तरीय योजना, आदिवासी उपयोजना, केंद्र पुरस्कृत योजना, रोजगार हमी योजना आयोगाकडून उपलब्ध होणारा विशेष निधी, इत्यादी या स्रोतातून निधी उपलब्ध करण्याच्या सूचना शासनाने दिल्या आहेत.

कार्यक्रमाची अंमलबजावणी व सनियंत्रण याबाबत पाच वर्षांचे शासनाचे नियोजन केले आहे. ह्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी सन २०१०-११ ते २०१४-१५ या वर्षांचा कालावधी करण्यात यावी. सदर कार्यक्रमासाठी सर्व उपलब्ध स्रोतातून जास्तीतजास्त निधी उपलब्ध करून त्यात दर्शविल्याप्रमाणे वार्षिक उद्दिष्ट पूर्ण करण्याची जबाबदारी संबंधित प्रादेशिक वनवृत्त प्रमुखाची राहील विशेष कृती कार्यक्रमाचा त्रैमासिक प्रगती अहवाल प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन दल प्रमुख) म. रा. नागपूर हे शासनास साह्य करण्याच्या सूचना शासनाने दिल्या आहेत.

वनक्षेत्रावरील जळाऊ लाकडाच्या तोडीमुळे वनावर होणारे विघातक परिणाम कमी होण्यासाठी संयुक्त वनव्यवस्थापन सदस्यांना ग्रामस्थांना सवलतीच्या दराने बायोगॅस गॅस पुरवठा, दुभत्या जनावरांसाठी अनुदान व वृक्ष लागवडीच्या संरक्षणासाठी प्रोत्साहन देण्याबाबत शासनाचे मार्गदर्शन पुढीलप्रमाणे.

१३. समिती निवडीचे निकष

संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांना ग्रामस्थांना सवलतीच्या दराने बायोगॅस, गॅस स्वयंपाक गॅस पुरवठा, दुभत्या जनावरांसाठी अनुदान व वृक्ष लागवडीस प्रोत्साहन देण्यासाठी संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या निवडीसाठी काही मानदंड वापरण्याच्या सूचना दिल्या आहेत.

(क) समितीने वर्ग करण्यात आलेल्या वनक्षेत्रात चराईबंदी व कु-हाडबंदीची अंमलबजावणी करीत असलेली समिती. फक्त जी संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती त्यांचेकडे वर्ग केलेल्या जंगलात गवत कापून लिलाव करतील किंवा गवत शेतक-यांना वितरीत करतील अशी समिती व सदस्य.

(ख) समितींने वर्ग केलेल्या वनक्षेत्राची आगीपासून संरक्षण करण्यासाठी सक्रियरित्या सहभाग देणारी समिती. मागच्या वर्षी २ हेक्टरपेक्षा जास्त क्षेत्र जळालेले नाही व लागलेली आग संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांनी आग विझवली अशी समिती.

(ग) समितींने वर्ग केलेल्या वनक्षेत्राची अतिक्रमणापासून संरक्षण करणारी समिती तसेच वन्य प्राण्यांच्या शिकारीस व अवैध वृक्षतोडीस प्रतिबंध करणारी समिती.

(घ) गेल्या वर्षात एकही नवीन अतिक्रमण नाही अशी समिती.

असे निकष समितीची निवड करताना असण्याचे निर्देश शासनाने दिले आहेत.

ज्या संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्या वन्य प्राणी व वनांच्या संरक्षणासाठी तत्पर आहेत. ज्या संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्यांनी मागील कालावधीत चांगले काम केलेले आहे त्या कामांचा विचार करण्यात यावा. तसेच ज्या समित्यांची संत तुकाराम वनग्राम योजनेअंतर्गत जिल्हास्तरावर किंवा राज्यस्तरावर बक्षीस प्राप्त झाले आहेत अशा गावांचा प्राधान्याने विचार करावा. हे निकष पूर्ण करणा-यांनी गावांची शिफारस संबंधित उपवनसंरक्षण विभागीय वनअधिकारी यांनी करावे. मुख्य वनसंरक्षण, उपलब्ध निधी विचारात घेऊन सर्वांत उत्कृष्ट निकष पूर्ण करणा-या संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचा विचार करावा. असे शासनाने मार्गदर्शन केले आहे.

लाभार्थींची निवड करण्याबाबत शासनाचे मार्गदर्शन केले आहे. उपरोक्त पध्द्तीस अनुसरून निवड करण्यात आलेल्या वनव्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांना व ग्रामस्थांना या योजनेचा लाभ देण्याबाबत शासनाने सूचना केल्या आहेत. सदर योजनेअंतर्गत त्या लाभार्थ्यांच्या निवडीकरिता संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीने शिफारस करावी. व त्यास ग्रामसभेची मान्यता घ्यावी. गोठ्यांतून जनावरांना चारा देणा-या सदस्यांची निवड प्राधान्याने करावी. बायोगॅस या योजनेचे लाभार्थ्यांची निवड करताना समितीने संबंधितांकडे जनावरांची आवश्यक त्या प्रमाणात उपलब्धता असल्याची खात्री करावी. दुभत्या जनावरांचे अनुदान प्राप्त होणेकरिता किमान चार भाकड जनावर विकल्यानंतर तसे प्रमाणपत्र स्थानिक पशू संवर्धन अधिकारी यांच्याकडून प्राप्त करावे. जे सदस्य त्यांना नेमून दिलेल्या वृक्षांचे संगोपन करणार नाहीत व समितीने दिलेल्या अटींची पूर्तता करणार नाही. अशा सदस्यांना व ग्रामस्थांना दिलेले लाभ रद्द करण्याचा अधिकार संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीला असेल मात्र त्यानंतर ग्रामसभेची मान्यता घेण्याचे निर्देश

शासनाने दिले आहेत. उपलब्ध अनुदानापेक्षा लाभार्थ्यांची संख्या जास्त असल्यास लाभार्थ्यांची निवड लॉटरी पध्द्तीने करण्यात यावी. या योजनेंतर्गत खर्च व अनुदान संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या संयुक्त खात्यात शासनामार्फत जमा करण्याचे आदेश शासनाने दिले आहेत.

एलपीजी गॅस कनेक्शन : ज्या कुटुंबामध्ये पाळीव जनावरे नसल्यामुळे शेण उपलब्ध नाही, अशा कुटुंबांना एलपीजी गॅस कनेक्शन देण्यात यावे. पहिल्या, दुस-या, तिस-या आणि चौथ्या वर्षी अनुक्रमे १२, ८, ६ व ४ याप्रमाणे गॅस सिलेंडर देण्यात यावे. गॅस कनेक्शनसाठी एकूण रु. ४०९०/- इतका खर्च असून पहिल्या वर्षासाठी १२ सिलेंडरकरिता रू. ४९२०/- इतका खर्च येणार आहे. गॅस सिलेंडर विकत घेतल्यानंतर रक्कम संबंधित गॅस एजन्सीला संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीने द्यावी. याबाबत ७५ टक्के रक्कम शासनाकडून व २५ टक्के रक्कम लाभार्थ्यांने भरणे आवश्यक असल्याचे निर्देश देण्यात आले आहे. बायोगॅस प्लॅान्ट पुरवठा या योजनेसाठी ज्या कुटुंबात किमान चार पाळीव गाई किंवा म्हशी आहे. त्यांना शासनाकडून अनुदान तत्वांवर २ घन मी. बायोगॅस (प्रचलित निकषाप्रमाणे एका बायोगॅस प्लॅान्टची किंमत रु. १६,०००/- आहे) यासाठी शासनाकडून ७५ टक्के अनुदान द्यावे व लाभार्थ्यांचा हिस्सा २५ टक्के रक्कम भरणे आवश्यक आहे. दुभत्या जनावरांसाठी अनुदान या योजनेसाठी किमान ४ भाकड अनुत्पादन जनावरे विकायला तयार असल्यास अशा कुटुंबांना ४ भाकड/अनुत्पादन गाई विकल्यावर एक चांगल्या प्रतीची संकरित गाय रुपये ४०, ०००/- व ४ भाकड/अनुत्पादन बैल विकल्यास त्या बदल्यात दोन चांगल्या प्रतीचे बैल किंमत रु. ३५, ०००/- उपलब्ध करून देण्याकरिता शासनाकडून ५० टक्के अनुदान तत्त्वावर योजना राबविण्यात येईल व उर्वरित ५० टक्के खर्च लाभार्थ्यांनी करावयाचे आदेश शासनाने दिले आहेत. याच प्रकारच्या शासनाच्या सूचनांचे पालन करून शाहापुर वनविभागामध्ये हळदपाडा व शिसने या गावामध्ये काही कुटुंबांनी एलपीजी गॅस कनेक्शन मिळवले आहेत.

(छ) वृक्ष लागवड : वृक्ष लागवडीच्या संरक्षणाकरिता प्रोत्साहन योजनेबाबत शासनाचे निकष पुढील- प्रमाणे आहेत. ज्या गावात किमान ५० हेक्टर शासकीय क्षेत्रावर वृक्ष लागवड करण्यात आली असेल अशा क्षेत्रांना संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती त्या क्षेत्रावरील लोकांना रोपांचे संरक्षणाचे काम कुटुंबनिहाय किंवा क्षेत्रनिहाय ठरवावे. सदर कुटुंबांनी पाच वर्षांपर्यंत यशस्वीरित्या सदर रोपांची देखभाल केल्यास व त्यातील ९५ टक्के रोपे पाचव्या वर्षाअखेर जिवंत राहिल्यास कुटुंबाला रोपे लागवडीच्या दुस-या वर्षापासून पाचव्या वर्षांपर्यंत प्रतिमाह प्रति रोपे ५० पैसे (अक्षर पन्नास पैसे फक्त) एवढे देण्यात येतील. प्रत्येक कुटुंबांने किमान १०० वृक्ष लागवडीची देखभाल करणे आवश्यक आहे. वृक्ष लागवडीबाबत संबंधित वनक्षेत्रपाल व गटविकास अधिकारी यांच्याकडून प्रमाणित करून घ्यावे. रोपसंरक्षणात राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना आणि पर्यावरण संतुलित समृध्द् ग्राम योजनेत लावलेल्या झाडांना प्राधान्य देण्याचा आदेश शासनाने दिले आहेत.

(ज) अनुसचित जाती: मार्तीसाठी शासनाचे आदेश- अनुसूचित जमाती लाभार्थींच्या कुटुंबांवर येणारा खर्च आदिवासी उपाययोजनेतून, अनुसूचित जाती लाभार्थींच्या कुटुंबांवर अनु. जाती उपयोजनेंतर्गत अनुदानातून तसेच सर्वसाधारण कुटुंबासाठीचा खर्च जिल्हा परिषदेला देण्यात येत असलेल्या ७ टक्के वनविकास कराच्या अनुदानांतर्गत जिल्हा परिषदेकडून उपलब्ध अनुदानातून करण्याचे आदेश शासनाने दिले आहेत. ७ टक्के वनविकास कराची रक्कम खर्च करताना संबंधित जिल्हा परिषदेची सहमती घेण्याचे निर्देश शासनाने दिले आहेत.

(झ) अनुदानाचे वितरण : उपरोक्त योजना राबविताना संबंधित वनविभागाचे उपवनसंरक्षक यांनी संबंधित योजनेबाबतचे अनुदान संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या बॅंक खात्यामध्ये ३ टप्प्यांमध्ये जमा करावे. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीने संबंधित लाभार्थींना हे अनुदान उपलब्ध करून द्यावे. याकरिता प्रत्येक वनविभागासाठी उपवनसंरक्षक विभागीय वनअधिकारी यांनी प्रस्ताव तयार करावेत. प्रस्ताव मान्य झाल्यानंतर संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या सरकारी खात्यामध्ये प्रस्तावाचा ३० टक्के निधी जमा करतील. उर्वरित निधी संबंधित

वनक्षेत्रपाल व गटविकास अधिकारी यांनी या योजनांची व्यवस्थितरित्या अंमलबजावणी होत आहे, असे प्रमाणित केल्यानंतर दोन टप्प्यात जमा करतील. अनुसूचित जमातीच्या लाभार्थीच्या बाबतीत खर्चाची माहिती सहायक आयुक्त, समाजकल्याण यांचेकडे पाठविण्यात यावी, असे आदेश शासनाने दिले आहेत. या कार्यक्रमासाठी लागणारा निधी अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबाकरिता अनुसूचित जमाती उपाययोजना, अनुसूचित जातीच्या कुटुंबाकरिता अनुसूचित जाती उपाययोजना व सर्वसाधारण कुटुंबाकरिता वनविभागास मिळणा-या ७ वन विकास करांमधून भागविण्यात यावा. तसेच यापेक्षा जास्त येणारा खर्च संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला देण्यात येणा-या अनुदानातून भागविण्यात यावा. अनुदानाची ही सर्व प्रक्रिया शासनामार्फत क्लिष्ट करण्यात आल्यामुळे स्थानिक पातळीवर यासंदर्भात अनेक अडचणी निर्माण होऊ लागल्या आहेत.

(ट) राष्ट्रीय वननीती, १९८८ मधील मार्गदर्शनानुसार राज्यात ३३ टक्के वनाच्छदनाचे उद्दिष्टे गाठण्यासाठी राज्यात १०० कोटी वृक्ष लागवड करण्याचा निर्णय शासनाने घेतला असून या अभिनव उपक्रमात इतर विभागाचा सहभाग प्राप्त व्हावा म्हणून विविध शासकीय विभागांना वृक्ष लागवडीचे उद्दिष्ट देण्यात आलेले आहे. आणि यापूर्वी देखील मोठ्या प्रमाणावर वृक्ष लागवड करण्यात आली असली तरी गुरेचराई, वनात लागणा-या आगी, वनातून जळाऊ लाकडासाठी होणा-या तोडीमुळे वृक्ष लागवडीस अपेक्षेप्रमाणे यश प्राप्त होऊ शकले नाही. असे शासनाचे मत आहे. त्यामुळे सर्व शासनाच्या विभागांनी यासाठी प्रयत्न करावा, असे शासनाचे निर्देश आहेत.

१४.संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचे बळकटीकरण करण्यासाठी व त्यास ग्रामसभेला जोडण्यासाठी शासनाने काही सूचना केल्या आहेत.

संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचे बळकटीकरण करण्यासाठी व त्यास ग्रामसभेला जोडताना शासनाने समितीलाच गाव परिस्थिती की विकास समिती असे संबोधले आहे. या कार्यक्रमाची व्याप्ती वाढविण्यासाठी शासनाने अनेक शासकीय विभागाची मदत घेण्याचे ठरविले आहे. तसेच वनक्षेत्र व संरक्षित क्षेत्रात निसर्ग

पर्यटन कामाची अंमलबजावणी करण्यासाठी शासनाने काही सूचना केल्या त्याची अंमलबजावणी योग्यरित्या करण्याकरिता शासनाने विविध विभाग विशेषत: वन-विभाग, जिल्हापरिषद, आदिवासी विकास विभाग, पशुसंवर्धन विभागाने एकत्रित येऊन कामे करणे अपेक्षित आहे व त्यासाठी सविस्तर मार्गदर्शन खालीलप्रमाणे करण्यात आले आहे.

जेथे कुठे अनुदान वितरीत करण्याचा उल्लेख आहे, ते अनुदान प्रचलित योजनेनुसार वितरित करावे असे शासनाचे आदेश आहेत. ज्या योजनांसाठी उदा. बायोगॅस, सुधारित चूल, संकरित गार्यीकरिता चारा, स्वयंपाकाचा गॅस व निसर्ग पर्यटन मालमत्ता व सोयी निर्माण करणे. इ.साठी संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती किंवा इको डेव्हलपमेंट समितीचे गठन करणे, सूक्ष्म आराखडा तयार करणे.

(क) संयुक्त वनव्यवस्थापन किंवा इको डेव्हलपमेंट समितीमार्फत ग्रामपरिसर विकासाबाबतची सविस्तर सूचना शासनाने अगोदरच दिल्या आहेत.

(ख) मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी दिनांक ५ ऑक्टोबर २०११ च्या शासन निर्णयानुसार मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८ च्या कलम ४९ च्या तरतुदीनुसार संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचे/इको डेव्हलपमेंट समितीचे गठण करण्यासाठी ग्रामसभेची विशेष बैठक घेऊन समितीचे दिनांक १५/०१/२०१२ पर्यंत गठण करण्याचे आदेश शासनाने दिले आहेत.

(ग) वनविभागाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती किंवा इको डेव्हलपमेंट समिती सोबत निवडलेल्या वनक्षेत्राबाबत समझोता लवकरात लवकर करावे असे शासनाचा आदेश आहेत.

(घ) संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती/इको डेव्हलपमेंट समिती यांनी वनविभागाच्या मार्गदर्शनाखाली ३१/०१/२०१२ पर्यंत सूक्ष्म आराखडा तयार करावा व त्यास उपवनसंरक्षकांनी दिनांक १०/०२/२०१२ पर्यंत मान्यता प्रदान करावी. सूक्ष्म आराखड्याचे प्रारूप व सूक्ष्म आराखडा तयार करताना दिनांक ०५/१०/२०११ च्या शासन निर्णयातील सूचनेचे पालन करावे. सूक्ष्म आराखडा लोकांना समजेल अशा स्वरूपात लिहिला जावा. त्यामध्ये ग्रामस्थांची आणि वन अधिकाऱ्यांची कर्तव्ये,

जबाबदारी व अधिकारांचा स्पष्ट उल्लेख असावा, असे आदेश शासनाने दिले आहेत.

(च) गुरे चराईसाठी किती शुल्क आकारण्यात येईल तसेच समझोता समय लेखातील अटींचे पालन न करणाऱ्यांकडून किती दंड आकारण्यात यावा, याचा उल्लेख सूक्ष्म आराखड्यात करण्याचे आदेश शासनाने दिले आहेत. संशोधन क्षेत्रात काही समित्यांच्या सूक्ष्म आराखडयात दंडविषयक उल्लेख आहे.

(छ) मंजूर सूक्ष्म आराखडयाची प्रत उपवनसंरक्षकांनी सर्वच शासकीय अधिकाऱ्यांना, तालुकास्तरीय अधिकाऱ्यांना उपलब्ध करून द्यावी. विविध यंत्रणा उपवनसंरक्षक यांचेशी सल्लामसलत करून शासकीय योजनेतील फायदे प्राधान्याने संयुक्तवन व्यवस्थापन समित्यांच्या सदस्यांना प्रदान करावेत. या सूचनांचे पालन करून पेठ वनक्षेत्रामध्ये खोरीपाडा, उंबादे, निरवंडी, हरसूल वनक्षेत्रामध्ये सुरसे, रामवाडी या गावामध्ये अनेक कुटुंबांना पशुपालन, मेंढीपालन यांसारख्या योजना मिळाल्या.

(ज) मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी त्यांना वनविभागाकडून प्राप्त होणाऱ्या ७ वन महसूल अंतर्गत संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांना बायोगॅस, कुकिंग गॅस, सोलर कुकर इ. चा पुरवठा करावा. १/४ रक्कम रोख मजुरी (श्रमदान) च्या स्वरूपात प्राप्त झाल्यानंतर उर्वरित ३/४ शासकीय अनुदान अदा करण्यात यावे.

१५.पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभागालाही शासनाने मार्गदर्शन दिले आहे. ज्यामध्ये वनव्यवस्थापनाच्या कक्षेमध्ये येणा-या स्थानिक समुदाय व या संबंधी विभागाच्या योजनांची सांगड घालण्यात आली आहे.

(क) वनक्षेत्राजवळील संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीने तयार केलेल्या सूक्ष्म आराखड्यामध्ये समाविष्ट गावात कोणत्याही योजनेखाली शेळी व मेंढीचे वाटप करू नये.

(ख) अनुत्पादक वळूचे १०० टक्के खच्चीकरण करणे आवश्यक आहे.

(ग) त्याव्यतिरिक्त सदर गावात भाकड व अनुत्पादित गुरांच्या ठिकाणी संकरित प्रजातीच्या अधिक दुधाळ गाई देण्याबाबत व्यापक कार्यक्रम राबविण्यात यावा.

(घ) जिल्हाधिकारी यांनी सदर कार्यक्रमासाठी जिल्हा नियोजन समितीअंतर्गत योजनेविषयी पुरेशी तरतूद करावी.

(च) प्रकल्प अधिकारी, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा यांनी करावयाच्या कार्यवाहीचे आदेश शासनाने दिले आहेत.

१. कुऱ्हाडबंदी, चराईबंदीबाबत करारनामा केलेल्या गावात सुधारित चूल, स्वयंपाक गॅस, सौर उर्जेवर आधारित संयंत्र, उपकरणे, इत्यादींचा पुरवठा अनुदान तत्त्वावर करण्यात यावा.

२. लाभार्थींची निवड संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीव्द्ारे इको डेव्हलपमेंट समितीव्द्ारे करण्यात येईल.

३. लाभार्थी यांनी १/४ रक्कम रोखीने भरल्यानंतरच उर्वरित ३/४ रक्कम उपलब्ध करून देण्यात यावा.

१६. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी करावयाची कार्यवाही

(क) संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणाऱ्या व उपवनसंरक्षक यांनी शिफारस केलेल्या गावात अनुदान तत्वावर बायोगॅस संयंत्राचा पुरवठा करण्यात यावा.

(ख) लाभार्थींची निवड संयुक्त वनव्यवस्थापन/परिस्थितीकी विकास समितीव्द्ारे करण्यात येईल. लाभार्थी यांनी १/४ रक्कम रोख अथवा श्रमदानाच्या स्वरूपात उपलब्ध करून दिल्यानंतर ३/४ रक्कम अदा करण्यात येईल.

(ग) शासकीय गायरान जमिनीवर महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत ग्रामपंचायतीमार्फत मोठ्या प्रमाणावर वैरण विकास कार्यक्रम राबविण्यात यावेत.

१७. निसर्ग पर्यटनांतर्गत पर्यटन विकासास चालना देणे व त्यानिमित्ताने पर्यटन क्षेत्राचाही विकास होतो. स्थानिकांना रोजगारही मिळतो. अशा प्रकारची योजना असून शासनाने त्यासाठी काही सूचना दिल्या.

(क) गृह पर्यटन विकासाअंतर्गत लाभार्थींची निवड संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती / इको डेव्हलपमेंट समिती करेल.

(ख) संयुक्त वनव्यवस्थापन/इको डेव्हलपमेंट समिती लाभार्थींसोबत १० वर्षांसाठी करारनामा करेल. गृह पर्यटन विकासांतर्गत विकसित पायाभूत सुविधेचा वापर निसर्ग पर्यटनासाठी करता येईल.

(ग) लाभार्थी यांनी १/४ रक्कम संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीकडे/इको डेव्हलपमेंट समितीकडे जमा केल्यानंतर शासनाचा ३/४ हिस्सा समितीच्या खात्यात वर्ग करण्यात येईल. कामाची प्रगती लक्षात घेऊन निधींचे वितरण ३ समान हप्त्यात करण्यात यावे.

१. गृह पर्यटन विकसाकरिता आदिवासी उप योजनेअंतर्गत पर्याप्त तरतुद करण्यात यावी.

१८. लघुसिंचन विभागाने करावयाच्या कार्यवाहीचे शासनाने निर्देश दिले आहेत, या आदेशानुसार लघुसिंचन विभागाने खालील पद्धतीने कामे निर्माण करावी व स्थानिकांना त्यात रोजगार मिळावा. अशी शासनाची अपेक्षा आहे.

(क) साठवण क्षमता कमी झालेले सर्व सिंचन तलाव, गाव तलाव, पाझर कोल्हापुरी बंधारे व इतर जलसाठयांचे नूतनीकरण महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत करण्याचे निर्देश शासनाने दिले आहेत.

(ख) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेव्यतिरिक्त शिवकालीन पाणी पुरवठा योजना तसेच महात्मा फुले भूमी जलसंधारण योजनेअंतर्गत प्राप्त होणाऱ्या निधीचा तलाव दुरुस्ती व गाळ काढणेसाठी विनियोग करण्यात यावा.

१९. विहिरींना जमिनीपासून ३ फुटापर्यंत दगडी भिंत उभारणे

(क) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना / रोजगार हमी योजना, धडक सिंचन योजनेअंतर्गत बांधण्यात येणाऱ्या विहिरींना जमिनीपासून ३ फूट वरपर्यंत दगडी भिंत उभारण्याची तरतूद अंदाजपत्रकात करावी.

(ख) आधी बांधण्यात आलेल्या विहीरींवर ३ फूट दगडी मुंडाळ बांधण्याची कार्यवाही करण्यात यावी.

(क) परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या ज्या गावांच्या परिसरात कालवे व महामार्ग अस्तित्वात आहेत तेथे वन्यप्राण्यांसाठी सुरक्षित कृत्रिम संचार मार्ग निर्माण करण्यात यावा.

२०. मासेमारीचे कंत्राट स्थानिक संस्थांना देण्याबाबत

परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या ज्या गावांमध्ये सहकारी संस्था अस्तित्वात आहेत तेथे त्या संस्थांना मासेमारीचे कंत्राट देण्यात यावे.

संयुक्त बैठक आयोजित करून नियोजन, आराखडयाच्या अंमलबजावणीचा आढावा

(क) जिल्हाधिकारी यांनी मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, उपवनसंरक्षक (प्रादेशिक/वन्यजीव), उपसंचालक, सामाजिक वनीकरण, उपआयुक्त (पशुसंवंधन), प्रकल्प अधिकारी, आदिवासी विकास विभाग यांनी संयुक्त बैठक महिन्यातून एकदा घ्यावी व कार्यक्रमाच्या प्रगतीचा आढावा घ्यावा.

(ख) मंजूर सूक्ष्म आराखड्यात समाविष्ट कामे / विविध यंत्रणेमार्फत करण्यात येतील, याची खात्री मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी करावी.

(ग) तालुका स्तरावर गट विकास अधिकारी यांचे अध्यक्षतेखाली असलेल्या समितीद्वारे संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचे मंजूर सूक्ष्म आराखडयाअंतर्गत कामाच्या प्रगतीचा आढावा घेतला जाईल. या समितीत तालुका पशुसंवर्धन अधिकारी, तालुका कृषि अधिकारी, उप अभियंता, लघु पाटबंधारे असतील तसेच समितीचे सदस्य सचिव, संबंधित वनक्षेत्रपाल राहतील.

२१. संयुक्त वनव्यवस्थापन, परिस्थितीकी विकास समितीमार्फत ग्रामपरिसर विकासासाठी सविस्तर मार्गदर्शक सूचना

राष्ट्रीय वन्यजीव कृती आराखडा २००२-२०१६ अन्वये तसेच वन्यप्राणी (संरक्षण) अधिनियम १९७२ (सुधारित २००६) मधील तरतुदींनुसार

वने/वन्यजीव संवर्धनाकरिता संरक्षित क्षेत्रालगतच्या गावांमध्ये ग्रामीणांचा सक्रीय सहभाग प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. महाराष्ट्र राज्यातील अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्यान व व्याघ्र प्रकल्पाचे अतिसंरक्षित क्षेत्रांमध्ये अद्यापही अनेक गावे आहेत. त्यांच्या पुनर्वसनाबाबतचे धोरण, महाराष्ट्र प्रकल्पबाधित व्यक्तींचे पुनर्वसन कायद्यानुसार राबविणे सुरू आहे. व्याघ्र प्रकल्पाच्या बफर क्षेत्रातील गावांचे पुनर्वसन होणार नसल्याने तेथे परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबवावयाचा आहे. धर्तीवर अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने यांमधील गावांचे जोपर्यंत पुनर्वसन होत नाही तोपर्यंत या गावांमध्येही परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम (EDP) राबविण्याचे ठरले आहे. सोबतच वन्यप्राणी (संरक्षण) अधिनियम १९७२ सुधारित २००६ नुसार घोषित करण्यात आलेल्या संवर्धन राखीव क्षेत्र (Conservation Reserve) व लोकसंवर्धन राखीव क्षेत्र (Community Reserve) यामधील गावांमध्येही परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबवावयाचा आहे. या सर्व गावांमध्ये स्थानिक ग्रामीणांचा वन, वन्यजीव संवर्धनामध्ये सहभाग घेण्याच्या दृष्टीने ग्रामसभांसोबत करारनामा करणे, सूक्ष्म-आराखडा तयार करणे, आराखडयामधील नमूद कामे करणे व त्याकरिता परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणे अभिप्रेत आहे. सदर कार्यक्रम राबवितांना ग्रामसभा हा केंद्रबिंदू मानून अधिकार, कर्तव्ये व जबाबदाऱ्यांची निश्चिती करणे आवश्यक आहे. सदर कार्यक्रम शासनाच्या सर्व विभागांनी मिळून राबवायचा आहे. याद्वारे राज्यातील संरक्षित वनक्षेत्र, त्या सभोवतालच्या क्षेत्रामध्ये निर्माण झालेला मानव-वन्यप्राणी संघर्ष कमी करून सहजीवन प्रस्थापित करणे शक्य होणार आहे.

परिस्थितीकी विकास समितीची उद्दिष्टे, समितीचे गठण, कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या, समितीला होणारे फायदे याबाबतचे धोरण निश्चित करण्यासाठी शासनाने काही उद्दिष्टे येथे स्पष्ट केले आहेत.

(क) उद्दिष्टे :

१. संरक्षित वनक्षेत्रांच्या विकासामध्ये ग्रामस्थांचे योगदान घेणे.

२. मानव-वन्यजीव यांच्यामधील संघर्ष कमी करून सहजीवन प्रस्थापित करणे.

३. वन्यजीव संवर्धनातून मिळणारे फायदे ग्रामविकासाकरिता वापरणे.

४. ग्रामविकास साधत असतानाच नजीकच्या संरक्षित क्षेत्रावरील मानवी दबाव कमी करण्याकरिता प्रयत्न करणे.

५. गावनिहाय सूक्ष्म नियोजन आराखडा (Micro- plan) तयार करून गावांचा चिरंजीवी विकास साधण्यासाठी सर्व विभागाच्या मदतीने प्रयत्न करणे.

(ख) कार्यक्रमांतर्गत निवड करावयाच्या क्षेत्राबाबत शासनाने काही मार्गदर्शक सूचना दिल्या आहेत.

राज्यातील अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने, प्रकल्प, संवर्धन राखीव क्षेत्र (Conservation Reserve) व लोकसंवर्धन राखीव क्षेत्र (Community Reserve) व त्यांच्या बफर क्षेत्रातील असल्यास गावे.

(ग) ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीचे गठण सदर समिती मुंबई पंचायत अधिनियम, १९५७ असलेल्या तरतुदीस अनुसरून राहील. या समितीची रचना याच अधिनियमातील कलम ४९ मधील उपकलम १. २. ३. ४ नुसार राहील व त्यास वन्यजीव संवर्धन आणि विकासाकरिता ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती असे संबोधता येईल. या समितीची निर्मिती ग्रामसभा वन्यजीव विभागाच्या मार्गदर्शनाखाली करेल. या समितीचा कालावधी पंचायतीच्या कालावधीशी सुसंगत राहील. या समितीचे अधिकार, कार्यव्याप्ती याबाबत ग्रामसभेने पंचायतीशी सल्लामसलत करून निश्चित करावयाचा आहे व त्याचप्रमाणे या समितीच्या कामकाजावर ग्रामसभेच्या नियंत्रणाखाली देखरेख आणि कार्यपध्द्तीचे नियमन करावयाचे आहे. या समितीमध्ये १२ आणि २४ अशी सदस्यसंख्या असेल. या सदस्यांपैकी १/३ सदस्य पंचायतीमधील राहतील आणि अर्धी संख्या महिलांची असावी असे शासनाचे मार्गदर्शन आहे. याव्यतिरिक्त अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त आणि भटक्या जमाती यांनाही

प्रतिनिधित्व देण्याबाबत शासन आग्रही आहे. अशारितीने स्थापन करण्यात येणाऱ्या ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीचा ठराव ग्रामसभा पारित करून स्थानिक वनक्षेत्रपाल यांना पाठवावा. शासनाच्या वतीने ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीचे पदसिध्द् सदस्य सचिव वनपाल किंवा वनरक्षक हे कार्य करतील. सर्वसाधारणपणे ज्या गावाची लोकसंख्या १००० पेक्षा अधिक असेल तेथे वनपाल सदस्य सचिव राहतील.

आदिवासी क्षेत्रामध्ये गट ग्रामपंचायतीमध्ये वस्ती, पाडे असतील तर प्रत्येक वस्ती, पाडे यांची स्वतंत्र ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती त्यांच्या ग्रामसभेमधून करावी व त्यामध्ये वस्ती, पाडे यामधील लोक सदस्य म्हणून पात्र राहतील असे शासनाने निर्देश दिले आहेत.

(घ) करारनामा : ग्राम परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविण्यात येणाऱ्या गावांच्या ग्रामसभांनी सर्वप्रथम सदर कार्यक्रम राबविण्यास तयार असल्याचा ठराव घेणे आवश्यक राहील. सदर ठरावामध्ये ग्राम परिस्थितीकी विकास कार्यक्रमांतर्गत मिळणारे फायदे घेण्याकरिता कुऱ्हाड बंदी, चराई बंदी, भाकड गुरांची संख्या कमी करून दुधाळ जनावरे पाळणे, अनुत्पादक वळूचे १०० टक्के खच्चीकरण करणे, सर्व गुरांचे लसीकरण करणे, गुरांना गोठ्यातच चारा पुरविणे, वणवा नियंत्रण व संरक्षण कामात सहकार्य करणे, गौण वनोपजांचा ऱ्हास थांबविणे या बाबींमध्ये गावाच्या जबाबदाऱ्या व कर्तव्ये पार पाडण्यास ग्रामसभेची संमती घेणे आवश्यक राहील. वन-वन्यजीव व जैव विविधता यांचा अविभाज्य संबंध असल्याने ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती वन्यजीव विभागाच्या सहकार्याने संरक्षित क्षेत्राचे संरक्षण. वन्यजीवांचे व जैव विविधतेचे संरक्षण संवर्धन, मृदा व जलसंधारण, गावविकास, रोजगार निर्मिती आणि उत्पन्न वाढीबाबत योजना या सर्व बाबींचा विचार करून गावाचा सूक्ष्म नियोजन आराखडा तयार करावा. आराखडयामध्ये मानव-वन्यप्राणी संघर्ष कमी करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजनांवर भर देण्यात देण्याबाबत शासन आग्रही आहे. त्यामध्ये वनसंवर्धन कायदयाचे उल्लंघन होणार नाही याची दक्षता घ्यावी. ग्राम परिस्थितीकी समिती सदर योजना ग्रामसभेशी

सल्लामसलत करून शासनाच्या इतर सर्व योजनांचा अभ्यास करून उपवनसंरक्षक यांचेकडे सादर करेल. सूक्ष्म योजना प्राप्त झाल्यानंतर आराखडयात सुचविलेल्या तांत्रिक, प्रशासकीय व कायद्याने आक्षेपार्ह असणाऱ्या कामाबाबत संबंधित विभागासह ग्रामसभेसोबत चर्चा करतील यानंतर सूक्ष्म नियोजन आराखडयास मंजुरी देऊन ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीस कळवतील. सूक्ष्म नियोजन आराखडा तयार झाल्यानंतर पुढील २ महिन्यात करारनामा तयार करवून घेण्याची जबाबदारी संबंधित उपवनसंरक्षक यांची असेल. याप्रकारच्या सूचना शासनाने वेळोवेळी देऊन संबधित अधिका-यांना मार्गदर्शन केले आहे .

(च) ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती त्यांच्या सदस्यांना गायरान क्षेत्रात तसेच जे सदस्य गावाच्या सूक्ष्म नियोजन आराखडयाची अंमलबजावणी करणार नाहीत जसे ते सदस्य अनधिकृतरित्या वृक्षतोड, चराई आणि अतिक्रमण करतील तसेच वनातील संरक्षणामध्ये सहभागी होणार नाहीत अशा सदस्यांना ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती दंड आकारू शकेल किंवा त्या सदस्यांना निसर्ग पर्यटन तसेच प्रवेश शुल्कासारख्या फायद्यापासून वंचित ठेवण्यात येईल. अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्यान, व्याघ्र प्रकल्प व त्याचे बफर क्षेत्र असल्यास त्यामध्ये गावनिहाय ग्राम परिसर विकास कार्यक्रमांतर्गत विविध योजननुसार सूक्ष्म नियोजन करण्यासाठी क्षेत्रस्तरावर संबंधित संरक्षित क्षेत्राचे प्रमुख यांचे अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन करावी. सदर समितीचे सदस्य तहसिलदार, गटविकास अधिकारी, तालुका कृषी अधिकारी, पशुधन विकास अधिकारी, उपअभियंता जि.प. सिंचन हे राहतील. तसेच जिल्हास्तरावर मार्गदर्शन व पर्यवेक्षण करणारी समिती जिल्हाधिकारी यांचे अध्यक्षतेखाली राहील. सदर समिती सूक्ष्म नियोजन व त्याच्या अंमलबजावणीचा दरमहा आढावा घेण्याबाबत शासनाने मार्गदर्शन केले आहे.

(छ) ग्राम परिस्थितीकी विकास उद्दिष्टाकरीता समितीचे बचत खाते शासनाकडून प्राप्त होणाऱ्या निधींच्या व्यवस्थापनेच्या उद्दिष्टाकरीता राष्ट्रीयीकृत बॅंक किंवा पोस्ट ऑफीसमध्ये संयुक्त बचत खाते उघडण्याचे आदेश शासनाने दिले आहेत. सदर खात्याचे संचलन कार्यकारी समितीचे अध्यक्ष व सदस्य-सचिव या दोघांद्वारे

संयुक्तपणे करण्यात येईल. सदर बचत खात्यास ''सरकारी खाते'' असे म्हणावे. या खात्यांतर्गत होणाऱ्या निधिच्या विनियोगास उपवनसंरक्षक किंवा वनरक्षक किंवा मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) यांच्या स्तरावर मंजुरी घ्यावी.

(ज) वार्षिक लेखा परीक्षण : ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीच्या सरकारी खात्याचे राज्य वन विकास यंत्रणा करिता शासनाने प्रचलित केलेल्या लेखापरीक्षण पध्दतीनुसार कार्यवाही करण्यात यावी. इतर स्रोताकडून आणि समितीच्या स्वत:च्या उत्पन्नातून प्राप्त होणाऱ्या निधींच्या व्यवस्थापनेच्या उद्घिष्टाकरिता राष्ट्रीयीकृत बॅंक किंवा पोस्ट ऑफीसमध्ये स्वतंत्ररित्या बचत खाते उघडण्यात येईल. सदर खात्याचे संचलन अध्यक्ष व कोषाध्यक्ष किंवा कार्यकारिणीतील एक सदस्य यांनी संयुक्तपणे करावे. सदर बचत खात्यास ''ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती खाते'' असे म्हणावे. सदरहू खात्यातील निधीच्या विनियोगास ग्रामपंचायतीच्या आमसभेअंतर्गत मंजुरी घ्यावी.

(झ) ग्राम परिस्थितीकी विकास योजनेअंतर्गत खालील योजनांमध्ये समन्वय साधून संरक्षित वनक्षेत्रावरील दबाव कमी करणे व त्यातून मानव वन्यजीव संघर्ष सोडविणे अशा प्रकारची शासनाची अपेक्षा आहे.

१. महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेंतर्गत फलोत्पादन विकास योजनेची अंमलबजावणी.

२. सुधारित चूल, स्वयंपाक गॅस वितरण कार्यक्रम राबविणे.

३. बायोगॅस योजनेची अंमलबजावणी.

४. अनुत्पादक वळूंचे १०० टक्के खच्चीकरण, गुरांचे लसीकरण करणे व भाकड गुरे कमी करणाऱ्यांना अधिक दुधाळ जनावरांचे वाटप करणे, खरेदी करण्यास प्रवृत्त करणे.

५. शासकीय गायरान जमिनीवर महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी वृक्षारोपण व वैरण विकास कार्यक्रम घेणे.

६. सुवर्णजयंती रोजगार योजनेंतर्गत आदिवासी युवकांना गाईड, ड्रायव्हर म्हणून प्रशिक्षित करून त्यांना सामग्री वाटप करणे.

७. सर्व सिंचन तलाव, गाव तलाव, पाझर तलाव, कोल्हापुरी बंधारे व इतर जलसाठे यांचे नूतनीकरण करणे व सिंचन तलावाच्या रोहयो अंतर्गत

नूतनीकरणाच्या कामासाठी तसेच वन तलावाच्या कामासाठी पालक अभियंता म्हणून नेमणूक करणे.

८. धडक सिंचन विहीर/पंतप्रधान पॅकेज विहीर/ रोहयो विहीर अपूर्ण कामे पूर्ण करणे.

९. विहिरींना जमिनीपासून ३ फुट वर दगडी भिंत उभारणे.

१०. मासेमारीचे, वनवणवा नियंत्रणाचे कंत्राट स्थानिक संस्थांना मिळणेबाबत.

११. अपारंपरिक उर्जास्रोतांचा वापर करणे. सौर कुंपण, सौर उर्जेव्द्वारे विजेच्या उपकरणांचा वापर व्यापक प्रमाणात करण्याच्या दृष्टीने जिल्हा परिषदेव्द्वारे संचलित योजनांचा समावेश करणे.

१२. आदिवासी विकास विभागाव्द्वारे संचलित अनेक योजनांचा आवश्यकते नुसार समावेश करणे.

१३. स्वयंरोजगार प्रशिक्षणाकरिता औद्योगिक प्रशिक्षण व तज्ज्ञ संस्था तसेच पर्यटन व्यवसाय संस्थांना सहभागी करणे.

१४. वैद्यकीय शिबिरांचे आयोजन.

१५. खाजगी क्षेत्रावर वृक्षारोपण, बांबू बीज वाटप, किसान रोपवाटिका कार्यक्रम सामाजिक वनीकरण विभागातर्फे राबविणे.

१६. शैक्षणिक कार्यक्रम.

(२२) महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेंतर्गत फलोत्पादन विकास योजनेची अंमलबजावणी

सदर योजनेंतर्गत परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या गावांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर फलोत्पादन विकास योजनेची महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजने अंतर्गत अंमलबजावणी करण्यासाठी शेतामध्ये जांभूळ, आवळा, आंबा, सिताफळ, पेरू व आदिवासी क्षेत्रांमध्ये मोहाची झाडे आदी फळझाडांची लागवड करावयाची आहे. तालुका कृषिअधिकारी यांनी अंदाजपत्रक तयार करून संबंधित तहसिलदारांकडे प्रशासकीय मान्यतेस सादर करावेत. सदर योजनेमुळे वनक्षेत्रालगतच्या शेतांमधील पिकांचे वन्यप्राण्यांमुळे वारंवार होणारे नुकसान

टळेल व त्यामुळे शेतकरी वन्यजीव संघर्ष कमी होईल तसेच शेतकऱ्यांनाही ३ वर्षांपर्यंत अनुदान तत्त्वावर फळबाग विकसित करता येईल. परिणामी सदर फळबागांमुळे एकंदरीत वनक्षेत्राची व्याप्ती वाढेल तसेच शेतकऱ्यांनाही त्यातून दीर्घकाळ उत्पन्न मिळेल, अशी शासनाची अपेक्षा आहे.

(क) बायोगॅस योजनेची अंमलबजावणी

मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी अशा क्षेत्रामध्ये बायोगॅस योजना प्रभावीपणे राबवावी, लोकांना बायोगॅस संयंत्र वापरण्याबाबत प्रवृत्त करावे, तसेच जुने बायोगॅस संयंत्र वापरात आणण्यासाठीही लोकांना प्रवृत्त करावे. जेणेकरून त्यांची ज्वलनासाठी वनांतील लाकडांची गरज कमी करण्याचा शासनाचा मानस आहे. वरील दोन्ही योजनांची अंमलबजावणी करताना ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीने वनातून जळाऊ लाकडे घेणे बंद करण्यास तयार असणाऱ्या कुटुंबाचीच निवड करावी. सुधारित चुलीचा गॅस सदर लाभार्थ्यांनी विकल्यास किंवा त्याचा वापर करणे बंद केल्यास त्याची जबाबदारी परिस्थितीकी विकास समितीची राहील. अशा लाभार्थ्यांकडून दंड वसूल करण्याचे अधिकार समितीस शासनामार्फत देण्यात आले.

(ख) अनुत्पादक वळूंचे १०० टक्के खच्चीकरण, गुरांचे लसीकरण करणे व भाकड गुरे कमी करणाऱ्या कुटुंबांना अधिक दुधाळ जनावरांचे वाटप किंवा खरेदी करण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी शासनाने खालील योजना कार्यान्वित केल्याचे निदर्शनास आले आहे. संरक्षित क्षेत्रांमधील व लगतच्या गावांतील लोकांकडे मोठया प्रमाणावर भाकड गुरांची संख्या असून अशा गाई, म्हशी, बकऱ्या या वनात विशेषत: पावसाळयात व हिवाळयात चराईकरिता जातात. त्यामुळे वनसंवर्धन व वन्यजीव संवर्धनामध्ये अडथळा निर्माण होतो. वनांची वाढ खुटते व या भाकड जनावरांपासून लोकांनाही उत्पन्न मिळत नाही. अशा भाकड जनावरांची संख्या कमी करणाऱ्या कुटुंबांना दुधाळ जनावरांचे वाटप करण्याचा कार्यक्रम उपआयुक्त (पशुसंवर्धन) अधिकारी यांनी राबवण्याच्या सूचना शासनाने दिल्या आहेत. लोकांना अधिक दुधाळ जनावरांचे वाटप विविध योजनेतून करावे व लोकांनाही अधिक दुधाळ जनावरे खरेदी करण्यास प्रवृत्त करावे. वाटप करण्यात आलेली जनावरे व वळू विकल्यास त्याची जबाबदारी ग्राम

परिस्थितीकी विकास समितीची राहील व अशा समितीला विविध योजनांचे लाभ देण्याबाबत पुनर्विचार करण्यात येईल. सोबतच अनुत्पादक वळूंचे १०० टक्के खच्चीकरण करावे व उत्तम प्रतीचा वळू पाळण्यास प्रेरित करावे. परिणामी अशा जनावरांना वनात मोकाट चराईसाठी न पाठविता त्यांना गोठ्यातच चारा उपलब्ध करून द्यावा. यासाठी लाभार्थ्यांनी श्री. रवी पाटील, सारीपुत्र मेमोरिअल संस्था, चांदुरबाजार जि. अमरावती यांचेशी संपर्क करून एक प्रात्यक्षिक मेळावा संबंधित गावांमध्ये घेण्याबाबत सूचना शासनाने दिल्या आहेत. संबंधित जिल्हा पशुसंवर्धन अधिकारी यांनी पशुधन विकास अधिकाऱ्याव्दारे अशा क्षेत्रांसाठी अनुत्पादक वळूचे खच्चीकरण व गुरांचे लसीकरणाबाबत नियोजनबध्द कार्यक्रम राबविण्यात यावा असे शासनाने सूचित केले आहे. अशा क्षेत्रामध्ये शासनाच्या कोणत्याही योजनेअंतर्गत बकरी व मेंढी पालनाकरिता वाटप केल्या जाणार नाही याबाबत सर्व विभागांनी दक्षता घेण्यास सांगण्यात आले आहे.

(ग) शासकीय गायरान जमिनीवर महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेंतर्गत वृक्षारोपण व वैरण विकास कार्यक्रम

संरक्षित क्षेत्र व त्यांचे बफरमधील गावांमध्ये लोकांचा संरक्षित क्षेत्रावरील ताण कमी करण्याच्या दृष्टीने व त्यांना मुबलक चारा उपलब्ध करून देण्यासाठी उपलब्ध शासकीय गायरान जमिनीवर मोठ्या प्रमाणावर म. ग्रां. रो. ह. यो. अंतर्गत वृक्षारोपण व वैरण विकास कार्यक्रम जिल्हाधिकाऱ्यांनी मुख्य कार्यकारी अधिकारी व उपसंचालक सामाजिक वनीकरण यांचे सहकार्याने राबवावा. सदर योजनेकरिता जिल्हाधिकाऱ्यांनी तहसिलदारांव्द्ारे सदर योजनेकरिता उपलब्ध क्षेत्रानुसार अंदाजपत्रके तयार करून तांत्रिक मान्यता द्यावी. १० हेक्टरपर्यंत क्षेत्रावर सदर योजनेची अंमलबजावणी यंत्रणा ही ग्रामपंचायतीची राहील मात्र तांत्रिक सहाय्य सामाजिक वनीकरण विभागाने द्यावे. त्यापेक्षा मोठ्या क्षेत्रावर सामाजिक वनीकरण विभागानेच ही योजना राबवावी. सदर योजनेअंतर्गत कुंपण, चौकीदार तसेच रोपांना पाणी देण्याची सुविधा प्रस्तावित करावी, शासनाने मार्गदर्शन केले आहे.

(घ) सुवर्णजयंती रोजगार योजनेअंतर्गत आदिवासी युवकांना मार्गदर्शक, ड्रायव्हर म्हणून प्रशिक्षित करून त्यांना सामग्री वाटप करणे.

वन व वन्यजीव संवर्धनामध्ये स्थानिक लोकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी तसेच लगतच्या वनक्षेत्राबाबत मालकीची भावना निर्माण करण्याकरिता स्थानिक प्राधान्याने आदिवासी युवकांना इको टुरिझमकरीता गाईडचे प्रशिक्षण तसेच वनक्षेत्रातील पक्षी, वनस्पती, वृक्ष, प्राणी, नद्या, फोटोग्राफी टॅंट, कॅमेरा, पुस्तक (पक्षी, प्राणी, वृक्ष, औषधी व वनस्पती आदिबाबत हिंदी, मराठी व इंग्रजी पुस्तके) गणवेश, ओळखपत्रे, आदि साहित्य पुरवावे. आदिवासी युवकांच्या गटांना टाटा जिप्सी वाहन उपलब्ध करून देउन सदर वाहनांनाच टुरिझम झोनमध्ये प्रवेश द्यावा. तसेच इतर खाजगी वाहनांना टुरिझम झोनमध्ये संबंधित उपवनसंरक्षक यांनी प्रवेश निषिध्द करावा. गाईड म्हणून आदिवासी युवकांची निवड करताना गुणवत्ता व भौगोलिक स्थितीचा विचार करावा. निवड करण्यात आलेल्या युवकांना प्रशिक्षण व साधनसामग्री पुरविणे व नियोजन करण्यासाठी सातपुडा फाऊंडेशन, निसर्ग संरक्षण संस्था, अमरावती, अजिंक्य ॲडव्हेंचर ग्रुप, अकोला यांसारख्या स्वयंसेवी संस्थांचे सहकार्य घ्यावे. सदर योजनेसाठी निधी प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास योजना यांनी त्वरित उपलब्ध करून द्यावा. आदिवासी युवकांचे गट करून त्यांना जिप्सी वाहन पुरवण्याबाबतची कार्यवाही प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास योजना यांनी याबाबत स्थानिकांना मार्गदर्शन करावे अशा प्रकारच्या सूचना शासनाने दिल्या आहेत.

(च) अस्तित्वात असलेल्या अनेक जलाशयांची साठवण क्षमता कमी झाली असून ज्या ठिकाणी सिंचन सुविधा उपलब्ध आहे तेथील सिंचन क्षमतादेखील कमी झालेली आहे. या जलाशयांचे नूतनीकरण यामध्ये तलावाची दुरुस्ती, गाळ काढणे व त्यावर असलेल्या वितरकांची दुरुस्ती, इत्यादी कामे महाराष्ट्र रोहयोअंतर्गत करण्यात यावीत ज्यामुळे आदिवासी मजुरांना मोठ्या प्रमाणावर रोजगार प्राप्त व्हावा, अशी शासनाची अपेक्षा आहे. तसेच या माध्यमातून शाश्वत संपदा निर्माण होऊन आदिवासीचे जीवनमान उंचावेल व वन, वन्यजीव संवर्धनासाठी त्याचा उपयोग होईल. उपयुक्त (रोजगार हमी योजना) आयुक्त कार्यालय व कार्यकारी अभियंता,

लघु सिंचन, जिल्हा परिषद यांनी लघु पाटबंधारे व इतर सर्व यंत्रणांच्या सर्व जलाशयांची यादी तयार करावी. आवश्यक त्या जलाशयाच्या नूतनीकरणासाठी नवीन अंदाजपत्रके तयार करून त्यास तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता त्वरीत प्राप्त करून घेण्याचे आदेश शासनाने दिले आहेत. सदररी जलाशये ज्या यंत्रणेचे अधिनस्त आहे त्या यंत्रणेनी म.ग्रा. रोहयोअंतर्गत कार्यवाही तत्काळ करावी. यंत्रणेने कुशल कामासाठी मागणी करावी व तहसिलदार यांनी त्यास तत्काळ मान्यता द्यावी, असे शासनाने निर्देश दिले आहेत.

वन तलावाचे अंदाजपत्रके तयार करून कामाकरिता तांत्रिक सहाय्य आवश्यक आहे. कार्यकारी अभियंता, स्था. स्त पाटबंधारे वा इतर पाटबंधारे विभागातील अभियंत्यांची अशा वनक्षेत्रांमध्ये पालक अभियंता म्हणून नेमणूक करावी. वन तलावांबाबत वनविभागांनी त्वरित संबंधित अंमलबजावणी यंत्रणेस ना हरकत प्रमाणपत्र द्यावे. वन तलावाकरिता नवीन योग्य स्थळे शोधून, म.ग्रां. रोहयोअंतर्गत अंदाजपत्रके तयार करून कामे करावीत. शिवकालीन पाणीपुरवठा योजना तसेच महात्मा फुले जलभूमी संधारण योजनेअंतर्गत प्राप्त निधीसुध्दा तलाव दुरुस्ती व तलावातील गाळ काढण्यासाठी वापरावा असे शासनाने निर्देश दिले आहेत.

(छ) धडक सिंचन विहीर, पंतप्रधान पॅकेज विहीर, रोहयो विहीर अपूर्ण कामे पूर्ण करणे. संरक्षित क्षेत्रांमध्ये उपरोक्त योजनांमधील विहिरींची कामे ब्लास्टींगअभावी अपूर्ण राहिलेली आहेत. सबब संबंधित यंत्रणांनी वन विभागासोबत समन्वय साधून ही कामे पूर्ण करावीत. त्याकरिता गावनिहाय ब्लास्टींग आवश्यक असलेल्या विहिरींची यादी खातेदारांच्या नावासह संबंधित वनविभागास पुरवावी. विहिरीच्या ब्लार्स्टिंगसाठी परवानाधारक ब्लास्टर यांचेमार्फत गावनिहाय कार्यक्रम तयार करून वनविभागाच्या मान्यतेने त्या विभागातील अधिकारी व कर्मचारी यांचे उपस्थितीत ब्लार्स्टिंगचे काम करण्यात यावे, असे शासनाने निर्देश दिले आहेत.

(ज) विहिरींना जमिनीपासून ३ फूट वर दगडी भिंत उभारणे, कालवे, महामार्ग यावर कृत्रिम संचारमार्गाची निर्मिती.

महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना धडक सिंचन विहिरींना अंदाजपत्रकात ३ फूट वर दगडी मुंडाळ बांधण्याबाबत कार्यवाही करावी यामुळे वन्यजीव व स्थानिक लोक, त्यांची मुलेसुद्धा अशा विहिरींपासून सुरक्षित राहतील. परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या ज्या गावाच्या परिसरात कालवे व महामार्ग अस्तित्वात आहेत तेथे वन्यजीवांसाठी सुरक्षित कृत्रिम संचारमार्ग निर्माण करण्यात यावे, अशी शासनाची अपेक्षा आहे.

(झ) मासेमारी व वनवणवा नियंत्रणाचे कंत्राट स्थानिक संस्थांना मिळणेबाबत.

पाटबंधारे तलावाचे मासेमारी हक्क मत्स्यव्यवसाय विभागाकडे असून सदर तलावाचे मासेमारीचे ठेके मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थांना देण्यात येतात. परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या ज्या गावामध्ये सहकारी संस्था उपलब्ध आहेत. त्या संस्थांना मासेमारीचे कंत्राट देण्यात आलेले नाही. या संस्था कशा पात्र ठरतील यासाठी जिल्हाधिकारी यांनी कार्यवाही करावी. तसेच वनवणवा नियंत्रणाचे कार्य समाधानकारक नसल्यास सरंक्षित क्षेत्राचे प्रमुख हे काम नजीकच्या ग्राम परिस्थितीकी समितीला देऊ शकतील.

उपरोक्त प्रमाणे इको डेव्हलपमेंट कार्यक्रम सर्व जिल्हाधिकारी यांनी आपले जिल्हयात मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, उपवनसंरक्षक, उपआयुक्त (पशुसंवर्धन) उपसंचालक, सामाजिक वनीकरण यांच्या सहकार्याने आपल्या जिल्हयात वनक्षेत्र अभयारण्यनिहाय कालबद्ध नियोजन करून राबवावा.

(ट) ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीचे कर्तव्य व जबाबदाऱ्या

१. वनाचे, वन्यजीवांचे व जैवविविधतेचे संरक्षण व संवर्धन संयुक्तपणे करणे.
२. वन गुन्हयांवर नियंत्रण ठेवण्याकरिता वनअधिकाऱ्यांसोबत सहकार्य करणे.
३. सुक्ष्म नियोजन आराखडयाची योग्यरितीने अंमलबजावणी करणे.
४. इतर विभागांशी समन्वय साधून ग्रामविकासातून वन्यजीव संरक्षण व पर्यटनाच्या योजना आखणे व राबविणे.

५. संरक्षित वनक्षेत्रात निसर्ग पर्यटनाच्या कामाला चालना देणेकरिता राज्याच्या निसर्ग पर्यटन धोरणानुसार योजना तयार करून त्याची अंमलबजावणी करणे. यांमध्ये स्थानिक पर्यटन स्थळांचा त्यांचा ऱ्हास न होता विकास करणे, रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे व त्या स्थळांचे महत्त्व सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचविणे.

६. गाव परिसरातील प्रेक्षणीय स्थळे तसेच गड, किल्ले, धबधबा, कुंड इ. ठिकाणी भेट देणाऱ्या पर्यटकांकडून उपद्रव शुल्क व प्रवेश शुल्क वसुलीचे अधिकार समितीस राहतील. जेणेकरून पर्यटन स्थळाची स्वच्छता, पावित्र व निसर्ग समतोल साधता येईल.

७. अवैध वृक्षतोड, चराई, वणवा, शिकार अशा प्रकरणी समितीने दंडनिहाय कार्यवाही करणे अभिप्रेत आहे.

८. वरीलप्रमाणे समितीने त्यांचे कर्तव्य व जबाबदारी पार पडल्याबद्दल वनपरिक्षेत्र अधिकारी व व्यवस्थापन समिती संयुक्तपणे मूल्यांकन करुन दरवर्षी (वित्तीय वर्ष) उपवनसंरक्षक किंवा वनसंरक्षक किंवा मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) यांचेकडे अहवाल सादर करेल.

९. संरक्षित क्षेत्रात असलेली निसर्गरम्य ठिकाणे व गड, किल्ले ग्रामपरिसर विकास समितीच्या कार्यक्षेत्रात आणणे.

१०. ग्राम परिस्थतीकी विकास समितीच्या संरक्षित क्षेत्राच्या विकास व संरक्षणाच्या कामांमधील मूल्यांकन अहवाल समाधानकारक असल्यास अशा समित्यांना परिसरातील स्थळांचा निसर्ग पर्यटनाकरीता वापर करता येईल. पर्यटकांना आकर्षित करून पर्यटनापासून मिळणारे उपद्रव व इतर शुल्क असे उत्पन्न समितीला घेता येइल. पर्यटन स्थळांचा ऱ्हास होऊ नये यास्तव ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती प्रशिक्षित मार्गदर्शकाच्या सेवा उपलब्ध करून देईल व त्यायोगे या मार्गदर्शक युवकांना रोजगार उपलब्ध होऊ शकेल. हे मार्गदर्शक शुल्क निशि निश्चितीचे अधिकार ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती निश्चित करेल. पर्यटकांकडून मिळणारे शुल्क हे समितीद्वारे खात्यामध्ये भरण्यात येईल, अशी शासनाची अपेक्षा आहे.

ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती किल्ल्यांकडे जाणाऱ्या पाऊलवाटेची स्वच्छता व देखभाल करण्याची जबाबदारी घेईल. त्या समितीस राज्याच्या निसर्ग पर्यटन योजनेतून अनुदान देण्यात येईल. वनविभागांच्या अधिकाऱ्यांसोबत सदर समिती खालीलप्रमाणे कामे करतील.

१. सर्व किल्ल्यांवर जाण्याचे पांरपरिक मार्ग खुणांनी दर्शविण्यात येतील.
२. किल्ल्यांवर जाण्याचे प्राचीन मार्ग वापरायोग्य/ सुस्थितीत ठेवतील.
३. किल्ल्यावर पिण्याचे पाणी/स्वच्छतागृहांची व्यवस्था ठेवतील व वनवणवा प्रतिबंधक उपाययोजना आखून राबवतील.

तसेच जुनी विश्रामगृहे असल्यास चालू स्थितीत ठेवणे व पुरातत्व विभागास आवश्यक त्या सुधारणा करण्यास वनसंवर्धन कायद्याच्या अधीन राहून परवानगी देणे ही कामे वनविभागामार्फत करण्यात येतील. संरक्षित क्षेत्रामध्ये पर्यटकांसाठी ग्राम पर्यटन आवास व तत्सम सोयीसूविधा उपलब्ध करून गावामध्ये रोजगार निर्मिती करणे, पर्यटनाला चालना देण्यासाठी गावातील बेरोजगार युवावर्गास विविध प्रकारचे प्रशिक्षण देवून त्यांचा क्षमता विकास करणे. (उदा. आदरातिथ्य व स्वयंपाक कुशलतेचा विकास करणे)

वरील प्रकारच्या सूचना शासनाने अत्यंत काटेकोरपणे दिल्या आहेत. आदिवासी क्षेत्रामध्ये असणा-या शासनाच्या प्रत्येक विभागामार्फत स्थानिक आदिवासींचा सामाजिक व आर्थिक गरजा पूर्ण करण्याचा शासनाचा प्रयत्न येथे स्पष्ट दिसत आहे.

(ठ) आर्थिक नियोजनाबाबत शासनाच्या मार्गदर्शक सूचना

लाभार्थी निवड: येथे शासन संबंधित ग्रामसभेला आदेश देत आहे की, लाभार्थींची निवड करताना संरक्षित क्षेत्रावरील दबाव कमी करणाऱ्या व मानव वन्यप्राणी संघर्ष कमी करण्यात सहभागी होणाऱ्या कुटुंबाची निवड करावी. ते कुटुंब स्वयंसहायता बचत गट (Self help group) किंवा उपभोगी गट (User group) शी संलग्नित असावा.

निवड झालेल्या लाभार्थ्यास निवड केलेल्या कामाच्या एकूण खर्चाच्या रकमेच्या ७५ टक्के रकमेची शासनातर्फे प्रतिपूर्ती करण्यात येईल. उर्वरित २५ टक्के रक्कम लाभार्थ्यांने श्रमदान व स्वत:च्या योगदानातून द्यावयाची आहे.

निधी वितरण प्रणाली : शासनातर्फे द्यावयाच्या ७५ टक्के निधीचे वितरण ३ टप्प्यांमध्ये करण्यात येईल. याकरिता (१) ग्रामविकास आराखडा झालेला असावा. (२) कामाचे स्वरूप निश्चित करण्यात आलेले असावे. (३) लाभार्थ्यांची निवड झालेली असावी. (४) करारनामा झालेला असावा.

याकरिता (१) निसर्ग, साहस व वन्यजीव पर्यटनविषयक कामे (२) वन/वन्यजीव संरक्षण विषयक कामे ७५ टक्के रकमेचे खालीलप्रमाणे ३ टप्प्यांमध्ये वाटप करण्यात यावे.

प्रथम टप्पा - काम सुरू करण्यापूर्वी
व्दितीय टप्पा - कामांची समाधानकारक प्रगती झाल्यानंतर
तृतीय टप्पा - काम पूर्ण झाल्यानंतर

याकरिता प्रत्येक कामाचे स्वतंत्र अंदाजपत्रक तयार करावे व त्यामध्ये मजुरी व साहित्य खरेदीची रक्कम स्वतंत्रपणे दाखवावी. त्यासाठी आदिवासी उपयोजना, राज्य वन विकास यंत्रणा इ. करण्यासंदर्भात सूचना शासनाने दिल्या आहेत.
याशिवाय व्याघ्र प्रकल्पाचे बफर क्षेत्रातील गावांकरिता टायगर कंझरर्व्हेशन फाऊंडेशन मधील निधीचा देखील वापर करण्यात येईल.

शुल्काचा वापर- पर्यटकांकडून मिळणारे शुल्क हे पर्यटनस्थळाची साफसफाई, संरक्षण, माहिती फलक लावणे व पर्यटकांसाठी गाईड म्हणून नेमणूक करण्याकरिता वापरण्यात येईल अशी शासनाची अपेक्षा आहे.

(ड) ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीची, सदस्यांची मान्यता रद्द करणे. याबाबत शासनाने दिलेल्या सूचना.

ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीने त्यांचे कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या विशेषत: संरक्षित क्षेत्राच्या वन्यजीव व्यवस्थापन आराखड्याच्या कार्यआयोजनेच्या तरतुदींचे पालन योग्यरितीने न केल्यास उपवनसंरक्षक, वनसरंक्षक, मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) यांना समिती बरखास्त करण्याचे अधिकार शासनाने दिले आहेत.
सदस्यांचे सदस्यत्व करण्याचा निर्णय ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीने घ्यावा त्यासाठी नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वाचे पालन करावे, असे शासनाने मार्गदर्शन केले आहे.

अपील समिती सदस्यांची सदस्यत्वाचा भंग झाल्यानंतर एक महिन्याच्या आत समिती सदस्य संबंधित अप्पर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) यांचेकडे अपील करून आपले मत मांडू शकतात. मात्र अप्पर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) यांचा निर्णय अंतिम राहील.

(ढ) राज्यपातळीवर समिती

ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणी करताना अनेक प्रश्न निर्माण होउ शकतात. ते सोडविण्यासाठी व समित्यावर लक्ष ठेवण्यासाठी प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्यस्तरीय सुकाणू समिती गठीत करण्यात आली आहे.

ही समिती आणि शासन यांच्यामध्ये होणा-या समझौता समयलेख्याचे प्रारुपामध्ये काही मुद्दे महत्त्वपुर्ण असून त्याचे पालन काटेकोर होण्याच्या दृष्टीने शासनाने खालीलप्रमाणे मार्गदर्शन केले आहे.
जे गाव अभयारण्य, राष्ट्रीय उद्यान, व्याघ्र प्रकल्पालगत आहे त्याचे नाव, पाड्याचे नाव यामध्ये सूक्ष्म नियोजन आराखड्याच्या अंमलबजावणीकरिता करारनाम्याचे स्वरूप खालीलप्रमाणे असावे.

सदर करारनाम्यासाठी वनपरिक्षेत्र अधिकारी, वन्यजीव विभाग (यांना यानंतर पक्ष क्रमांक १ असे संबोधण्यात येईल) व संबंधित गाव, तालुका, जिल्ह्यातील ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती (यांना यानंतर पक्ष क्रमांक २ असे संबोधण्यात येईल)

यांचे दरम्यान संदर्भीत गावाचे मंजूर सुक्ष्म नियोजन आराखड्याचे अंमलबजावणीकरिता करण्यात येत आहे, असा स्पष्ट उल्लेख करारनाम्यात असावा असे शासनाचे मत आहे.

१. ग्राम सभेव्द्‌ारे गावामध्ये पारिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविण्यास तयार असल्याबाबत ठराव दिनांक व वेळेच्या उल्लेखासहित सभेत कधी पारित करण्यात आलेला आहे याची स्पष्टता असावी.

२. ग्राम पारिस्थितीकी विकास कार्यक्रमाअंतर्गत मिळणारे फायदे घेण्याकरिता कुऱ्हाड बंदी, चराई बंदी, भाकड गुरांची संख्या कमी करून दुधाळ जनावरे पाळणे, अनुत्पादक वळूचे १०० टक्के खच्चीकरण करणे, सर्व गुरांचे लसीकरण करणे, गुरांना गोठयातच चारा पुरविणे, वनवणवा नियंत्रण व संरक्षण कामात सहकार्य करणे व गौण वनउपजांचा ऱ्हास थांबविणे या बाबींमध्ये गावाच्या जबाबदाऱ्या व कर्तव्य पार पाडण्यास ग्रामसभेची संमती असल्याबाबत स्पष्टता असावी.

३. ग्राम पारिस्थितीची विकास कार्यक्रमाअंतर्गत निसर्ग, वन्यजीव पर्यटन विकास कामे, आवश्यक बांधकामे व वनवनवा संरक्षण कामे याद्वारे फायदे मिळण्यास समिती पात्र राहील. याअंतर्गत येणाऱ्या खर्चाच्या ७५ टक्के रकमेचे अनुदान शासनातर्फे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांमधून देण्यात येईल. उर्वरित २५ टक्के रक्कम लाभधारकाला किंवा समितीला श्रमदानाव्दारे निर्माण करावी लागेल. याबाबत गावक-यांनी सकारात्मकता दर्शवावी, अशी शासनाची अपेक्षा आहे.

४. शासनाव्द्‌ारे देण्यात येणारे ७५ टक्के अनुदान ३ टप्प्यांमध्ये देण्यात येईल. प्रथम टप्पा काम सुरू करण्यापूर्वी, व्दितीय टप्पा कामाची प्रगती समाधानकारक असल्यास व तृतीय टप्पा कामाची पूर्तता झाल्यानंतर देण्यात येईल.

५. प्रत्येक कामाचे स्वतंत्र अंदाजपत्रक तयार करणे आवश्यक राहील. अंदाजपत्रकामध्ये मजुरी व साहित्य खरेदीकरिता येणारा खर्च स्वतंत्रपणे दर्शविण्यात येईल, अशी शासनाची अपेक्षा आहे.

ज्या गावांत किमान २५ हेक्टर शासकीय क्षेत्रावर वृक्ष लागवड करण्यात आली असेल अशा संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती त्या क्षेत्रावरील लोकांना रोपांचे संरक्षणाचे काम कुटुंबनिहाय/ क्षेत्रनिहाय ठरविण्यात यावे. सदर कुटुंबांना पहिल्या वर्षी ८ टक्के जिवंत रोपाची टक्केवारी ठेवावी, दुस-या वर्षी ६० टक्केवारी ठेवावी. अशा कुटुंबास रोपे लागवडीच्या पहिल्या वर्षापासून पाचव्या वर्षापर्यंत प्रतिमाह, प्रती रोप ५० पैसे(अक्षरी पन्नास पैसे) देण्यात यावे आणि दुस-या वर्षापासून पाचव्या वर्षापर्यंत ज्या जिवंत रोपांची टक्केवारी ५० टक्के असेल अशा कुटुंबाकरिता विभाग स्तरीय समिती स्थापन करून त्या समितीमार्फत सखोल तपासणी करून व समितीची शिफारस प्राप्त झाल्यानंतर उपरोक्त लाभ द्यावा. तसेच शासनाच्या मते, कोणत्याही परिस्थितीत ५० टक्केपेक्षा कमी जिवंत रोपांची टक्केवारी असणा-या रोपवनास व त्याची देखभाल करणा-या समितीला किंवा कुटुंबाला कोणताही लाभ देऊ नये. प्रत्येक कुटुंबाने किमान १०० वृक्ष लागवडीची देखभाल करणे आवश्यक आहे. रोप संरक्षणात आणि पर्यावरण संतुलित समृध्द ग्राम योजनेत लावलेल्या झाडांना प्राधान्य देण्यात यावे. या नियमाचा वापर करून संशोधन क्षेत्रातिल खोरीपाडा गावातील अनेक कुटुंबांनी लाभ घेतला.

अनुसूचित जमातीच्या लाभार्थीची निवड करुन त्याची आदिवासी विभागाच्या प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प यांचेकडून तपासणी करणे आवश्यक आहे. तसेच अनुसूचित जातीच्या लाभार्थ्यांची निवड करून सहा. आयुक्त, समाज कल्याण यांचेकडून तपासणी करणे आवश्यक असल्याचे शासनाने मार्गदर्शन केले आहे .

अनुसूचित जमाती लाभार्थ्यांच्या कुटुंबावर येणारा खर्च आदिवासी उपयोजनेतून, अनुसूचित जमाती लाभार्थ्यांच्या कुटुंबावर अनु. जाती उपयोजनेअंतर्गत अनुदानातून तसेच सर्वसाधारण कुटुंबासाठी खर्च जिल्हा परिषदेने करण्याचे आदेश शासनाने दिले आहेत.

७. जानेवारी, २०१३ रोजी शासनाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचे बळकटीकरण करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण बैठक घेतली. त्याअधारे जिल्हाधिकारी, गटविकास अधिकारी यांना काही सूचना केलेल्या आहेत.

या संदर्भात वनविभागामार्फत दरमहिना आढावा बैठक घेण्याबाबत प्रधान सचिव यांनी मुख्य वनसंरक्षकांसोबत झालेल्या बैठकीत वेळोवेळी सूचना दिलेल्या आहेत. परंतु संबंधित अधिकारी या आढावा बैठका वेळेवर घेत नसल्याचे आढळून आले आहे तरी संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या आढावा बैठकांबाबत कडक सूचना देण्यात याव्यात. अशी शासनाची अपेक्षा आहे. सर्व सहायक वनसंरक्षक यांनी प्रत्येक महिन्यात आपल्या कार्यक्षेत्रातील सर्व संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या अध्यक्षांची व संबंधित वनपालांची एक आढावा बैठक आयोजित करण्यात यावी. सदर बैठकीस गटविकास अधिकारी, उपअभियंता पशुसंवर्धन अधिकारी व इतर संबंधित अधिका-यांना बोलविण्यात यावे. सदर बैठक दरमहा नियमित घेण्याची जबाबदारी सहायक वनसंरक्षक यांची राहील. या आढावा बैठकीत रोप लागवडीचे उद्दिष्ट, वनवणवा प्रतिबंधक कामे, सूक्ष्म आराखड्याची अंमलबजावणी तसेच व संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्यांना, ग्रामस्थांना बायोगॅस, स्वयंपाकाचा गॅस पुरवठा, दुभत्या जनावरांसाठी अनुदान व व्रक्षलागवडीच्या संरक्षणासाठी प्रोत्साहन देण्याबाबतची योजना या कार्यक्रमाअंतर्गत संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्यांना देण्यात येणा-या अनुदानाचा आढावा घेण्याबाबत शासनाने मार्गदर्शन केले आहे. त्याचबरोबर सहायक वनसंरक्षक यांनी या प्रक्रियेवर लक्ष ठेवावे व प्रत्येक तिमाहीत किमान एकदा उपवनसंरक्षक स्तरावर संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचे अध्यक्ष व सदस्य सचिवांनी आढावा बैठक घ्यावी अशी शासनाची अपेक्षा आहे.

शासनाने वनसंवर्धन व संरक्षण करण्यासाठी लोकसहभाग घ्यावा असे निर्देश दिले. त्यासाठी स्थानिक पातळीवर संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची स्थापना करण्यात आली. त्याची कार्यप्रणाली व्यवस्थित चालावी यासाठी शासनाने अनेक शासन निर्णय जाहीर केले. महाराष्ट्रात सध्यस्थितीत अनेक गावांमध्ये

समित्या स्थापनेच्या प्रक्रियेत आहेत. काही गांवामध्ये समित्यांची स्थापना झाली असली तरी त्या विषेश कार्र्यप्रवण नाहीत. या सर्व गोंधळाच्या परीस्थितीमध्ये शासनाने वनव्यवस्थापन समित्यांचे बळकटीकरण करण्यासाठी समित्या ग्रामपंचायतींना जोडण्याचे आदेश दिले. त्यास ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती असे संबोधण्यात आले. यामध्ये सर्वच शासकीय विभागांची मदत घेतली जाणार आहे. यामुळे निश्चितच कार्यक्रमाची व्यापकता वाढली मात्र स्थानिकांमध्ये संभ्रम निर्माण झाला.

१. ३.४ संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमातील संकल्पना व आदिवासी

संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमातील काही संकल्पनांचा प्रभाव स्थानिक आदिवासींवर पडल्याचे दिसते. स्थानिकांचे जीवनमान, राहाणीमान, गरजा व उत्पादन यांचा घनिष्ट संबंध या संकल्पनांमध्ये दिसतो. वन विकासासाठी ज्या कृतीयुक्त संकल्पना बनविल्या गेल्या त्यामध्ये अप्रत्यक्षरीत्या स्थानिक आदिवासींची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. कारण आदिवासींचे मूळ स्थान वनांमध्ये किंवा वनांभोवती आहे. संशोधन क्षेत्रामध्ये ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त आदिवासींचे प्रमाण आहे. व ८० टक्क्यांपेक्षा जास्त वनक्षेत्र आहे.

वनव्यवस्था : ही एक व्यापक संकल्पना आहे. त्यामध्ये वनशास्त्राचा समावेश होतो. वनशास्त्रात वृक्ष जातीचा अभ्यास करून, वनसंवर्धन तत्वाचा वापर करून, वनजमिनीचा स्थलप्रकार किंवा कस लक्षात घेउन कमी खर्चात जास्तीतजास्त लाकूड (प्रकार) कमी वेळात झाडाकरवी निर्मित करावा हा उद्देश असतो. या वनशास्त्रातच वनव्यवस्था ही संकल्पना मांडली आहे.

वनव्यवस्थेमध्ये वृक्ष व वृक्षसमूहाचा अभ्यास केला जातो, वनांची रचना, त्याची वाढ, वनातून मिळणाऱ्या उपजाच्या उपयोगाचा अभ्यास, वनातील उपयोगी वृक्षजाती आणि त्यांच्या स्थितीची मोजणी, त्याचे महत्त्व, वनजमिनीचे मोजमाप नकाशे, वनसीमा, वनअर्थशास्त्र, वनांवरती चांगले वाईट परिणाम करणारे घटक वनांचा बाहय्जगावर होणारा परिणाम, वनव्यापार, पूल, रस्ते, इमारती बांधणी, विहिरी, तळे, बांधणे इ. अभियांत्रिकी कामे, वनसंरक्षण, योग्य वृक्षांची

निवड-लागवड-संवर्धन इ. सर्व पोटविषयाचा अभ्यास करून उद्दिष्टांप्रमाणे काढलेले लाकूड व उपजाचे पीक ठराविक वेळेत सतत मिळत राहील यांची तांत्रिक व्यवस्था करणे यास वनशास्त्रात वनव्यवस्था म्हणतात.

वनव्यवस्थापनात या सर्व घटकांचा विचार केला असून, संयुक्त वन व्यवस्थापनाच्या साहाय्याने लोकसहभागाच्या माध्यमातून उपरोक्त सर्व कामांमध्ये स्थानिकांचा सहभाग जसा महत्त्वाचा आहे. तेवढय्‌ाच प्रमाणात त्यांच्या वन उपजीविकेच्या व वन उत्पादनाच्या गरजा भागविणे अवश्यक आहे.

निष्कासन : सर्व वनपीक काढतांना वृक्षतोड करून जास्तीतजास्त प्रकारे उत्पादन करून योग्य वेळी योग्य स्थितीत, वापरासाठी आणणे यास निष्कासन म्हणतात. वन व्यवस्थापनात ही अत्यंत महत्त्वाची संकल्पना आहे. ही शास्त्रीय संकल्पना असून वनपिकांचा अभ्यास करून प्रक्रिया करणारी कृती होय. मात्र स्थानिकांच्या वृक्षतोडीच्या अशास्त्रीय पध्द्‌तीचा अप्रत्यक्षपणे प्रभाव वन व्यवस्थापनावरती पडताना दिसतो. मात्र संशोधन क्षेत्रात वनअधिका-यांच्या योग्य नियोजनामुळे संयुक्त वनव्यवस्थापनाच्या निष्कासनाच्या सर्व टप्प्यामध्ये स्थानिकांचा सहभाग असतो. स्थानिक वनव्यवस्थापन समिती जेवढी कार्यक्षम असेल तेवढा निष्कासनातील लोकसहभाग जास्त असतो.

(ग) वनिकी सर्व तांत्रिकदृष्ट्‌या वनाची व्यवस्था ज्यात होते त्या पध्द्‌तीला वनिकी म्हणतात. वनिकी म्हणजे जमिनीचा सामाजिक आणि आर्थिक उन्नतीसाठी केलेला विशिष्ट असा वनस्थितीवर आधारित उपयोग होय. वन जमिनीचा वापर स्थनिकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक उन्नतीसाठी होण्याकरिता स्थानिकांच्या कार्यक्षमता वाढणे आवश्यक आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापनात या प्रकारच्या कार्यक्षमता योग्य नियोजनातून निर्माण होऊ शकतात.

संशोधनात संशोधकाने वनिकी या संकल्पनेतील स्थानिकांच्या कार्यक्षमता, तसेच स्थानिकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी वनांचा वापर कसा होऊ शकतो याचा अभ्यास केला आहे.

वन- वने म्हणजे अनेक प्रकारचे वृक्ष, वेली, झुडुपे, इतर विविध वनस्पती, प्राणी,

जीवजंतू आणि सजीव गोष्टी तसेच माती, दगड, रासायनिक द्रव्ये पाऊस, पाणी, वीज, प्रकाश, अशा सर्व सजीव व निर्जीव गोष्टी यांच्या पृथ्वीवरील जमिनीवरील झालेली एक जिवंत संवेदनशील सतत बदलणारी एक संस्था होय.

संशोधन क्षेत्रामध्ये स्थानिक आदिवासींची दैनंदिनी वनांशी संबंधित आहे.

वनांतील नस्पती, झुडपे, पालापाचोळा, गवत, प्राणी, नद्या नाले, सर्वच घटकांचा अंतर्भाव दिसून येतो.

वनांची कायद्याप्रमाणे वर्गवारी

भारतीय वन कायदा १९२७ प्रमाणे वनांची वर्गवारी खालीलप्रमाणे

(१) **आरक्षित वने :** कलम (२०) या प्रकारच्या वनात लोकांचे कोणतेच विशेषाधिकार किंवा हक्क मान्य नसतात. काही सवलती दिल्या जाऊ शकतात (उदा. वाळलेल्या काड्या डोक्यावरती वाहून नेणे) त्यासाठी लेखी परवानगी घ्यावी लागते.

यांप्रकारच्या वनांचा मुख्य उद्देश मानवी विकासासाठी लागणा-या वन साधनांची साठवणूक करणे असल्याने स्थनिकांना आपल्या जीवनचरितार्थ गरजा पूर्ण करण्याबाबत अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. काही प्रसंगी त्यांना सामाजिक, आर्थिक शोषणालाही बळी पडावे लागते.

(२) **संरक्षित वने :** ह्या प्रकारच्या वनात सर्व हक्क व सवलती मान्य असतात. अशी वने पूर्वी जमीनदार व राजे यांच्याकडे होती. त्या वनांचा निर्णयाकरिता बंदोबस्त झालेला नसतो (कलम-२९)

(३) **अवर्गीकृत वने :** वरील दोन्ही गटात न बसणाऱ्या जंगलांना अवर्गीकृत जंगले म्हणतात. अशी वने सहसा महसूल खात्याकडे असतात. पूर्वांचल भागात अशी वने पंचायत समित्याकडे असतात.

भारतात ९५ टक्के वने शासनाच्या मालकीची आहेत. त्यातील ९८ टक्के वने - वन विभागाकडे आहेत. ५१ टक्के आरक्षित, तर ३३ टक्के संरक्षित वने, १६ टक्के अवर्गीकृत असे विभाजन आहे.

परागती : मानवाच्या चुकीने, अयोग्य ढवळाढवळीमुळे या परमोच्च स्थितीपासून तो गट अधोगतीला जावू शकतो अशा स्थितीला (अधोगतीस) परागती Retrogression असे म्हणतात.

वनांचे आर्थिक नियोजन करताना वन -व्यवस्थापकाला पुढील दशकात वनांतून मिळणारे उत्पन्न आणि भविष्यातील प्राप्तीचा अंदाज बांधावा लागतो.

संशोधनात संशोधकाला या संकल्पनेचा उपयोग झाला. संशोधन क्षेत्रातील वृक्षतोड, वृक्षाची चोरी अशा चुकीच्या हस्तक्षेपामुळे वनांचे नुकसान होते. अयोग्य पद्धतीने केलेले पाने, फुले, फळे यांचे संकलन याचा परिणाम वन व्यवस्थापनावर झालेला दिसतो.

(५) आदर्श स्थळवर्ग ज्या वेळी वनात निवडलेल्या वृक्षजातीकडून निवडलेल्या वन संवर्धन पद्धतीने निवडलेल्या परिगती (परिपक्वतेचे वर्ष) मध्ये जास्तीतजास्त (भौतिक आणि आर्थिक) निपज मिळते त्या वेळी तेथील उत्पादनक्षमता ही अत्युच्च मानली जाऊन त्या स्थळास ''आदर्श स्थळवर्ग'' असे मानले जाते.

संशोधन क्षेत्रात आदर्श स्थळवर्ग निर्माण करण्यासाठी भरपूर प्रमाणत भौतिक आणि आर्थिक उन्नतीसाठी आदर्श वनव्यवस्थापन कसे निर्माण होइल याचा अभ्यास संशोधकाने केलेला आहे.

(६) **आदर्श वन :** दिलेल्या वनजमिनीवर असलेल्या स्थळवर्गात, सर्वतोपरी आदर्श तऱ्हेने वाढलेले वन, ज्यात वन-धन, झाडाच्या वय-गटाचे वितरण, त्या वनातील वार्षिक वाढीचा दर या सर्व गोष्टी इष्ट (optimum level) असतील.

वनव्यवस्थापनाचा प्रमुख उद्देश म्हणजे मागणीप्रमाणे इष्ट प्रतीचे आणि प्रमाणाचे वनोत्पादन करून सातत्याने त्याचा वर्षानुवर्षे पुरवठा करणे. उत्पादन आणि निपज **यांच्यातील फरक :** वन व्यवस्थेखाली वनात जेवढे प्रकार आहे. त्यात जेवढी बाजारात मागणी आहे तेवढीच निपन घ्यावी लागते निपन ही मागणीवर अवलंबून असते. म्हणून निपन ही वार्षीक सरासरी वाढीपेक्षा जास्त घेता येत नाही.

(७) **वन-धन :** ज्या जातीच्या वृक्षांना भारतात व जगात मोठ्या प्रमाणात मागणी आहे अशा वृक्षांच्या वाढीला वनव्यवस्थेमध्ये प्राधान्य दिले जाते. त्यांच्या वाढीला वाव करून दिला जातो आणि अशाच झाडावर तयार झालेल्या प्रकारालाच

वनीकरणामध्ये वन - धन म्हणतात.

या संकल्पनाचा उपयोग वनव्यवस्थापनात स्थानिकांच्या मदतीने केला जातो. म्हणून या संकल्पनामध्ये स्थानिक आदिवासींचा सहभाग महत्त्वपूर्ण आहे.

Forest working plan (वन कार्यआयोजना).

वनव्यवस्थापनाची उद्दिष्ट्ये लक्षात घेऊन ठराविक काळापुरत्या (१० वर्ष) संवर्धन, व्यवस्थापन, तोड पुनरूत्पत्ती या गोष्टी स्पष्टपणे लेखी ठेवलेल्या आराखड्यास वन कार्यआयोजना म्हणतात.

भारतात शासकीय वनांपैकी ७२ टक्के वनकार्य आयोजनाखाली आहेत. वन संवर्धन अधिनियम १९८० प्रमाणे कोणत्याही सरकारी वनात कार्यआयोजनाशिवाय काम करता येत नाही.

वनकार्यआयोजना या संकल्पनेचा संशोधकाने आपल्या संशोधनात उपयोग करून घेतला आहे. संशोधन क्षेत्रातील वनेसुध्दा वनकार्य आयोजनाखाली आहेत. त्यामुळे स्थानिकांच्या सामाजिक, आर्थिक जीवनावर वन कार्यआयोजनेचा मोठा परिणाम निदर्शनास येतो.

१.४ सारांश

उपरोक्त प्रकरणात संशोधकाने संयुक्तवन व्यवस्थापन समितीची सैध्दांतिक बैठक स्पष्ट केली आहे. स्थानिक समुदाय, वनांवरील त्याचे अवलंबित्व, वनउत्पादन, लोकसहभाग, कार्यकौशल्ये, इ. संकल्पनांचा संबंध संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती कार्याशी कसा आहे याचे विवरण देण्यात आले आहे. यासाठी शासनाच्या सूचनांचे मार्गदर्शन घेण्यात आले आहे. तसेच संशोधनक्षेत्रातील वन विभागांची व त्यांच्या कार्याची व्याप्ती स्पष्ट करण्यात आली आहे. या स्पष्टीकरणामुळे संशोधकास संशोधनाच्या निष्कर्षांपर्यंत पोहचण्यास मदत होणार आहे.

प्रकरण २

संदर्भ साहित्याचा आढावा

२.१ प्रस्तावना

२.२ संदर्भ पुस्तकांचा आढावा

२.३ संदर्भ संशोधन लेखांचा आढावा

२.४ यशस्वी वनवनव्यवस्थापन समित्यांचा आढावा

२.५ सारांश

२.१ प्रस्तावना

संशोधन विषयासंदर्भात नुकत्याचे झालेले संशोधन व प्रकाशित पुस्तके एक उत्तम साहित्य आहे. मूळ शास्त्रीय संशोधनाची सुरूवात संदर्भ साहित्याच्या आढाव्याने होते. संदर्भ साहित्याचा आढावा घेण्याचा मूळ हेतू म्हणजे संशोधन विषयाच्या संदर्भात कोणता अभ्यास झालेला आहे. त्यातील उपेक्षित राहिलेली क्षेत्रे कोणती ती शोधणे, संदर्भच्या अनुषंगाने ज्ञान प्राप्त करणे व त्याचे उपयोजन संशोधनामध्ये करणे ही आहेत.

प्रस्तुत संशोधनात संदर्भ साहित्याचा आढावा घेतल्यामुळे अनुभवजन्य तथ्यांवर प्रकाश टाकला गेला आहे व त्याचे मूल्यमापनही झाले आहे. त्यामधील वनव्यवस्थापन, समिती, लोकसहभाग यांचा संबध वनउत्पादनाच्या गरजा, वनउत्पादन, स्थानिकांची कैशल्ये यांच्याशी आहे हे लक्षात आले आहे.

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश म्हणजे वनव्यावस्थापन समितीमुळे स्थानिकांच्या जीवनावर झालेला सामाजिक, आर्थिक परिणाम अभ्यासणे होय. या प्रकरणामध्ये काही पुस्तके, संशोधनविषयक लेख, इ. आढावा घेण्यात आला आहे.

२.२ संदर्भ पुस्तकांचा आढावा

लोखंडे धनंजय, (२०१६) "समाज सुधारकांचे योगदान आणि समाजकार्य" : प्रस्तुत पुस्तक व्यावसायिक समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. या पुस्तकात प्राचिन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत विविध समाजसुधारकांचे योगदान विषद

करण्यात आले आहे. आतापर्यंत फारसे प्रकाशात न आलेले महान समाजसुधारकांचे कार्यही अभ्यासकाने प्रकाशत आणले आहे. व्यावसायिक समाजकार्याची तत्त्वे, मूल्य व पद्धती ख.या अर्थाने भारतीय परंपरेतील समाजसुधारकांनी विकृत प्रथांच्या विरोधात कासे वापरले या विषयीचे वैचारिक विवेचन आहे. पुस्तक आधुनिक व्यावसायिक समाजकार्यकर्त्यांना त्यांच्या कार्यात दिशा देणारे आहे.

प्रस्तुत पुस्तकातून संशोधकास मागासवर्गीय विकासाचे विविध पैलू लक्षात आले आहेत. प्रस्तुत संशोधनही अनुसूचीत जमाती अर्थात आदिवासी संदर्भात असल्याने संशोधकास आपल्या अभ्यासात उपरोक्त पुस्तकाचा उपयोग झाला आहे.

कुलकर्णी दिलीप, (२०१४) "हरित साधक" : प्रस्तुत पुस्तक म्हणजे सद्य स्थितीतील भौतिक सुखांना अमान्य साधी जीवन पध्द्ती जगणा-या अकरा कुटुंबाची माहिती विशद करण्यात आली आहे.

भौतिक सुखांनाच आयुष्य मानणा-या समुदायात काही अविश्वसनीय, असामान्य कुटुंब निर्माण होवून, दृष्टिकोन व जीवनशैली यामध्ये मोठा बदल करून निसर्गाच्या सान्निध्यात वनामध्ये जाउन आपले जीवन व्यतीत करणा-या काही कुटुंबांची माहिती उपरोक्त पुस्तकांत दिलेली आहे. हरित साधकांमध्ये धिरेंद्र भाई आणि स्मिता बेहन प्राध्यापकी पेशा सोडून शेतीमध्ये कसे रमले, जीवनशैलीत बदल करण्याची क्रिया सर्वच साधकांमध्ये कशी घडली याचे विवेचन आहे. शेतीच्या माध्यमातून मूल्यांसह, निसर्ग संवर्धन व उपजीविका याचा संबंध विशद करण्यात आला आहे. उर्जा, संसाधने, पाणी, हवा, आरोग्य, कचरा, इत्यादींचा विशेष उल्लेख प्रकरणात आढळतो. पुस्तकाच्या पुढील भागात नागेश आणि भारती, स्वामी आणि नैसर्गिक जीवन पध्दती, वसंत आणि ललिता, जाजू, अमित आणि जूई, अदिती आणि अपुर्वा, श्रीनिवास आणि रश्मी, हेमंत आणि स्वाती, विक्रांत आणि मोहिनी, मंदार, जयंत नेने, सुब्रतो आणि जयंती रॉय, कांता, इत्यादी कुटुंबे भौतिक सुखाचा त्याग करून निसर्गाच्या सानिध्यात नैसर्गिक संसाधनामध्ये आपले जीवन व्यतीत करू लागले यांचा जीवन प्रवाह उपरोक्त पुस्तकात साध्या सोप्या भाषेत विशद करण्यात आला आहे. उपरोक्त पुस्तकातून निसर्ग आणि मानव यांचा सहसंबंध पर्यायाने मानवी

गरजा व वने यांच्या आंतरक्रिया स्पष्ट झाल्या आहेत. हरित साधकांच्या माध्यमातून निसर्गाविषयी आसक्ती, प्रेम व एकमेकांवरचे अवलंबित्व स्पष्ट होते.

प्रस्तुत पुस्तकातून संशोधकास वन आधारित मानवी व्यवस्था व्यापक अर्थाने लक्षात आली. संशोधन क्षेत्रातील स्थानिक अनेक वर्षांपासून वनक्षेत्रामध्ये वास्तव्यास असून त्यांची जीवन पध्दती संपूर्णपणे निसर्गावर आधारलेली आहे. त्या दृष्टिकोनातून संशोधन क्षेत्रातील वने, वनव्यवस्थापन, स्थानिकांच्या सामाजिक, आर्थिक गरजा व स्थानिकांचा कौशल्य विकास या परिघामध्ये बघण्याचा प्रयत्न संशोधक प्रस्तुत पुस्तकात करीत आहे.

सुराणा कृष्णा (२०१३) "पर्यावरण आणि समाजकार्य" : प्रस्तुत पुस्तकामध्ये समाजकार्याचा पर्यावरणविषयक दृष्टिकोन स्पष्ट केलेला आहे. पुस्तकात ९ उपविभाग असून पर्यावरणविषयक समाजशास्त्र, समाजकार्य आणि पर्यावरणीय धोरण, भौतिक पर्यावरण, समाजकार्याचा पर्यावरणीय नवीन दृष्टिकोन, पर्यावरणीय समस्या, संशोधन असे उपविभाग करण्यात आलेले आहे. पर्यावरण आणि समाजव्यवस्था यांचा संबंध पारंपरिक कसा आहे. इ. घटक प्रस्तावनेत स्पष्ट केले आहे. त्यानंतर समाजकार्याची तत्त्वे, साधने सामाजिक पर्यावरणाच्या दृष्टिकोनातून उपयोगीतेची मांडणी केली आहे. नैसर्गिक संपत्तीमध्ये उर्जा व नैसर्गिक संपत्तीचे संवर्धन करण्यासंदर्भात समाजकार्यकर्त्याची भूमिका इ. घटक स्पष्ट करण्यात आले आहे. सामाजिक न्याय, चिरस्थायी विकास यांसारख्या संकल्पनांचा संबंध पर्यावरणाशी कशा प्रकारे येतो यासंबधी पुस्तकात विवेचन आहे. निसर्गातून मिळणारे अन्न, वस्त्र, निवारा, इत्यादी, मानवी प्राथमिक गरजा पर्यावरणावर आधारीत आहेत हे प्रस्तुत पुस्तकात स्पष्ट केले आहे.

या संदर्भीत पुस्तकातून संशोधकाला पर्यावरण व समाजकार्य यांचा सहसंबंध व्यापक अर्थाने लक्षात आला. तसेच पुस्तकात दिलेले अंतराष्ट्रीय संस्था जसे इकोनॉमिक ॲण्ड सोशिल कॉन्सिल, यू. ॲण्ड. डी. पी. या संस्थांच्या माध्यमातून वनांच्या संदर्भातील आंतराष्ट्रीय धोरण लक्षात आले. त्याचा उपयोग संशोधनात संशोधकाने केला आहे. या धोरणांचा स्थानिकांच्या गरजांवर काय परिणाम होत आहे या घटकावर संशोधकाने प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शिंदे देवानंद (२०१३२) "व्यवसायिक समाजकार्य शिक्षण व व्यवसाय" : प्रस्तुत पुस्तक व्यावसायिक समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. ह्या पुस्तकात एकूण १६ विभाग आहेत. उपरोक्त प्रकरणांमधून समाजकार्याच्या संकल्पनेपासून उदि्ष्टे, तत्वे, मूल्ये, तंत्रे तत्व, साधने, पध्दती, अर्थ, तत्वज्ञान इ. घटक विस्तृतपणे स्पष्ट करण्यात आले आहे. तसेच समाजकार्याच्या क्षेत्रामध्ये आदिवासी समुदायाचा अंतर्भाव त्या संदर्भात सैध्दांतिक ज्ञानसाठा व मर्यादा इत्यादी घटक स्पष्ट केले आहेत.

प्रस्तुत पुस्तकातून संशोधकास समाजकार्याविषयक संकल्पना व्यापक पध्दतीने समजल्या. आदिवासी भागात समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका कशी असावयास हवी तसेच क्षेत्रकार्यातील नोंदी व त्याचा उपयोग कसा करावा याचे निश्चितच मार्गदर्शन सदर पुस्तकातून मिळालेले आहे. तसेच क्षेत्र कार्यामध्ये संशोधकाने कोणती साधने, तत्वे, पध्दती वापरावी याबाबतही मार्गदर्शन प्रस्तुत पुस्तकातून मिळालेले आहे.

दातार सुधा, बावीकर रुमा व इतर (२०१२) "सामाजिक कार्यकत्यासाठी कैशल्य प्रशिक्षण" : प्रस्तुत पुस्तक समाजकार्यकत्याचे व्यवसाय कौशल्य वाढवण्यासाठी लिहिले गेले असून पुस्तकात स्वविकास, परस्पर संवाद व सामाजिक कार्यपध्दतीचे प्रशिक्षण असे तीन भाग करण्यात आले असून व्यावसायिक कौशल्य वाढविण्यासाठी छोटेछोटे प्रयोग कसे करता येतील व त्यातून कार्यकर्त्यांचे कौशल्य कसे विकसित होतील याचे अनेक प्रयोग पुस्तकात देण्यात आले आहेत.

गटकार्याच्या प्रकरणामध्ये गटकार्यासंदर्भात प्रत्येक टप्प्यांवर सामाजिक कार्यकर्त्याने कोणकोणती कौशल्ये वापरावी याचे प्रत्यक्ष उदाहरण देवून स्पष्ट केले आहे. खेळाच्या माध्यमातून गटकौशल्ये कशी विकसित होतात हे स्पष्ट केले आहे.

संदर पुस्तकातून संशोधकास गटकार्यविषयक संकल्पना विस्तृतपणे स्पष्ट झाल्या आहेत. त्याचा वापर संशोधकाने संशोधनात वापरलेल्या गटकार्य पध्दतीमध्ये केलेला आहे. गुणात्मक व संख्यात्मक बदल कसे मोजावे यासंदर्भात उपयुक्त माहिती संशोधकास या पुस्तकातून मिळाली आहे.

कुलकर्णी दिलीप (२०११), "हसरे पर्यावरण" : प्रस्तुत पुस्तकामध्ये विकास ही संकल्पना केंद्रस्थानी असून पुस्तकाच्या तात्त्विक मांडणीमध्ये सद्यास्थितीत असणारी विकासाची संकल्पना ११ प्रकरणामधून सोप्या व सुटसुटीत भाषेत विशद करण्यात आली आहे. पुस्तकाच्या पुढील भागात सम्यक विकास या संकल्पनेविषयक ४० प्रकरणांमध्ये विभागून आदर्श निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये पहिल्या विभागात विकास म्हणजे सद्यस्थितीत असणारी संकल्पना म्हणजे पैसा, संपत्ती, भौतिक सुख, दरडोई उत्पन्न, नैसर्गिक संसाधनाचे शोषण, इत्यादीविषयक व्यापक विवरण केले आहे. जे ख-या अर्थाने विकास संकल्पनेस अनुकूल नसल्याचे लेखकाचे मत आहे.

सम्यक विकास या संकल्पनेत भोवतालच्या सृष्टीत असणारे वृक्ष, फळे, फुले, बीज, इत्यादींच्या माध्यमातून, नैसर्गिक संसाधनाच्या सहाय्याने शाश्वत विकास कसा करता येईल यासंदर्भात वातावरण, जलावरण, मृदावरण, जैवविविधता, प्रदूषण, कचरा, मूलभूत, गरजा, शेती, जनावरे, वने, उर्जा, औद्योगिकरण, बाजारपेठा, विषमता, संपर्कसाधने, आरोग्य, पर्यटन, इत्यादीसंदर्भात आदर्श स्थिती निर्माण करण्यासाठी वैचारिक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

पुस्तकाच्या शेवटी सम्यक दिशेचा शोध घेताना गांधीप्रणीत साधी राहणी आणि विकेंद्रीकरण या दोन मुलतत्त्वाचा उल्लेख लेखकाने केलेला आहे. या दोन्हीही घटकांचा संबंध अभ्यासकाच्या अध्ययनात आदिवासींच्या संदर्भात आलेला आहे. आदिवासींची साधी राहणी व संपत्तीवरील विकेंद्रित अधिकार याविषयी उद्बोधन झालेले आहे.

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये पर्यावरणातील वनांचे महत्त्व १०व्या भागात विशद करण्यात आलेले आहे. त्याच्या मते, वने म्हणजे Food,Fooder, Fuel, fibire, Fertilizer हे पाच एफ पुरवणारा कारखाना आहे. त्याचबरोबर पूर्वी वने, पाणी हे सार्वजनिक मालकीचे होते. नंतरच्या काळात त्याची मालकी सरकारी झाली आणि म्हणून सामाजिक कर्तव्ये धूसर झाली असा परामर्श लेखकांनी प्रस्तुत पुस्तकात दिलेला आहे.

वरील पुस्तकातून संशोधकाला विकास संकल्पनेचे विविध पैलू लक्षात आले असून भौतिक वादात अडकून न पडता, दरडोई उत्पन्न वाढीला शाश्वत विकास न मानता व्यक्ती, समाज आणि पर्यावरण यांच्या धारणा ख-या अर्थाने जाणणारा असा विकास म्हणजे सम्यक विकास होय. असे लक्षात येते की, संकल्पना आणि व्यवहार यांची सांगड घालत त्यांचा उहापोह करणारे, पुस्तक आहे. सम्यक विकास म्हणजेच वने व मानव यांच्यातील सहकार्य, व्यवस्थापन, समन्वय असून वनव्यवस्थापन ही संकल्पना या मूल्यांवरच आधारित आहे. प्रस्तुत पुस्तकातून संशोधकास वनमूल्य व व्यवस्थापन व्यापक अर्थाने लक्षात आले.

शेलकर अभया, २००९, वनकायदे : प्रस्तुत पुस्तकात भारतीय वनकायदा १९२७ पासून सुरुवात होऊन अनुसूचित जाती जमाती व इतर पारंपरीक वनाधिकार, अधिनियम २००६ पर्यंत वनांसंदर्भात सर्व कायदे विस्तृतपणे देण्यात आलेले आहेत. त्याचबरोबर महाराष्ट्र राज्य वन कर्मचारी कल्याण अधिनियम २००६ विस्तृतपणे देण्यात आलेला आहे. शेवटच्या भागात वनजमिनी व त्या संदर्भातील काही महत्त्वपूर्ण शासननिर्णय देण्यात आलेले आहेत.

वनकायदा १८२७ मध्ये गुरे या संकल्पनेची व्याख्या विस्तृतपणे देण्यात आलेली असून या संज्ञेमध्ये उंट, म्हैस, घोडे, खच्ची केलेली घोडे, गाढव, टट्टू, मेंढरे, कटटू, शिंगरे, शिंग्या, खेचरे, एडके, मेंढया, मेंढे तसेच वनाधिकारी, वनविषयक अपराध, वनउत्पादन, झाड इ. महत्त्वपूर्ण संकल्पना दिल्या असून सर्व संकल्पना स्थानिक आदिवासींच्या संदर्भात आहेत. तसेच गुरांच्या चरण्यासंबंधीचे नियम विस्तृतपणे देण्यात आलेले आहेत. वन अधिकारांसंबंधित कलम १६ मध्ये विस्तृतपणे विश्लेषण देण्यात आलेले आहे. वनातील जाण्या-येण्याचे रस्ते, इ. बाबत विस्तृत विश्लेषण देण्यात आले आहे. प्रकरण ४ मध्ये संरक्षित वने, प्रकरण ३ मध्ये ग्राम वने इ. चे विश्लेषण आढळते. स्थानिक आदिवासींबाबत लाकडांची ने आण करण्यासंदर्भात ७ व ८ या भागामध्ये विश्लेषण दिले आहे. वन गुन्ह्यांसंबंधात प्रकरण ९ मध्ये विश्लेषण करुन माहिती दिली आहे. यात स्थानिकांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. अपराध, दंड यासंदर्भात प्रकरण ९, १०, ११ मध्ये विस्तृत माहिती दिली आहे.

वनसंरक्षण अधिनियम १९८० भाग दोनमध्ये देण्यात आलेला असून यामध्ये राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण व त्या संदर्भात केंद्रसरकारचा अधिकार यासंबंधी विस्तृत माहिती दिली आहे.

वनसंरक्षण नियम १८८८ मध्ये न्याय्यधोरणाबाबत करण्यात आलेली समिती, कामकाज, व शासनासंबंधी सल्ला इ. माहिती देण्यात आली आहे.

वननियम १९४२ भाग ४ मध्ये देण्यात आलेला असून त्यामध्ये वन अधिकारी तसेच जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी यांच्या संदर्भातील भूमिका विशद करण्यात आल्या आहेत. शिकारी संदर्भातील नियम व परवाना तसेच या नियमात झाडे तोडण्यासंदर्भात नियम १९४९ मध्ये विस्तृत माहिती दिली आहे. वनउत्पादन व त्यासंबंधीची वाहतूक तसेच स्थानिकांचे संबंध असणारे मोहाची फुले वाहून नेण्यासाठी मिळणारा पास सबइन्स्पेक्टर ऑफ एक्साईज या दर्जापेक्षा कमी दर्जा नसावा असे कलम ६७ सांगते. तसेच पुढे राखून ठेवलेली झाडे याबाबतही विस्तृतपणे विश्लेषण दिले आहे. या कायद्याच्या परिशिष्टाप्रमाणे नाशिक जिल्हयातील पेठ तालुक्यातील संरक्षित वनातील साग, चंदन, खैर, आंबा, चिंच या सारखी झाडे वगळलेली आहेत. जी झाडे स्थानिकांना तोडता येणार नाही. परिशिष्ट फ मध्ये विभागीय वनअधिका-याच्या परवानगीशिवाय जी झाडे तोडता येणार नाहीत त्यांची यादी देण्यात आली आहे.

भाग ५ मध्ये महाराष्ट्र नागरी क्षेत्र झाडांचे संरक्षण व जतन अधिनियम १९७५ विस्तृतपणे देण्यात आलेले आहे. त्यामध्ये १२ व्या कलमात झाडे दत्तक देण्याची प्रक्रिया दिली आहे. या संदर्भात वृक्ष संदर्भातील अधिकार, अपराध व शिस्त इ. माहिती दिली आहे.

भाग ६ मध्ये महाराष्ट्र खाजगी वने अधिनियम १९७५ या नियमामध्ये वनांच्या सामाईक कल्याणाच्या दृष्टिकोणातून विश्लेषण दिले असून वन आणि रोजगार इ. संबंधित माहिती, खाजगी वने, संपादित करण्याचे नियम न्यायालयीन प्रक्रीया विस्तृतपणे देण्यात आलेली आहे.

भाग ७ महाराष्ट्र अनुसूचित जमातीच्या भोगवटदारांनी झाडांची विक्री करणे अधिनियम १९६९ असून ८ व्या भागात जमीन महसूल, सरकारी झाडे, झाडांचे उत्पन्न,

गुरेचराई, भाग ८, भाग ९ महाराष्ट्र जमीन महसूल नियम १९६७, भाग १० महाराष्ट्र जमीन अधिनियम १९६९ यामध्ये महत्त्वपूर्ण म्हणजे वनउत्पादनाबाबत व्याख्येतील बदल विस्तृतपणे देण्यात आलेला आहे. भाग ११ महाराष्ट्र वनउत्पादन तेंदूच्या पानांच्या व्यापाराचे नियम १९६९, यामध्ये तेंदुपत्ता व त्यासंबंधीचे नियम, रॉयल्टी याबाबत नियम, सूत्र, वाहतुकीचे परवाने, अर्जाचे दाखले विस्तृतपणे देण्यात आलेले आहे. भाग १२ मध्ये महाराष्ट्र झाडे तोडणे अधिनियम १९६४ यामध्ये झाडे पाडणे किंवा तोडणे याबाबतचे नियम विस्तृतपणे दिले आहे. भाग १३ गुरांच्या अधिनियमाविषयी अधिनियम १९७१, कोंडवाड्या संदर्भात अत्यंत आवश्यक नियम, तक्ते यात देण्यात आले असून स्थानिकांच्या संबंधित अतिशय महत्त्वपूर्ण माहिती व नियम देण्यात आलेले आहेत.

अनुसूचीत जनजाती व इतर पारंपरिक वनधारक, अधिनियम २००६ स्थानिक आदिवासींशी संबंधित असलेला हा कायदा व स्थानिकांच्या उपजिविकेशी वास्तविक दृष्टिकोनातून संबंधित असणारा कायदा यामध्ये प्रकरण १ कलम २ क नुसार धनगर समाजाचादेखील अनुसूचित जातीचा उल्लेख केलेला आहे. ग्रामसभा व वसतिस्थाने गौनवन उत्पादन इतर पारंपरिक वनाधिकार इ.बाबत एकूण ६ भागात सविस्तर माहिती देण्यात आली आहे. १६ व्या भागात २००७ चा नियम विस्तृतपणे देण्यात आला आहे. त्याचबरोबर वनजमिनीच्या दाव्यांचे नमुने इ. दिलेले आहेत. १७ व्या भागात वन कर्मचारी कल्याण निधी व भाग १८ मध्ये वनांसंबंधी कायदे विस्तृतपणे देण्यात आलेले आहेत.

उपरोक्त पुस्तकामध्ये वनसंरक्षण कायद्याचे अत्यंत विस्तृत विवेचन करण्यात आले आहे. संबंधित संशोधनात या वनकायदयांच्या माहितीमुळे निश्चितपणाने व्यापकता आलेली आहे. संशोधन क्षेत्रात स्थानिक आदिवासी व त्या संदर्भात गुरे, कोंडवाडा, वने, झाडे, मोहाची फुले, इ. वनगुन्हे संकल्पना अत्यंत व्यापक अर्थाने संशोधकाच्या लक्षात आले असून यासंदर्भात या पुस्तकामध्ये अत्यंत सखोल कायद्यांचे विश्लेषण आढळते. संशोधनामध्ये या संकल्पनांचा उपयोग वनव्यवस्थापनाच्या माध्यमातून स्थानिकांच्या वनविषयक गरजा व उत्पादन, प्रशासकीय व राजकीय कौशल्ये व समाजकार्याची गटकार्यपध्दत इ. संदर्भात अभ्यास प्रस्तुत संशोधनात असून सदर पुस्तकाचा उपयोग प्रस्तुत संशोधनात महत्त्वपूर्णरित्या झालेला आहे.

ढमढेरे एस. व्ही. (२००९) "महाराष्ट्रातील जलसंपदा," : प्रस्तुत पुस्तकात स्वांतत्रपूर्व काळातील जलसंवर्धनाचा अर्थ, जलसंवर्धनाचे प्रकार, जलसिंचनाची व्यवस्था, इ. स. पूर्व ३००० ते १७०० ताम्र पाषाण युगातील संस्कृतीचा दाखला देत स्पष्ट केले आहे. त्याचबरोबर सिंधू संस्कृती, वैदिक संस्कृती व त्या परंपरेत विहिरी, कातडी, मोट इत्यादींचा दाखला दिलेला आहे. त्यानंतर महाराष्ट्रातील प्राचीन जलंसिंचनाचा आढावा घेतांना सातवाहन काळातील जलंसिचनाचा आढावा लेखक घेतात. मध्ययुगीन काळातील जलव्यवस्था व ब्रिटिशांची जलव्यवस्था जलनीती त्यांचाही आढावा प्रस्तुत पुस्तकात घेतलेला आहे.

महाराष्ट्रातील कृषी विकास या भागामध्ये प्राचीन भौगोलिक स्थाने, पर्जन्यमान, जमीन व भूशास्त्रीय स्थिती व महत्त्वपूर्ण पृथ्वीवरील वनांचे प्रकार व वनांचे महत्त्व विषद करण्यात आलेले आहे. जमिनीचा वापर, कृषी व्यवस्था यांचे विवेचन विस्तृतपणे करण्यात आले आहे.

स्वातंत्रोत्तर काळात सिंचनविषयक आयोग व त्यावरील खर्च, इत्यादी घटक विस्तृतपणे देण्यात आले आहे. महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण कायद्यातील तरतुदी, संशोधन संस्था भूजलविकास व पाणी प्रदूषण रोखण्यासाठीच्या उपायांची मांडणी करण्यात आली आहे.

महाराष्ट्रातील दुष्काळ, त्याचा इतिहास, ब्रिटिशकालीन दुष्काळ निवारण्याची नीती व उपाययोजना यासंदर्भात महत्त्वपूर्ण माहिती देण्यात आली आहे. वनांचे महत्त्व प्रस्तृत भागात विषद होते. याचबरोबर शासनाचे सद्यस्थितीतील अवर्षण प्रवणक्षेत्र व त्या संदर्भातील दृष्टिकोन विस्तृतपणे देण्यात आले आहे.

पाणलोट क्षेत्रविकास आणि जलसंधारण या भागामध्ये पाणलोट क्षेत्राविषयी इत्यंभूत माहिती देण्यात आली आहे. सामाजिक वनीकरण, वृक्षलागवड, कुरण विकास व त्याचा सामाजिक जीवनावर होणारा परिणाम विशद करण्यात आला आहे. सामाजिक वनीकरणाचा सामूहिक जीवनावर होणारा परिणाम तसेच आदिवासी आणि बिगर आदिवासी क्षेत्रावर झालेल्या लागवडीची आकडेवारी देण्यात आली आहे. हरियाली योजना तसेच पाणलोट समिती, त्याचे कामकाज, लोकसहभाग इत्यादीविषयी विस्तृत माहिती देण्यात

आली आहे. त्यामध्ये राज्यस्तरीय अभिकरण, जिल्हा पाणलोट क्षेत्र विकास युनिट, जिल्हा पंचायत राजची भूमिका त्याची कार्ये विस्तृतपणे देण्यात आले आहे.

उपरोक्त पुस्तकाच्या माध्यमातून संशोधकास जलसंधारणविषयक व्यापक माहिती मिळाली. त्याचबरोबर पाणलोट क्षेत्राच्या माध्यमातून जैविक बांध, वृक्ष लागवड व बंधा-याच्या माध्यमातून आदिवासी भागातील अवर्षण प्रवण क्षेत्राचा विकास होउ शकतो. तसेच वृक्षलागवडीचा आदिवासींच्या सामूहिक जीवनावर काय परिणाम झाला. किसान रोपवाटिका, पडिक जमीन विकास त्यासंदर्भात असणा-या योजना व आदिवासी यांचा सहसंबंध यासंदर्भात संशोधकास विस्तृत आकलन झाले. महत्त्वपूर्ण म्हणजे पाणलोट समितीची नोंदणी वनव्यवस्थापन समितीच्या नोंदणीसारखी संस्था, नोंदणी कायदा १८६० नुसार होईल व त्यामध्ये अनुसूचित जाती जमाती व महिलांचे प्रमाण याबाबत माहिती दिलेली आहे. याच प्रकरणात पान क्र. १७१ वर संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीबाबत माहिती दिलेली आहे. लोक सहभागाची संकल्पना, उपभोगता गट व पाणलोट समिती सचिवाचे कार्य व स्वहाय्यता गट, इत्यादी संस्थात्मक रचना विस्तृत करण्यात आल्या आहे.

अभ्यासकाचे अध्ययन वनव्यवस्थापनाच्या माध्यमातून आदिवासीमध्ये होणारे सामाजिक आर्थिक बदल व कौशल्यांमध्ये बदल असा आहे. प्रस्तुत पुस्तकाच्या माध्यमातून जलसंपदा व वने आणि स्थानिक आदिवासी यांचा जवळचा संबंध असल्याचे स्पष्ट होते. त्याचा परिणाम स्थानिकांच्या सामाजिक, आर्थिक व्यवस्थेशी आहे.

सिध्दिकी एच. वाय. (२००८) "Group work Theory and practices,**" :** प्रस्तुत पुस्तक समाजकार्याच्या गटकार्य हया पद्धतीवर आधारित आहे. पुस्तकात एकूण ११ उपविभाग असून गटकार्याची प्रस्तावना गटकार्यामधील संशोधन, सिद्धांत, प्रक्रिया, तत्त्वे, तंत्र इत्यादी घटक अत्यंत सैध्दांतिक पध्द्तीने विशद केलेले आहे.

प्रस्तुत पुस्तकाचा उपयोग संशोधकाने आपल्या संशोधनात मार्गदर्शक म्हणून केलेला आहे. संशोधकाने संशोधनात वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यकारी मंडळाला विकासात्मक गट मानून गटकार्य केलेले आहे. प्रक्रियेसाठी सिदि्धकी यांचे प्रस्तुत पुस्तक अत्यंत उपयोगी पडलेले आहे. गटाची बांधणी, गट सदस्यांचे नियम, गटकार्याचे टप्पे, गटातील संवाद इ. घटकांसाठी प्रस्तुत पुस्तक संशोधकाच्या उपयोगी पडलेले आहे.

त्याचबरोबर गटातील संघर्ष सोडविण्यासाठी, गटातील नेतृत्व विकासासाठी, सामाजिक नियंत्रणासाठी प्रस्तुत पुस्तकाचा संदर्भ संशोधकाने घेतलेला आहे.

कार्लेकर श्रीकांत (२००७) "पर्यावरणीय समस्या निराकरण व क्षेत्र अभ्यास": प्रस्तुत पुस्तकात पर्यावरणीय समस्या सामान्य वाचकाला सहजपणे लक्षात येतील ह्या पद्धतीने मांडण्यात आलेल्या आहेत. नैसर्गिक आपत्तीतून वनांचा नाश कसा होतो इत्यादीबाबत संशोधकाला सखोल मार्गदर्शन उपलब्ध झाले. सह्याद्रीच्या डोंगररांगामधून म्हणजेच पश्चिम घाटामध्ये होणा-या पर्यावरणीय हानी संदर्भात विस्तृत माहिती संशोधकाला उपलब्ध पुस्तकात मिळाली. संशोधकाचे संशोधन क्षेत्र पश्चिम घाटामध्ये येत असल्याने सदर पुस्तकाचा उपयोग संशोधकास झालेला आहे.

कुलकर्णी डी. आर. (२००६) ''पर्यावरण शिक्षण'' : प्रस्तुत पुस्तकामध्ये एकूण १० प्रकरणे असून पार्श्वभूमीच्या प्रकरणात पर्यावरणाचा अर्थ, पृथ्वीची निर्मिती, पर्यावरणाची स्थलसापेक्ष संकल्पना, पर्यावरणाचे प्रकार, वातावरणाचे प्रकार, इत्यादी संकल्पना विस्तृत मांडण्यात आल्या आहेत. परिसंस्थेतील घटक, वन, जागतिक वनाचे प्रकार इत्यादी घटक विस्तृतपणे देण्यात आले आहे. पुस्तकाच्या पुढील भागात जैवविविधता संरक्षण संवर्धन, जैवविविधता संकल्पना, महत्त्व, प्रकार, अनुवंशिक जैवविविधता, प्रजातीय जैवविविधता, परिसंस्थांमधील, विविधता, जैवविविधता असण्याची कारणे, त्यावरील आघात व -हास, नामशेष व संकटग्रस्त प्रजाती, जैवविविधतेचे संरक्षण व संवर्धन, अन्यस्थानी संवर्धन, संतुलित जीवन इ. संकल्पना स्पष्ट केल्या आहेत.

पुस्तकाच्या पुढील भागात पर्यावरणीय प्रदूषणविषयक व्यापक संकल्पना मांडलेल्या आहेत. त्याची कारणे, परिणाम व मानवी व्यवस्थेशी संबंध विशद केला आहे. पुस्तकाच्या पुढील भागात पर्यावरणीय आपत्ती या भागामध्ये नैसर्गिक आपत्ती, मानवी आपत्ती, जैविक आपत्ती इत्यादी विस्तृत करण्यात आले असून प्रस्तृत संशोधनात वाळवंटीकरण भूकंप, ज्वालामुखी, इत्यादी महत्त्वपूर्ण संकल्पना उपयुक्त आहेत. लोकसंख्याविषयक विवरण पुढील भागात करण्यात आले असून त्याचा वनांवर होणारा परिणाम संशोधकाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण आहे. शाश्वत विकासाची संकल्पना पुस्तकाच्या ९व्या प्रकरणात दिलेले असून शाश्वत विकासामध्ये वने आणि त्या संबंधातील धोरण, उपक्रम यांचे महत्त्व

विशद करण्यात आले आहे. पर्यावरण संवर्धनात शासनाची भूमिका व कार्य शेवटच्या प्रकरणात देण्यात आलेली असून काही स्वंयसेवी संस्था व त्यांचे कार्य पर्यावरणविषयक चळवळी, चिपको आंदोलन, इप्पीको आंदोलन, पश्चिम घाट बचाव आंदोलन व स्थानिक आदिवासी समुदाय यांची उपयुक्त माहिती संशोधकास उपरोक्त पुस्तकातून मिळाली असून आंदोलनाचा त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक काय परिणाम झाला. तसेच जनजागृती कार्यक्रम, क्षमता कार्यक्रम, वन्यजीव व वनगुन्हेगारी, सर्वेक्षण व समाजविकास कार्यक्रम, कायदे विषयक उद्बोधन व मदत पुनर्वसन इत्यादी संदर्भात काम करणा-या अरण्यकसारख्या आसाममधील संस्थांची विस्तृत माहिती मिळाली.

उपरोक्त पुस्तकातून संशोधकाच्या पर्यावरणविषयक अनेक संकल्पना स्पष्ट झाल्या. त्याचबरोबर स्थानिकांच्या सामाजिक, आर्थिक विकासात पर्यावरणाचे महत्त्व संशोधकाच्या लक्षात आले. वन हा पर्यावरणाचा अत्यंत महत्वाचा घटक असून त्यात मानवी जीवनाचे अवलंबित्व आहेत. याविषयक संशोधकाच्या संकल्पना निश्चित झाल्या.

मोने निर्मला, २००५, पर्यावरण : सदरच्या पुस्तकात पर्यावरण त्यातील घटक त्यांचे महत्व व त्यावरती अधारित मानवी जीवन यांचे थोडक्यात व सोप्या भाषेत लेखिकेने मांडणी केलेली आहे. पर्यावरणातील सर्वच घटकांना या पुस्तकात स्पर्श केला असून मानव आपल्या प्रगतीने पर्यावरणाचा -हास कसा करत आहे याचे चित्रमय स्पष्टीकरण केलेले आहे. सदर पुस्तकात प्राथमिक स्वरुपाची माहिती काही उदाहरणांच्या मदतीने दिलेली आहे.

संशोधकाने संशोधन याच पर्यावरणाचा एक घटक वन यावर आधारित वनव्यवस्थापनाचा सूक्ष्म अध्ययन असून वने व मानवाचे व्यवस्थापन यावर आधारित आहे.

प्रा. साने निता, प्रा. आपटे अविनाश, प्रा. पेंडसे सचिन, २००३, पर्यावरण, समाज व स्थानिक समस्या : प्रस्तुत पुस्तकामधुन नागरीकरण व औद्योगिकीकरणाच्या समस्या, जल व्यवस्थापन, शेती व पर्यावरणविषयक चळवळी, इत्यादी विषयांवर विस्तृत विवेचन केले आहे. पुस्तकाच्या तिस-या प्रकरणात वनांचे प्रकार व कार्य यामध्ये ३० दशलक्ष लोक वनांवर आधारित जीवन जगत आहेत असा उल्लेख आढळतो. तसेच जागतिक वनांची वस्तिस्थाने याचाही आढावा घेऊन निरवणीकरण व त्याचे दुष्परिणाम विस्तृत स्पष्ट करण्यात आलेले आहेत.

स्थानिक आदिवासींना त्यांच्या आधिकारापासून वंचित ठेवले जाते. त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व प्राकृतिक रचनेचा नाश झाल्याचे दिसते. याला व्यवस्था जबाबदार आहे असे लेखकाचे मत आहे. या सर्वांवर सामाजिक वनीकरणासारखे कार्यक्रम व लोकसहभाग हेच उत्तर आहेत. असे लेखकाचे निर्देश आहेत. प्रस्तुत पुस्तकातून वनांविषयी संकल्पना संशोधकाला स्पष्ट झाले आहे. तसेच लोकसहभाग जो वन व्यवस्थापन समितीत आवश्यक आहे त्याविषयी संशोधकाला व्यापक दृष्टिकोन मिळाला.

वनराई संस्था, १९९४, ‘‘विहिरींचे पुनर्भरण’’ : सदरच्या मासिकामध्ये १० लेख असून सर्वच विषय पर्यावरणाशी निगडित आहे. डॉ. वा. ब. राहुडकर यांच्या लेखात वनशेतीची संकल्पना मांडली आहे, वन्य सहजीवनाची संकल्पनासुद्धा मांडली आहे. झाडे विविध प्रकारे शेतीसाठी कशी उपयोगाची आहेत. हे शास्त्रीय पद्धतीने व उदा. देऊन मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. दुस-या लेखात विहिरींचे पुनर्भरण यामध्ये विहिरीत पाण्याचा स्रोत कसा कायम राहील याचा सौराष्ट्र येथे झालेला प्रयोग जागृती याचा आढावा घेण्यात आला आहे. सुरेशचंद्र वारघडे यांच्या पक्षी आणि पर्यावरण या लेखात पक्ष्यांमार्फत निसर्गसंवर्धन कसे होते हे उदाहरण देउन स्पष्ट केले आहे. नैसर्गिक शेतीचे महत्त्व योगेश दिवाण यांनी “जीवन ऋतूची विचारधारा” या लेखात मांडले आहे. सागरी मासेमारी व त्यातील धोके डेनीम सळ यांनी पटवून दिले आहे. तसेच १९९४ साली महाड येथे महापूर आला असताना झालेल्या परिषदेचा आढावा घेतलेला आहे. एक हिरवीगार पदयात्रा या लेखात सिध्द्राज राजेंद्र सिंह यांनी अरवली पर्वतरांगांमध्ये जंगल वाचवण्यासाठी जी ५२ दिवसांची चेतना यात्रा झाली तिचे महत्त्व पटवून दिले. तसेच या मासिकात वनराई संस्थेमार्फत पर्यावरण संरक्षणासाठीचे केलेले छोटे छोटे प्रयोग, शाळा, महाविद्यालयातील प्रयोग यांचे छोटे लेख स्वरूपात बातम्या आहेत.

सदरचे मासिक पर्यावरणाच्या संवर्धनविषयक प्रयोग, वृक्षांचे, पक्षांचे महत्त्व, पाण्याचे महत्त्व इ. विषयांसाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण दस्ताऐवज आहे. संशोधकाला संशोधन विषयाचे गांभीर्य वाढवण्याचे दृष्टीने या मासिकाचा मोठा उपयोग झाला. सदरच्या मासिकामध्ये पर्यावरण संरक्षणासाठी जे प्रयोग व उपाय करण्यात आले आहे ते प्रयोग वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून करता येऊ शकतील.

संशोधकाचे संशोधन हे शासनाच्या एका प्रयोगासंबधी आहे. वनव्यवस्थापनाच्या माध्यमातून वनसंवर्धन व स्थानिकांच्या वनआधारीत गरजा पूर्ण करणे असा आहे. सदर संशोधनाच्या माध्यमातून संशोधक स्थानिक आदिवासींना ह्या प्रयोगातून कोणता सामाजिक, आर्थिक फायदा झाला, त्यांच्यात कोणती कौशल्ये वाढली याचा अभ्यास केला आहे.

मसळेकर आनंद रामचंद्र, १९९१, "वन व्यवस्थापन" : प्रस्तुत पुस्तक शासनाने १९८३ मध्ये नागपूर येथून प्रकाशित केले. या पुस्तकाची आवश्यकता भासल्यानंतर लेखकाने स्वत: १ मे १९९१ रोजी कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे येथून प्रकशित केले. एकूण पुस्तक ३२२ पानांचे असून पुस्तकांच्या शेवटी परिशिष्ट १ व २ आहेत. संदर्भ सूची व शब्द सूची जोडलेली आहे.

सदरच्या पुस्तकामध्ये एकूण २७ प्रकरणे आहेत. सर्वसाधारणपणे २७ प्रकरणाचे ३ विभागामध्ये वर्गीकरण करता येईल. प्रथम विभागामध्ये वनांच्या संदर्भात प्राथमिक माहिती आढळते. त्यामध्ये वनव्यवस्थापन म्हणजे काय? भारतातील वनांची ओळख, वर्गवारी, वनसंवर्धनाचे दृष्टिकोन, वनांची उत्पादनक्षमता, सर्वसाधारणपणे वनांची प्राथमिक माहिती देण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे. त्याचे प्रकरण क्र. १ ते ९ असल्याचे लक्षात येते. प्रकरण ९ ते १९ पर्यंतच्या प्रकरणामध्ये वनांचा उपयोग, तसेच वनसंवर्धनाच्या पद्धती, बांबू व्यवस्थापन, वन कुरणांचे नियोजन तसेच वन्य जीवनाचे अध्ययन असे दिसते.

सदर पुस्तकाच्या प्रकरण २५ ते २७ प्रकरणामध्ये सामाजिक वनिकी तसेच संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण असणारे आदिवासी आणि वनव्यवस्थापन हे महत्त्वाचे प्रकरण आहे. वनव्यवस्थापन मंजूर व्यवस्थापन, नवीन कार्य, आर्थिक बाजू वन व्यवस्थापनातील काही नवीन कार्य, वनव्यवस्थापनातील समस्या असे प्रकरणे आहेत.

प्रस्तुत पुस्तकातून संशोधकास वनाच्या संदर्भात सर्व प्राथमिक माहिती मिळाली. एकूणच पुस्तकामध्ये लेखकाने वनाचे महत्त्व वनव्यवस्थापनाचे घटक व फायदे, पर्यावरण संवर्धन याविषयी सखोल व विवेचन पूर्ण साहित्य निर्माण केले असून यामध्ये संशोधकास नवीन दिशा मिळण्यास नक्कीच उपयोग झालेला आहे.

२.३ संदर्भ संशोधन लेखांचा आढावा

D,souza ozmond Roshan, 2010, "Social Capital & Join & Lorest Management: People., Lorest Conservation & Participatory": प्रस्तुत अभ्यासात संशोधकाने वनसंवर्धन व गावविकास यांच्यात काही संबंध आहे का यासाठी ३ वेगवेगळ्या समुदायात अभ्यास केला आहे. या वेगवेगळ्या सांस्कृतिक पार्श्वाभूमी असणा-या समुदायात सामाजिक संपत्तीच्या उपयोगासंदर्भात हा अभ्यास भाष्य करत आहे.

प्रस्तुत संशोधनात संख्यात्मक तथ्य संकलन करण्यासाठी सामाजिक सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे. तसेच सहभागी निरीक्षण पद्धतीचा सुद्धा वापर करून संशोधकाने गुणात्मक तथ्य संकलन केले आहे. त्याचबरोबर केंद्रीय गट मुलाखत, वैयक्तिक मुलाखत व अनौपचारिक चर्चा व वन अधिका-यासोबत चर्चा या मार्गाने तथ्य संकलन केले आहे.

निष्कर्षामध्ये संशोधकाला संख्यात्मक व गुणात्मक तथ्य संकलनाबाबत मिळालेल्या माहितीत तफावत आढळली. उत्तरे देताना गावकरी सुरक्षितता बघून प्रतिसाद देत होते. गावाचा विकास होत असताना वन संवर्धनाच्या कोणत्या घटकांचा प्रभाव दिसतो याचा अभ्यास संशोधकाने केला आहे. सर्व वेगवेगळ्या समुदायाच्या संदर्भात विकास याचा अर्थ वेगवेगळा घेतल्याचे संशोधकाचे मत आहे. तसेच लोकसहभाग हा अनेक घटकांवर अवलंबून असल्याचे संशोधकाचे मत आहे. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, संस्कृतीमध्ये वेगवेगळ्या सामाजिक संपत्तीचा वापर केला जातो. तसेच वनसंवर्धनाच्या कृतीमध्ये नेतृत्वासह अनेक घटकांचा प्रभाव पडतो. त्यामुळे इतर संबंधित लोकांचे त्यांचे संबध कसे आहे, काय आहे? याचा प्रभाव लोकसहभागावर पडतो. त्यामध्ये वनविभाग व गावकरी यांच्या संबंधावर सुद्धा बरेच घटक अवलंबवून असतात.

तिन्ही वेगवेगळ्या गावात समुदायाचे संबंध वेगवेगळया प्रकारचे असल्याचे दिसतात. तसेच दस्ताऐवजांच्या आधारे असे दिसते की, समुदाय आणि वनकर्मचारी यांच्यात चांगले संबंध दिसतात. संशोधकाच्या मते, सहकार्य व संवर्धन हया संबंधित बाबी आहेत.

तसेच सामाजिक, आर्थिक घटकांचा परिणाम संबंधित कार्यक्रमावर असल्याचे संशोधकाचे मत आहे.

प्रस्तुत संशोधनात एकूण सामाजिक संपत्ती अर्थात मनुष्य व आंतरक्रिया यांचा वनसंवर्धन व गावविकास यांचा संबंध शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. संशोधनात तथ्य संकलनासाठी शास्त्रीय पध्द्तीचा चांगला वापर केला आहे. मात्र सामाजिक संपत्ती म्हणून लोकसहभागावर कोणत्या घटकांचा परिणाम होतो याचे स्पष्टीकरण व्यवस्थित दिलेले नाही. नेतृत्वाचा नेमका परिणाम काय होतो याचे योग्य स्पष्टीकरण नाही.

प्रस्तुत संशोधनात सामाजिक संपत्ती व वनसंवर्धन व गावविकास यांच्यात काय संबंध शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे, तर अभ्यासकाचे अध्ययन वनव्यवस्थापन समितीमुळे स्थानिकांचा आर्थिक विकास व नेतृत्व, सामाजिक, प्रशासकीय कौशल्ये कसे विकसित होतात या संबधित आहे.

Vemuri Anuradha, 2008, "Joint Forest Mangmemt in India. An unavoidable and confliatiny common property regime in Natural Resourcec'' : प्रस्तुत अभ्यास भारतातील आंध्र प्रदेश, ओरिसा, हरियाणा या राज्यांमध्ये राबविल्या गेलेल्या संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमांचा आढावा घेऊन तयार करण्यात आला आहे. या लेखात वनव्यवस्थापन होत असताना वनव्यवस्थापनाचे क्षेत्र, लोकसहभाग, ग्रामपंचायतीची भूमिका, सजातीय व विजातीय समुदायाचा व्यवस्थापनावर काय परिणाम होऊ शकतो? याचा अभ्यास केला आहे.

संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचे सकारात्मक परिणाम विशद करताना संशोधकाने गुजरात येथील महिला सक्षमीकरण व आर्थिक विकास याचे उदा. दिले आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून मानव संसाधन विकाससुध्दा होत असल्याचे संशोधकाचे मत आहे. त्यातून वनआधारित लोकांचे पारंपरिक अधिकार त्यांना परत देण्याचा दृष्टिकोन असल्याचे दिसते.

ह्या सकारात्मक घटकांचा विचार करतांना काही दारिद्रय् नकारात्मकतेचाही आवर्जून उल्लेख केला आहे. संशोधकाच्या मते, गरीब, भूमिहीन, दारिद्र्य रेषेखालील, ग्रामीण महिलांबाबत या संदर्भात अन्याय झाल्याचे दिसते. ओरिसा राज्यात 'सुरगुडा'

गावचे उदा. घेऊन संशोधक म्हणतात. की, दलित व गरीब आदिवासींना काम करण्याच्या प्रक्रियेत मोठ्या प्रमाणावर सहभागी करून घेतले जाते मात्र निर्णय प्रक्रियापासून लांब ठेवले जाते. ज्या समूदायास आपल्या दैनंदिन आवश्यक गरजा भागविण्यासाठी वनांची आवश्यकता असते अशा समुदायास वन संसाधनापासून अलिप्त ठेवण्याचा प्रयत्न उच्चवर्गाकडून होत असल्याचे मत संशोधिकेने व्यक्त केले आहे तसेच अनुदानात मिळालेल्या रकमेतून समुदाय उपयोगी कामे व्हायला हवीत, पण तसे न होता बऱ्याच ठिकाणी त्याचा वापर सांस्कृतिक व राजकीय हेतूसाठी होतो. त्याचा प्रत्यक्ष वापर गरिबांसाठी व्हायला हवा असे मत (2002) कुमार (Kumar) यांनी सुध्दा व्यक्त केले आहे. जातपंचायत, पंचायत सदस्यांकडून गरिबांना जंगलात काम करताना त्रास होतो असे मत व्यक्त करतात.

संशोधकाच्या मते आजही भारतातील ६० टक्के जनसमुदाय ग्रामीण भागात राहतो व जेथे जातीय राजकारणामुळे संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची सत्ता उच्चवर्गाला मिळते व दलित, गरीब, महिला, दारिद्र रेषेखालील असणा-यांना खऱ्या अर्थाने सक्षम करू शकत नाही, यासाठी (१९९८)मध्ये "Hannam" यांचा आंध्र प्रदेशातील झालेल्या अभ्यासाचा दाखला देतात. समान जातीय समुदायाने संयुक्त वनव्यवस्थापनात काम केल्यास चांगले परिणाम दिसून येतात असे संशोधकाचे मत आहे. याच संदर्भात संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रम स्थानिकांच्या गरजा पूर्ण करू शकत नाही, असे २००६ च्या वनआयोगाने केलेल्या उल्लेखाचा दाखला दिला आहे.

उपयांमध्ये सर्व जाती, जमाती, गरीब लोकांचा समावेश संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमात असावा असा सल्ला संशोधिका देतात. तसेच नेपाळमध्ये बहुउद्देशीय संस्था स्थापन केल्याचा दाखला दिला आहे. सामूहिक संपत्तीचा प्रयोग नेपाळमध्ये झाला तसा संस्थांमध्ये बदल करावा, लोकशाही मूल्याची जपणूक, दृष्टिकोनात बदल, प्रशिक्षण बदल, अशा अनेक निर्णय प्रक्रियात सर्वांचा सहभाग, राजकीय इच्छाशक्ती, वनखात्याचा लवचिक दृष्टिकोन यावर भाष्य केले आहे. सामाजिक अभियांत्रिकीच्या साह्याने समुदायाची क्षमता बांधणी, आर्थिक उत्पन्न वाढविण्यात सामाजिक संपत्तीमध्ये वाढ होइल असे ते प्रतिपादन करतात. यासाठी स्वविकासाचे चिरस्थायित्व टिकवणे गरजेचे आहे. वनांवर आधारित

असणाऱ्या समुदायांची संख्या अत्यंत मोठी आहे. शासनाने जैवविविधता टिकण्यासाठी व वनउत्पादन घेण्यासाठी १० वर्षांचे दीर्घ उद्‌दिष्ट्ये ठेवण्यात येते, मात्र गरीब व गरजू लोकांना रोज आपल्या दैनंदिन जीवनात वनांवर अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे उपेक्षित आणि वनविभाग यांच्यात संघर्ष दिसतो. संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमामध्ये स्वयंसेवी संस्थासुध्दा महत्त्वाचे काम करतात यासाठी उत्तरांचल व ओरिसा राज्याचे ते उदा. देतात.

इतर देशांची तुलना करता पाकिस्तान, श्रीलंका, नेपाळ, बांग्लादेश यांची स्थिती भारतासारखीच असल्याचे संशोधकाने व्यक्त केले आहे. वनांवरती अवलंबून असणाऱ्यांची संख्या २०२५ पर्यत २.५ दशलक्ष होण्याची शक्यता आहे. वनाधारित जीवनपद्‌धती जगणाऱ्या लोकांसाठी सामाजिक संपत्तीचा वापर लोकसमुदायासाठी कसा होईल यासाठी एक परिणामकारक धोरण निर्माण होणे गरजेचे आहे. त्यामुळे स्थानिक पातळीवरील संघर्ष कमी होईल. लोकांच्या विकासप्रक्रियेत अनेक कार्यक्रमांची गरज असल्याचे संशोधकाचे मत आहे. सदरचा लेख स्थानिक पातळीवरील संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमामध्ये कसे संघर्ष निर्माण होतात. जातीयतेचा प्रश्न, वनविभाग धोरण यामुळे स्थानिक पातळीवरील समुदाय व इतर गट यातील संघर्ष का आणि कसा निर्माण होतो? यावर विशेष भर दिला आहे. आणि उपेक्षित घटकांच्या विकासावर भर दिला आहे.

प्रस्तुत अभ्यासातून संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रम व सामाजिक घटकांमधील संघर्ष या विषयाची जाणीव अभ्यासकास झाली. सामाजिक सत्तारचना व अधिकारांचे केंद्रीकरण प्रस्थापित वर्गाकडे असून उपेक्षितांचे शोषण वनव्यवस्थापन प्रक्रियेत कसे होते? याची जाणीव संशोधकास उपरोक्त अभ्यासातून झाली. संशोधकाने स्थानिकांचा आर्थिक विकास व सामाजिक, राजकीय कौशल्याचा विकास कसा होतो? हा विषय हाताळला आहे.

अभ्यासक संशोधकाने समाजकार्याच्या सामाजिक गटकार्य पद्‌धतीचा वापर करून संयुक्त वनव्यवस्थापन सदस्य गटामध्ये सामाजिक संबंधामध्ये काय बदल होतात? यासंदर्भात अभ्यास केला आहे. समाजातील मागास घटकास या कार्यक्रमात प्राधान्य देउन त्यांच्यात सामाजिक, राजकीय कौशल्य वाढवली तर ग्रामीण, आदिवासी उपेक्षितांचा सामाजिक व आर्थिक विकास निश्चित होईल.

पाठक निमा व इरिक तारापुरवाला, २००८, “Towards Self Rule and ForestConservation in Mendha-Lekha Village” : कल्पवृक्ष या सामाजिक संस्थेच्या काही कार्यकर्त्यांनी मेंढा-लेखा या गावास दिलेल्या दोन भेटीदरम्यान गावाचा विकासाचा आढावा प्रस्तुत अभ्यासात मांडण्यात आला आहे. गावचा अभ्यास करण्यासाठी व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचा वापर केला आहे.

पार्श्वभूमीमध्ये नेतृत्वाची नावे व काही तत्वांचे विवेचन असून मेंढालेखा गावाची संक्षिप्त माहिती दिली आहे व गावाच्या अध्ययनाचे उद्देश देण्यात आले आहेत. गावात चालणारा पारदर्शी कारभार, स्पष्टता व नियमित संवादातून समस्या सोडवणे, अंतिम निर्णय ग्रामपंचायत इ. तत्त्वाचा वापर केल्याचा उल्लेख आहे. गावाच्या एकत्रित वनविकासाच्या तत्त्वाचा उल्लेख येथे असून वन व गाव, स्थानिकांच्या गरजा व उपक्रम यांची विस्तृत माहिती दिली आहे. लेखात १९२७, २००६ इ. वनकायद्याला बाधा न पोहचवता स्थानिकांनी कसे नियम तयार केले, येथे स्थानिकांची सर्जनशीलता दिसते.

गावव्यवस्थापन व वनव्यवस्थपनातून रोजगार, जंगलसंवर्धन, उत्पन्न व उपजीविकेसाठी गरजांची पूर्ती, गरिबी निर्मूलन, सामूहिक वनजमीन स्वयंनिर्णयाचा अधिकाराचा वापर, स्वराज्य, अभ्यास, महिलामंडळ, ग्रामसभा, ग्रामदान यांसारख्या सामाजिक संकल्पनांचा प्रत्यक्ष वापर केला आहे. त्याचे अनेक सामाजिक फायदे गावाला झाल्याचा उल्लेख आहे.

गावच्या समस्यांमध्ये १९२७ च्या कायद्याची, सामूहिक मालकांचा वनजमीन प्रश्न, शेजारच्या गावाशी मालकी हक्क व सीमारेषा यांच्यावरून होणारा सततचा संघर्ष, वाहतूक व तरूणांचा सहभाग यांसारखे उल्लेख आहेत.

प्रस्तुत लेख म्हणजे गावातील स्थानिक नेतृत्व व स्वयंसेवी संस्था एक आदिवासी व अत्यंत घनदाट जंगलातील मागासलेले गाव समुदाय संघटनेमुळे आपली स्वत:ची गरज पूर्ण करून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कसे जाते याचे नामवंत उदाहरण म्हणजे मेंढा-लेखा होय.

स्थानिकांच्या सामाजिक, आर्थिक स्थिती, नेतृत्व व प्रशासकीय गुणांमध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापनामुळे कसा बदल होतो याविषयीचे विवेचन प्रस्तुत अभ्यासात आहे. या संदर्भामुळे अध्ययनकर्त्याला अध्ययनात कोणत्या तत्त्वाचा वापर करावयाचा हे स्पष्ट झाले. वनव्यवस्थापनामुळे स्थानिकांच्या गुण आणि कौशल्य यावर होणा-या परिणाम आधारित हा अभ्यास असल्याने अभ्यासकाला दिशा मिळाली आहे.

Rangan Hripriya, 2001, "Comparative Study of JFM in Australia and India": प्रस्तुत अभ्यासात ऑस्ट्रेलिया आणि भारत यांच्या वनव्यवस्थापन कार्यक्रमांचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. संशोधकाच्या मते, वन व्यवस्थापनात वनसंसाधनाचा वापर व नियंत्रण, लोकसहभाग, स्थानिकांच्या गरजा व नागरी अधिकार या संदर्भात दोन्ही देशांमध्ये सारख्या समस्या दिसून येतात. ऑस्ट्रेलिया व भारत यांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यानंतर संशोधकाला ऑस्ट्रेलियातील कार्यक्रम जास्त प्रमाणात लोकाभिमुख आहेत असे वाटते, याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे ऑस्ट्रेलियात ७५ टक्के वने आहेत. त्यामुळे तेथील शासनाने लोकशाही तत्त्वांचा वापर करून मोठया प्रमाणात लोकसहभाग मिळवला आहे. भारतात मात्र वनक्षेत्र कमी व लोकसंख्या जास्त आहे त्यामुळे वनांचे संरक्षण व संवर्धन लोकशाही मार्गाने करण्याचे मोठे आव्हान भारतापुढे असल्याचे संशोधकाचे मत आहे.

वरील लेखातून अभ्यासकास दोन्ही देशांमधील वनांसंदर्भातील सामाजिक संस्था व स्थानिक यांचा सहसंबंध, केंद्र व राज्य सरकार, वनविषयक प्रशासन, न्यायिक व राजकीय व कायदेशीर भिन्नता याबाबत वैचारीक व्यापकता वाढली. उपरोक्त लेखाचा उपयोग अभ्यासकास निष्कर्ष व सुधारात्मक तरतुदीमध्ये झालेला आहे.

Ghate R. 2000, "Joint Forest Management : Constituting new Commons, a Case Study of Maharashtra" : संशोधकाने प्रस्तुत अभ्यास बुलढाणा जिल्ह्यातील निवडक ११ गावांत केला आहे. महाराष्ट्रात १९९० मध्ये शासनाने वनव्यवस्थापनात लोकसहभाग असावयास हवा, असे निर्देश केले आहे. त्यातही शासनाचे मार्गदर्शक तत्त्वे अत्यंत तोकडे होते, असे संशोधकाचे मत आहे. त्यामुळे अनेक मुद्यांबाबत सामान्य माणसांमध्ये गोंधळाची स्थिती निर्माण झाली. जसे, संयुक्त

वनव्यवस्थापन समिती कशी तयार करावयाची, लाकडाचे संरक्षण करणे, व त्याचे उत्पन्न न घेणे, संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला कायदेशीर दर्जा नसणे, वनविभाग व महसूल विभागात असणारा संघर्ष इ. अनेक प्रश्न निर्माण झाले तसेच एकूण सामाजिक मूल्यांची कमतरता असणे, संयुक्त वनव्यवस्थापनामध्ये बाह्य संस्था व अनुदानाची आवश्यकता असल्याचे दिसते आणि महत्वपूर्ण अडथळा म्हणजे भारतीय समाजातील जातव्यवस्था ग्रामीण भागात प्रबळ असल्याने अनेक अडचणी येतात. असे असले तरीही संयुक्त वनव्यवस्थापनाचा सकारात्मक पद्धतीने वापर केल्यास ग्रामीण गरिबी दूर होऊ शकते, असे संशोधकाचे मत आहे.

प्रस्तुत लेखात संशोधकाने बुलढाणा जिल्ह्यातील वनांच्या संवर्धनासंदर्भात झालेल्या सामूहिक प्रयत्नाचा उल्लेख केला आहे. बुलढाणा जिल्ह्यात गुजरात येथून येणारे काठियावाड वर्षातील चार महिने गावाच्या भोवतालची वन्यजमीन, झाडे, चारा खातात व मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. याचबरोबर स्थानिक मेंढपाळ यांचाही समावेश आहे. त्यांची आर्थिक स्थिती चांगली व मोठे राजकीय पाठबळ आहे. अशा स्थितीत ''डोंगर खंडाला'' ह्या गावाच्या हद्दीत काठियावाड व मेंढपाळांना बंदी घातली आणि स्थानिकांचा आत्मविश्वास वाढला, वनखात्यावर विश्वास निर्माण झाला. या सामूहिक कृतीमुळे स्थानिकांना आपल्या भोवतालच्या नैसर्गिक संसाधनाचे महत्त्व लक्षात आले. स्थानिक गावामध्ये वनव्यवस्थापन समिती स्थापन झाल्या.

वनव्यवस्थापन समितीमुळे स्थानिकांना रोजगार उपलब्ध झाला, वनांमधील संचार वाढला, अंजना झाडाचा पाला आर्थिक महत्त्व असल्याने स्थानिकांनी त्याचा उपयोग सुरू केला, जंगलआधारित उद्योग सुरू झाले, तसेच गौणवनउपजत याचा वापर सुरू झाला.

या विभागात सर्व संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्यांमध्ये नियोजन, निर्णय, अंमलबजाणी, सर्वच क्षेत्रात व टप्प्यामध्ये लोकसहभाग असल्याचे संशोधकाचे मत आहे.

या सर्व प्रयोगातून स्थानिकांमध्ये सहकार्याची भावना, पर्यावरण (अतिक्रमणाबाबत) संरक्षण भावनेचा विकास, वनविभागावरील विश्वास, उत्सफूर्त प्रतिसाद, वन अतिक्रमणाबाबत सकारात्मक भूमिकेचा विकास साध्य झाला. संशोधकाने काही मर्यादांचाही उल्लेख केला आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला कायदेशीर दर्जा

नसणे, वनविभागाशिवाय दुस-या विभागाबाबत उदासीन असणे, सर्वच दिवस रोजगार नसणे, नैसर्गिक साधन संपत्ती व अधिकऱ्याच्या मर्जीवर, अवलंबून राहावे लागणे, लोकसहभाग कार्यक्रमापुरता असणे, वनकर्मचाऱ्यांना सहभागाचे योग्य अर्थ माहीत नसल्याने तसेच सामाजिक विषमतेमुळे अनेक अडचणी येतात. काठियावाड व मेंढपाळ यांच्या आर्थिक व राजकीय संबंधामुळे अनेक अडचणी निर्माण झाल्या, वनव्यवस्थापन समिती संघ झाला नाही त्यामुळे मार्केटिंगमध्ये अनेक अडचणी आल्या, नियोजन करताना प्राथमिक सर्वेक्षण झाले नाही, मूल्यमापन योग्य नव्हते, सर्वांत महत्त्वपूर्ण म्हणजे संशोधकाने येथे प्रामाणिक मत व्यक्त केलेले सामाजिक न्याय, स्वांतंत्र, समता, सहकार्य यासारखे तत्व अजूनही प्राथमिक अवस्थेत आहे.

उपाय सुचविताना संशोधक खालीलप्रमाणे निर्देश करतात. संयुक्त वनव्यवस्थापन शासनाच्या इतर विभागाशी जोडणे, तसेच क्षमता बांधणी, गावकरी वनकर्मचारी सर्वांच्या दृष्टिकोनात बदल होणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत लेखामध्ये संशोधकाने बुलढाणा जिल्ह्यातील काही गावांमधील संयुक्त वनव्यवस्थापनाचा अभ्यास केला आहे. त्यामध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापनातील अडचणी व तेथील स्थानिक समस्येवर गावकऱ्यांनी कसा सामूहिक उपचार केला व त्यातून पर्यावरण संवर्धन विचार कसा निर्माण होईल त्यानंतरची कृती, साध्य, मर्यादा व उपाय अशा स्वरूपात स्पष्ट केले आहे.

संशोधन लेखात संयुक्त वनव्यवस्थापनामुळे गावकऱ्यांच्या भोवतालच्या पर्यावरणाकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनात काय बदल झाला, सामूहिक कृती व अडचणी तसेच लोकांचा अशा दृष्टिकोनाला बदलाच्या कारणाबाबत संशोधकास ज्ञान प्राप्त झाले. संशोधकाचे संशोधन हे समिती सदस्याच्या दृष्टिकोनात बदल झाल्यानंतर त्याच्यात कोणती कौशल्ये निर्माण होतात. रोजगार, स्थलांतर व सामाजिक बदल यासंदर्भात आहे. तरी सदर लेखामुळे वनव्यवस्थापनातील काही अडचणींवरील उपाय निश्चित सापडतात.

N.C.Saxena, 1976 “joint forest Management a New Development Band- Wagon in India”: प्रस्तुत संशोधन लेखात संयुक्त वनव्यवस्थापनाचा १९७६ च्या राष्ट्रीय शेती आयोगापासून संदर्भ घेण्यात आला आहे. सामाजिक वनीकरणातून संयुक्त वनव्यवस्थापनाला समितीपर्यंत शासन कसे पोहोचले याबाबत संदर्भ घेण्यात आला आहे. पश्चिमबंगालमध्ये संयुक्त वन व्यवस्थापनाचा उदय कसा झाला हे संक्षिप्तपणे मांडण्यात आले आहे.

यानंतर संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचा गावच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक वातावरणावर कसा परिणाम होतो या मुद्यावर चर्चा केली आहे. त्यामध्ये बिहार, ओरिसा या राज्यामध्ये अॅग्रो इकोलॉजिकल झोन कसे तयार झाले? याचासुद्धा उल्लेख आहे. संयुक्तपणे वनवापराच्या संदर्भात असणा-या महत्त्वाच्या कायदेशीर घटकांवर प्रकाश टाकलेला आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कामकाजाचा आढावा व तांत्रिक समस्यांचा आढावा घेतला आहे. महिलांचा वनव्यवस्थापनातील सहभाग, नियंत्रण व निर्णय प्रक्रियमध्ये असावयास हवा असे निर्देश अभ्यासकाने दिले आहे. तसेच वनव्यवस्थापन समिती व वन खाते, इतर खात्यांमध्ये असणारा संबंध, त्यांचे अधिकार काय आहे? हे थोडक्यात मांडलेले आहे प्रशासकीय नितीमत्ता, लोकसहभाग, कार्यकर्ते व लोक यांचे नियमित प्रशिक्षण व्हायला पाहिजे असे मत संशोधकाने मांडले आहे. शेवटच्या टप्प्यात वन व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून लोकांच्या जीवनावश्यक गरजा कशा प्रकारे प्रभाव पडतात याचे विवेचन केले आहे.

संशोधकाने प्रस्तुत लेखात अनेक मुद्यांवर चर्चा केली आहे मात्र स्थानिकांचा राजकीय, प्रशासकीय विकास तसेच आर्थिक, सामाजिक बदलांचा उल्लेख नाही. तेव्हा संशोधक सहभागाच्या सामाजिक, आर्थिक, नेतृत्व विकास व उपजीविकेच्या साधनांवर प्रकाश टाकलेला आहे.

Rout Satyapriya, 2002, Joint Forest Management in Orissa Challenges and Opportunities’ : संशोधन लेखामध्ये संशोधिकेने ओरिसा राज्यात संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचा उदय, विकास व वाढ या संबंधीचे धोरण व त्याचा स्थानिकांच्या जीवनचरित्रावर झालेला परिणाम यावर भाष्य केले आहे. ओरिसा राज्यातील सामाजिक वनीकरणाच्या बदलत्या दृष्टिकोनावर प्रकाश टाकला आहे. अभ्यासकाच्या मते,

१९८० नंतर वन व्यवस्थापनेत लोकसहभाग, वैयक्तिक अधिकार, समुदायआधारीत संसाधने, श्रमदान यांसारख्या संकल्पनांचा अंतर्भाव झाल्याचे दिसते. त्यांच्यामते ओरिसा, राज्यात वसाहत कालीन वनव्यवस्थापन, वसाहतवादानंतर व नवीन स्वातंत्राचा काळ, लोकसहभागाचा १९८० नंतरचा लोकसहभागाचा काळ अशा प्रकारे कालावधीचे वर्गीकरण केल्याचे निदर्शनास येते.

यानंतरच्या लेखाच्या भागात संशोधकाने ओरिसा राज्यातील एकूण जंगलाचे क्षेत्र तसेच १९४७ ते १९८५ या कालावधीत जंगल कटाई झालेले क्षेत्र या संदर्भात आकडेवारी दिलेली आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यामध्ये येणा-या समस्या व उपाययोजना देण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये समायोजन समस्यामध्ये संशोधकाच्या दृष्टिकोनातून मागील ३० वर्षांपासून काही गावांमध्ये गाव पातळीवरील वनव्यवस्थापन समिती स्थापन झालेली होती. त्यानंतरच्या काळात संयुक्त वनव्यवस्थापनाअंतर्गत वन व्यवस्थापन समिती स्थापन झाली व काही गावांमध्ये सामाजिक वनीकरणांतर्गत समिती होती त्यामुळे या गावांमध्ये स्थानिकांमध्ये समितीबाबत संभ्रम निर्माण होताना दिसतो. समितीमधील संघर्ष याबाबत सदस्य वा बिगर सदस्य, समिती व समिती बाहेरील व्यक्ती किंवा संस्था, समिती व वनविभाग असा संघर्ष निर्माण होण्याची शक्यता वर्तवली गेली आहे. तसेच कायदेशीर समस्येमध्ये समितीचा संविधानिक दर्जा, स्थान तसेच वन गुन्हेयांच्या शिक्षेबाबतचा अधिकार यांसारख्या समस्या असू शकतात. त्याचबरोबर वनअधिका-यांच्या दृष्टिकोनाबाबत समस्या यांसारख्या समस्यांवर चर्चा केलेली आहे.

जनजागृती कार्यक्रम, गावपातळीवर समितीची चर्चा, संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या नियम या माध्यमातून समायोजन व समितीतील संघर्ष यांसारख्या समस्या सोडविल्या जाऊ शकतात तसेच विकासात्मक नोकरशाहीच्या माध्यमातून शासकीय कर्मचारी वा अधिका-यांच्या दृष्टिकोनात बदल करण्यात येऊ शकतो असे संशोधिकेचे मत आहे.

प्रस्तुत लेखामध्ये संशोधकाने ओरिसा राज्यातील वनव्यवस्थापन समितीतील अनेक घटकांचा आढावा घेतलेला आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या विकासात्मक वाटचालीत अनेक समस्या येऊ शकतात. त्यातील काही समस्यांवर संशोधकाने चर्चा

केलेली असून उपाय सांगितलेले आहेत. प्रस्तावित संशोधनात संशोधकाच्या उद्देशांमध्ये वन व्यवस्थापन समितीच्या समस्यांवर उपाय सुचविणे असा एक उद्देश असल्याने निश्चितच या लेखाचा त्या कार्यासाठी उपयोग झाला आहे. मात्र संशोधकाचा मुख्य उद्देश वनव्यवस्थापन समितीतील सदस्यांमध्ये राजकीय, प्रशासनिक, नेतृत्व इ. गुण व कौशल्य विकसित झाले की नाही यासंदर्भात अभ्यास केलेला आहे. तसेच संशोधकाने प्रत्यक्ष गटकार्याद्वारे कसा विकासात्मक बदल समितीमध्ये होवू शकतो याचा प्रयोग केला आहे.

२.४ यशस्वी वनव्यवस्थापन समित्यांचा आढावा

संशोधकाने महाराष्ट्र राज्यातील काही जिल्ह्यांमध्ये वनव्यवस्थापन समित्यांनी केलेल्या यशस्वी कामगिरीचा आढावा घेतला असून तो खालीलप्रमाणे

१. **डहाणू वनविभाग, जिल्हा ठाणे, शिसणे :** या गावात ब-याच वर्षांपासून गावकरी व वनविभाग यांच्यात संघर्ष सुरू होता. २०१२मध्ये या गावात संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची स्थापना झाली. वनविभागाच्या सहाय्याने संघर्ष कमी होऊन वनिकी संदर्भात कामे करून गावक-यांना रोजगार उपलब्ध झाला. या गावामध्ये वनव्यवस्थापनाच्या नियमित बैठका होऊ लागल्या. महाराष्ट्र रोजगार हमी योजनेच्या माध्यमातून वनराई बंधारा व मृदा, जलसंवर्धनाची कामे होउ लागली. या गावाची निवड ‘ग्रीन इंडिया मिशन’ मध्ये होऊन या गावाने ४०००० वनौषधी लागवडीचा मानस निर्माण केला असून गावामध्ये आर्थिक उत्पन्न व आरोग्यविषयक कामे निर्माण झालेली आहेत. हळदपाडा व शिसने या दोन गावांमध्ये वन हत्तींबाबत असणारा वाद समजुतीने सोडविण्यात आला. आत्तापर्यंत ९१ कुटुंबांना एल. पी. जी. गॅस पुरवठा वनव्यवस्थापन समितीमार्फत करण्यात आला. ५ जुन २०१३ हा दिवस पर्यावरण दिन म्हणून समितीने साजरा केला तसेच २०००० सागाची झाडे शेती बांधावर लावण्याचा निर्णय गावक-यांनी घेतला आहे.

२. **शहापूर वनविभाग, टिळे संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती :** १९९३ पासून गावात वनासंबंधी कामे सुरू होती मात्र त्यास विशेष गती नव्हती. गावाभोवती उजाडरान निर्माण झाले होते. २००३ मध्ये वनव्यवस्थापन समितीची पुनर्निर्मिती होवून संपूर्ण

गावाने कु-हाडबंदी व कोयताबंदी लागू केली. २५-०२-२००९ रोजी उत्पादित झालेल्या सागापासून निर्माण झालेले लाकूड विक्रीतून ३९२६६ रु. शासनास मिळाले त्यातील ५० टक्के रक्कम टिळे संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीस मिळाली.

याचवनविभागात दहिवली संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची नोंदणी २१-०३-२००२ रोजी झाली. या गावाभोवतीही उजाडरान निर्माण झाले होते. मोठ्या प्रमाणात लाकुडतोड निर्माण झाली होती. या गावातही वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून कु-हाडबंदी व कोयताबंदी लागू करण्यात आली. वन विभागाच्या मदतीने साग, ऐन, धावडा इ. झाडांची लागवड करण्यात आली. २५-०२-२००९ रोजी उत्पादित मालाची विक्री झाली व एकूण फायद्याच्या ५० टक्के नफा समितीस मिळाला.

याचवनविभागात कळगाव या गावातही १९९३ पासून वनांसंबंधी काम सुरु होते त्याची पुनर्निमीती ९८ साली व्यवस्थित होऊन कु-हाडबंदी व कोयताबंदी करण्यात आली. २००९ साली उत्पादित माल विक्री होऊन त्यातील ५० टक्के रक्कम समितीस मिळाली.

सदर वनविभागात भागदळ संयुक्त वनव्यस्थापन समितीने आपल्या क्षेत्रात पर्यटन क्षेत्राची व रोपवाटिकेची निर्मिती केली. १९८० च्या वन कायद्याचा भंग होवू न देता वनविश्रामगृहाची निर्मिती केली व पर्यटन क्षेत्र विकसित केले. याची देखभाल वनव्यवस्थापन समितीचे सदस्य करतात. यामधून रोजगार, स्वच्छता व इतर कार्यक्रम राबविले जातात. २००८-०९ मध्ये या समितीला १७ लाखांचे अनुदान मिळाले व २००९-१० मध्ये एक कोटी १४ लाखांचे अनुदान मिळाले. यामुळे येथील सुविधांमध्ये वाढ झाली.

३. **अलिबाग वनविभाग :** अलिबाग वनविभागाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या सहाय्याने नागोन या ठिकाणी अत्यंत सुंदर व मनमोहक असे इको टुरिझम सेंटरची निर्मिती केली आहे. यामध्ये वन अधिकारी मा. प्रवीण परदेशी, मा. श्री. भगवान, मा. श्री. आर. के. पोळ, मा. श्री. ए. जे. अहमद, मा. श्री. आर. के. चव्हाण यांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात होता. याचबरोबर संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचे सदस्य यांनी मोठ्या प्रमाणात मेहनत घेवून या पर्यटन क्षेत्राचा विकास केला. येथील स्वच्छता व

निगा राखण्याचे काम संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती करते. यामधून स्थानिकांना रोजगार उपलब्ध झाला व गाव विकासाला चालना मिळाली.

४. **अमरावती** : वनविभागामध्ये चिखलदरा व आमझरी या ठिकाणी संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीने पर्यावरणपुरक पर्यटन क्षेत्राचा विकास केला आहे. आमझरी या ठिकाणी आंब्याच्या वनामध्ये बांबू हाउस, बांबू मचान, इको हट निर्माण करुन स्वयंरोजगार उपलब्ध केला आहे. ३ गाईड व २८ समिती सदस्य यांना त्यामधून रोजगार उपलब्ध झाला आहे आणि पुढेही रोजगार उपलब्ध होत आहे. मेळघाट वनक्षेत्रामध्ये चिखलदरा, आमझरी इ. समित्यांनी अशाच प्रकारच्या स्थानिक संसाधनांचा वापर करून चांगल्या प्रकारचे वनपर्यटन क्षेत्र विकसित केले आहे.

५. **ब्रम्हपुरी फॉरेस्ट विभाग :** चंद्रपूर येथे १४ मे २०१४ रोजी सोशल ऍक्शन फॉर रुरल डेव्हलपमेट या संस्थेने २०१२-१३ मध्ये २१७ एलपीजी गॅस वाटप केला. येथे संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या सहाय्याने सर्वच सदस्य एलपीजी गॅसचा वापर करतात त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात लाकूड वाचलेले दिसून येते.

६. वर्धा जिल्हयातील महादेव पिंड येथे महादेवाची प्रचंड मोठी यात्रा भरते ते संपूर्ण क्षेत्र वनव्यवस्थापन समितीकडे स्वच्छता व निगा राखण्यासाठी देण्यात आले. २०१२-१३ पासून पोलीस, होमगार्ड, वनविभाग यांना स्थानिक संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती मदत करते. यामध्ये पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, लाईटची व्यवस्था, आरोग्य पथक, मंदिर व्यवस्था व स्वच्छता, वाहन व्यवस्था ही सर्व कामे होतात. (ढगा, लादगड, मासोद) या समित्यांनी काम बघून १ लाख २७ हजार २७० रु. फायदा या समित्यांना होऊन ६६ हजार ८०० रु. विकास कामांवर खर्च झाला व ६०४७० रु. या समित्यांना समप्रमाणात वाटण्यात आले.

७. पूर्व नासिक विभाग, कनाशी, सटाणा वनक्षेत्र, केरोबानगर, पश्चिम नाशिक विभागात ९१ गावांमध्ये ६६४५० कटिंग फांद्या लावण्यात आलेल्या आहे. अधरवड, घोटवीरा व नालशेत या ३ गावातील लोकांनी २२५ मनुष्य दिवस निर्मितीच्या श्रमदानातून शोषखड्डे, रस्ता दुरुस्ती, झाडे लावण्याची उल्लेखनीय कामगिरी केलेली आहे. पेठ वनक्षेत्रात सुवर्णा संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीने ५ महिला

अल्पबचत गट निर्माण करून त्यांनी निर्मिती व विक्री केलेली आहे. सदर गावात योजने अंतर्गत अनुदान उपलब्ध झाले असून त्यातून विकास कामे करण्यात आली आहे. प्रामुख्याने बा-हे वनक्षेत्रातील करंजुल खिरडी या गावातील लोकांच्या सहकार्यातून गुजरात हददीलगत होणा-या अवैध वृक्षतोडीवर नियंत्रण ठेवण्यास मदत होत आहे. तसेच हरसूल वनक्षेत्रातील खोरीपाडा गावात वनव्यवस्थापनाचे चांगले काम चालू आहे. रायगड जिल्ह्यातील रोहा वनविभागात चिरगाव, अहमदनगर जिल्ह्यात अकोला तालुक्यातील गर्दनी, पुणे विभागात पुरंदर तालुक्यातील साकुंदे, यवतमाळ जिल्ह्यातील पुसद तालुक्यातील शिंबाळपिप्री, इगतपुरी वनविभाग, दलपतपूर, सुरगाणा विभाग, नाशिक अशा कित्येक गावात वनीकरण, मृदा संधारण, बांध बंधारे, वनसंरक्षण, वन्यजीव संरक्षण, एल. पी. जी. गॅस वाटप, गिधाड संरक्षण केंद्र या सारखे कार्यक्रम सुरू झाले आहेत.

२.५ सारांश

उपरोक्त प्रकरणामध्ये विषयासंदर्भात चिकित्सक पद्धतीने आढावा घेतल्यानंतर असे निश्चितपणे निर्देश करता येतात की, भारतात किंवा भारताबाहेरही वनव्यवस्थापनाचा व स्थानिक समुदायाचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. स्थानिकांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनावर वनांचा प्रभाव कायम राहिलेला दिसतो. या संदर्भात अनेक संशोधकांनी आपली मते व्यक्त केलेली आहेत. त्यामध्ये वनाधारित, जीवनावश्यक गरजा, वनोत्पादन, वनाधारित उद्योग त्यातील कायद्याचा संदर्भ तसेच स्थानिकांचे सामाजिक, आर्थिक, प्रशासकीय व नेतृत्व विकास यासंदर्भात अभ्यासकाने उपरोक्त प्रकरणात आढावा घेउन चर्चा केलेली आहे. त्यामुळे अभ्यासकाला संयुक्त वनव्यवस्थापनाबाबत अनेक संकल्पना स्पष्ट झाल्या आहेत. त्याचा वापर अभ्यासकाने संशोधनात केल्यामुळे संशोधन कार्य निष्कर्षापर्यंत पोहचण्यास मदत झाली आहे.

प्रकरण- ३

संशोधन कार्यपध्दती

३.१ प्रस्तावना

३.२ समस्येचे विधान (Statement of Problem)

३.३. संशोधनाचे महत्व (Significance of Study)

३.४ अभ्यास विषयाची व्याप्ती (Scope Study)

३.५ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये (Objectives of Study)

३.६ संशोधनाची गृहितकृत्ये (Research Hypotheses)

३.७ संशोधनाचे चल (Research Variables)

३.८ पारिभाषीक शब्दांचे अर्थ (Operational Definition of Concepts)

३.९ संशोधन पध्द्तिशास्त्र (Research Methodology)

३.९.१ संशोधन आराखडा (Research Design)

३.९.२ संशोधन पदध्ती (Research Method)

३.१० नमुना आराखडा (Sampling Design)

३.१०.१ संशोधन विश्व (Research Universe)

३.१०.२ नमुना आकार (Sampling Size)

३.१०.३ नमुना निवड तंत्र व पद्धती (Sampling Techniques & Methods)

३.१०.४ नमुना निवडीचे स्तर, प्रायोगिक गट (Stages of Sampling, Experimental Group)

३.११ तथ्य संकलन स्त्रोत (Sources of Data Collection)

३.११.१ प्राथमिक तथ्य संकलन (Primary Data Collection)

(अ) प्रायोगिक गकटांसाठी मुलाखत अनुसूची (Interview Schedul, Experimental Group)

(आ) नियंत्रित गटांसाठी मुलाखत अनुसूची (Interview Schedul, Control Group)

३.११.२ असहभागी निरीक्षण पध्दत (Non- Participatory Observation)

३.११.३ केंद्रिय गट मुलाखत (Focus Group Interview)

३.१२ दुय्यम तथ्य संकलन (Secondary Data Collection)

३.१३ तथ्य विश्लेषण आराखडा (Data Analysis Design)

३.१३.१ काय-स्केअर वापराची पद्धत व सूत्र (Chi-Square Test Formula & Method)

३.१३.२ संशोधनातील चल मापन पध्दती (Method of Mesurement of Variables)

३.१४ संशोधनाची नैतिकता (Research Ethices)

३.१५ संशोधनाचे प्रकरणीकरण (Chapterisation of Research)

३.१६ संशोधनाचे कालावधी (Time Calendar for Research Process)

३.१ प्रस्तावना

प्रस्तुत संशोधनाच्या पहिल्या प्रकरणात वन-व्यवस्थापनासंदर्भात अनेक संकल्पनांचा संबंध प्रत्यक्ष स्थानिकांच्या जीवनाशी कसा संबंधित आहे याची चर्चा करण्यात आली आहे. दुस-या प्रकरणात या संशोधनाच्या अगोदर झालेले विविध संशोधन, विषयासंदर्भात पुस्तके व काही यशस्वी वनव्यवस्थापन समित्यांचा आढावा घेण्यात आला आहे. प्रस्तुत प्रकरणात संशोधकाने संशोधन शास्त्रीयपध्दतीने होण्यासाठी काही शास्त्रीय पाय-यांचा वापर प्रत्यक्ष संशोधनात केलेला असून त्यामध्ये संशोधनाचे उद्देश, गृहितकृत्ये, संशोधन आराखडा, तथ्य संकलन, नमुना निवड, या टप्प्यांचा वापर प्रत्यक्ष संशोधनात केला असून ते टप्पे प्रत्यक्ष कृतीत कसे आणले याचा संदर्भ प्रस्तुत प्रकरणात आहे.

३.२ समस्येचे विधान (Statement of Problem)

नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी भागांमधील विविध समस्या वाढत आहे. मोठया प्रमाणावरती होणारा वनांचा-हास ही त्यातील एक महत्वपूर्ण समस्या होय. यामुळे अनेक भौतिक, सामाजिक प्रश्न निर्माण होत आहे. त्यातीलच एक परिणाम स्थानिकांच्या जीवनशैलीशी निगडीत आहे.तो प्रश्न म्हणजे वन आधारीत स्थनिकांच्या उपजीविकेची पूर्तता हा होय. या प्रश्नांसंदर्भात शासनामार्फत काही उपाययोजनात्मक तरतुदी करण्यात येत आहेत. यामध्ये शासनाच्या अनेक विभागांमार्फत विविध सामाजिक व आर्थिक योजना राबविल्या जातात. एकूणच भूभागाच्या तेहतीस टक्के

वनांचे अस्तित्व सर्वच सजीवांसाठी आवश्यक आहे, असे विविध अभ्यासातून स्पष्ट झाल्यानंतर डोळसपणे या समस्येचे अध्ययन करण्यासाठी नाशिक जिल्हयातील इगतपुरी, पेठ, सुरगाणा, त्र्यंबक या आदिवासी तालुक्याची सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचे अवलोकन करीत असताना विविध शासकीय समित्यांची यासंदर्भात योगदानाची माहिती करून घेणे अगत्याचे आहे. माहितीच्या संकलनदरम्यान अभ्यासकाच्या निरीक्षणामुळे मनात अनेक प्रश्न निर्माण झाले. वनांचा याचप्रकारे -हास होत गेल्यास, आदिवासींच्या जीवनमानावर त्याचा मोठा परिणाम होईल? असा विचार मनात आल्याने संशोधकाचे मन आदिवासी व वन या विषयावर केंद्रित झाले. कार्यक्षेत्रात या विषयासंदर्भात जास्त सखोल अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात आले की, शासनामार्फत स्थानिकांच्या वनआधारित गरजा भागवण्यासाठी व त्यांच्याच सहकार्याने वनसंवर्धन करण्यासाठी संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून काम केले जात आहे. हया योजनेअंतर्गत स्थानिकांच्या सहभागाने गावालगत असणा-या वनांचे संवर्धन केले जाते व त्या बदल्यामध्ये वनांतील गौण उत्पादनाचा काही भाग गावक-यांना दिला जातो. या योजनेचा अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात आले की, जी गावे वनांमध्ये आहे अथवा वनांपासून जवळ आहेत. अशा गावांमध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची स्थापना केली जाते. कार्यकारीणी सदस्य सात, नऊ, अकरा असून सभासद म्हणून गावातील इतर लोकांचा समावेश केला जातो. सदर समितीला घटनात्मक दर्जा नाही मात्र २०१० शासन निर्णयानुसार संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्या ग्रामपंचायतीस जोडण्याचे आदेश शासनाने दिले आहेत. समिती स्थापन झाल्यानंतर शासनामार्फत लोकांचा सहभाग वाढवण्यासाठी गावाला काही अनुदान दिले जाते नंतर समिती व शासनाचा वनविभाग यांच्यात एक करार होतो. जंगलाचा काही भाग वनव्यवस्थापन समितीला करार तत्त्वावर संवर्धनासाठी दिला जातो. या भागाचे संरक्षण व संवर्धन वनसमितीने करावयाचे आहे व मोबदल्यात वनविभाग स्थानिकांच्या वन आधारित गरजा व वन उत्पादनाच्या गरजा पूर्ततेसाठी मदत करते.

एकूणच गावांच्या लोकसंख्येपैकी वनव्यवस्थापन समिती सदस्य असणारा व सदस्य नसणारा आदिवासी यांच्यामध्ये नक्की कोणत्या प्रकारचा फरक आहे व त्यामधील

सदस्य असणा-याला कोणते सामाजिक, आर्थिक फायदे झालेले आहेत तसेच कोणत्या कौशल्यांमध्ये वाढ झालेली आहे, त्याच्या राहणीमानात काय फरक पडलेला आहे, त्याच्या वनविषयक वर्तनात व दृष्टिकोनात काय बदल झालेला आहे, वन-व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून ख-या अर्थाने वनांचे संरक्षण कसे होते तसेच आदिवासींच्या दैनंदिन गरजा, वनउत्पादनाच्या गरजा भागवल्या जातात का, हया् उत्सुकतेमुळे संशोधकास संशोधनाची दिशा मिळाली व याबद्दल स्पष्टता येण्यासाठी संशोधकाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीमुळे आदिवासींमध्ये झालेल्या सामाजिक व आर्थिक बदलांचे अध्ययन, या शीर्षकाखाली पश्चिम नाशिक विभाग, जिल्हा नाशिक या कार्यक्षेत्रात अभ्यास केला आहे.

३.३ संशोधनाचे महत्त्व (Segnificance of Study)

प्रस्तुत अभ्यास पश्चिम नाशिक विभागात केला गेला आहे. या विभागाची विभागणी वनखात्याने त्यांच्या प्रशासनाच्या दृष्टिकानातून एकूण आठ क्षेत्रात केली आहे. त्यामध्ये अनुसूचित जमातीचे सरासरी प्रमाण ७४ टक्के आहे त्यामुळे सदरच्या प्रबंधाचा फायदा आदिवासी भागामध्ये असणा-या शासनाच्या कार्यालयांना होऊ शकतो. तसेच आदिवासी भागामध्ये काम करणा-या स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक कार्यकर्ते, राजकारणी, विद्यार्थी, अभ्यासक यांना प्रस्तुत अभ्यासाचा फायदा होणार आहे. नव्याने महाराष्ट्राचा पश्चिम भाग जागतिक जैवविवधता म्हणून चर्चेत आला आहे व संशोधन क्षेत्रातसुद्धा सह्याद्रीच्या कक्षेमध्ये येत असल्याने पर्यावरण विभाग, पर्यावरण अभ्यासक, त्यासंबंधी काम करणा-या स्वयंसेवी संस्था यांनासुध्दा याचा उपयोग करून घेता येणार आहे. तसेच वनविभागाला या अभ्यासाचा उपयोग होणार आहे.

यापूर्वी झालेले संशोधन हे संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची निर्मिती, तिच्या वाटचालीतील समस्या, सदस्यांमधील संघर्ष, जातीयता या घटकांच्या संदर्भात आहे. प्रस्तुत अभ्यासाचे निष्कर्ष संयुक्त वनव्यवस्थापन सदस्यांमध्ये झालेला सामाजिक, आर्थिक बदल दर्शविणारा आहे. समिती सदस्यांमधील गुणकौशल्याचा विकास, सामाजिक संबंधातील बदल दर्शविणारा आहे. त्यामुळे प्रस्तुत अभ्यास या

विषयासंदर्भात पुढील टप्पा गाठणार आहे. प्रस्तुत अभ्यासात समिती सदस्यांच्या गुण-कौशल्यांचा उपयोग रोजगारासाठी कसा होईल? सामाजिक संबंधाचा वापर क्षमता बांधणीमध्ये कसा होईल? या प्रकारच्या उणिवा भरून निघनार आहे.

३.४ अभ्यास विषयाची व्याप्ती (Scope of Study)

१. भौगोलिक व्याप्ती : प्रस्तुत संशोधनात भौगोलिक क्षेत्र हे ८ वनक्षेत्रामध्ये विभागले आहे. त्यांच्यामध्ये २९६ वनव्यवस्थापन समिती सद्य:स्थितीत आहेत. यामध्ये पुढील ८ वनक्षेत्रांचा समावेश आहे. नाशिक, सिन्नर, त्रंबक, इगतपुरी, हरसूल, पेठ, ननाशी, बा-हे असून हे वनक्षेत्र ७ तालुक्यांमध्ये विभागले आहे. यात त्रंबक, इगतपुरी, पेठ, नाशिक, सुरगाणा, दिंडोरी, सिन्नर यांचा समावेश होतो. ज्या भौगोलिक क्षेत्रात संशोधन झाले ते भौगोलिक क्षेत्र-अभ्यासाची व्याप्ती आहे.

२. अभ्यासाची सामाजिक व्याप्ती : प्रस्तुत संशोधन महादेव कोळी, ठाकर, वारली, कातकरी या अनुसूचित जमातीच्या संदर्भात आहे. त्यांची सामाजिक, कौटुंबिक वैशिष्ट्ये जीवनपध्दती राहणीमान इत्यादी विषयांशी स्पर्श करणारी आहे. तसेच स्थानिकांची आर्थिक स्थिती, वनांचा त्यावर होणारा परिणाम, गावातील राजकारण, वनगुन्हे, वनसंदर्भातील कृती, वर्तन व संवर्धन, पारंपरिक अधिकार, पर्यावरण, सामाजिक आंतरक्रिया संबंध, गावातील सामाजिक गट, रोजगार, घरातील बदल, दृष्टिकोण, वनहक्क, गावाच्या विविध समित्या, पोशाख, विचारपध्द्ती, निवास, आत्मसन्मान, गावसन्मान, नियोजन, गावकल्याण, महिला सहभाग, कौटुंबिक गरजा, वनआधारित उपयोग, वनौषधी, सहभाग, लोकसंघटन, वक्तृत्व, जनसंपर्क, समायोजन निर्णय क्षमता, पत्रव्यवहार, इत्यादी सामाजिक घटकांना संशोधन स्पर्श करते.

३. शासकीय व्याप्ती : यामध्ये शासनाचा वनविभागाची संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती ही योजना, शासनाचे विविध विभाग, त्यातील संबंध, सामाजिक वनीकरण विभाग, रोजगार हमी योजना, जिल्हा परिषदेतील योजना, शासनाचे

निर्णय, अशी संशोधनाची व्यक्ती की व्याप्ती? किंवा संशोधन ह्या क्षेत्रांनासुद्धा स्पर्श करते.

३.५ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये (Objectives of Study)

१. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून आदिवासींच्या वनउत्पादनाच्या गरजांच्या पूर्ततेचे अध्ययन करणे.

२. वनसंवर्धन प्रक्रियेमध्ये वनव्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांच्या सहभागाचे अध्ययन करणे.

३. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्य व बिगर सदस्य आदिवासींमधील आर्थिक बदलांचे अध्ययन करणे.

४. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्य व बिगर सदस्यांमधील राजकीय व प्रशासकीय नेतृत्व कौशल्य बदलाचे अध्ययन करणे.

५. सामाजिक गटकार्य पदधतीच्या वापराने समिती सदस्यांमध्ये झालेल्या गुणात्मक बदलांचे अध्ययन करणे.

६. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यातील अडचणींवर उपाययोजना सुचविणे.

३.६ संशोधनाची गृहितकृत्ये (Research Hypotheses)

१. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यात आदिवासींनी सहभाग दिल्यामुळे त्यांच्या वनउत्पादनाच्या गरजा पूर्ण होत आहे.

२. समिती सदस्यांना वनउत्पादन व रोजगार उपलब्ध झाल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्थितीत बदल होत आहे.

३. समितीच्या कार्यात आदिवासींनी पूर्ण कार्यक्षमतेने सहभाग घेतल्याने त्यांच्यामध्ये प्रशासकीय, राजकीय व नेतृत्व कौशल्य विकास होत आहे.

४. समिती सदस्यांनी वनसंरक्षणच्या कामात सहभाग घेतल्याने वनगुन्हयाचे प्रमाण कमी होत आहे.

९. संयुक्तवन व्यवस्थापन समितीमध्ये सामाजिक गटकार्य पध्द्तीचा वापर केल्याने सदस्यांमध्ये गुणात्मक बदल होत आहे.

३.७ संशोधनाचे चल (Research Variable)

१. स्वावलंबी चल (Independent Variables) : संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती, लोकसहभाग, वनउत्पादन, कार्यक्षमता, सहकार्य, रोजगार, सामाजीक गटकार्य.

२. परावलंबी चल (Dependent Variables) : नेतृत्व कौशल्ये, प्रशासकीय कौशल्ये, कौटुंबिक बदल, आर्थिक बदल, वनगुन्ह्यांचे प्रमाण, जंगल उत्पादनाच्या गरजा.

३.८ पारिभाषीक शब्दांचे अर्थ (Operational Definition of Concepts)

१. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती : केंद्र शासनाच्या ३१- ५ -२००२ च्या मार्गदर्शक तत्वानुसार गठित झालेली स्थानिक गावक-याची समिती जी वनव्यवस्थापनाच्या कामात शासनास मदत करते. जिची नोंदणी संस्था नोंदणी अधिनियम १८६० अंतर्गत करण्यात येते.

२. समिती सदस्य: पश्चिम नाशिक विभागातील अनुसूचित जमातीतील जे गावकरी संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्य आहेत.

३. स्थानिक-पश्चिम नाशिक विभागातील अनुसूचि जमातीतील जे गावकरी संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्य नाहीत.

४. वनआधारित गरजा : स्थानिक आदिवासींना दैनंदिनी चालविण्यासाठी वनांवर आधारित वस्तूंचा वापर करावा लागतो. उदा. वाळलेली लाकडे, मध, डिंक, मोहाची फळे, फुले, इ.

५. लोकसहभाग : संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्य वनसंवर्धनाच्या कामात तसेच वनविभागाच्या योजनांमध्ये भाग घेणे व काम करणे, इ.

६. राजकीय कौशल्य : वक्तृत्व कौशल्य, संघटन कौशल्य, जनसंपर्क कौशल्य, इ.

७. प्रशासकीय कौशल्य : सभा आयोजन कौशल्य, बॅंकेतील कामकाज नियोजन हिशेब, सभा नियंत्रण, पत्रव्यवहार, शासकीय नियमांचे आकलन, इ.

८. कार्यक्षमता: लोक सहभागाबरोबरच काम करण्याची गती व वेग, निर्णयक्षमता, उपयोगिता, इ.

९. वनउत्पादन : जीवनावश्यक गरजा भागवल्यानंतर व्यापारी किंवा आर्थिक उत्पन्न वाढवण्याच्या दृष्टीने मिळालेले उत्पादन उदा. लाख, हिरडा, चारोळी, आवळा, बेहडा, रिठा इ उत्पादने.

१०. सहकार्य : संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्य वनगुन्ह्यांबाबत वनअधिका-यांना कळवितात, दक्ष राहतात, मदत करतात.

११. वनगुन्हे : अवैध वृक्षतोड, अतिक्रमण, आग लावणे, अवैध चराई, अवैध उत्पादन घेणे.

१२. उत्स्फूर्त : उदा.

१. स्वत:हून वनगुन्ह्यांच्या संदर्भात काम करणे

२. रात्रीच्या वेळी वनांचे संरक्षण करणे, पहारा देणे .

३. वन गुन्हयांची नोंद घेणे.

४. अवैध लाकूडतोडी संदर्भातील माहिती वनअधिका-यांना देणे

३.९ संशोधन पध्द्तीशास्त्र (Research Methodology)

प्रस्तुत अभ्यासात अभ्यासकाने शास्त्रीय पध्द्तीचा वापर केला आहे ते खालीलप्रमाणे.

३.९.१ संशोधन आराखडा (Research Design)

प्रस्तुत अभ्यासात अभ्यासकाने प्रयोगात्मक आराखडयांचा उपप्रकार केवळ पश्चात मापन (After Exprimental Only) या आराखडयांचा वापर केला आहे.

संशोधनामध्ये वनव्यवस्थापन समितीमुळे स्थानिक आदिवासी समुदायात झालेल्या सामाजिक, आर्थिक बदल अभ्यासला गेला आहे. यामध्ये स्वायत्त चल (Independent variable) म्हणजेच सामाजिक गटकार्य पध्द्तीची मात्रा प्रयोगात्मक गटात दिली जात आहे. ज्या समितीची कमीतकमी २ वर्षे

पूर्ण झाली आहे अशा समितीतील सदस्य निवणूक प्रयोगात्मक गट व नियंत्रित गट यांचे मापन केले आहे.

१. प्रयोगात्मक गट : पश्चिम नाशिक विभागातील वनव्यवस्थापन समितीतील सहभागी आदिवासी समुदायाचे सदस्य.

२. नियंत्रित गट : पश्चिम नाशिक विभागातील वनव्यवस्थापन समितीमध्ये सदस्य नसणारे स्थानिक आदिवासी समुदाय.

३.९.२ संशोधन पद्धती (Research Method)

प्रस्तुत अभ्सात सामाजिक सर्वेक्षण (Social Survey) या संशोधन पध्द्तीचा वापर केला आहे.

अ. संशोधन अराखड्याची कार्यपध्द्ती (Application of Research Design)

	प्रायोगिक गट	नियंत्रित गट
१. प्रयोगपूर्व मापन	नाही	नाही
२. प्रायोगिक गट स्वायत्त चलाची मात्रा	होय	नाही
३. स्वायत्त चलाखेरीज अन्य अनियंत्रित घटकाचा प्रभाव (शासनाच्या सामाजिक, आर्थिक विकासाच्या योजना, प्रसार माध्यमामध्ये दळणवळणाची साधने, लोकसंपर्क, स्वयंसेवी संस्थांचे कार्य, शारीरिक, मानसिक परिपक्वतेची प्रक्रिया, विकसन क्रिया, समकालीन घटना यांचा परिणाम झाला आहे असे गृहीत धरले आहे.)	होय	होय
४. प्रयोगोत्तर मोपन (वनउत्पादनाच्या गरजा, आर्थिक, राजकीय व प्रशासकीय नेतृत्व कौशल्य बदल, वन गुन्ह्यांचे प्रमाण)	होय ब२	होय ब’२

प्रयोगोत्तर मापनाबाबत गटातील फरक ब २ - ब २

ब. प्रत्यक्ष क्षेत्रात कार्यपध्द्ती : (Application of Research Design in field)

१. पश्चिम नाशिक विभागातील आदिवासींची सर्वसाधारण वैशिष्टये् सारखी आहेत. या समुदायामधून अभ्यासकाने स्थानिक वनव्यवस्थापन समितीचे सदस्य असणारे एकक पुंज व नसणा-यांची निवड यादृच्छिक पध्द्तीने केली आहे.

२. प्रस्तृत संशोधनात सामाजिक गटकार्य पध्द्ती या स्वायत्त चलाची मात्रा देण्या अगोदर दोन्ही गटांमध्ये फरक नाही असे गृहीत धरण्यात आलेले आहे.

३. प्रयोगात्मक गटास दोन वर्षे स्वायत्त चलाची मात्रा देण्यात आलेली आहे.

४. केवळ पश्चात मापन पध्द्तीचा आराखडा वापरत असल्याने स्वायत्त (Independent variable) चलाखेरीज अन्य अनियंत्रित घटकाचा परिणाम दोन्ही गटांत सारखाच असल्याचे गृहीत धरले आहे. दोन्ही गटांत अनियंत्रित घटकाचा परिणाम झाल्याचे गृहीत धरले आहे. अनियंत्रित घटकामध्ये शासनाच्या सामाजिक, आर्थिक विकासाच्या योजना, प्रसारमाध्यमामध्ये दळणवळणाची साधने, लोकसंपर्क, स्वयंसेवी संस्थाचे कार्य, शारीरिक मानसिक परिपक्वतेची प्रक्रिया, विकसन क्रिया, समकालीन घटना यांचा परिणाम झाला आहे असे गृहीत धरले आहे.

५. प्रायोगिक गट व नियंत्रित गट या दोघांमध्ये परायत्त चलाचे मापन केले आहे.

६. प्रायोगिक गटास स्वायंत्त चलाची मात्रा दिल्यानंतर परायत चल (dependent variable) त्याचे अस्तित्व, स्वरुप व व्याप्ती याचे मापन केले आहे. तसेच नियंत्रित गटात परायत चलाचे अस्तित्व, स्वरुप, व्याप्ती याचे मापन केले आहे, प्रयोगात्मक गटासाठी ब-२ हे मापन आहे, तर नियंत्रित गटाची ब २ हे मापन आहे,दोघांमधील फरक (ब२-ब२) असा दाखविण्यात येईल हा स्वायत्त व परायत्त चलांचा सहानुवर्ती संबंध आहे असे म्हणण्यात येईल.

३.१० नमुना आराखडा (Sampling Design)

प्रस्तुत अध्ययनात अभ्यासकाने शास्त्रीय पध्दतीने नमुना निवड केली आहे.

३.१०.१ संशोधन विश्व (Research Universe)

संशोधनात प्रायोगिक व नियंत्रीत गट असल्याने दोन्ही गटासाठी स्वतंत्र विश्व निर्माण झाले –

(अ) प्रायोगिक गटासाठी : पश्चिम नाशिक विभागातील वनविभागाप्रमाणे एकूण ८ वनक्षेत्र निर्माण करण्यात आले असून त्यात नासिक विभाग - ३८ वनव्यवस्थापन समित्या सिन्नर-३५, त्रंबक - २२, इगतपुरी - ३८, हरसूल - ४७, पेठ - ७१, ननाशी - २४, बा-हे - २१. एकूण २९६ समित्यांमध्ये सदस्य असणारे आदिवासी प्रायोगिक गटासाठी हे विश्व निवडण्यात आले आहे. या सदस्यांची एकूण संख्या ४१९०१ आहे.

(ब) नियंत्रीत गटासाठी-जे आदिवासी वनव्यवस्थापन समितीचे सदस्य नाही ते नियंत्रित गटाचे विश्व होय.

३.१०.२ नमुना आकार (Sample size)

प्रायोगिक गटासाठी या गटासाठी एकुन नमुना आकार २१८ समिती सदस्य आहे. नियंत्रीत गटासाठीया गटासाठी एकुन नमुना आकार २१६ बिगर समिती सदस्य स्थानिक आहे.

३.१०.३ नमुना निवड तंत्र व पद्धती : (Sampling Techniques & Methods)

- (अ)नियंत्रित गटासाठी नमुना निवड (Non probability Convenience Sampling for Cantrolo group)
- या गटाच्या नमुना निवडीसाठी अभ्यासकाने गैर संभाव्य नमुना निवड प्रकारातील सोयिस्करचा नमुना निवड पध्दतीची वापर करून २१६ नमुना निवडले आहेत.

(ब)प्रयोगात्मक गटासाठी नमुना निवड (Probability Cluster Sampling for experimental group)

- संशोधकाने संभाव्य नमुना निवड प्रकाराचा वापर केला आहे.उप वनसंरक्षक,पश्चिम विभाग ,नाशिक यांच्याकडुन पश्चिम नाशिक विभागातील सर्व वन व्यवस्थापन समिती व सदस्यांची संख्या यादी उपलब्ध झाली आहे.सदरचे भौगोलिक क्षेत्र व सदस्य संख्या जास्त असल्याने संशोधक एकक पुंज नमुना निवड पध्दतीचा वापर केला आहे.एकुण ८ वनक्षेत्रापैकी सरळ यादृच्छिक पध्दतीने ३ विभागांची निवड करून उपलब्ध झालेल्या अनु.जमातीचे २१८ नमुने निवडले आहेत.

३.१०.४ नमुना निवडीचे स्तर, प्रायोगिक गट (Stages of Sampling, Experimental

- संशोधकाचे क्षेत्र विस्तीर्ण असल्याने अभ्यासकाने एकक पुंज पध्दतीचा वापर केला आहे.
- स्तर प्रथम -संशोधकाचे क्षेत्र पश्चिम नाशिक हे ८ विभागात विभागले असल्याने त्याच्या मधील आर्थिक,सामाजिक परिस्थिती सारखीच आहे त्यामुळे सर्व गट सजातीय आहेत.
- व्दितीय स्तर-या स्तरात या आठ विभागापैकी ३ विभागांची साध्या यादृच्छिक पध्दतीने निवड केली आहे.
- तृतीय स्तर-उपरोक्त ३ विभागात अस्तीत्वात असणा-या एकुण वनव्यवस्थापन समित्यांची संख्या १३१ आहे. व सदस्य संख्या ७०९४ आहे. यांच्या मधुन साध्या यादृच्छिक पध्दतीने ३० समित्या निवडल्या आहे.त्यांची सदस्य संख्या २६०९ आहे.
- चतुर्थ स्तर - उपलब्ध झालेल्या २६०९ सदस्यांमधुन २१८ प्रतिसादकांची निवड केली आहे. ही निवड साध्या यादृच्छिक पध्दतीने केली आहे.

(क) प्रायोगिक गटासाठी नमुना निवड पध्द्त सविस्तर

क्र.	वनक्षेत्र	वनसमित्यांची संख्या	सदस्यांची संख्या
१	नाशिक	३८	५१६४
२	सिन्नर	३५	१५४६१
३	त्रंबक	२२	१७८४
४	इगतपुरी	३८	४७३५
५	हरसुल	४७	५४७७
६	पेठ	७१	४५७५
७	ननाशी	२४	२८९३
८	बा-हे	२१	१८१२
	एकुण	२९६	४१९०१

(ड) नमुना निवड पद्धत सविस्तर

वरील प्रकारच्या यादीतून ३ विभाग सरळ यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीने निवडण्यात आले व त्यातील एकूण सदस्यांमधून यादृच्छिक पध्द्तीने २१८ नमुना निवडण्यात आले आहे.

क्र.	वनक्षेत्र	वनसमित्यांची संख्या	सदस्य संख्या
१	त्रंबक	२२	१७८४
२	पेठ	७१	४५७५
३	इगतपुरी	३८	४७३५
एकूण		१३७	७०९४

अशाप्रकारे प्रायोगिक गटासाठी नमुना निवड करण्यात आली.

३.११ तथ्य संकलन स्त्रोत (Sources of Data Collection)

संशोधकाने तथ्य संकलन करण्यासाठी प्राथमिक तथ्य संकलन व दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतींचा वापर कलेला आहे.

३.११.१ प्राथमिक तथ्य संकलन (Primary Data Collection)

मुलाखत अनुसूची : प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने मुलाखत अनुसूची वापर केला आहे. प्रस्तुत अभ्यासात प्रायोगिक पध्दतीतील ‘‘केवल पच्छात पद्धतीचा’’ वापर केला आहे. संशोधकाने येथे प्रायोगिक व नियंत्रित गट तयार केले व त्यांच्यासाठी दोन स्वतंत्र मुलाखत अनुसूची तयार केल्या. त्या अगोदर संशोधन क्षेत्रातून प्रायोगिक तत्वांवर काही पथदर्शी मुलाखत अनुसूच्या भरून घेतल्या व त्यामध्ये सुधारणा करून अंतिम मुलाखत अनुसूची तयार करण्यात आली.

(अ) प्रायोगिक गकटांसाठी मुलाखत अनुसूची (Interview Schedul, Experimental Group)

प्रायोगिक गटासाठी तयार केलेल्या मुलाखत अनुसूचीचे एकूण ७ भाग करण्यात आले असून त्याचे विभाजन खालीलप्रमाणे आहे.

१. भाग एक :प्रतिसादकाचा वैयक्तिक परिचय - यामध्ये नाव, पत्ता, समितीचे नाव इ. प्रकारचे एकूण १२ प्रश्नांचा समावेश करण्यात आला आहे.

२. भाग दोन : संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती व सभासदांच्या कार्याविषयी या भागामध्ये समितीचे कार्य, अडचणी, समितीची निर्णयप्रक्रिया या संदर्भात एकूण ३० प्रश्नांचा समावेश करण्यात आला आहे.

३. भाग तीन : आदिवासी आणि वने आधारित गरजा व उपन्नविषयक माहिती या भागामध्ये-वन उत्पादन, आदिवासींच्या वनविषयक गरजा व उत्पन्न या अशा संदर्भात एकूण ३१ प्रश्नांचा समावेश करण्यात आला आहे.

४. भाग चार : सभासदांच्या कैाशल्यविषयक माहिती या भागात समितीच्या सदस्यांमध्ये प्रशासकीय, राजकीय व नेतृत्त्वविषयक कौशल्यासंदर्भात एकूण १४ प्रश्नांचा समावेश आहे.

५. भाग पाच : या भागात वनसंवर्धन समितीच्या कामकाजाचे नियोजन, इ. संदर्भात लोकसहभाग कसा असतो. तसेच सामाजिक घटकांच्या सहभागावर कसा परिणाम होतो. यासंदर्भात १७ प्रश्नांचा समावेश आहे.

६. भाग सहा -सामाजिक बदलाविषयी माहिती : या भागात घरामधील, पोशाख व भौतिक वस्तू इ. संदर्भात एकूण ६ प्रश्न व संबंधित स्थिती व गावातील मुलभूत सुविधा याविषयी एक तक्ता दिलेला आहे व माहिती विचारण्यात आली आहे.

७. भाग सात : या भागात जंगल उत्पादनासंदर्भात व वनव्यवस्थापन समितीने केलेल्या कामाच्यासंदर्भात २ कोष्टकामध्ये माहिती विचारण्यात आली आहे.

अशा प्रकारे प्रायोगिक गटासाठी मुलाखत अनुसूचीत एकूण १०० प्रश्न व ४ कोष्टक तयार करण्यात आले असून तथ्् संकलन करण्यात आले आहे.

(आ) नियंत्रित गटांसाठी मुलाखत अनुसूची (Interview Schedul, Control Group)

स्थानिक आदिवासींमधील समिती सदस्य नसणाऱ्यांचा समावेश नियंत्रित गटात करण्यात आला असून त्यांच्यासाठी स्वतंत्र मुलाखत अनुसूची तयार करण्यात आली आहे. त्याव्द्ारे तथ्य संकलन करण्यात आले त्याचे स्वरूप खालीलप्रमाणे.

१. भाग एक : प्रतिसादकाची वैयक्तिक महिती, प्रतिसादकाच्या वैयक्तिक परिचयामध्ये नाव, पत्ता याविषयी एकूण ८ प्रश्न विचारण्यात आले आहेत.

२. भाग दोन : आदिवासी आणि वनगरजा व उत्पन्नविषयक महिती या भागामध्ये - वनउत्पादन व गरजा याविषयी एकूण ३१ प्रश्न विचारण्यात आले आहेत.

३. भाग तीन : बिगर समिती सदस्यांचा समिती सदस्यांबद्दल दृष्टिकोन, विचार व मत याविषयी एकूण २५ प्रश्न विचारण्यात आले आहेत.

४. भाग चार : समितीमुळे रोजगार निर्मिती, समितीच्या कामातील सहभाग या संदर्भात १६ प्रश्न विचारण्यात आले आहेत. १७ व्या प्रश्नात गावातील भौतिक सुधारणांसाठी कोष्टकाद्वारे तथ्य गोळा केली आहेत.

५. भाग पाच : वनाधिकार व प्रशिक्षणासंदर्भात २ प्रश्न विचारले आहेत.

६. भाग सहा : संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीचे कामकाज व वनऔषधी संदर्भात २ कोष्टकात माहिती विचारण्यात आली आहे.

असे नियंत्रित गटात एकूण ६ भागामध्ये एकूण ८२ प्रश्न व ३ कोष्टकाच्या साहृयाने तथ्य संकलन करण्यात आले आहे.

३.११.२ असहभागी निरीक्षण पध्दत (Non- Participatory Observation)

प्राथमिक तथ्य संकलन करण्यासाठी संशोधक प्रत्यक्ष वनव्यवस्थापन प्रक्रियेचे असहभागी निरीक्षण केले आहे. यामध्ये समितीच्या बैठका, वन पहा-याची पद्धत, शासकीय अधिका-यांचे मार्गदर्शन इ. घटकाचे निरीक्षण असहभागी पध्द्तीने केले आहे.

३.११.३ केंद्रिय गट मुलाखत (Focus Group Interview)

केंद्रिय गट मुलाखत वापरण्यासाठी कार्यपद्धती

अभ्यासकाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती हया गटाचे मूल्यमापन करताना केंद्रिय गट मुलाखत या पद्धतीचा वापर केला आहे. यासाठी वापरलेली कार्यपदध्ती खालीलप्रमाणे-

गटाला षटकोनी आकारामध्ये बसवणे कारण सर्वांना एकमेंकांशी व्यवस्थित बोलता यावे. तसेच चेहऱ्यावरील हावभाव व्यवस्थित टिपता यावे यासाठी तशी योजना करण्यात आली. अशा बैठकरचनेचा वापर अभ्यासकाने केला.

प्रस्तावना: बैठकव्यवस्था निर्माण झाल्यानंतर संशोधकाने आपले असे करण्यामागील प्रयोजन काय? गटकार्य पद्धत काय आहे? तसेच केंद्रीय गट मुलाखत काय आहे? तसेच संयुक्त वनव्यवस्थापनाचा गट तयार कसा झाला. त्याची कार्यपद्धती इ. संदर्भात प्रस्तावना केली. तसेच गटकार्य काय? त्याच्या माध्यमातून काम केल्याने काय होते या संदर्भात माहिती गटाला दिली.

पूर्वनिर्धारित विषयाकडे लक्ष केंद्रित केले

अभ्यासकाने प्रस्तावना व प्राथमिक माहिती संदर्भात गटाशी चर्चा झाल्यानंतर संशोधकाने गटाला पूर्वनिर्धारित विषयाकडे नेण्याचे प्रयत्न केले. ते विषय पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. वनउत्पादन व स्थानिकांच्या गरजा पूर्ण करण्यामध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचा सहभाग.
२. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कामकाजाची सुरूवात झाल्यानंतर आदिवासींच्या आर्थिक जीवनात काय बदल झाले?
३. वनसंवर्धनाच्या प्रक्रियेमध्ये सदस्य व गावकरी कशा प्रकारे सहभाग देतात.
४. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून स्थानिक आदिवासींमध्ये राजकीय व प्रशासकीय कौशल्य विकास कसा होतो.
५. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कामकाजात येणाऱ्या समस्या.
६. गटकार्यपद्धतीचा वापर संयुक्त वनव्यवस्थापनात केल्याने स्थानिक आदिवासींमध्ये काय बदल दिसतात?
७. स्थानिक आदिवासींची कार्यक्षमता आत्मविश्वास, संबंध, आतरक्रिया या सर्व घटकांसंदर्भात काय बदल जाणवतात?

अशा अनेक घटकांसंदर्भात सविस्तर अशी चर्चा संशोधकाने प्रत्येक गटात केंद्रीय मुलाखती अगोदर केली.

चर्चा व प्रश्न : यानंतरच्या टप्प्यात अभ्यासकाने उपस्थितांना पूर्वनिर्धारित मुद्याच्या संदर्भात प्रश्न विचारले किंवा मुद्या उपस्थित करून त्यावरती चर्चा करण्यास उद्युक्त केले. यासमयी अभ्यासकाने खालीलप्रमाणे कृती केली.

१. गटाला विषयाच्या अनुषंगानेच चर्चा करण्यास उद्युक्त केले.
२. गटातील सर्व सदस्यांना चर्चेत भाग घेण्यास निर्देशित केले.
३. विषयास अनुसरून सकारात्मक, नकारात्मक सर्वच घटकांसंदर्भात चर्चा घडवण्याचा प्रयत्न केला.
४. गटसदस्यांच्या वेळेच्या नियोजनाप्रमाणेच गटचर्चा घेण्यात आल्या.

९. गटचर्चा घेत असताना गावातील सार्वजनिक ठिकाणी ती घेण्यात आली. कोणाही व्यक्तीच्या घरी किंवा शेतात घेण्यात आली नाही.

नोंदणी व निरीक्षण : संशोधकाने या केंद्रीय गट मुलाखत प्रक्रियेच्या दरम्यान नोंदी घेतल्या त्यामध्ये -

- गट सदस्य कोणत्या विषयाचा पुनर्विचार सतत करतात,
- गट सदस्यांच्या मनातील शंका,
- कामकाजाबदद्लची भिती,
- एकमेकांसबंधीचा आदर,
- बोलण्याची पद्धत,
- हातवारे करण्याच्या पद्धती,
- चेहऱ्यावरील बदल,
- स्त्रियांची उपस्थिती,
- स्त्रियांची बोलण्याची पद्धत,
- स्त्रिया नवीन विषय मांडतात का?
- स्त्रियांच्या संमतीदर्शक हालचाली
- वादग्रस्त मुद्दे,
- आनंद निर्माण करणारे मुद्दे

३.१२ दुय्यम तथ्य संकलन (Secondary Data Collection)

अभ्यासकाने दुय्यम तथ्य संकलनाचाही वापर केलेला आहे. यामध्ये पुस्तके, जर्नल्स, संशोधन विषयक लेख व खालील तथ्यांचा समावेश करण्यात आला.

नोंदणी प्रमाणपत्र (समिती)

समितीचा दस्ताऐवज- संशोधकाने समितीच्या दस्ताऐवजाचा आढावा घेतला. त्यामध्ये

१. समितीमध्ये झालेले ठराव

२. समझोता समयलेखा-वनखात्यासोबत केलेला करार

३. समिती बैठकीला उपस्थित असणा-यांची नोंद

४. कामाचे वाटप नोंद

५. आदेश

६. समिती सदस्याच्या बॅंक व्यवहार पुस्तके

७. समितीचा पत्रव्यवहार

८. बैठक इतिवृत्त

९. जैवविविधता नोंदणी रजिस्टर

१०. वनविकास, विक्रीकर, आयकर पावत्या

११. सदस्य माहिती नोंद

१२. सूक्ष्म आराखडा

१३. कार्यक्रम नोंदी, छायाचित्र

१४. श्रमदानाच्या नोंदी

१५. वनउत्पादन - वापर नोंद

१६. प्रतिज्ञा

१७. नियमावली

१८. संस्थेची घटना

१९. वनकार्यालयातील दस्तावेज

१. वनकार्यातील ठरावाची प्रत

२. वनव्यवस्थापन समित्यांची यादी

३. बैठक नोंदी

४. अहवाल नोंदणी

५. शासकीय आदेश

ग्रामपंचायतीतील दस्तावेज

१. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचा निर्मिती ठराव

२. सदस्य यादी

३.अधिकार क्षेत्र यादी

४.ज्या सदस्यांना योजना दिला त्याचे ठराव व यादी.

या व्यतिरिक्त काही भागात स्वयंसेवी संस्थांनी संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीसंदर्भात केलेल्या कामाचा आढावा, छायाचित्र, बैठका याचे अवलोकन, तसेच शासकीय कार्यालय उदा. आदिवासी विकास, जिल्हा परिषद, आरोग्य विभाग, शिक्षण विभाग, रोजगार, हमी योजना, सामाजिक वनीकरणाचे कार्यालय यांच्या माध्यमातून दुय्यम तथ्य संकलन करण्यात आले.

३.१३ तथ्य विश्लेषण आराखडा (Data Analysis Design)

१. संशोधकाने मिळविलेल्या तथ्यांची व्यवस्थित पडताळणी केली. त्यांचे वर्ग व प्रकार प्रस्थापित करण्यात आले.

२. सांकेतीकीकरण-पाडलेल्या वर्गांना चलांना संकेतांक देण्यात आले व त्यांची एक संकेतपुस्तिका तयार करण्यात आली.

३. तथ्यांचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण करण्यात आले, येथे अभ्यासकाने संगणकाचा वापर केला आहे. तथ्यांचे रूपांतर सारण्या व आलेखांमध्ये करण्यात आलेले आहे व प्रत्येक सारणीला स्वतंत्र विश्लेषण व निष्कर्ष देण्यात आलेले आहे.

४. वरील सर्व पद्धती समवेत (काय-स्केअर) Chi–Square या संख्याशास्त्रीय चाचणीचा वापर करून संशोधनाच्या गृहीतकृत्य पडताळणीला आधार देण्यात आला आहे.

३.१३.१ काय-स्केअर वापराची पद्धत व सूत्र (Chi-Square Test Formula & Method)

प्रस्तुत अभ्यासात अभ्यासकाने गृहीतकृत्यांच्या माध्यमातून काही चलांची निर्मिती केली आहे. त्यांच्यातील सहसंबंध पडताळणीसाठी काय-स्क्वेअर या संख्याशास्त्रीय तंत्राचा वापर केला आहे. त्यासाठी खालील सूत्रांचा वापर केलेला आहे.

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^{k} \left(\frac{oi-ei}{ei}\right)^2$$

O–Observed Frequencies, E- Expected Frequencies,

K- Number of classes

वरील सूत्राप्रमाणे Chi-Square Test वापरलेली आहे, तर Expected Frequencies काढण्यासाठी

$$Eij = \frac{(Ri)(Cj)}{N}$$

Ri = sum of row

Ci = sum of colum

N = Number of total

वरील सूत्राप्रमाणे DF – Distribution Freaquenci, P-Value काढण्यात आली. प्रत्येक उभ्या स्तंभाचे Chi-Square काढल्यानंतर त्यांची बेरीज करण्यात आली व त्याची P-Value चे मूल्य ०.००० आहे. जे ०.०००१ पेक्षा कमी आहे ते लॉग बुकमध्ये तपासण्यात आले.

३.१३.२ संशोधनातील चल मापन पध्दती (Method of Mesurement of Variables)

(अ) सदर संशोधनात काही चल मापन करण्यासाठीच्या पध्दती व साह्य करणारे तंत्र खालीलप्रमाणे.

१. लोकसहभाग योजनेमध्ये प्रत्यक्ष सहभाग कसा घेतला, त्याचे प्रमाण काय आहे.याचे मापन अभ्यासकाने मुलाखत अनुसूची व केंद्रीय गट मुलाखत या तंत्राच्या साहाय्याने केले आहे.

२. राजकीय, प्रशासकीय कौशल्य - चलाचे मापन करण्यासाठी मुलाखत अनुसूची, केंद्रीय गट मुलाखत या तंत्राचा वापर केला आहे.

३. कार्यक्षमता: सदरच्या कार्यक्षमतेचे मापन करण्यासाठी उत्स्फूर्तपणे कामात सहभाग घेणे, आपल्या निर्णयक्षमतेचा वापर करणे, आपली उपजीविका यांचे मापन मुलाखत व असहभागी निरीक्षण यांच्या साहाय्याने केले आहे.

४. वन उत्पादन : वन उत्पादन संख्येच्या स्वरूपामध्ये व संख्याशास्त्रीय असल्याने संख्याशास्त्रीय तुलना करून त्यातील बदल अभ्यासकाने मोजले आहेत.

५. वनआधारीत गरजा - यामध्ये लाकूड, फळे, कंदमुळे, गवत हे संख्येच्या स्वरूपात असल्यामुळे संख्याशास्त्रीय तुलना सारणीच्या माध्यमातून मोजले आहेत.

३.१४ संशोधनाची नैतिकता (Research Ethices)

प्रस्तुत अभ्यासात अभ्यासकाने स्वत: उत्तरदात्याकडून मुलाखत अनुसूची भरुन घेतली आहे. तसेच असहभागी निरीक्षण पध्दतीचा वापर केला आहे. काही वेळा केंद्रीय गट मुलाखतीचा वापर करून वास्तविक तथ्य गोळा केले आहे. ताणविरहित परिस्थितीत उत्तरदात्याकडून मुलाखत अनुसूची भरली गेली आहेत. त्यामुळे वस्तुनिष्ठ तथ्य गोळा झाली आहेत. अशा प्रकारे संशोधनात नैतिकता पाळली गेली आहे. प्रस्तुत अभ्यास करण्यामागील उद्देश म्हणजे स्थानिक आदिवासींच्या विकासाला चालना मिळावी, असा प्रामाणिक हेतू संशोधनाचा आहे. समाजकार्याच्या गटकार्य पध्द्तीचा वापर करून त्याच्या उपयोगातून त्याचा परिणाम शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तुत अभ्यासात प्रतिसादकांची मुलाखत अनुसूची भरून घेण्याअगोदर त्यांची लेखी परवानगी घेण्यात आली होती. त्यांना दिलेली माहिती गुप्त राहील याची अभ्यासकाकडून हमी देण्यात आली होती. तसेच संशोधन कार्य कशासाठी आहे, यासंदर्भात प्रतिसादकांना कळविण्यात आले होते. तसेच त्याचा उपयोग अभ्यासासाठी, वनखात्यांच्या योजनेचे मूल्यमापन व स्थानिकांच्या विकासासाठी केला जाणार आहे. असे लेखी सांगितले गेले होते. संशोधनाचा प्रकार कोणता आहे? याविषयी प्रतिसादकांना सांगितले होते. संशोधनात संशोधकाने कोणत्याच प्रतिसादकास उत्तरे देणे बंधनकारक ठेवले नव्हते. तसेच बैठकीमध्ये प्रतिसादकाच्या उपयोगितेच्या योजनांची माहिती दिली. प्रतिसादकांना

दबावविरहित वातावरणात व कोणत्याही शारीरिक, मानसिक त्रास होणार नाही. त्यांच्या वेळेनुसार मुलाखत अनुसूची भरून घेतली आहे. अभ्यासकाने मिळवलेल्या तथ्यांचा गैरवापर होणार नाही याची दक्षता घेतलेली आहे. संशोधन कार्यात अशा कोणत्याही घटना घडू दिल्या नाही ज्यामुळे समाजकार्य व्यवसाय, मूल्य, समाज किंवा विद्यापीठ यांच्या नैतिकतेला बाधा येईल.

अध्ययनामध्ये अभ्यासकाने कोणत्याही संशोधकाचे, लेखकाचे साहित्य चोरले नाही किंवा साहित्य स्वत:च्या नावाने प्रसिध्द केले नाही. तसेच या संशोधनातून ते चांगले निर्माण होईल त्याचा वापर समाजाच्या कल्याणासाठीच असेल.

३.१५ संशोधनाचे प्रकरणीकरण (Chapterisation of Research)

प्रकरण १ प्रस्तावना

१.१ वन-व्यवस्थापन समिती संकल्पना

१.१.१ वनव्यवस्थापनाची पार्श्वभूमी

१.१.२ वनव्यवस्थापनाचा जागतिक दृष्टिकोण

१.२ महाराष्ट्रातील वनांची सद्यस्थिती व आदिवासी

१.२.१ नाशिक जिल्ह्यातील पश्चिम वन विभाग व वनक्षेत्राचा तपशील

१. २.२ संशोधन परिक्षेत्रातील वनउत्पादन व आदिवासी

१.३ आधुनिक वननीती व स्थानिक आदिवासी

१.३.१ कार्यपध्दती-सहभाग व कौशल्य

१.३.२ संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रम हस्तक्षेपाचे उददेश

१.३.३ संयुक्त वनव्यवस्थापनाबाबत शसनाच्या सूचना

१. ३.४ संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमातील संकल्पना व आदिवासी

१. ४ सारांश

प्रकरण २ संदर्भसाहित्याचा आढावा

२.१ प्रस्तावना

२.२ संदर्भीत पुस्तकांचा आढावा

२.३ संदर्भीत संशोधन लेखांचा आढावा

२.४ यशस्वी वनवनव्यवस्थापन समित्यांचा आढावा

२.५ सारांश

प्रकरण ३ संशोधन पध्द्ती

३.१ प्रस्तावना

३.२ समस्येचे विधान (Statement of problem)

३.३. संशोध्नाचे महत्व (Segnificance of Study)

३.४ अभ्यास विषयाची व्याप्ती (Scope Study)

३.५ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये (Objectives of Study)

३.६ संशोधनाची गृहितकृत्ये (Research Hypothesis)

३.७ संशोधनाचे चल (Research Veriables)

३.८ पारिभाषीक शब्दांचे अर्थ (Operational Definition of Concepts)

३.९ संशोधन पध्द्तिशास्त्र (Research Methodology)

३.९.१ संशोधन आराखडा (Research Design)

३.९.२ संशोधन पदध्ती (Research Method)

३.१० नमुना आराखडा (Sampling Design)

३.१०.१ संशोधन विश्व (Research Universe)

३.१०.२ नमुना आकार (Sampling Size)

३.१०.३ नमुना निवड तंत्र व पद्धती (Sampling Techniques & Methods)

३.१०.४ नमुना निवडीचे स्तर, प्रायोगिक गट (Stages of Sampling, Experimental Group)

३.११ तथ्य संकलन स्त्रोत (Sources of Data Collection)

३.११.१ प्राथमिक तथ्य संकलन (Primary Data Collection)

(अ) प्रायोगिक गकटांसाठी मुलाखत अनुसूची (Interview Schedul, Experimental Group)

(आ) नियंत्रित गटांसाठी मुलाखत अनुसूची (Interview Schedul, Control Group)

३.११.२ असहभागी निरीक्षण पध्दत (Non- Participatory Observation)

३.११.३ केंद्रिय गट मुलाखत (Focus Group Interview)

३.१२ दुय्यम तथ्य संकलन (Secondary Data Collection)

३.१३ तथ्य विश्लेषण आराखडा (Data Analysis Design)

३.१३.१ काय-स्केअर वापराची पद्धत व सूत्र (Chi-Square Test Formula

& Method)

३.१३.२ संशोधनातील चल मापन पध्दती (Method of Mesurement of Variables)

३.१४ संशोधनाची नैतिकता (Research Ethices)

३.१५ संशोधनाचे प्रकरणीकरण (Chapterisation of Research)

३.१६ संशोधनाचे कालावधी (Time Calendar for Research Process)

प्रकरण ४ संयुक्त वन व्यवस्थपन समितीत सामाजिक गटकार्य हस्तक्षेप

४.१ प्रस्तावना

४.२ समाजकार्याच्या गटकार्य वापराचा उद्देश

४.३ गटासोबत अनौपचारिक चर्चा व ओळखीची अवस्था प्रथम टप्पा (Group Re -Forming Stage)

४.४ गट विकासाचा दुसरा टप्पा (Group Storming Stage)

४.४.१ गटकार्याचे ध्येय ठरविण्यात आले

४.५ गटविकासाचा तिसरा टप्पा (Group Norming Stage)

४.५.१ केंद्रीय गट मुलाखत

४.५.२ अभ्यासकाने गटाचे मूल्यमापन करताना खालील मुद्यांचा विचार केला

४.६ गटविकासाचा चौथा टप्पा - गटकार्याचा शेवट (Group Performing Stage)

४.७ संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीत गटकार्य हस्तक्षेपाची फलश्रुती

४.८ गटसदस्यांमधील बदल

४.९ असहभागी निरीक्षण पद्धती

४.१० सामाजिक गटकार्याच्या तंत्राचा वापर

४.११ गुणात्मक अभ्यास

४.१२ सारांश

प्रकरण ५ तथ्याचे विश्लेषण व निर्वचन

५.१ प्रस्तावना

५.२ प्रायोगिक व नियंत्रित गटाच्या संयुक्त सारण्या

५.३ प्रायोगिक गट सारण्या

५.४ नियंत्रित गट सारण्या

५.५ सारांश

प्रकरण ६ निष्कर्ष व उपाययोजना

६.१ प्रस्तावना

६.२ अभ्यासाचा सारांश

६.३ गृहीतकृत्य पडताळणीतील (Hypotheses Testing)

६.३.१ सयुंक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यात आदिवासींनी सहभाग दिल्यामुळे त्यांच्या वन आधारीत गरजा पूर्ण होत आहे.

६.३.२ संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांना वनउत्पादन व रोजगार उपलब्ध झाल्याने त्यांच्या आर्थिक स्थितीत बदल होत आहे.

६.३.३ समिती सदस्यांनी वनसंरक्षणाच्या कामात सहभाग घेतल्यामुळे वनगुन्हयांचे प्रमाण कमी होत आहे.

६.३.४ समितीच्या कार्यात सदस्यांनी पूर्ण कार्यक्षमतेने सहभाग घेतल्याने त्यांच्यामध्ये प्रशासकीय, राजकीय व नेतृत्त्व कौशल्य विकास झाला आहे.

६.३.५ संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीमध्ये सामाजिक गटकार्य पध्द्तीचा वापर केल्यास सदस्यांमध्ये गुणात्मक बदल झाला आहे.

६.४ संशोधनाच्या मर्यादा

६.५ संशोधनाचे मुख्य निष्कर्ष

६.६ गटकार्यवापराबाबत निष्कर्ष

६.७ उपाययोजना

६.७.१ स्थानिक वनव्यवस्थापन समितीसाठी सुधारात्मक तरतूद

६.७.२ शासनासाठीच्या शिफारसी

६.७.३ लोकसहभाग मिळवण्याच्या विविध पदधती

६.७.४ वन व्यवस्थापन समितीने उद्‌ष्टिये साध्य करतांनाचे महत्त्वपूर्ण घटक

६.७.५ सामाजिक नियमने व मूल्ये

६.७.६ वनव्यवस्थापनात समाजकार्यकर्त्याची भूमिका

६.८ पुढील संशोधनासाठी दिशा

३.१६ संशोधनाचे कालावधी (Time Calendar for Research Process)

प्रस्तुत अध्ययनासाठी अभ्यासकास खालीलप्रमाणे कालावधी लागला आहे.

क्र.	कामाचा तपशील	कालावधी
१.	दुय्यम तथ्य संकलन	१० महिने
२.	प्राथमिक तथ्य संकलन	८ महिने
३.	तथ्य विश्लेषण	५ महिने
४.	निष्कर्ष मांडणे	४ महिने
५.	कच्चा प्रबंध तयार करणे	८ महिने
६.	पूर्ण प्रबंध तयार करणे व बांधणी	६ महिने

प्रकरण ४

सामाजिक गटकार्याचा हस्तक्षेप

४.१ प्रस्तावना

४.२ समाजकार्याच्या गटकार्य वापराचा उद्देश

४.३ गटासोबत अनौपचारिक चर्चा व ओळखीची अवस्था प्रथम टप्पा (Group Re -Forming Stage)

४.४ गट विकासाचा दुसरा टप्पा (Group Storming Stage)

४.४.१ गटकार्याचे ध्येय ठरविण्यात आले

४.५ गटविकासाचा तिसरा टप्पा (Group Norming Stage)

४.५.१ केंद्रीय गट मुलाखत

४.५.२ अभ्यासकाने गटाचे मूल्यमापन करताना खालील मुद्यांचा विचार केला

४.६ गटविकासाचा चौथा टप्पा - गटकार्याचा शेवट (Group Performing Stage)

४.७ संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीत गटकार्य हस्तक्षेपाची फलश्रुती

४.८ गटसदस्यांमधील बदल

४.९ असहभागी निरीक्षण पद्धती

४.१० सामाजिक गटकार्याच्या तंत्राचा वापर

४.११ गुणात्मक अभ्यास

४.१२ सारांश

४.१ प्रस्तावना

प्रस्तुत प्रकरणात अभ्यासकाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती या गटाला विकासात्मक गट असे ग्राह्य धरले आहे. येथे अभ्यासकाने समाजकार्याच्या विद्याशाखेप्रमाणे सामाजिक गटकार्याचा हस्तक्षेप केला आहे. अभ्यासक व्यावसायिक समाजकार्य क्षेत्रात कार्यरत असल्याने समाजकार्याच्या पद्धती, तत्त्व, तंत्रे व साधने यांचा संशोधक अभ्यासक आहे. त्यातील मुख्य ६ पद्धतींपैकी सामाजिक गटकार्य हे एक प्रत्यक्ष पद्धत आहे. सामाजिक गटकार्याच्या माध्यमातून गटाची कार्यप्रवणता, कार्यक्षमता वाढविता येते व गटाची समस्या कमी करता येते. तसेच गटकार्यांतर्गत संबंधाचा अभ्यास होतो व त्यातूनच गटाचा विकास होऊ शकतो. या प्रेरणेने प्रस्तुत प्रकरणामध्ये गटकार्याच्या टप्प्यांचा वापर करण्यात आला आहे. सामाजिक गटकार्य ही एक समाजकार्याची पद्धत असून एखाद्या विशिष्ट गटासाठी किंवा गट तयार करून त्यामध्ये गटकार्य पध्द्तीचा वापर करता येतो. व्यक्तीमध्ये बदल करण्यासाठी गटकार्याचा वापर करता येतो. गटकार्याबाबत "Group work is a unique Methoed" आहे. असे प्रख्यात गटकार्यकर्ते Glasser आणि Mayadas यांचे मत आहे. गटकार्याच्या माध्यमातून गटातील लोकांच्या मूल्यांवर व वर्तनावर मोठा परिणाम होतो. गटाच्या माध्यमातून लोकांमध्ये ज्या आंतरक्रिया होतात, त्यातून गट सदस्यांना मदत करण्याची प्रक्रिया स्पष्ट होते. प्रस्तुत अभ्यासात संयुक्त वन-व्यवस्थापन समितीमध्ये समाजकार्याच्या सामाजिक गटकार्य पद्धतीची मध्यस्ती केली आहे. येथे अभ्यासकाने समाजकार्याच्या विद्याशाखेप्रमाणे सामाजिक गटकार्याचा हस्तक्षेप केला आहे.या कार्यासाठी ब्रुस टुकमन (Beuce Tuckman) यांनी १९६५ तयार केलेल्या गट विकास प्रतिकृतिचा आधार घेण्यात आला आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीमध्ये प्रायोगिक तत्वावर केलेला आहे.संशोधकाने सदस्यामधील सामाजिक संबधाचा अभ्यास करण्यासाठी समाजमिती (Soceigram)या तंत्राचा वापर केला आहे.

४.२ समाजकार्याच्या गटकार्य वापराचा उददे्श

अभ्यासकाने येथे संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यकारिणीला विकासात्मक गट ग्राह्य धरून त्यामध्ये गटकार्याची तत्त्वे, टप्पे, मूल्ये यांचा वापर केला आहे. तसेच अंतर्गत संबंधांच्या माध्यमातून संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची कार्यप्रणवता, गटगतिशीलता वाढवता येते की नाही, अंतर्गत संबंधात सुधारणा झाल्यानंतर त्याचा गटावर सकारात्मक व नकारात्मक काय परिणाम होतो, सामाजिक गटकार्य प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रात कसे वापरता येते, त्यामधून गटाच्या विकासामध्ये कोणते प्रभाव दिसतात, ही प्रक्रिया करताना कोणत्या अडचणी येतात हे उददे्श डोळयासमोर ठेवून अभ्यासकाने सामाजिक गटकार्याचा वापर संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीमध्ये प्रायोगिक तत्त्वावर केलेला आहे.

अ. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती व सामाजिक गटकार्याद्वारे मध्यस्तीविषयक पार्श्वभूमी: संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती शासनाच्या वनविभागाद्वारे निर्माण केलेला गट आहे. या समितीच्या माध्यमातून वनविभाग स्थानिकांकडून वनांचे संरक्षण, संवर्धन, व्यवस्थापन करते. या मोबदल्यात स्थानिकांना अनेक सामाजिक, आर्थिक फायदे आहेत. या प्रक्रियेमध्ये स्थानिकांच्या आर्थिक विकासासोबत कौशल्य विकासही होतो. अभ्यासकाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीस सामाजिक गट असे ग्राह्य धरून व्यावसायिक समाजकार्याची एक पद्धत सामाजिक गटकार्य ही प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रात वापरली. त्यासाठी अभ्यासकाने गटकार्याच्या काही टप्प्यांची निर्मिती केली. काही नियम व बंधने निर्माण केली व त्याचा वापर प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रात केला. नंतर मूल्यमापन करून सामाजिक गटकार्याचा स्थानिक आदिवासींवर झालेला परिणाम अभ्यासला.यासाठी अभ्यासकाने गटाच्या काही अवस्था निर्माण केल्या व संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीमध्ये गटकार्याची मध्यस्थी केली. अभ्यासकाने निर्माण केलेल्या अवस्था खालीलप्रमाणे आहेत.

४.३ गटासोबत अनौपचारिक चर्चा व ओळखीची अवस्था (प्रथम टप्पा)

(Group Re -Forming Stage)

अध्ययन क्षेत्रातील स्थानिक आदिवासींमध्ये अभ्यासकाने जाऊन त्यांच्याशी संबंध निर्माण केले.प्रथमिक अवस्थेतील या अवस्थेमध्ये सदस्यांना आपण येथे का अहोत?आपला एकत्र येण्याचा उददेश काय? यासारखे अनेक प्रश्न निर्मान होत होते.तेव्हा संशोधकाने येथे आपले उददेशबाबत चर्चा केली. व त्याचे खालीलप्रमाणे अवलोकन केले.

(१) वनांच्या संवर्धनाबाबत प्रेम असणाऱ्या व्यक्तीचा गट म्हणजे संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची कार्यकारिणी.

(२) एकत्रित काम करण्यास तयार असणाऱ्यांचा गट.

(३) सामाजिक जाणीव, स्नेह असणाऱ्यांचा गट.

(४) पर्यावरणविषयक जागरूकता असणाऱ्यांचा गट.

(५) आपल्या गरजा व पर्यावरण यांचा सहसंबंध ओळखणारा गट.

(६) सहकार्याची भावना असणारा गट.

(७) एकत्रितपणाची भावना असणारा गट.

(८) गावाच्या कल्याणाचा विचार करणारा गट.

(९) स्त्री-पुरुष समानता मानणारा गट.

(१०) परिवर्तनवादी गट.

(११) बदल अपेक्षित असणारा गट.

(१२) वन संरक्षणाकरिता तत्पर गट.

(१३) श्रमदानासाठी तयार गट.

(१४) वनांचे महत्त्व ओळखणारा गट.

(१५) समाजकार्याची आवड असणारा गट.

या अवस्थांमध्ये गटसदस्यांमध्ये म्हणजेच वनव्यवस्थापन समिती कार्यकारिणी सदस्यांमध्ये नियम, कार्य याबाबत थोडासा बोध असल्याचे अभ्यासकास निदर्शनास आले.

(अ) संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची (गटाची) पुर्नबांधणी : या अवस्थेमध्ये अभ्यासकाने संशोधन क्षेत्रात असणाऱ्या वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यकारी मंडळाचे गट तयार केले. वन विभागाने गट तयार केलेले होते मात्र त्यामध्ये असनारा विस्कळीतपणा, राजकीय नेतृत्व या सारख्या घटकांना बाजुला करून अभ्यासकाने गटाची पुर्नबाधणी केली. प्रत्येक गटात सरासरी ०८ ते १५ व्यक्तींचा (सदस्यांचा) समावेश होता. या गटबांधणीच्या टप्प्यात अभ्यासकाने खालील निकषांचा वापर केला आहे.

१. **गटसदस्याची सामाजिक, आर्थिक पार्श्वभूमी** : गट निर्माण करण्याअगोदर अभ्यासकाने संशोधन क्षेत्रातील समुदायाचे सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन केले होते. सर्वसाधारणपणे सरासरी आर्थिक उत्पन्न सारखे असणारे सदस्य, जीवनपध्द्ती सारखी असणारे सदस्य यांची निवड अभ्यासकाने केली.तसेच शासनाच्या निकषाप्रमाणे सदस्य आर्थिक दुर्बल घटकातील असावा, वय अठराच्या पुढे असावे या निकषांचा आधार संशोधकाने घेतला आहे.

२. **भौगोलिक क्षेत्र** : अभ्यासकाने गट निर्माण करताना संशोधन क्षेत्रातील पश्चिम नाशिक भागातील आदिवासींचा गट निर्माण केला आहे.

३. **सभासद गट** - वनविभागाने निश्चित केलेले संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्य जे १८ वर्षांवरील स्त्री-पुरुष आहेत.

४. **गटसदस्य होण्यामागील कारण** : वनसंवर्धन व संरक्षण तसेच गटातील सदस्यांना स्वत:ची सामाजिक, आर्थिक प्रगती साधावयाची असल्याने ते गटाचे सदस्य झाले.

५. सदस्यांच्या गरजा : अभ्यासकाने गटसदस्यांच्या गरजांचे परीक्षण केल्यानंतर खालील मुद्दे लक्षात आले.

अ. सदस्यांना त्यांच्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी वनांवर अवलंबून राहावे लागते. जळण्याच्या लाकडापासून ते रोजगार या सर्व गरजांसाठी वन हा एक जवळचा मार्ग आहे. वनआधारित उद्योगधंदे ही सर्वच सदस्यांची गरज लक्षात येते.

ब. सामाजिक संबंध चांगले निर्माण होण्यासाठी एकत्र येण्याची गरज गट सदस्यांमध्ये निदर्शनास आली.

(ब) **गट तयार करताना अभ्यासकाने सतत काही घटकांचा विचार करून कृती केली.**

१. अंशपूर्ण गटाची निर्मिती कशी होईल?

२. असा कोणता मुद्या असेल ज्यावर सर्व सदस्य एकत्र येतील.

यासाठी अभ्यासकाने गट निर्मितीच्या वेळी खालील कौशल्य निर्माण केले. जे स्थानिक आदिवासींच्या गरजांवर आधारीत होते.

१. स्थानिकांच्या वनआधारित गरजा पूर्ण करणे.
२. स्थानिकांच्या वनउत्पादनाच्या गरजा पूर्ण करणे.
३. स्थानिकांचा नेतृत्त्व विकास करणे.
४. स्थानिकांमध्ये प्रशासकीय कौशल्यांचा विकास करणे.
५. स्थानिकांचा आर्थिक विकास करणे.
६. स्थानिकांना रोजगार उपलब्ध करून देणे.
७. वनांचे संरक्षण, संवर्धन, व्यवस्थापन करणे.
८. वनांचे चोरट्या वाहतुकीपासून, अतिक्रमणांपासून संरक्षण करणे.
९. औषधी वनस्पतींचा योग्य वापर करणे.
१०. वन्यजीवांचे संरक्षण करणे.

१३. स्थानिक संसाधनांची जपणूक करणे.

१४. जंगल पर्यटन विकसित करणे.

१५. जंगलातील नद्या, डोंगर यांचा पर्यटनासाठी उपयोग करणे.

येथे अभ्यासकाने वनव्यवस्थापन व स्थानिकाच्या दैनंदिन गरजांची पूर्ती या विषयावर गटाला एकत्रित करण्याचे काम केले.

(क) गटाचे स्वरूप व गटाचा आकार : गटाचा आकार मध्यम घेण्यात आलेला होता. कारण प्रत्येक सदस्याकडे लक्ष देता येईल तसेच गटात कौशल्य व संसाधनांचा भरपूर वापर होईल. तसेच त्याचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर व्हावा म्हणून गटाचा आकार मध्यम घेण्यात आलेला होता. गटाचे सदस्य संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचे औपचारिक सदस्य असल्याने गटाचे स्वरूप बंदिस्त स्वरूपाचे ठेवण्यात आले होते.

(ड) कालावधी (Duration of Group)

गटाची बैठक : संयुक्त वनव्यवस्था संदर्भात शासनाने काढलेला शासन निर्णयामध्ये कार्यकारी मंडळाच्या वर्षाला १२ बैठका निर्देशित केल्या असल्याने अभ्यासकाने व गटसदस्याने वार्षिक २४ बैठका निश्चित केल्या. तसेच बैठकीचे ठिकाण निश्चित करण्यात आले. हे निश्चित करताना ठिकाण सर्वांना सोईचे, मध्यवर्ती व सार्वजनिक असल्याचे बघण्यात आले.

(इ) **या टप्प्यात अभ्यासकास आलेल्या मर्यादा**

१. गट निर्माण होण्यासाठी स्थानिक गावकरी तयार नव्हते. स्थानिक नेत्यांचा विरोध झाला. आपल्या रोजगाराची कामे सोडून हे काम करण्यास स्थानिक आदिवासी तयार नव्हते. गटात काम करण्याची मानसिकताही नव्हती.

२. संशोधनक्षेत्र व्यापक असल्याने सतत संपर्क ठेवण्यात अडचणी निर्माण झाल्या होत्या.

४.४ गट विकासाचा दुसरा टप्पा (Group Storming Stage)

गटविकासाच्या दुस-या टप्प्यामध्ये संशोधकाने गटसदस्यांच्या सहकार्याने गटासाठी काही नियम तयार केले. तसेच या टप्प्यात आपल्या भूमिका व जबाबदा-या स्पष्ट केल्या. यामुळे गटसदस्यांमध्ये वाद निर्माण होऊ लागला. गटामध्ये संघर्ष निर्माण होऊ लागला. गटातील वातावरण असुरक्षित निर्माण होऊ लागले. एक प्रकारे वादळी वातावरण निर्माण होऊ लागले. या अवस्थेमध्ये संशोधकाने आपली भूमिका प्रभावीपणे मांडली व गटाला पुढील अवस्थेमध्ये नेले. त्याअगोदर खालीलप्रमाणे कृती संशोधकाने केली.

(अ) संशोधकाने गटाच्या प्रभावी कार्यासाठी काही नियम तयार केले

१. **उपस्थिती** : सभासदांनी नियमित उपस्थिती दर्शविणे आवश्यक आहे.

२. **नियमितपणा** : गटाच्या तसेच समितीच्या प्रत्येक कार्यक्रमास नियमित उपस्थिती आवश्यक आहे.

३. **वेळेचे बंधन :** गटाच्या अथवा समितीच्या प्रत्येक कार्यक्रमात वेळेचे बंधन पाळावयाचे आहे.

४. अभ्यासकाने गटाच्या संमतीने व्यसनमुक्तीचा नियम ठरविण्यात आला. गटातील सदस्याने व्यसन करावयाचे नाही. व्यसन करून बैठकींना अथवा संयुक्त वनव्यस्थापनाच्या कामात येऊ नये असे नियम तयार करण्यात आले होते.

५. भाषेच्या वापराबाबत अश्लिल अथवा अयोग्य भाषेचा वापराबाबत निर्बंध सर्वानुमते मान्य करून घेतला होता. बैठकीच्या दरम्यान मतभिन्नता निर्माण झाल्यास योग्य सामोपचाराने प्रश्न सोडविला जाईल. असे ठरविण्यात आले होते.

६. **गोपनीयता :** संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचा गट असल्याने गोपनीयतेचा फारसा संबंध नाही. अत्यंत पारदर्शकपणे, स्पष्टपणे, उघडपणे सर्व गोष्टी,

घटना, नियम, विशेष वाटप या सर्व घटकांकडे बघण्यात येईल, असे स्पष्ट करण्यात आले होते.

७. **वैविध्यतेचा आधार** : गट निर्माण होताना गटामध्ये येणारा प्रत्येक व्यक्ती, त्याचे व्यक्तिमत्त्व वेगळया प्रकारचे असते. त्यामुळे त्या गटात वैविध्यता असल्याने प्रत्येकाच्या मताला किंमत, व्यक्तीला प्रतिष्ठा, अशा जैवविविधतेचा आधार असलेल्या अटी सर्वानुमते मान्य करण्यात आल्या होत्या.

८. **गटाचे लोकशाही स्वरूप** : गटाचे स्वरूप लोकशाही असेल. म्हणजेच व्यक्तिस्वतंत्रता, समता, बंधुता, व्यक्ती प्रतिष्ठा यांसारखे नियम सर्वानुमते ठरवण्यात आले होते.

९. याचसोबत गटातील सदस्यांचे बाहेरच्या व्यक्तीबरोबर संबंध गटामध्ये चालणाऱ्या प्रक्रियेबद्दल स्पष्टता यांसारख्या अनेक महत्त्वपूर्ण घटकांवरती गटाअंतर्गत चर्चा केली गेली होती.

(**ब**) येथे गटकार्य प्रथम टप्पा संपून गट दुस-या टप्प्यात जाताना अभ्यासकास कार्यकारिणी गटाची वैशिष्ट्ये बदललेली निदर्शनास आली ती खालील प्रमाणे -

- थोडासा गोंधळलेला गट
- निर्णय घेण्यास तयार नसलेला गट
- एकमेकांशी चांगले संबंध निर्माण करणारा गट
- भावनिक समायोजनेचा प्रयत्न करणारा गट
- एकमेकांशी संबंध वाढवणारा गट - तसेच नेतृत्व तयार होणारा गट
- या अवस्थेमध्ये वनव्यवस्थापन समिती सदस्य एकमेकांच्या जास्त जवळ येण्याचा प्रयत्न करताना अभ्यासकास निदर्शनास आले.

४.४.१ गटकार्याचे ध्येय

(अ) उद्देशाबाबत गटात निश्चितता झाल्यानंतर अभ्यासकाने ध्येय ठरवण्याची प्रक्रिया केली. ध्येय हे निश्चित छोटे मात्र उद्देशाच्या दिशेने जाणारे ठरविण्यात आले.

- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांमध्ये एकत्र काम करण्यासाठी विश्वास निर्माण करणे.
- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी प्रयत्न करणे.
- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांमध्ये नेतृत्व कौशल्यांचा विकास करणे.
- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांमध्ये प्रशासकीय कौशल्यांचा विकास करणे.
- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांस छोटे, वनआधारित उद्योग सुरू करण्यास प्रोत्साहन देणे.
- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांमध्ये सहकाराची भावना वाढवणे.
- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्याने स्वता:स वैयक्तिकीकरण्यास मदत करणे.
- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांचा बॅंक व्यवहार वाढवणे.
- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांमध्ये संवाद कौशल्य वाढवणे.
- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांमध्ये शासकीय पत्रव्यवहार वाढवणे.
- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांना बचतीची सवय निर्माण करणे.
- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांच्या स्वता:च्या क्षमता वाढविण्यास मदत.
- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांमार्फत वनांचे संरक्षण, संवर्धन, करणे.
- वनअधिकाऱ्यांना मदत करणे.
- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांमार्फत वनांना पहारा देणे.
- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांमार्फत वनांसंबधी विविध कार्यक्रम आखणी, अंमलबजावणी करणे.

- संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांच्या आपल्या नकारात्मक बाजू कळण्यास मदत करणे.
- जैवविविधतेचे संरक्षण, संवर्धन करणे.

अशाप्रकारे ध्येय स्पष्ट झाल्यानंतर सदस्यांना त्यांच्या भूमिका स्पष्ट करण्यात आल्या होत्या. एखाद्या सदस्यांच्या मनात जर प्रश्न निर्माण झाले तर बैठकांमध्ये ते सोडवले जात होते. त्या पध्द्तीची रचना करण्यात आली होती.

३. (ब) गटकार्यामध्ये नियमित कार्यास गती आणण्यासाठी समिती या गटाचे सदस्य आपल्या शंकांचे निरसन करत होते. यासाठी खालील उपक्रमांचे आयोजन करण्यात आले होते.

१. सतत गटामध्ये चर्चा घेणे.
२. वनांचे संरक्षण यंत्रणा, सदस्यांच्या गटागटाने वनांचे संरक्षण करणे.
३. वनविभागाकडून मिळालेल्या पैशांचे नियोजन, कार्यक्रम घेणे.
४. बॅंकेत प्रत्येकाला जाण्याची संधी हा उपक्रम राबविण्यात आला.
५. बचतीचे प्रयत्न करणे.
६. पत्रव्यवहार कौशल्य वाढविण्याचा प्रयत्न करणे.
७. शासकीय कार्यालयात प्रत्यक्ष जाणे व बोलणे या संदर्भात उपक्रम घेणे.
८. वनांच्या संदर्भात नियम ठरवणे
९. अवैध तोड, अतिक्रमण, चोरीची वाहतूक, ज्वालाप्रतिबंधक रेषा, यासंदर्भात नियम व कृती करणे.
१०. गौणउपज काय, कशास म्हणावयाचे? या संदर्भात प्रशिक्षण घेणे.
११. रोजगार संदर्भात कार्यक्रम घेणे.
१२. वनउपज वाटप व उपक्रम घेणे.
१३. जैवविवधता संरक्षण व उपक्रम घेणे.
१४. वन अधिका-यांना मदत करणे.
१५. सूक्ष्मयोजना व त्यासंदर्भात उपक्रम घेणे.
१६. श्रमदान विषयक उपक्रम घेणे.
१७. नियमित वनांत गस्त व जनजागृती करणे.

१८. लेखापरीक्षण करून घेणे.

यांसारख्या उपक्रम घेतल्याने संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीमध्ये नियमितता येण्यास मदत झाली.

३ (क) गटाचे प्रभावी वर्तन व निर्णयप्रक्रिया विकसित करण्यासाठी सदस्यांमध्ये भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांचे वाटप करण्यात आले.

गटामध्ये नियमितता आल्यानंतर खऱ्या अर्थाने सर्व सदस्य कार्यप्रवण होउन जबाबदा-या स्वीकारण्यास तयार झाले होते. या स्थितीमध्ये उद्देश साध्य करण्याच्या दृष्टीने जबाबदा-यांचे योग्य वाटप होणे गरजेचे होते. त्याप्रमाणे संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचा गट आता या टप्प्यांपर्यंत आला होता की त्यांच्यात भूमिकांचे आणी जबाबदाऱ्यांचे वाटप केले जाऊ शकत होते. त्यामुळे अभ्यासकाने तेथे गट सदस्यांच्या भूमिका व जबाबदा-यांचे त्यांच्या संमतीने वाटप केले होते.

(१) गट नेत्याची भूमिका आणि जबाबदाऱ्या

१. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती बैठकांचे आयोजन करणे.

२. सदस्यांना निरोप देणे.

३. वनअधिका-यांना निरोप देणे.

४. बैठकीची जागा निश्चित करणे.

५. सदस्यांना सहभागासंदर्भात प्रोत्साहन देणे.

६. गटाचे नियम तयार करण्यात पुढाकार घेणे. नियमांचे पालन गटात व्यवस्थित होते का ते बघणे.

(२) सदस्यांच्या भूमिका व जबाबदाऱ्या

१. सदस्य म्हणून संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या बैठकांना हजर राहणे.

२. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या बैठकींमध्ये आपले मत मांडणे.

३. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या बैठकींमध्ये निर्णय प्रक्रियेत सहभाग घेणे.

४. वनसंरक्षणाच्या कामात सहभाग घेणे.

५. गावाचा सूक्ष्म आराखडा तयार करताना सहभाग घेणे.

६. वनसंवर्धनाच्या कामात अधिकाऱ्यांना मदत करणे.

७. बैठकींना हजर राहाणे.

८. बॅकींग व्यवहार करणे.

९. बचत करणे.

१०. एकमेकांना मदत करणे/सहकार्य करणे.

११. वनांत पहारा देण्याच्या कामी मदत करणे.

१२. क्षेत्रात वृक्षतोड, अतिक्रमण, चराई (अवैध) प्रतिबंध करणे.

१३. स्वत: नियमांचे पालन करणे, दुसऱ्यांना प्रोत्साहन देणे.

१४. वनौपजांचे संरक्षण, वाटप, कामात मदत.

(अ) गटकार्याच्या समन्वयाचे परीक्षण

गटसदस्यांच्या भूमिका व जबाबदा-यांचा गटात वापर होऊ लागल्यामुळे येथे गटकार्यामध्ये असणा-या समन्वयाचे परीक्षण होणे आवश्यक होते. त्यासाठी संशोधकाने प्रथम सदस्यांची माहिती घेतली व समन्वय मोजण्यासाठी काही निर्देशांक तयार केले व त्या आधारावरी त्याचे परिक्षण केले. त्यासाठी उपलब्ध तथ्यांचा वापर केला. त्यासाठी खाली निर्देशांकाचा वापर केला होता.

१. प्रशिक्षण, २. व्यवसाय, ३. रोजगार, ४. वनविषक कृती, ५. मूलभूत गरजा,

६. आर्थिक उत्पन्न, ७. कौशल्य वाढ, ८. भाषण, ९. संभाषण, १०. संप्रेषण,

११. निर्णयप्रकिया, १२. आत्मविश्वास, १३. वनौषधी जतन, १४. अनुदानाचा उपयोग, १५. वनउत्पादन, १६. पैशांची बचत, १७. पत्रव्यवहार, १८. बॅक व्यवहार, १९. बचत सवय २०. समाप्त आयोजन, २१. जनसंपर्क, २३. लोकसंघटन, २४. सहभाग, २५. नियोजन कौशल्य, २६. कामाची गती, २७. शासकीय नियमांचे आकलन, २८. महिला सहभाग, २९. सामूहिक कार्य, ३०. बचतगटांना कामे, ३१. भूमिहीन, B.P.L. ३२. घर, ३३. पोषाख, ३४. आहार ३५. गावातील बदल, ३६. भौतिक बदल, ३७. जंगल उत्पादन, ३८. आत्मविश्वास पातळी, ३९. आंतरक्रिया नेतृत्वगुण, या निर्देशांकाच्या आधारे संशोधकाने गटकार्य समन्वयाचे परीक्षण केले होते.

(ब) अभ्यासकाने गटकार्य करताना वनव्यवस्थापन समितीच्या प्रत्येक बैठकांमधील अहवाल घेण्याचा प्रयत्न केला. त्याचे सर्वसाधारण स्वरूप असे होते.

दिनांक - वेळ - सुरूवात - शेवट - जागा

१. उपस्थित सदस्यांची नावे.

२. अनुपस्थित सदस्यांची नावे.

३. बैठकीचा उद्‌देश.

४. काय साध्य करावयाचे आहे?

५. कोणत्या क्रिया अथवा उपक्रम घेतले, उपक्रमाचा कालावधी.

६. सदस्यांचा सहभाग.

७. समस्या.

८. कार्यकर्ता.

९. पुढील नियोजन.

४.५ गटविकासाचा तिसरा टप्पा (Group Norming Stage)

संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती ह्या गटाचा विकासाच्या तिसऱ्या टप्प्यात सर्व सदस्य समितीची कर्तव्ये, जबाबदा-या, शासनाचे नियम, वनकायदे यांबाबत संशोधकाने स्पष्टता निर्माण झाली. त्यामुळे आपणास काय काम करावयाचे आहे? त्याचे नियम, फायदे-तोटे, याबाबत निश्चितता, स्पष्टता आली. गटसदस्यांनी आपल्या गटांचे नेतृत्त्व व वैयक्तिक जबाबदाऱ्या स्वीकारल्याचे दिसते. याच अवस्थेमध्ये गटाचे संघटन झाल्याचे दिसते. गट संपूर्णतः संघटित झालेल्या अभ्यासकास निदर्शनास आला होता. गटांमध्ये एक विचार प्राबल्याने जाणवत होता. विचारभिन्नता कमी झाल्याचे दिसले. याच अवस्थेत हा संघ एका सांघिक भावनेत गुंतल्याचे दिसते. या टप्प्यामध्ये हा संघ कोणत्या तरी सामाजिक कृतीत गुंतलेले दिसला. याच अवस्थेत सहकार्य व आपलेपणा सदस्यांमध्ये वाढल्याचा दिसला. नेतृत्वाचा विकास झाल्याचे दिसते. नेतृत्वाचे आदेश गटाचे

इतर सदस्य पाळताना निदर्शनास आले होते. याच टप्प्यात संशोधकाने गटाची मूल्यमापन प्रक्रियेची सुरूवात केली होती.

४.५.१ केंद्रीय गट मुलाखत

संशोधकाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती या गटाचे मूल्यमापन करताना केंद्रीय मुलाखत पध्द्तीचा वापर केलेला आहे. गटाला एकत्रितरित्या मुलाखत घेऊन काही प्रश्न विचारण्यात आले होते. संशोधकाने पूर्वनिर्धारित विषयावर लक्ष केंद्रीत केले ते मुद्दे अर्थात आदिवासींच्या वनउत्पादनाच्या गरजा आणि वनव्यवस्थापन समिती असे होय.

संशोधकाने यासाठी खालील मुद्यांचा विचार केला होता.

१. वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून आर्थिक विकास.
२. वनांसंबंधित वनव्यवस्थापन समितीचा सहभाग.
३. सहभागी सदस्यांचे राजकीय, प्रशासकीय कौशल्यांत झालेली वाढ.
४. कार्यक्षमतेवरील परिणाम.
५. गटकार्याचा समितीवर होणारा परिणाम.

(अ) यांसारख्या मुद्यांचा योग्य पध्द्तीने विचार व्हावा यासाठी संशोधकांनी खालील प्रकारचे प्रश्न केंद्रीय गट मुलाखतीत उपस्थित केले.

१. गटाच्या माध्यमातून वनव्यवस्थापन करताना तुमच्या वनउत्पादनाच्या गरजा पूर्ण होतात का?

२. वनव्यवस्थापनामुळे आर्थिक विकास होतो का?

३. विविध उपक्रम राबवतात का?

४. सदस्यांचे सहभागाचे प्रमाण किती आहे.

६. नेतृत्वाची मदत होते का?

७. राजकीय कौशल्ये विकसित होतात का?

८. प्रशासकीय कौशल्ये विकसित होतात का?

९. गटसमन्वयात कोणती समस्या जाणवली.

१०. इतर काही उत्तर-असल्यास

४.५.२ अभ्यासकाने गटाचे मूल्यमापन करतांना खालील मुद्यांचा विचार केला

१. गटाने ध्येय साध्य केले आहे का?

२. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीसदस्यांच्या कोणत्या वैयक्तिक गरजा पूर्ण झाल्या?

३. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती, या गटात कोणते उपक्रम यशस्वी झाले?

४. गटकार्याचे निष्कर्ष काय निघाले?

५. सदस्यांच्या वैयक्तिक बदलात कोणते महत्त्वाचे घटक जबाबदार आहे?

अ. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती या गटाचे मूल्यमापन करताना अभ्यासकाने खालील संसाधनांचा वापर केला.

१. अभ्यासकाचे स्वता:चे निरीक्षण : गटाच्या बैठकीच्या वेळी, उपक्रमाच्या वेळी अभ्यासकाने स्व:ता उपस्थित राहुन निरीक्षण केले व नोंदी घेतल्या. या नोंदीचा उपयोग त्याला गटाच्या मूल्यमापनाच्या वेळी झाला.

२. गटात झालेल्या उपक्रमांच्या नोंदी : संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती यामध्ये जे उपक्रम झाले त्याच्या नोंदी गटातील नेतृत्त्वाकडून, तसेच वन कर्मच्याऱ्यांकडून झाल्या. याचा उपयोग अभ्यासकाने आपल्या मूल्यमापनात केला.

उदा.१ वनांमध्ये गस्त घालणारे सदस्यांच्या नोंदी, २. वेळेच्या नोंदी, ३. वनगुन्हयांच्या नोंदी, ४. अतिक्रमण नोंदी. ५.पत्रव्यवहार नोंदी, ६.बॅंक व्यवहार नोंदी, ७. गावातील उपक्रम, ८. जनजागृती कार्यक्रम नोंदी, ९. ग्रामसभेतील वनव्यस्थापन विषयाच्या नोंदी, १०. उत्पन्न वाटपाच्या नोंदी, ११. प्रशिक्षणाच्या नोंदी, इत्यादी.

(ब) गटाबाहेरील व्यक्तीचा संपर्क -

१. ग्रामपंचायती संदर्भातील नोंदी
२. तंटामुक्ती संदर्भातील नोंदी
३. साधन व्यक्तीसोबत संबंधाच्या नोंदी
४. ग्रामसेवक, तलाठी यांच्या संपर्काच्या नोंदी
५. कैटुंबिक संबंध

अभ्यासकाने उपलब्ध तथ्यांच्या आधारे प्रत्येक सदस्यांबद्दल अपेक्षा, कौशल्य, इ. संदर्भात बदलांचा अभ्यास केला.

४.६ गट विकासाचा चौथा टप्पा गटकार्याचा शेवट (Group Performing Stage)

या टप्प्यामध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती (गट) त्यांच्या अंतिम टप्प्यामध्ये असल्याचे निदर्शनास येते. याच अवस्थेमध्ये नेतृत्त्वाची फारशी आवश्यकता नव्हती. कारण समुदायाचा दृष्टिकोन अत्यंत स्पष्ट झालेला होता. आपल्याला काय करायचे आहे? त्याचे उद्‌देश काय? या सर्व बाबी या टप्प्यात स्पष्ट झालेल्या होत्या. याच अवस्थेत गटाने उत्कृष्ट पद्‌धतीने काम केले व त्याचे ध्येय साध्य केले व आपल्या गटाची ओळख निर्माण केली.

अभ्यासकाने शासनाच्या नियमाप्रमाणे आपल्या संशोधनक्षेत्रात वनव्यवस्थापन समित्यांचे गट तयार केले. प्रायोगिक तत्त्वावर सामाजिक गटकार्य या समाजकार्य पद्‌धतीचा वापर निवडक समितींचा गट गृहीत धरून करण्यात आला. ८ ते १० महिन्यांच्या कालावधीत गटकार्य पध्द्तीचा वापर करून संशोधकाने निष्कर्ष काढले आहेत. तसेच गटकार्याचा वापर केल्यानंतर त्याचा परिणाम वनव्यवस्थापन समितीवर कसा होतो याचा अभ्यास केला.

४.७ संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीत गटकार्य हस्तक्षेपाची फलश्रुती

अभ्यासकाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती येथे गटकार्याचा हस्तक्षेप केल्यानंतर, मूल्यमापन आढावा घेतल्यानंतर निष्कर्ष किंवा परिणामस्वरूप काही घटकांचे विश्लेषण येथे करणे गरजेचे आहे. परिणामस्वरूप असणाऱ्या घटकाचे विश्लेषण दोन क्षेत्रामध्ये केलेले आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीमध्ये जे बदल झाले ते दृष्य स्वरूपामध्ये दोन घटकांमध्ये दर्शवले आहे.

१. नैसर्गिक पर्यावरणातील बदल.

२. मानवी पर्यावरणातील बदल.

(अ) नैसर्गिक पर्यावरणातील बदल : संशोधन क्षेत्रामध्ये काही वन समित्यांची कामे चांगल्या प्रकारे चालली होती. गटकार्याच्या माध्यमातून समितीमधील सामाजिक संबंध सुधारत गेले व भोवतालच्या पर्यावरणात सुधारात्मक कार्याला गती निर्माण झाली व खालील प्रकारचे बदल संशोधकाच्या निदर्शनास आले.

१. भूजल पातळीत वाढ : बऱ्याच समित्यांनी आपआपल्या वनक्षेत्रात नालाबंडिग, सी.सी.टी. बंधारे व डोंगर क्षेत्रात आडवे चर खणले. त्याच्या बाजूला झाडे लावणे यांसारखे उपक्रम वनव्यवस्थापन समिती ह्या गटाच्या माध्यमातून घेण्यात आले. काही गावांमध्ये २००५, ०६, ०७ या सालापासून चर खणण्याची कामे झालेली आहेत. वृक्षारोपण झालेली असल्याने पाण्याच्या पातळीमध्ये वाढ दिसून आली. उन्हाळयांमध्येही पाणी जमिनीमध्ये राहू लागले.

२. हिरव्या चाऱ्यात वाढ : पाण्याच्या पातळीत वाढ झाल्याने गावालगत असणाऱ्या जमिनीत गवताचे प्रमाण वाढले. पाळीव प्राण्यांचा चाऱ्यांचा प्रश्न सुटू लागला.

३. जमिनीची धूप कमी झाली : डोंगर उतार व पडीत जमिनींमध्ये मोठया प्रमाणात वृक्ष लागवड झाल्याने पावसाच्या पाण्यात वाहून जाणारी माती आता थांबू लागली. शेतीतील उत्पन्न वाढू लागले.

ब. मानवी पर्यावरणातील बदल

१. **रोजगार** : वनव्यवस्थापन समितीमुळे शासनाचे जे कार्यक्रम गावांमध्ये राबविले गेले. उदा. सामाजिक वनिकरणात केलेले वृक्ष लागवड उपक्रम, नर्सरी उपक्रम, बागकाम उपक्रम, वृक्ष कटाई, यांसारख्या कामांमध्ये स्थानिक रोजगार निर्माण होऊ लागला.

२. **वनाआधारित उद्योगात वाढ** : वनांमध्ये संचाराची संधी वाढल्याने वनाआधारित उद्योगांमध्ये वाढ झाली. उदा. मध गोळा करणे, चारोळी, डिंक, हिरडा, बेहडा यांसारख्या औषधी वनस्पती वनांमधून गोळा करणे व विकणे यांसारख्या उद्योगांमध्ये वाढ झाल्याचे दिसते.

३. स्थानिक रोजगार उपलब्ध झाल्याने स्थलांतराचे प्रमाण कमी झाले.

४. सततच्या बैठका जनजागृतीमुळे जैवविविधतेबाबत जाणीव निर्माण झाली.

गटकार्यामुळे झालेले सामाजिक बदल

फायदे	तोटे
१. जबाबदारीची जाणीव झाली २. आत्मविश्वास वाढला ३. संभाषण कौशल्य वाढले ४. नेतृत्त्व विकास ५. धीटपणा आला ६. हिंमत आली ७. गावात सन्मान वाढला ८. समाधान मिळू लागले ९. पत्रव्यवहार वाढला १०.बॅंक व्यवहार वाढला ११.नियमांचे पालन	१. आंतरक्रिया वाढल्या व स्थानिक नाते संबंध असल्याने, वनजमिनीतील अतिक्रमण काढले जात नाही. त्यासंबधी समस्या निर्माण होऊ लागल्या.

४.८ गट सदस्यांमधील बदल

१. गटसदस्यांना जबाबदारीची जाणीव झाली

अभ्यासकाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती ह्या गटात गटकार्याची प्रक्रिया राबविल्यानंतर आपल्या सामाजिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण झाल्याचे निदर्शनास येते त्यात प्रामुख्याने -

१. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे जतन करावयास हवे अशी भावना निर्माण झाली.

२. कुटुंबाच्या आर्थिक गरजाप्रति जबाबदारीची जाणीव झाली.

३. मुलांच्या शिक्षणाच्याप्रति जबाबदारीची जाणीव झाली.

४. गावाच्याप्रति जबाबदारी जाणीव झाली.

५. गाव व गावाभोतालच्या परिसरातील पशुपक्षी व वन्यजीवन यांच्याप्रति जबाबदारीची जाणीव झाली. अशा विविध जबाबदाऱ्यांची जाणीव गट सदस्यांना गटकार्याच्या माध्यमातून झाल्याचे निदर्शनास आले.

२. **आत्मविश्वास वाढला** : संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांमध्ये गटकार्याचा हस्तक्षेप केल्यानंतर अभ्यासकास असे जाणवले की, सदस्यांमध्ये आत्मविश्वास वाढला याची कारणे -

१. सतत होणाऱ्या बैठका
२. वन अधिकाऱ्यांबरोबर सतत चर्चेमुळे सदस्यांची भीती कमी झाली
३. शासनाच्या निर्णयाचे सतत वाचन, ऐकणे
४. विविध उपक्रम
५. जनजागृती कार्यक्रम
६. श्रमदान
७. गटात केलेले विविध नियम
८. सतत संप्रेषण, आंतरक्रिया
९. एकमेकांना सहकार्य

या सर्व उपक्रमांमुळे गटातील सदस्यांमध्ये आत्मविश्वास वाढला.

३. **संभाषण कौशल्यात वाढ** : बैठकांना सततची हजेरी, उपस्थित राहण्याचे प्रमाण वाढले, गावांमध्ये सतत संचार, एकत्रित वनात पहारा देणे, पत्रव्यवहार वनअधिकाऱ्यांसोबत चर्चा, एकमेकांना निरोप देणे, निरोप घेणे यांसर्व उपक्रमामुळे सदस्याच्या संभाषण कौशल्यात वाढ झाल्याचे आकलन होते.

४. **नेतृत्व विकास** : गटसदस्यांमध्ये सततच्या उपक्रमशीलतेमुळे नेतृत्व विकास झाल्याचे प्रतीत होते. गटांमध्ये असलेल्या नेत्याच्या कायम संपर्क, समान सदस्यांना बोलावणे, बैठकींना अधिकाऱ्यांसमोर भाषण करणे, समस्या सांगणे यामुळे मुख्यत्वेकरून गटनेत्यात नेतृत्व विकास झाल्याचे निदर्शनास येत होते.

५. **धीटपणा या गुणात झालेली वाढ** : गटसदस्य मुळात आदिवासी असल्याने त्यांच्या मूळ गुणांचा अभ्यास केला असता असे लक्षात येते की, आदिवासी अत्यंत लाजाळू, घाबरट स्वभावाचे असतात. मात्र गटकार्याच्या हस्तक्षेपामुळे सदस्यांमध्ये झालेल्या आंतरक्रिया, संप्रेषण, संभाषण, बॅंक व्यवहार, पत्रव्यवहार, बैठका, वनांमध्ये गस्त, सहकार्य यामुळे सदस्यांमध्ये धीटपणा आला. त्याची हिंमत व ताकद वाढली.

६. **कार्यक्षमतेमध्ये वाढ :** गटसदस्यांचा बाह्य् जगाशी संपर्क वाढला. बॅंकेत जाणे, येणे संभाषण, वन कर्मचाऱ्यांचा संबंध तसेच इतर शासकीय संस्थांचा संपर्क यामुळे सरासरी विचार करण्याच्या क्षमतेत बदल झाला. त्यांच्या कामांची गती वाढली, आकलन क्षमता वाढली, गावामध्ये सन्मान वाढला. त्यामुळे सदस्यांमध्ये कार्यक्षमता वाढली म्हणजेच निर्णयक्षमतेत वाढ झाली, संभाषण कौशल्य, बॅंकिंग व्यवहार, कौटुंबिक कार्यक्षमता, शैक्षणिक दृष्टिकोनात बदल झाल्याने सदस्यांची कामे लवकर होऊ लागली.

७. **गट उद्दिष्टांबाबत व कार्यपद्धतीबाबत स्पष्टता निर्माण झाली**

गटसदस्यांमध्ये चांगल्या प्रकारच्या आंतरक्रियेचे प्रमाण वाढले. त्यामुळे सदस्यांना परस्पर बदलाच्या क्षमतेची स्वभावाला ओळख निर्माण झाली. त्यामुळे त्यांच्यात परस्परांबद्दल वेगवेगळी अभिवृत्ती तयार झाली. तसेच गट निर्माण का झाले. एकत्रित कामकाजात स्वरूपामुळे गट उद्दिष्टांबद्दल स्पष्टता वाढत गेली.

८. आपलेपणा व सुरक्षिततेच्या भावनेमध्ये वाढ

गटसदस्यांमध्ये आपलेपणाची भावना वाढीस लागली, तसेच एकमेकांना सहकार्य करू लागले. एकमेकांच्या सामाजिक, धार्मिक कार्यात सहभाग नोंदवू लागले. तसेच त्यांना सामाजिक सुरक्षासुद्धा वाटू लागली. गटासाठी जादा कष्ट करण्यास सदस्य तयार होऊ लागले.

९. एका विशिष्ट गटरचनेची निर्मिती होऊ लागली

गट निर्मितीला ८ ते १० महीन्यांचा दीर्घ काळ झाला व त्यांच्यात मोठया प्रमाणात आंतरक्रिया होऊ लागल्या. त्यामुळे त्या गटामध्ये एका विशिष्ट गटाची निर्मिती होऊ लागली. आंतरक्रियांच्या विविध परिणामांमुळे काही अपेक्षा निर्माण झाल्या. त्याची पूर्ततासुध्दा होऊ लागली व त्या गटात दर्जाचा वर्चस्वपणा निर्माण होऊन व त्या समूहातील काही व्यक्ती गटाचे नेतृत्व करू लागल्याचे जाणवले. त्या गटामध्ये नेता आपल्या भूमिका करू लागले. इतर सदस्य आपल्या भूमिका करू लागले व सर्व मिळून एखादे उदिद्ष्टे साध्य करू लागले. गटामध्ये कमी-अधिक प्रमाणात दर्जा आणि भूमिका या संदर्भात स्थिर स्वरूपाची यंत्रणा निर्माण झाली.

१०. गटात समस्या सोडविण्याच्या नवीन पद्धतीचा उगम

गटामध्ये गटबांधणीच्या वेळी समस्या निर्माण झाल्यास वनविभाग कर्मचारी किंवा संशोधक यांना हस्तक्षेप करावा लागे. मात्र गटकार्याच्या प्रक्रियेनंतर गटांमध्ये निर्माण झालेल्या समस्या गटातील सदस्य आपसात चर्चा करून सोडवू लागले. गटातील सदस्य वेगवेगळया पार्श्वभूमीतून आलेले असल्याने त्यांच्या कौशल्यामध्ये विविधता आढळली, तर काही सदस्यांमध्ये न्यूनता असली तरी विशेष बुध्दीमत्ता असणारे सदस्य त्यांची जागा भरून काढत होते. अशा प्रकारे गटात वैयक्तिक कुशलता व वैयक्तिक सहभाग यांच्या एकत्रिकरणास गटाच्या माध्यमातून संधी मिळाली. त्यातूनच गटाविषयी अधिक कष्ट घेण्याची व यशस्वी होण्याची सदस्यांना प्रेरणा मिळाली.

गटामध्ये आंतरक्रिया वाढत गेल्याने तसेच जास्त व्यक्तींसोबत संबंध आल्याने बोलण्याचे, ऐकण्याचे कौशल्य वाढले. गटातील सदस्यांसाठी संशोधकाने गटातील आंतरक्रिया, वैयक्तिक व गटातील सदस्यांच्या आंतरक्रियांचा अभ्यास करण्यासाठी समाजमिती या तंत्राचा वापर केला. अभ्यासकाने गटातील प्रत्येक व्यक्ती प्रत्यक्ष एकमेंकांशी संबंध आल्याने त्यांच्यात काय बदल होतो त्याचा अभ्यास केला. एकूण २२ गटांमध्ये हस्तक्षेप केला. अभ्यासकाने समाजमिती या तंत्राचा वापर केला व गटकार्य प्रक्रिया वापरत असताना ८ महिन्यांनंतर परत समाजमिती या तंत्राचा वापर केला. या तंत्राचा वापर केल्याने गटसदस्यांमध्ये आंतरक्रियांमध्ये झालेला बदल काय आहे, संबंधांमधील बदल काय आहे, याचा अभ्यास अभ्यासकाने गुणात्मक पध्दतीने केला आहे. गटांमधील नेतृत्व शोधण्यासाठीसुध्दा समाजमितीस या तंत्राचा उपयोग झाला.

४.९ असहभागी निरीक्षण पद्धती

अभ्यासकाने तथ्य संकलनासाठी असहभागीय निरीक्षण पध्दतीचासुध्दा वापर केलेला आहे. ज्यावेळेस संशोधक बैठक किंवा कार्यक्रमाच्या वेळी संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीत हजर असत त्यावेळेस त्याने असहभागीय निरीक्षण पद्धतीचा वापर केला. त्यामध्ये निरीक्षणावरून खालील घटकांचे अवलोकन केले.

(१) मौखिक संप्रेषण

(२) असहभागीय मौखिक संप्रेक्षण

(३) सहभागी

(४) सकारात्मक, नकारात्मक, तटस्थ दृष्टिकोन

(१) मौखिक संप्रेषण

गट बैठक, उपक्रम व वनात गस्त घालताना सदस्यांमध्ये होणा-या मौखिक संप्रेषण, बोलणे यांचे अभ्यासकाने अवलोकन केले. त्यामध्ये एकूणच त्यांच्यात झालेल्या स्वभावात बदल, वनखात्याबद्दलचा गैरसमज, वनांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन, आपले शेजारी, गावकरी यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन, गावाबद्दल नैसर्गिक संसाधनाबद्दल निर्माण झालेले प्रेम, संवेदना इ. गुणात्मक बदल निदर्शनास आले. वनात संचार करताना त्यांचे वर्तन अगोदर चोरून लाकूड फाटा, आवळे घेत. यात आता बदल होऊन वनांचे संरक्षण दिसतो व आता फक्त आपल्या वापरापुरता लाकूडफाटा आणताना त्यासंबंधी चर्चा करताना सदस्य दिसतात.

अमौखिक संप्रेषण : अमौखिक संप्रेषणात -१ ओठबोली, इ.

(२) अमौखिक संप्रेषण

१. ओठबोली

२. डोळ्यांच्या हालचाली

३. वर्तन इ. घटकांचे निरीक्षण अभ्यासकाने केले. बैठकांच्या वेळी निमंत्रण मिळाल्यानंतर पटकन बैठकींना येणे, मुद्यांची मांडणी झाल्यानंतर मान हलवून मान्यता देणे, मुद्दा समजून घेताना लक्षपूर्वक ऐकणे, हालचालींवरून त्यांना आकर्षण व त्याची अभिवृत्ती प्रस्तुत कामात असल्याचे निदर्शनास येते. वनात पहारा करतांना, सदस्यांचे हालचालींचे निरीक्षण,संयुक्त वनव्यवस्थापन, समिती सदस्य होण्याअगोदरचे वर्तन व नंतरचे वर्तन यातील फरक अमौखिक संप्रेषण, अभ्यासकाने निरीक्षण केले, यामध्ये असलेला गुणात्मक बदल प्रकर्षाणे जाणवला.

(३) सहभाग : संयुक्त वनव्यवस्थापन या उपक्रमात सहभाग अत्यंत महत्त्वपूर्ण असून लोकसहभागाशिवाय कोणाताच उपक्रम राबविला जाऊ शकत नाही. हा सहभाग ते अंतिम टप्प्यांपर्यंत आवश्यक आहे. मात्र सर्वच गटसदस्यांचा सहभाग होतोच असे नाही. काही सदस्य शारीरिक उपस्थित होते. मात्र त्यांचे विचार इतरत्र दिसली म्हणून अभ्यासकाने गटाच्या सहभागांवर काय परीणाम होतो याचे निरीक्षण केले.

गटांच्या माध्यमातून लोकसहभाग दोन प्रकारचे दिसून आले.

(अ) सकारात्मक सहभाग , (ब) नकारात्मक सहभाग : दोन्ही सहभागाचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे -

(अ) सकारात्मक सहभाग : समितीतील काही सदस्यांनी सकारात्मक सहभाग दिला, कारण त्यांना समूहाच्या माध्यमातून आपली उद्‍दिष्ट्ये साध्य करता येऊ शकते असे त्यांना वाटले. तसेच गटाच्या माध्यमातून अंर्तवैयक्तिक आकर्षण निर्माण होऊ लागले. कारण सारख्याच वैशिष्ट्यांचा गट निर्माण झालेला होता. सामाजिक, आर्थिक, सारखीच स्थिती असणाऱ्या आदिवासींचा तो गट होता. त्यामुळे अंतर्वेयक्तिक आकर्षण हे गटसदस्यांसाठी महत्त्वपूर्ण कारण होते. तसेच सकारात्मक सहभाग देण्यामागे गरजांची पूर्तता हे एक उद्‍दिष्ट्ये असल्यामुळे सकारात्मक सहभाग स्थानिक आदिवासींमध्ये दिसला.

स्थानिक आदिवासींच्या वैयक्तिक गरजा, समूहाची उद्दिष्ट्ये, गटाची उद्दिष्ट्ये एकमेकांमध्ये गुंतलेले असल्याने काही सदस्य सकारात्मकतेने सहभागी झाल्याचे जाणवले त्या माध्यमातून लाकूडफाटा, फळे, कंदमुळे, औषधी वनस्पती, इ. स्थानिक गरजा गटांच्या माध्यमातून स्थानिकांना पूर्ण करता आल्या.

(ब) सहभाग नकारात्मक दृष्टीकोन

स्थानिक आदिवासी गटांमध्ये काही ठिकाणी गटसदस्यांमध्ये नकारात्मक वर्तन दिसून आले. इतरांच्या उपस्थितीमुळे सदस्यांची भावनिक उत्तेजनाची पातळी वाढली. गटाचा अर्थ नीट न समजल्याने इतरांच्या वर्चस्वयुक्त प्रतिक्रिया चुकीच्या समजल्या. त्यामुळे अशा सदस्यांवर त्यांच्या कृतीवर विपरीत परिणाम झाल्याचे दिसले.

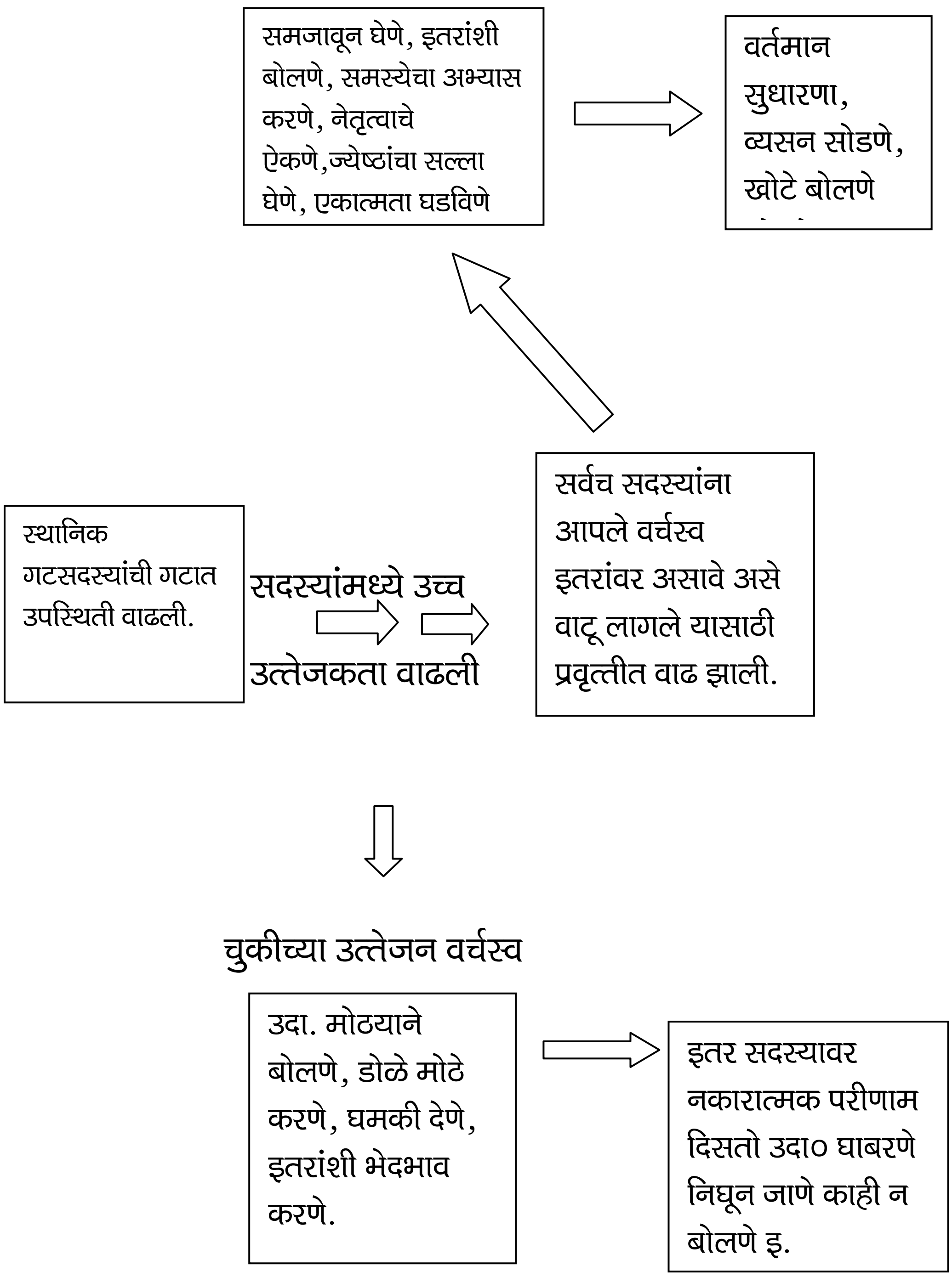

अशा पद्धतीचे इतरांच्या प्रभावाने काही सकारात्मक व काही नकारात्मक परिणाम बघावयास मिळाले. उदा. बैठकीत नुसते बसणे, मध्येच निघून जाणे, मुद्यांना जाणीवपूर्वक विरोध करणे, बैठकीत मान्य झालेले विषयानंतर अमान्य करणे याप्रकारे त्यांच्यावर नकारात्मक परिणाम निदर्शनास आला.

४. **विकासात्मक दृष्टिकोन :** संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या स्थापनेमुळे स्थानिक आदिवासींमध्ये विकासात्मक दृष्टिकोनाची निर्मिती झाली. यामध्येसुध्दा अभ्यासकास सकारात्मकता व नकारात्मकता असे निदर्शनास आले.

(अ) विकासाचा सकारात्मक दृष्टिकोन : काही स्थानिक आदिवासींनी समग्राचा विचार केला. भोवतालचे पर्यावरण, जंगल, नैसर्गिक साधन संपत्तीचे संरक्षण, संवर्धन व व्यवस्थापन - पर्यावरणाच्या विकासामध्येच आपला विस्तार विकास आहे. असे त्यांच्या लक्षात आले. तसेच संपूर्ण गावाची परिस्थिती, आर्थिक, सामाजिक, राहणीमानविषयक सुधारणेचा दृष्टिकोन विकसित झाल्याचे दिसले.

(ब) विकासाचा नकारात्मक दृष्टिकोन : काही स्थानिक आदिवासींमध्ये असाही दृष्टिकोन विकास झाला की, स्वत:चा व स्व:ताच्या कुंटुंबाच्या आर्थिक गरजा कशा पूर्ण होतील याचा विचार करण्यात आला. त्यांच्या वैचारिक दृष्टिकोनामध्ये स्वत:पुरता विकास मर्यादित होता. समग्राच्या विकासाला वेगळे वळण देण्यात आले होते, असा नकारात्मक विकासाचा दृष्टिकोन निदर्शनास आला.

४.१० सामाजिक गटकार्याच्या तंत्राचा वापर

संशोधकाने गटकार्याचा वापर संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीमध्ये करताना काही तंत्राचा वापर केला. त्यातील महत्त्वपूर्ण तंत्र म्हणजे समाजमितीस या तंत्राचा वापर संशोधकाने दोन वेळेस केला.

(अ) गटबांधणीच्या टप्प्यांमध्ये

(ब) गटकार्य समाप्तीच्या टप्प्यांमध्ये

गटबांधणीच्या टप्प्यांमध्ये समाजमिती तंत्राचा वापर करण्याचा उद्देश म्हणजे गट निर्मितीच्या टप्प्यात गटसदस्यांमधील सामाजिक अंतर (जवळ-लांब) कसे आहे याचा अभ्यास करणे, याच टप्प्यात गटसदस्यांमधील आंतरक्रियांचा अभ्यास करणे, गटसदस्यांमधील प्रतिक्रियांचा अभ्यास करणे, गटसदस्यांमधील नेतृत्वाचे गुण असणारे सदस्य शोधणे इ. उद्देश डोळयांपुढे ठेवून अभ्यासकाने गटबांधणीच्या टप्प्यांमध्ये प्रत्येक गटात समाजमितीस (Sociogram) तंत्राचा वापर केला.

एकूण २२ गटांमध्ये या तंत्राचा वापर केला. त्यातील एक गाव खोरीपाडा येथील संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या गटबांधणीमधील स्थितीचा अभ्यास खालील प्रमाणे -

खोरीपाडा गाव, ता.हरसूल

वरील प्रकारच्या समाजमितीमध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यकारी मंडळाच्या गटाचा सामाजिक संबंधाचा अभ्यास केला असून त्याचे स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे सामाजिक गटकार्याच्या तंत्राचा वापर.

खोरीपाडा गाव-समिती सदस्यांची समाजमित [Sociogram] 'अ' प्रतिकृती

समाजमितीय रेखाकृती (Sociogram)

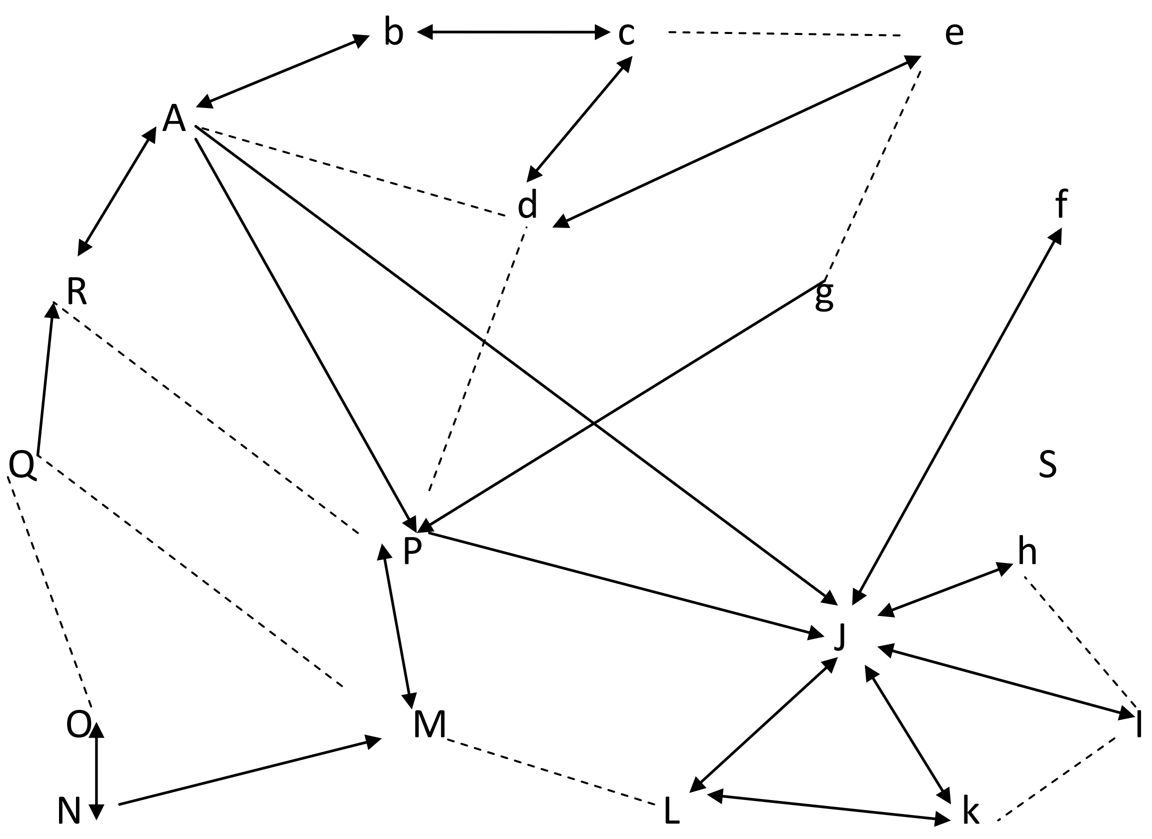

सूची

←——→	दुतर्फी संबंध चांगले संबंध (प्रथम पसंती)	I
——→	एकतर्फी संबंध (व्दितीय पसंती)	*
....	तुटक संबध (तृतीय पसंती)	+

वरील प्रकारच्या समाजमितीमध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यकारी मंडळाच्या गटाच्या सामाजिक संबंधाचा अभ्यास केला असून त्याचे स्पष्टीकरण खालीलप्रमाण -

– 'J'ह्या सदस्यांचे संबंध गटातील इतर सदस्यांसोबत चांगले असून तो जास्त प्रसिध्द् आहे.

– J.k.L या सदस्यांमध्ये घनिष्ट मैत्री दिसते.

– M.P.A. या सदस्यांमध्ये मैत्रीची साखळी दिसते.

– S ह्या सदस्यांसोबत कोणी संबध ठेवू इच्छित नाही.

अ. समाजमितीय मॅट्रिक्स

	निवडणारे सदस्य् (Choosers)																			संबंधस्तर			
निवडले जाणारे सदस्य् (Chosen)		A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	+	*	I	एकूण
	A		I		+						*						*		I		1	2	2	5
	B	I		I																			2	2
	C		I		+	+															2		1	3
	D	+		+		I											+				3		1	4
	E			+	l			+													2		1	3
	F										I												1	1
	G					+											*				1	1		2
	H									+	I										1		1	2
	I								+		I	+									2		1	3
	J						I		I	I		I	I										5	5
	K									+	I		I								1		2	3
	L										I	I		+							1		2	3
	M												+				I				1		1	2
	N													*		I						1	1	2
	O														I			+			1		1	2
	P				+						*			I							1	1	1	3
	Q													+		+			*		2	1		3
	R	I															+				1		1	2
	S																							

वरील विश्लेषणात्मक पध्द्तीवरून असे लक्षात येते की, 'J' हे व्यक्तिमत्व जास्त प्रसिध्द्, असून १९ गटसदस्यांपैकी ६ गटसदस्यांना 'J' बरोबर कामे करावयास

आवडेल. त्या खालोखाल 'A, P' याचा क्रमांक लागतो. त्यानंतर B, K, M, Q, याचा क्रमांक लागतो. त्यानंतर S हया सभासदांसोबत कोणत्याही सदस्यांचा फारसा संबंध नाही. बाकीच्यांचा एकमेकांशी कमी संबंध दिसतो.

एकूणच गटाच्या संबंधांचे विश्लेषण व्यवस्थित घेतले असता गटामध्ये फारशा आंतरक्रिया होत नाहीत. संबंध व्यवस्थित नसल्याचे दिसते. विस्कळीत अवस्थेत असलेला गट निदर्शनास आला. ज्यामध्ये गोंधळाची स्थिती असणारा गट, एकत्रित काम करण्यास, निर्णय घेण्यास तयार नसलेला गट, एकमेकांशी योग्य संबंध व वर्तन नसणारा गट असे गटाचे विश्लेषण होते.

ब. गटकार्याच्या मध्यस्थीने गटामध्ये झालेला बदल

अभ्यासकाने ८ ते १० महिन्यांच्या कालावधीत नियमितपणे २२ गटांच्या संपर्कात राहून गटकर्त्याचा सराव प्रायोगिक गटात करत गेला व अंतिमतः ह्या गटकार्यामुळे सदस्यांमध्ये काय बदल झाला याचा अभ्यास समाजमिती तंत्राच्या साहाय्याने करण्यात आला.

गाव - खोरीपाडा, ता. हरसूल, जि.नाशिक - 'ब' प्रतिकृती

समाजमितीय रेखाकृती (Sociogram)

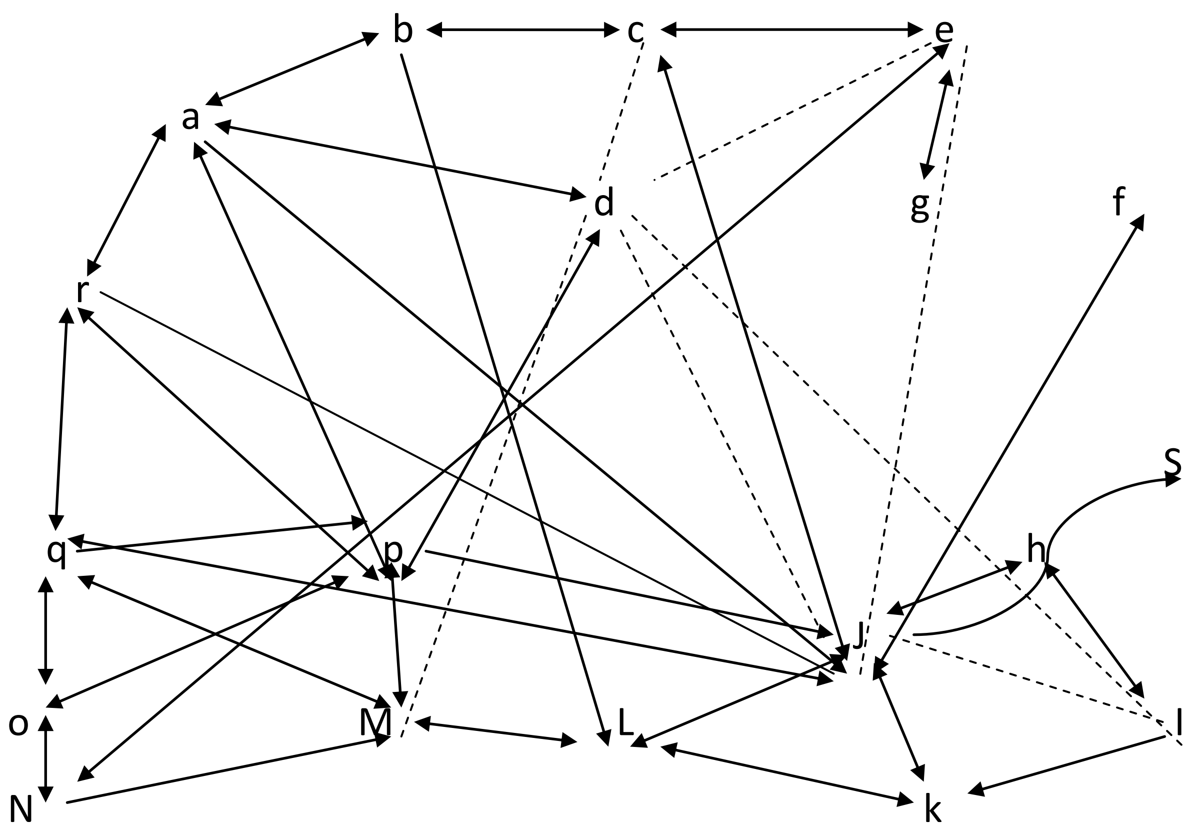

सूची

←→	दुतर्फी संबंध चांगले संबंध (प्रथम पसंती)	I
→	एकतर्फी संबंध (व्दि्तीय पसंती)	*
....	तुटक संबध - (तृतीय पसंती)	+

आकृतीचे स्पष्टीकरण

१ J. या सभासदांचे संबंध - गटातील सर्वांत जास्त म्हणजे ९ सदस्यांशी चांगले आहे.

२ J. च्या खालोखाल 'A' ह्या सभासदांचे संबंध ५ सदस्यांशी चांगल्या प्रकारे आहे.

P चे - ६ सदस्यांशी चांगल्या प्रकारे संबंध आहे.

ब. समाजमितीय मॅट्रिक्स

		निवडणारे सदस्स् (Choosers)																		संबंधस्तर			
		A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	+	*	I	एकूण
निवडले जाणारे सदस्स् (Chosen)	A		I		I						*						I		I			1	4	5
	B	I		I									*									1	2	3
	C		I		I	I					I												4	4
	D	I		I		+				+	+			+			I				4		3	7
	E			I	+			I			+				I						2		3	5
	F										I												1	1
	G					I					+										1		1	2
	H									I	I												2	2
	I								I		+	*									1	1	1	3
	J			I	+	+	I		I	+		I	I					I		*	3	1	6	10
	K										I		I										2	2
	L										I	I		L									3	3
	M				+								I				I	I			1		3	4
	N					L								*		I						1	2	3
	O														I		I	I					3	3
	P	L			I						*			I		I			I			1	5	6
	Q										I			L		I	*		I			1	4	5
	R	I									*						I	I				1	2	3
	S																							

४.११ गुणात्मक अभ्यास

'अ' प्रतिकृती आणि **'ब'** प्रतिकृती यांचा तुलनात्मक अभ्यास

अभ्यासकाने खोरीपाडा या ठिकाणी असणाऱ्या वनव्यवस्थापन समितीच्या गटकार्यात हस्तक्षेप केला. गटकार्याच्या प्रथम टप्प्यामध्ये म्हणजेच गटबांधणीच्या टप्प्यामध्ये गटाचा अभ्यास करून त्यात समाजमिती तंत्राचा वापर केला व नंतर ८ महिन्यानंतर परत ''खोरीपाडा'' याच गटात समाजमिती तंत्राचा वापर केला. गटकार्याचा अशाच गटावर काय परिणाम झाला याचा अभ्यास केला. अभ्यासकाने येथे प्रतिकृती **'अ'** आणि **'ब'** याचा तुलनात्मक केलेला अभ्यास खालीलप्रमाणे -

१. 'J' हा गटसदस्य 'अ' प्रतिकृतीत प्रसिध्द्, व चांगले संबंध असणारा होता. तो त्याचे स्थान टिकवत 'ब' प्रतिकृतीत १३ चांगली संबध निर्माण झाले आहे.

२ण **'अ'** प्रतिकृतीत एकूण संबंध ५० होते, तर **'ब'** प्रतिकृतीत एकूण संबंध ५९ आहेत.

३ण **'अ'** प्रतिकृतीत एकूण ११ तुटक संबध होते. तर **'ब'** प्रतिकृतीत ६ तुटक संबंध होते.

४ण **'अ'** प्रतिकृतीत एकूण दुतर्फा संबंध ३० होते. तर **'ब'** प्रतिकृतीत एकूण दुतर्फा संबंध ५४ झाले.

५. एकूणच **'अ'** प्रतिकृतीपेक्षा 'ब' प्रतिकृतीत सामाजिक संबंधात वाढ झाल्याचे दिसते. तुटकसंबंध ठेवण्याच्या सदस्य संख्येमध्ये घट झाल्याचे दिसते. संबंधामध्येही वाढ झाल्याचे दिसते. गटातील आंतरक्रियाही वाढल्या.

मर्यादा -**'अ'** प्रतिकृती व **'ब'** प्रतिकृतीची तुलना करता जसे अनेक बदल दिसले तसे काही मर्यादासुद्धा जाणवल्या. त्या म्हणजे सर्वच सदस्याचे एकमेकांशी चांगले संबंध निर्माण होऊ शकले नाही. काही सदस्यांना अजूनही आंतरक्रिया करता आल्या नाही.

२ण **‘अ’** प्रतिकृतीत “[k]”हा एकच उपगट स्पष्टपणे दिसून येत होता. **‘ब’** प्रतिकृतीत (1) jkl, (2) JHI, (3) MON, (4) APD, (5) PRA असे ५ उपगट स्पष्टपणे दिसत आहे. हे गटाच्या एकात्मतेस चांगले नाही.

समाजमितीच्या साह्याने संबंधाचे विश्लेषण करणारी सारणी

अ.क्र	सदस्य	‘अ’ प्रतिकृती	कालावधी	ब प्रतिकृती
			८ महिने	
1	CE	तुटक संबंध		चांगले संबंध निर्माण झाला
2	EG	तुटक संबंध		चांगले संबंध निर्माण झाला
3	HI	तुटक संबंध		चांगले संबंध निर्माण झाला
4	IK	तुटक संबंध		चांगले संबंध निर्माण झाला
5	ML	तुटक संबंध		चांगले संबंध निर्माण झाला
6	QM	तुटक संबंध		चांगले संबंध निर्माण झाला
6	RP	तुटक संबंध		चांगले संबंध निर्माण झाला
7	AD	तुटक संबंध		चांगले संबंध निर्माण झाला
8	BL	संबध नव्हता		एकतर्फी निर्माण झाला
9	PA	एकतर्फी संबंध		चांगले संबंध निर्माण झाला
10	S	संबध नव्हता		एकतर्फी निर्माण झाला
11	QO	तुठक संबंध		चांगले संबंध निर्माण झाला
12	NP	संबंध नव्हता		चांगले संबंध निर्माण झाला
13	CJ	संबंध नव्हता		चांगले संबंध निर्माण झाला
14	PQ	संबंध नव्हता		चांगले संबंध निर्माण झाला
15	RJ	संबंध नव्हता		चांगले संबंध निर्माण झाला
16	DP	तुटक संबंध		चांगले संबंध निर्माण झाला
17	MD	संबंध नव्हता		तुटक संबंध निर्माण झाला
		मर्यादा		
18	BP	संबंध नव्हता		संबंध नव्हता
19	DC	चांगले संबंध होते		संबंध तुटक झाले
20	ED	चांगले संबंध होते		संबंध तुटक झाले
21	JI	चांगले संबंध होते		संबंध तुटक झाले
22	AJ	एकतर्फी संबंध		एकतर्फी संबंध

एकूण : १४ सदस्यांमध्ये संबंध तुटक स्वरूपाचे होते. ते गटकार्याचा वापर झाल्याने चांगले संबंध निर्माण झाले. १४ सदस्यांमध्ये संबंध नव्हते ते चांगले स्वरूपात निर्माण झाले. गटकार्याच्या मर्यादांमध्ये BP या दोन सदस्यांचे तुटक संबंध संपूर्णत: नष्ट झाले, तर DE, DC, JI या सदस्यांचे चांगल्या संबंधाचे रूपांतर तुटकमध्ये झाले. AJ एकतर्फी संबंध हे एकतर्फीसंबध राहिले.

'अ' प्रतिकृतीत विस्कळीत स्वरूपाची गटाची रचना दिसते, तर 'ब' प्रतिकृतीत केंद्रित प्रकारची रचना दिसते - म्हणून केंद्रित झालेल्या ह्या गटामध्ये सामूहिक कृती अधिक परिणामकारक होते.

४.१२ सारांश

उपरोक्त प्रकरणात अभ्यासकाने सामाजिक गटकार्य प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रामध्ये कसे वापरले. त्याचे टप्पे, मर्यादा व कृती कशाप्रकारे वापरली याची मांडणी केली आहे. प्रस्तुत संशोधनात गटकार्य वापरण्याचे प्रयोजन काय व त्याचा उद्देश काय याचे विवेचन आहे. तसेच सामाजिक संबंध मोजण्याचे समाजमिती हे तंत्र प्रत्यक्षात कसे वापरले याची प्रतिकृती देण्यात आली आहे. यामुळे अभ्यासकास संशोधन प्रश्नाच्या उपायामध्ये गटकार्य वापराबाबत सूचना करता आल्या.

प्रकरण ५

तथ्याचे विश्लेषण व निर्वचन

५.१ प्रस्तावना

५.२ प्रायोगिक व नियंत्रित गटाच्या संयुक्त सारण्या

५.३ प्रायोगिक गट सारण्या

५.४ नियंत्रित गट सारण्या

५.५ सारांश

५.१ प्रस्तावना

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये मिळवलेल्या तथ्यांवर प्रक्रिया करण्यात आली. त्याचे वर्ग व प्रकारानुसार मांडणी करण्यात आली. सांकेतिकरण करण्यात आले. ते तथ्ये सोपे व आकर्षक, आकलनीय होण्यासाठी त्यांचे रूपांतर सारण्यांमध्ये करण्यात आले आहे. या प्रकरणामध्ये प्रायोगिक व नियत्रीत गट यांच्या संयुक्त सारण्या, तसेच प्रायोगिक व नियेत्रित गट यांच्या स्वतंत्र सारण्या व त्यांचे विश्लेषण दिले आहे.

सारणी क्र.५.१.१

प्रतिसादकाचे लिंग वर्गीकरण दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
लिंग	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
पुरूष	१९४	८९.८१	१९३	८८.५३
स्त्री	२२	१०.१८	२५	११.४६
एकूण	२१६	१००.०	२१८	१००.०

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचीत)

उपरोक्त सारणी क्र.१ मध्ये प्रतिसादकांमधील पुरूष आणि स्त्रिया यांचे वर्गीकरण दर्शविले आहे. प्रायोगिक गटात एकूण २१८ सदस्यांपैकी २५ (११.४६%) स्त्रियांचे प्रमाण आहे. नियंत्रित गटात २२ (१०.१८%) स्त्रियांचे प्रमाण आहे. एकूण ४३४ उत्तरदात्यांमध्ये ४७ महिला असून त्यांचे प्रमाण १०.८२% आहे.

निष्कर्ष : संशोधन क्षेत्रामधील संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्यांमध्ये महिलांचे प्रमाण कमी आहे.

सारणी क्र.५.१.२

प्रतिसादकांच्या जमातीचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	**नियंत्रित गट**		**प्रायोगिक गट**	
जमात	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
कोकणा	१२४	५७.४०	१११	५०.९१
महादेव कोळी	६२	२८.७०	७२	३३.०२
वारली	०६	०२.७७	१२	०५.५०
कातकरी	०३	०१.३८	०४	०१.८३
ठाकूर (म)(क)	१५	०६.९४	१८	०८.२५
भिल्ल	०३	०१.३८	००	००.००
डोंगर कोळी	०१	००.४६	०१	००.४५
एकूण	२१६	१००.०	२१८	१००.०

स्त्रोत- प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : सारणी क्र.२ मध्ये अध्ययन क्षेत्रामध्ये कोकणा ह्या जमातीची लोकसंख्या जास्त असल्याचे लक्षात येते. प्रायोगिक गटात १११ (५०.९१%) तर नियंत्रित गटात १२४ (५७.४०%) लोकांचा समावेश आहे. एकूण ४३४ प्रतिसादकांमध्ये कोकणा जमातीचे प्रतिनिधी २३५ आहेत. त्यानंतर महादेव कोळी या जमातीच्या लोकांमध्ये सहभागाचे प्रमाण जास्त आहे. नियंत्रित गटात ६२ (२८.७०%), तर प्रायोगिकमध्ये ७२ (३३.०२%) आहे. वारली समुदाय नियंत्रित गटात ०६ (०२.७७%), तर प्रायोगिक गटात १२ (०५.५०%) वारली समुदायातसुद्धा प्रायोगिक गटात जाणा-यांचे प्रमाण जास्त आहे.

(४) कातकरी या समुदायात नियंत्रित गटात ०३ (०१.३८%), तर प्रायोगिक गटात ०४ (०१.८३%) असे प्रमाण आहे. कातकरी समुदायातसुद्धा लोकसहभागाचे प्रमाण जास्त आहे.

(५) ठाकूर समुदायातसुद्धा नियंत्रित गटात १५ (०६.९४%), तर प्रायोगिक गटात १८ (०८.२५) असे प्रमाण दिसते. येथे प्रायोगिक गटात संख्या जास्त आहे.

(६) भिल्ल समुदायात नियंत्रित गटात ०३ (०१.३८%) उत्तरदात्याचे प्रमाण आहे, तर प्रायोगिक गटात भिल्ल समाजाचे प्रतिनिधित्व दिसत नाही.

(७) डोंगर कोळी समुदायात दोन्ही गटात- प्रत्येकी ०१ प्रतिनिधी (००.४५%) प्रमाण दिसते.

निष्कर्ष :

१. एकूण संशोधन क्षेत्रात असणा-या समुदायात कोकणा समुदायाचे प्रमाण जास्त आहे.त्यांचे संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य होण्याचे प्रमाण कमी आहे.

२. भिल्ल समुदायाचे प्रतिनिधित्व प्रायोगिक गटात दिसत नाही,

३. डोंगर कोळीचे दोन्ही गटातील प्रमाण (००.४५%) एवढेच आहे.

४. महादेव कोळी समुदायाचे प्रमाण प्रायोगिक गटात नियंत्रित गटापेक्षा जास्त आहे.

५. वारली समुदायात ६ (०२.७७%) नियंत्रितगट, तर १२ (०५.५०%) प्रायोगिक गट असे प्रमाण दिसते. वारली समुदायात साधारणपणे दुपटीने ही वाढ झाल्याची दिसते.

६. कातकरी समुदायात ०३ (०१.३८%) नियंत्रितगट, तर १२ (०१.२५%) असे प्रमाण दिसते.

७. ठाकूर समुदायात नियंत्रित गटात १५ (०६.९४%), तर प्रायोगिक गटात १८ (०८.२५%) उत्तरदात्याचे प्रमाण दिसते.

सारणी क्र.५.१.३

प्रतिसादकांच्या शैक्षणिक पातळीचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
शिक्षण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
इ. १ ली ते ७ वी	८९	४१.२०	३६	१६.५१
८ वी ते १० वी	४१	१८.९८	१०६	४८.६२
११ वी ते १२	२६	१२.०३	३७	१६.९७
पदवी	१५	०६.९४	२१	०९.६३
पदविका	००	००	०१	००.४५
पदव्युत्तर पदवी	०७	०३.२४	०६	०२.७५
निरक्षर	३८	१७.५९	११	०५.०४
एकूण	२१६	१००.०	२१८	१००.०

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीमध्ये शिक्षणाच्या पातळीचे वर्गीकरण करण्यात आले असून इ. १ली ते ७ वी पर्यंत शिक्षणाचे प्रमाण नियंत्रित गटात ८९ (४२.२०%), प्रयोगिक गट ३६(१६.५१%) आहे इ. ८ वी ते १० वी पर्यंत शिक्षण नियंत्रित गटात ४१ (१८.९८%) तर प्रायोगिक गटात १०६ (४८.६२%) असे प्रमाण आहे. ११ वी १२ वी पर्यंतचे शिक्षण नियंत्रित गटात २६ (१२.०३%) प्रायोगिक गटात ३७ (१६.९७%) आहेत. पदवीपर्यंतचे शिक्षण नियंत्रित गटात १५ (०६.९४%) प्रायोगिक गटात २१ (०९.६३%), पदविका प्रायोगिक गटात ०१ (००.४५%) पदव्युत्तर पदवी नियंत्रित गटात ०७ (०३.२४%), प्रायोगिक गटात ०६(०२.७५%) असे प्रमाण आहे. निरक्षरांचे प्रमाण नियंत्रित गटात ३८ (१७.५९%), प्रायोगिक गटात ११ (०५.०४%) आहेत.

निष्कर्ष : प्रायोगिक गटात नियंत्रित गटाच्या तुलनेत निरक्षरांची संख्या कमी आहे.

१. ७ वी पर्यंत शिक्षण असणा-यांचे प्रमाण नियंत्रित गटात प्रायोगिक गटाच्या तुलनेत जास्त आहे.

२. ८ वी ते १०वी पर्यंतचे शिक्षण घेणा-यांचे प्रमाण तुलनेने प्रायोगिक गटात जास्त आहे.

३. पदविका व पदवी यामध्ये सर्व साधारण दोन्ही गटांची स्थिती सारखीच आहे.

सारणी क्र.५.१.४ प्रतिसादकांच्या व्यवसायाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
व्यवसाय	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
शेती	१५९	७३.६१	१५१	६९.२६
शेतमजुरी	३४	१५.७४	२४	११.००
मजुरी	१०	०४.६२	०६	०२.७५
व्यवसाय	००	००	०१	००.४५
घरकाम	००	००	०२	००.९१
सुतार	०१	००.४६	०४	०१.८३
ड्रायव्हर	०१	००.४६	०६	०२.७५
दुकानदार	०१	००.४६	०७	०३.२१
शिक्षण	०२	००.९२	०३	०१.३७
बेरोजगार	०८	०३.७०	१४	०६.४२
एकूण	२१६	१००.०	२१८	१००.०

स्रोत- प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : नियंत्रित गटात शेती व्यवसाय करणा-यांचे प्रमाण १५९ (७३.६१%) आहे. तर प्रायोगिक गटात १५१ (६९.२६%) असे आहे. शेतमजुरी करणा-यांची संख्या नियंत्रित गटात ३४ (१५.७४%) असून नियंत्रित गटात २४ (११.००%) आहे. नियंत्रित गटात व्यवसाय करणा-यांचे प्रतिनिधी नाही. तर प्रायोगिक गटात फक्त १ (००.४५%) उत्तरदाते व्यवसाय करतात. घरकाम करणा-यांचे प्रमाण प्रायोगिक गटात २ (००.९१%) आहे.

निष्कर्ष : अध्ययन क्षेत्रात शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे. काही प्रमाणात शेतमजुरी केली जाते.प्रायोगिक गटामध्ये काही प्रमाणात सुतार, ड्रायव्हर, दुकानदार ह्या क्षेत्रात सहभाग दिसतो.

सारणी क्र.५.१.५

स्थानिकांच्या वन उत्पादन घेणा-या ऋतूंचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
ऋतू प्रकार	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
पावसाळा	७४	३४.२५	५६	२५.६८
हिवाळा	१९	०८.७९	३०	१३.७६
उन्हाळा	७८	३६.११	८५	३८.९९
वर्षभर	३८	१७.५९	२८	१२.८४
करत नाही	७	०३.२४	१९	०८.७१
एकूण	२१६	१००.०	२१८	१००.०

स्रोत-प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : प्रस्तुत सारणीमध्ये वनातून वनउत्पादन घेण्यासाठी कोणत्या ऋतूचा वापर सर्वाधिक करतात, यांचे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. दोन्ही गटांची बेरीज करता पावसाळा ७४ + ५६= १३० (२९.९५%), हिवाळा १९ + ३० =४९ (११.२९%), उन्हाळा ७८ + ८५ = १६३ (३७.५५%), तर वर्षभर करणारे ३८ + २८= ६६ (१५. २०%) असे प्रमाण दिसते. दोन्ही गट मिळून उन्हाळयांमध्ये सर्वांत जास्त वनउत्पादन घेणा-यांचे प्रमाण जास्त आहे. याचा अर्थ वनामध्ये उन्हाळयांत वनउत्पादन जास्त असू शकते अथवा पावसाळयांत किंवा थंडीच्या ऋतूमध्ये स्थानिकांना वनामध्ये जायला आवडते.

निष्कर्ष : उन्हाळयांत वनउत्पादन घेणा-यांचे प्रमाण जास्त असल्याचे निदर्शनास येते. जंगल व डोंगर भाग असल्याने पावसाचे प्रमाण अधिक असते व त्याकाळात भातशेतीची कामे सुरू असल्याने उन्हाळयांत वनउत्पादन घेणा-यांचे प्रमाण जास्त असल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र.५.१.६

वनउत्पादन गोळा करण्यासाठी कुटुंबातून जाणा-या सदस्य प्रकाराचे वर्गीकरण

दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
सदस्य प्रकार	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
मुले	०६	०२.७७	१४	०६.४२
महिला	३५	१६.२०	५५	२५.२२
पुरूष	५२	२४.०७	४०	१८.३४
सर्व	१०३	४७.६८	८५	३८.९९
जात नाही	२०	०९.२५	१७	०७.८०
एकूण	२१६	१००.०	२१८	१००.०

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : नियंत्रित तसेच प्रायोगिक, दोन्ही गटांमध्ये मुलांचे प्रमाण वनातील उत्पादन गोळा करण्यासाठी जाण्याचे प्रमाण ६ + १४ = २०(०२.७७%) एवढे आहे, तर महिलांचे प्रमाण अनुक्रमे ३५ + ५५ = ९०(१६.२० + २५.२२= ४१.४२%) आहे. तर पुरूषांची संख्या दोन्ही गट मिळून ५२ + ४० = ९२ (२४.०७ +१८.३४ = ४२.४१%) एवढी आहे. तर घरातील सर्वच सदस्य वनउत्पादन घेण्यासाठी जातात. अशी प्रतिक्रिया देणा-यांची संख्या अनुक्रमे १०३ + ८५=१८८ म्हणजे (४७.६८ + ३८.९९= ८६.८७%) एवढी आहे. या व्यतिरिक्त दोन्ही गटात वनउत्पादन गोळा करण्यासाठी जात नाही संख्या (२० +१७ = ३७ अर्थात १७.०५%) एवढ्या स्थानिकांना वनउत्पादनाशी संबंध येत नाही. स्थानिकांमध्ये काही मजुरी, ड्रायव्हर, दुकानदार अशाप्रकारचे व्यवसाय करत असल्याने त्यांचा वनांशी संबंध येत नाही.

निष्कर्ष : प्रस्तुत सारणीमध्ये नियंत्रित व प्रायोगिक गटामध्ये महिला व पुरूषांची वनामध्ये वनउत्पादन घेण्यासाठी जाण्याचे प्रमाण सर्वसाधारणपणे सारखेच दिसते. दोन्ही गट मिळून एकूण महिला ४१.४२% पुरुष ४२.४१% एवढी आहे. म्हणजेच पुरूषांइतकेच महिलांचा सहभाग वनांशी येतो. तर मुलांचा संबंधसुद्धा वनउत्पादनाशी येतो. त्याचे प्रमाण ०९.१९% एवढे आहे.

सारणी क्र.५.१.७

स्थानिक आदिवासींनी मद्य बनविण्यासाठी वापरलेल्या पदार्थाची दर्शक सारणी.

पर्याय	मोहाची फुले		विविध फळापासून		खजूर/ताड च्या झाडापासून		धान्यापासून		मद्य बनवित नाही	
ग.प्र. / प.क्र.	नि.गट	प्रा. गट	नि. गट	प्रा. गट	नि. गट	प्रा. गट	नि. गट	प्रा. गट	नि. गट	प्रा. गट
१	१३६ (३६.००)	९१ (४१.०७)	०	०	१ (००. ०५)	०	१ (००. ०५)	२ (००. ०९)	७४ ३०.४३)	१०९ (५०.००)
२	०	(०.५)	१३ (६.०)	२ (०.९)	३ (१.४)	(३. २)	२ (०.९)	२ (०.९)	०	५ (२.३)
३	०	०	७४ (१.९)	(१.४)	२ (०.९)	(०. ९)	(०.५)	०	०	(०.५)
४	१ (०.५)	०	०	०	१ (०.५)	०	०	०	०	०
५	०	१ (०.५)	०	०	०	०	०	०	०	०
६	७४	३	७३	८३	७४	८३	७३	८३	०	८३
एकूण	२१६	२१८	०	०	०	०	०	०	०	०

(नि.गट.-नियंत्रित गट,प्रा.गट-प्रायोगिक गट,प.क्र.-पसंतीक्रम, ग.प्र—गट प्रकार) (कंसातील अंक शेकडा प्रमाण दर्शवितात) स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार असे लक्षात येते की, स्थानिक आदिवासींच्या मद्य बनविण्यासाठी मुख्यत्वेकरून मोहाच्या फुलांचा वापर करतात. प.नाशिक विभागामध्ये मोठ्या प्रमाणात मोहाची फुले असून मार्च ते मे महिन्यादरम्यान वनामध्ये ही फुले येतात. स्थानिक आदिवासी ही फुले गोळा करतात. काही स्थानिक आदिवासी फुले विकतात. तर काही स्थानिक आदिवासी या फुलांपासून मद्य बनवितात. दोन्ही प्रक्रिया स्थानिक आदिवासींना नेहमीच्या झाल्या असून विविध फळांपासून, खजूर/ताडाच्या झाडापासून, धान्यापासून स्थानिक आदिवासी फार कमी प्रमाणात मद्य बनवितात. तसेच मद्य न बनविणा-यांचे प्रमाण उल्लेखनीय आहे.

निष्कर्ष : मोहाच्या फुलांपासून मद्य तयार करण्याची प्रक्रीया स्थानिक आदिवासींना चांगल्या प्रकारे अवगत आहे. त्या काळात स्थानिक आदिवासींना ब-यापैकी वेळ असल्याने व आर्थिक,भौगोलिक स्थितीमुळे शक्य असल्याने स्थानिक आदिवासी मद्य बनविण्यासाठी मोहाची फुलांचा वापर मोठ्या प्रमाणात करतात.

सारणी क्र.५.१.८

वनांतून एका दिवसात गोळा होणा-या मोह फुलांच्या प्रमाणाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
पाट्या प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१ ते २	८४	३८.८८	९३	४२.६६
१ ते ३	६७	३१.०१	५२	२३.८५
३ ते ४	३२	१४.८१	२९	१३.३०
५ पेक्षा जास्त	१३	०६.०१	२१	०९.६३
फुले गोळा करत नाहीत	१३	०६.०१	२३	१०.५५
एकूण	२१६	१००.०	२१८	१००.०

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : मोहाची फुले स्थानिक आदिवासींचे एक महत्त्वपूर्ण वनउत्पादन आहे. वर्षाच्या मार्च, एप्रिल, मे, जूनपर्यंत मोहाची फुले स्थानिक आदिवासी गोळा करतात. त्यांच्याकडे असणा-या पाटयांमध्ये मोहाची फुले गोळा करतात. दोन्ही गटाची तुलना करता नियंत्रित गटात म्हणजे बिगर सदस्य उत्तरदाते एकूण फुले गोळा करणा-यांची संख्या ८४ + ६७ + ३२ + १३ = १९६ तर प्रायोगिक गटात ९३ + ५२+ २९+ २१= १९५ एवढी आहे. प्रायोगीक गटात मोहाची फुले गोळा करणा-यांचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. नियंत्रित गटात ९०.७१% तर प्रायोगिक गटात ८९.४४ % एवढे आहे. तर दोन्ही गटांमध्ये मोहाची फुले गोळा करत नाही. नियत्रित गट १३ (०६.०१%) फुले गोळा करत नाही. तर प्रायोगिक गटात २१(०९.०६%) वनामधून मोहाची फुले गोळा करण्यासंबंधी काम करत नाहीत.

निष्कर्ष : प्रस्तुत सारणी असे निर्देशित करते की, मोहाची फुले जमा करताना १ ते ३ पाट्या गोळा करणा-यांचे प्रमाण दोन्ही गटांमध्ये भरपूर आहे. नियंत्रित गटात (३८.८८ + ३१. ०१= ६९.८९%) तर प्रायोगिक गटात, (४२.६६ + २३.८५ = ६६.५१%) आहे. त्यासाठी वनात मोठ्या प्रमाणात फिरून शोधकार्य घ्यावे लागते किंवा त्याची किंमत कमी मिळत असल्याने फुले गोळा प्रमाण १६.५६% आहेत. त्या संदर्भात उदासीनता दिसते. प्रस्तुत सारणीतून वनउत्पादन व स्थानिकांच्या आर्थिक जीवनाचा सबंध निदर्शनास येतो.

सारणी क्र.५.१.९

मोहाच्या फुलापासून मद्य तयार करण्यासाठी येणा-या खर्चाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
खर्च प्रमाण	**प्रतिसादक**	**शेकडा प्रमाण**	**प्रतिसादक**	**शेकडा प्रमाण**
१० ते २० रू.	४१	१८.९८	६८	३१.१९
२१ ते ४० रू.	५२	२४.०७	५५	२५.२२
४१ ते ५० रू.	३३	१५.२७	२७	१२.३८
५१ पेक्षा जास्त	२५	११.५७	२०	०९.१७
खर्च येत नाही	२२	१०.१८	१६	०७.३३
मद्य तयार करत नाही	४५	२०.८३	३२	१४.६७
एकूण	२१६	१००.००	२१८	१००.००

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : वरील सारणीवरून असे लक्षात येते की, प्रस्तुत सारणीमध्ये नियंत्रित गटास मद्य तयार करण्यास १० ते २० रू. खर्च येतो. अशा प्रतिसादकांचे प्रमाण १८.९८% आहे, २१ ते ४० रू. खर्च येणा-या प्रतिसादकाचे प्रमाण १९.०४% आहे. तर ४१ ते ५० रूपयांपर्यंत खर्च होणा-या प्रतिसादकांचे प्रमाण ३३ (१५.२७%) आहे. ५१ रू. पेक्षा जास्त खर्च होणारे २५(११.५७%)आहे. एकूण खर्चाचा विचार करता ५०.०३% लोकांना कोणत्यातरी स्वरूपाचा खर्च येतो. येथे मोहाच्या फुलापासून मद्य तयार करताना ५० रूपयांपर्यंत खर्च होणा-यांचे प्रमाण ५०.०३% आहे. नियंत्रित गटात मोहाची फुले गोळा करणे व त्यापासून मद्य बनवून विकणे या प्रकारापासून दूर असलेले नियंत्रित गटात येणा-या खर्चामध्ये ४५ (२०.८३%) अलिप्त आहेत. याचा अर्थ (१००-२०.८३) = (७९.१७%) नियंत्रित गटातील स्थानिक आदिवासी मद्य बनवितात.

प्रायोगिक गटात म्हणजे सयुंक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्याच्या गटामध्ये मोहाच्या फुलापासून मद्य तयार करण्यासाठी येणारा खर्चाची सारणी असून यामध्ये १० ते २० रु. खर्च येणा-यांचे प्रमाण २८ (१२.०८%) आहे. तेच नियंत्रित गटात २९ (१३. ०४%) आहे.

एकूण पैकी या प्रक्रियांच्या बाहेर असलेले व माहिती नसलेल्यांचे प्रमाण लक्षणीय दिसते. खर्चाच्या प्रश्नावर उत्तर देतांना १४.६७% आदिवासी या प्रक्रियेपासून लांब असल्याचे दिसते .

निष्कर्ष : प्रायोगिक व नियंत्रित गटात मोहाच्या फुलांचा व स्थानिकांच्या आर्थिक क्रियेच्या संदर्भात महत्त्व असल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र.५.१.१०

मोहाचे मद्य वापराच्या प्रकाराचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील / गट प्रकार	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
मद्य वापर प्रकार	**प्रतिसादक**	**शेकडा प्रमाण**	**प्रतिसादक**	**शेकडा प्रमाण**
घरच्या सभासदांसाठी	७४	३४.२५	८५	३८.९९
गवातील किरकोळ विक्रीसाठी	२६	१२.०३	२५	११.४६
शेजारच्या गावात विकणे	३७	१७.१२	३१	१४.२२
बाजारपेठेत विकायासाठी	३७	१७.१२	४५	२०.६४
मद्य तयार करत नाही	४२	१९.४४	३२	१४.६७

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : प्रस्तुत सारणीनंतर मोहाच्या फुलापासून मद्य तयार केल्यानंतर त्याचा वापर कसा करतात याचे वर्गीकरण नियंत्रित व प्रायोगिक गटात करण्यात आले आहे. दोन्ही गटात तुलना केली असता मोहाचे मद्य स्थानिक आदिवासी घरच्या सभासदांसाठी वापरले जाण्याचे प्रमाण दोन्ही गट मिळून ७४ + ८५ = १५९= ३६.६३% वापरतात. तर गावात व शेजारच्या गावात नियंत्रित गट ३७+२६ = ६३, बाजारपेठेत विक्री करणा-यांचे प्रमाण १७.१२% स्थानिक मद्याची विक्री करतात. प्रायोगिक गटात २५+३१= ५६ (२५.६८%) गावात व शेजारच्या गावात जाऊन विक्री करणा-यांची संख्या आहे. नियंत्रित गटात ३७ तर प्रायोगिक गटात ४५ असे एकूण ८२ उत्तरदाते (१७.०५%) बाजारपेठेचा वापर करतात.

निष्कर्ष : व्यावसायिक दृष्टिकोनातून मद्य विक्रिचे प्रमाण अत्यल्प स्वरूपात दिसते. गावात स्वत:च्या किंवा शेजारी व घरामध्ये मद्याचा वापर होण्यावर स्थानिक आदिवासींचा भर दिसतो.

सारणी क्र.५.१.११

१ किलो मोहाची फुले विकल्यानंतर मिळणा-या नफ्याचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

गटप्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
नफा प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
५ ते १० रू.	१०	०४.६२	११	०५.०४
११ ते २० रू.	४३	१९.९०	३६	१६.५१
२१ ते ३० रू.	२६	१२.०३	४५	२०.६४
३१ ते ४० रू.	१०	०४.६२	१३	०५.९६
४१ ते ५० रू.	१४	०६.४८	०९	०४.१२
५१ पेक्षा जास्त	०६	०२.७७	०५	०२.२९
विकत नाही	१०३	४७.६८	९०	४१.२८
एकूण	२१६	१००.०	२१८	१००.०

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : प्रस्तुत सारणीमध्ये नियंत्रित गटात मोहाची फुले विकणा-यांची संख्या २१६ पैकी ११३ आहे. म्हणजेच न विकणा-यांचे १०३ आहे तर प्रायोगिक गटात मोहाची फुले बाजारात विकणा-यांचे प्रमाण १२८ व न विकणा-यांचे प्रमाण ९० आहे व प्रायोगिक गटात नफ्यास मिळण्याच्या प्रमाणाचे विश्लेषण केल्यास असे दिसते की, ११ ते ३० रू. फायदा किलोमागे मिळण्याचे प्रमाण सर्वांत जास्त नियंत्रित गटात एकूण फुले विकणा-यांपैकी ११ ते ३० रू. मिळणारे ६६.९९% स्थानिक आहेत. तर प्रायोगिक गटात ७४ स्थानिक असून ११ ते ३० फायदा मिळणारे ८७.७८% ११ ते ३० रू. फुले विकून मिळतात तर ५० रू. पेक्षा जास्त उत्पन्न मिळणा-यांचे प्रमाण मात्र अत्यल्प आहे.

निष्कर्ष : स्थानिक आदिवासींनी मार्च, एप्रिल, मे महिन्यात मोहाची फुले गोळा करून विकल्यास कमीतकमी ११ व जास्त ३० रू. पर्यंतचे उत्पन्न त्यांना निश्चित मिळू शकते. मोहाची फुले न विकणा-यांचे प्रमाण दोन्ही गटांमध्ये लक्षणीय आहे.

सारणी क्र.५.१.१२

मोहापासून तयार कलेले मद्य विकल्यानंतर मिळणा-या रूपयांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
रूपयाचे प्रमाण	**प्रतिसादक**	**शेकडा प्रमाण**	**प्रतिसादक**	**शेकडा प्रमाण**
१० ते २० रू.	२९	१३.४२	२१	०९.६३
२१ ते ४० रू.	३७	१७.१२	३५	१६.०५
४१ ते ५० रू.	१७	०७.८७	२४	११.००
५१ पेक्षा जास्त	१८	०८.३३	२०	०९.१७
विकत नाही	११५	५३.२४	११२	५१.३७
एकूण	**२१६**	**१००.००**	**२१८**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन(मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : प्रस्तुत सारणीमध्ये नियंत्रित गट व प्रायोगिक गटातील स्थानिकांनी मोहाच्या मद्य विक्रीनंतर १ लि. मागे मिळणा-या रूपयाचे वर्गीकरण देण्यात आले आहे. मद्य विकत नसणा-यांचे प्रमाण नियंत्रित गट व प्रायोगिक गटात अनुक्रमे ५३.२४%, ५१.३७% आहे. प्रस्तुत सारणीमध्ये ५० रू. पेक्षा जास्त फायदा असणारे व नसणारे असे गट केल्यानंतर नियंत्रित गटात ५० रू. पेक्षा जास्त फायदा असणारे फक्त ०८.३३% आहे. तर प्रायोगिक गटात ०९.१७% आहे व ५० रू. पेक्षाकमी असणारे अनुक्रमे नियंत्रित गट व प्रायोगिक गटातील ३८.३२% , ३६.६८% आहे.

निष्कर्ष : व्यवसायिक दृष्टिकोनातून मद्य विक्रीचे प्रमाण अत्यल्प स्वरूपात दिसते.मद्य तयार करण्यासाठी मोहाची फुले गोळा करणे, त्यावर मेहनत घेणे व ते विकणे मात्र त्याचा फायदा अत्यल्प असल्याचे दिसते.

सारणी क्र. ५.१.१३

वनात होणा-या वृक्षतोडीच्या कारणाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
वृक्षतोडीची कारणे	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
जाळण्यासाठी लाकूड	१९१	८८.४२	१८९	८६.६९
विक्रीसाठी लाकूड	०१	००.४६	०२	००.९१
वस्तू बनवण्यासाठी	०९	०४.१६	१८	०८.२५
घर बनवण्यासाठी	१५	०६.९४	०९	०४.१२
एकूण	२१६	१००.००	२१८	१००.००

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन(मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : नियंत्रित व प्रायोगिक गटात लाकडांचा वापरासंबंधी उपरोक्त सारणी आहे. या दोन्ही गटांमध्ये एकूण ४३४ पैकी १९१ + १८९= ३८० स्थानिक आदिवासींनी लाकडाचा वापर जाळण्यासाठी केला जातो असे स्पष्ट केले आहे. म्हणजे ८७.५५% स्थानिक आदिवासी लाकडाचा वापर जाळण म्हणून करतात. दुस-या क्रमांकासी प्राधान्य स्थानिक आदिवासी घरच्या कामासाठी करतात अशी दिली आहे. नियंत्रित गटात १५ तर प्रायोगिक गटात ९ अशा एकूण २४ (११.००%) उत्तरदात्यांनी घरासाठी लाकडाचा वापर होतो असा प्रतिसाद दिला. तर वस्तू बनविणे व विक्री करतो, या प्रकारच्या प्रतिक्रीया ३० (०६.९१%) उत्तरदात्यांनी दिल्या .

निष्कर्ष : स्थानिक आदिवासींनी वनउत्पादनामधील लाकूड म्हणजे काट्यापासून ते वाळलेल्या झाडांच्या फांद्या यांचा उपयोग सर्वात महत्त्वपूर्ण म्हणजे जाळण्यासाठी मुख्यत्वेकरून चुलीसाठी, स्वयंपाक करणे, आंघोळीचे पाणी तापवणेसाठी केला जातो. तर दुसरा महत्त्वाचा उपयोग म्हणजे घरकामासाठी लाकडाचा उपयोग केला जातो.

सारणी क्र.५.१.१४

लाकडापासून (टोपल्या, लाकडी वस्तू) बनविण्यास येणा-या खर्चाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
खर्च प्रमाण	**प्रतिसादक**	**शेकडा प्रमाण**	**प्रतिसादक**	**शेकडा प्रमाण**
१ ते २० रू.	४६	२१.२९	३६	१६.५१
२१ ते ३० रू.	०३	०१.३८	०४	०१.८३
३१ ते ४० रू.	०२	००.९२	०२	००.९१
४१ ते ५० रू.	०२	००.९२	०२	००.९१
५१ पेक्षा जास्त	०२	००.९२	०५	०२.२९
खर्च येत नाही	०२	००.९२	०३	०१.३७
फक्त मेहनत लागते	०२	००.९२	०४	०१.८३
लाकडापासून वस्तू बनवत नाही	१५३	७०.८३	१५५	७१.१०
एकूण	**२१६**	**१००.००**	**२१८**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन(मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार असे निदर्शनास येते की, दोन्ही गटात सरासरी ७०.००% पर्यंत स्थानिक लाकडापासून अशा वस्तू बनवत नाही. तर सरासरी १८.००% रूपयांपपर्यंत उत्तरदात्यांनी २० रू. खर्च येतो. अशी प्रतिक्रिया दिली आहे. तर उर्वरित स्थानिकांनी किरकोळ खर्च येतो व काहींनी फक्त मेहनत लागते अशी प्रतिक्रिया दिली आहे.

निष्कर्ष : जंगलातून मिळालेल्या लाकडापासून टोपल्या, लाकडी वस्तू इ. बनवणा-यांचे प्रमाण कमी आहे. काही प्रमाणात, गरजेप्रमाणे घरगुती वापरच्या वस्तू बनवल्या जातात. ब-याच मोठ्या प्रमाणात लाकडाचा उपयोग जळणासाठी होतो.

सारणी क्र.५.१.१५

लाकडापासून तयार केलेल्या वस्तूच्या वितरण व्यवस्थेचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
वस्तू वितरण प्रकार	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
घरगुती वापरासाठी	१९७	९१.२०	१९४	८८.९९
बाहेरगावी विकणे	११	०५.०९	१६	०७.३३
व्यापा-यांस विकणे	०७	०३.२४	०१	००.४५
वन व्यवस्थापन समितीस देतो	०१	००.४६	०७	०३.२१
एकूण	**२१६**	**१००.०**	**२१८**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन(मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार नियंत्रित व प्रायोगिक गटाची बेरीज करता लाकडाचा सर्वात जास्त वापर जाळणासाठी व इतर घरगुती वापरासाठी केला जातो असे दिसते. एकूण ३९१ (९०.०९%) स्थानिक लाकडाचा वापर घरगुती कारणासाठी करतात तसेच गावात किंवा व्यापा-यांस विकणा-यांचे प्रमाण दोन्ही गट मिळून ३५ (०८.०६%) उत्तरदाते लाकूड विकण्यासाठी उपयोग करतात. तर काही थोड्या प्रमाणात स्थानिक आदिवासी लाकडे वनव्यवस्थापन समितीस देतात.

निष्कर्ष : एकूण स्थानिकांपैकी मोठ्या प्रमाणावर लोक लाकडाचा वापर जाळणासाठी, धान्य साठविण्याकरिता कणगी, टोपल्या, चटया, शेतीपुरक वस्तु अशा घरघुती वापरासाठी करतात.

सारणी क्र.५.१.१६

आठवड्याला लागणा-या लाकूड, फाटयाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
लाकडाचे प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
एक मोळी	७८	३६.११	९१	४१.७४
दोन मोळी	१११	५१.३८	९८	४४.९५
तीन मोळी	१५	०६.९४	२३	१०.५५
चार मोळी	०४	०१.८५	०५	०२.२९
चारपेक्षा जास्त	०८	०३.७०	०१	००.४५
एकूण	**२१६**	**१००.००**	**२१८**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन(मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार प्रायोगिक व नियंत्रित दोन्ही गटांची बेरीज करता लाकूडफाटा वापरण्याचे प्रमाण दोन मोळीचे जास्त आहे. या प्रमाणात एकूण लाकूड वापरणा-यांचे प्रमाण १११+ ९८ = २०९ (४८.१५%) आहे.

निष्कर्ष : संशोधन क्षेत्रातील बहुसंख्य लोक घरगुती वापरासाठी जंगलातील लाकडाचा वापर करतात. प्रायोगिक गट किंवा नियंत्रित गट स्थानिकांना घरगुती उपयोगासाठी जीवन चरितार्थ चालवण्यासाठी लाकडाची गरज असल्याचे स्पष्ट होते.

सारणी.क्र.५.१.१७

समितीच्या कार्यामुळे गावातील बेरोजगारी कमी झाल्याबाबत मतांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
बेरोजगारी प्रमाण	उत्तरदाते	शेकडा प्रमाण	उत्तरदाते	शेकडा प्रमाण
सर्व	१५	०६.९४	०९	०४.१६
बहुतांशी	३७	१७.१२	१६	०७.४०
जवळपास अर्धे	४०	१८.५१	५२	२४.०७
थोडेसे	५७	२६.३८	९३	४३.०५
काहीही नाही	६७	३१.०१	४८	२२.०१
एकूण	**२१६**	**१००.००**	**२१८**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : सारणी क्र १७ नुसार असे निदर्शनास येते की, दोन्ही गटात समितीच्या कार्यामुळे गावातील बेरोजगारांच्या बेरोजगारीत कोणतेच फरक पडला नाही, अशी प्रतिक्रिया देणा-याचे प्रमाण कमी आहे. नियंत्रित गटात ३१.०१% प्रायोगिक गट २२. ०१% आहे. तर थोड्याशा पासून, सर्व अशी प्रतिक्रीया देणारे नियंत्रित गटात ६६.९५%, प्रायोगिक गटात ७८.६८% असे प्रमाण आहे.

प्रायोगिक गटात समिती सदस्य विविध उपक्रमात सहभाग घेतात. शासनाच्या विविध योजनामध्ये भाग घेतात त्यामुळे बेरोजगारीत सरासरी ८०.००% पर्यंत बेरोजगारी कमी झाल्याचे प्रायोगिक गटाचे मत आहे.

निष्कर्ष : बेरोजगारी कमी झाल्याबाबत प्रायोगिक गटाने नियंत्रित गटापेक्षा जास्त सकारात्मकता दर्शवली आहे.

सारणी क्र.५.१.१८

समिती सदस्य वनसंरक्षणाचे काम करण्याच्या प्रकाराबाबत मताचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

गट प्रकार / तपशील	नियंत्रित गट		प्रायोगिक गट	
वनरक्षणाचे प्रकार	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
दिवसा पहारा देतात	६८	३१.४८	३६	१६.५१
रात्री पहारा देतात	२८	१२.९६	२८	१२.८४
जमेल त्या वेळेस वनात चक्कर मारतात	८६	३९.८१	१०९	५०.००
आपल्या नियोजित वेळेपेक्षा जास्त वेळ देतात.	२४	११.११	२०	०९.१७
उत्तर देण्यास असमर्थ	१०	४.६२	२५	११.४६
एकूण	**२१६**	**१००.००**	**२१८**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन(मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : नियंत्रित गटाच्या व प्रायोगिक गटाच्या दृष्टिकोनातून समिती सदस्य वनसंरक्षण कशा पद्धतीने करतात यांचे वर्गीकरण दर्शविले आहेत.वरील सारणीवरून असे लक्षात येते की, दिवसा व रात्री मिळून वनाचा पहारा करणा-यांची संख्या नियंत्रित गटाच्या ६८+२८= ९६ म्हणजेच (४४.४४%) एवढे आहे. प्रायोगिक गटाच्या मते ३६+२८ = ६४ म्हणजेच (२९.३५%) आहे. नियंत्रित गटात उत्तर न दिलेले व जमेल त्यावेळात वनात चक्कर मारणारे १० + ८६ = ९६ (४४.४४%) एवढे आहे. तर प्रायोगिक गटात ६१.४६% प्रतिसादकांचे मत आहे. आपल्या नियोजित वेळेपेक्षा जास्त काम करणारे फक्त दोन्ही गट मिळून २०.२८% स्थानिक आहेत.

निष्कर्ष : नियंत्रित म्हणजे सदस्य नसणा-या स्थानिक आदिवासींचा व त्यांचे वनसंरक्षणाबात सकारात्मक दृष्टिकोन असल्याचे दिसते. नियंत्रीत गटातील काही सदस्यांमध्ये एक प्रकारचा विश्वास दिसतो.की समिती सदस्य प्रमाणिकपणे काम करत असल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र.५.१.१९

वन संवर्धनाच्या कामात समिती सदस्याबाबत समाधान पातळीचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

समाधान पातळी / गट प्रकार	अत्यांधिक समाधानी	समाधानी	अनिश्चित	असमाधानी	पुर्णपणे असमाधानी	एकुण
प्रायोगिक गट	४२ (१९.२८)	१२९ (५९.१७)	२४ (११.००)	१५ (०६.८८)	०८ (०३.६६)	२१८
नियंत्रीत गट	१४ (०६.४८)	८१ (३७.४९)	६२ (२८.७०)	४२ (१९.४४)	१७ (०७.८७)	२१६

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी क्र.१९नुसार असे निदर्शनास येते की, जंगल संवर्धनाबाबत संयुक्त वन समिती सदस्याबाबत अत्याधिक समाधानी असणा-यांचे प्रमाण नियंत्रीत गटात कमी आहे.मात्र प्रायोगिक गटात समाधानी असणा-यांचे प्रमाण वाढल्ये आहे.तर अनिश्चित, असमाधानी, पुर्णपणे असमाधानी या तिन्ही पातळयांवर नियंत्रीत गट प्रयोगिक गटच्या टक्क्यांपेक्षा जास्त असल्याचे दिसते.

निष्कर्ष : समाधानी पातळीबाबत नियंत्रीत गटाचे फारसे सकारात्मक मत दर्शविले नाही.

सारणी क्र ५.१.२०

प्रति क्विंटल गवत विकल्यानंतर मिळणा-यां उत्पन्नचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

उत्पन्न / प्रमाण गटप्रकार	१०० ते २०० रू	२०० ते ४००	४०१ ते ६००	६०१ ते ८००	८०० रू. जास्त	उत्पन्न मिळत नाही	उत्तर देण्यास असमर्थ	एकुण
प्रा. गट	३९ (१७. ८९)	१४ (०६. ४२)	१९ (०८.७१)	१६ (०७. ३३)	०२ (००.९१)	०९ (५०. ००)	१९ (०८. ७१)	१८
नि.गट	२८ (१२. ९६)	१८ (०८. ३३)	११ (०५.०९)	०९ (०४. १६)	०२ (००. ९२)	११८ (५४. ६२)	३० (१३. ८८)	१६

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)(प्रा.गट- प्रायोगिक गट,

नि.गट-नियंत्रीत गट) (कंसातील अंक शेकडा प्रमाण दर्शवितात)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी क्र.२० नुसार असे निदर्शनास येते की, दोन्ही गटामध्ये ९ + ११८ = १२७, २९.२६% स्थानिकांना गवत विकल्यानंतर उत्पन्न मिळत नाही किंवा ते विकत नाही.प्रयोगिक गटात ०८.७१% प्रतिसादक अपंग,विधवा,वृद्ध असल्याने त्यांनी उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शविली आहे.तर नियंत्रीत गटात १३.००% प्रतिसादकांनी उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शविली आहे.दोन्ही गटात ८००रू पेक्षा जास्त उत्पन्न मिळणा-यांचे प्रमाण अत्यंत अल्प आहे.प्रायोगिक गटात १००ते ८००रू पर्यत उत्पन्न घेणारे ४०.३६% टक्के, नियंत्रित गटात ३०.५५% प्रमाण दिसते. प्रायोगिक गटात सरासरी क्विंटलमागे उत्पन्न १०.००% ने जास्त दिसते.कारण समितीच्या कामकाजाचा त्यांच्यावर प्रभाव दिसतो.

निष्कर्ष : व्यवसायिक दृष्टिकोणातुन गवत विक्री होत नसल्याचे निदर्शनास येते. गवत कापणी व विक्री संदर्भात प्रशिक्षण दिल्यास निश्चितपणे स्थानिकांचे उत्पन्न वाढु शकते. त्याचा थोडाफार प्रभाव प्रयोगिक गटावर दिसतो.

सारणी.क्र.५.१.२१

समिती सदस्य गाव कल्याणाच्या कोणत्या कामात पूर्वीपेक्षा जास्त उत्सफूर्त पणे सहभाग घेण्याच्या प्रकाराचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

प्र.क्र.	गट प्रकार / तपशील	नियंत्रीत गट		प्रायोगिक गट	
	सहभाग प्रमाण	**प्रतिसादक**	**शे.प्रमाण**	**प्रतिसादक**	**शे.प्रमाण**
१	पाणलोट विकास	३७	१७.१२	४९	२२.४७
२	तंटामुक्ती अभियान	६७	३१.०१	७५	३४.४०
३	स्वच्छता अभियान	२२	१०.१८	२८	१२.८४
४	केवळ व्यवस्थापनाचे कामकाज	३२	१४.८१	२४	११.००
५	वरील सर्व कामात उत्सुफूर्तपणे सहभाग वाढला	४१	१८.९८	२४	११.००
६	सहभाग नाही	१९	०८.७९	१६	०७.३३
	एकूण	**२१६**	**१००.००**	**२१८**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य झाल्यानंतर गाव कल्याणाच्या कोणत्या कामात पूर्वीपेक्षा जास्त सहभाग घेतात. याबाबत नियंत्रित गट व प्रायोगिक गट यांच्या प्रतिक्रीया जाणून घेतल्यानंतर असे लक्षात येते की, पाणलोट विकास, तंटामुक्ती अभियान, स्वच्छता अभियान यांसारख्या योजना प.नासिक भागात राबविल्या जातात.उपरोक्त सारणीनुसार पाणलोट विकास, तंटामुक्ती अभियान, स्वच्छता अभियान या योजनांमध्ये नियंत्रित गटापेक्षा प्रायोगिक गटाचा सहभाग वाढल्याची प्रतिक्रीया दिली. समिती सदस्य म्हणून काम करत असताना गावपातळीवरील वेगवेगळ्या समित्यांशी संबध येतो. मुख्यत्वेकरून प.नासिक विभागात मित्रा बायफ सारख्या सस्थांचे पाणलोटाच्या क्षेत्रात चांगल्या पद्धतीचे काम सुरू आहे. त्यामूळे संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्यांचा पाणलोटाच्या क्षेत्रात काम करण्या कार्यकर्त्यासोबत सतत संबंध येतो. तंटामुक्ती अभियान,

स्वच्छता अभियान यांसारख्या योजना राज्यामध्ये राबविल्या जात असून वनाच्या संदर्भात असणारे वाद व तंटे सोडण्यासाठी त्या क्षेत्रात काम करणा-या कार्यकर्त्यासोबत सतत संबंध येतो. परिणामी प्रायोगिक गटाच्या सदस्यांचा सर्वच गावकल्याणाच्या कोणत्या कामात पूर्वीपेक्षा जास्त उत्स्फूर्त पणे सहभाग दिसतो.

निष्कर्ष : संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य गांवकल्याणाच्या कोणत्या कामात पूर्वीपेक्षा काही जास्त प्रमाणात सहभाग घेतात. समितीच्या कार्यामुळे समिती सदस्यांचा इतर गावकल्याणाच्या कामात सहभाग वाढल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र. ५.१.२२

समितीच्या कामामुळे स्थानिकांच्या वैयक्तिक दृष्टिकोनात झालेल्या बदलाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

दृष्टिकोन प्रकार / गट प्रकार	सहकार्याच्या भावना वाढीस लागल्या	वनविभाग बद्दल विश्वास निर्माण झाला	वनविभागाबाबत असणारे गैरसमज दूर झाले	वनांकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनात बदल झाला	समस्या सोडविल्या जाऊ शकतात यावर विश्वास निर्माण झाला	**एकूण**
प्रा.गट	१३६ (६२.३८)	७४ (३३.९४)	५३ (२४.३१)	८८ (४०.३६)	६० (२७.५२)	**२१८**
नि.गट	४८ (२२.२२)	३५ (१६.२०)	३७ (१७.१२)	८९ (४१.२०)	३५ (१६.२०)	**२१६**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन(मुलाखत अनुसूची), (प्रा.गट- प्रायोगिक गट, नि.गट-नियंत्रित गट)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार असे लक्षात येते की, समितीच्या कामकाजाच्या प्रभावामुळे प्रायोगिक गट व नियंत्रित गट यांच्या वैयक्तिक दृष्टिकोनात बदल झाल्याचे निदर्शनास येते. दोन्ही गटांच्या भावनेविषयी प्रतिक्रीयांच्या आकडेवारीची तफावत दिसते. जसे सहकार्याच्या भावना वाढीस लागल्या अशी प्रतिक्रिया देणा-यांची प्रायोगिक गटात ६२.३८% प्रमाण आहे. तर नियंत्रित गटात २२.२२% प्रमाण दिसते. प्रायोगिक गट प्रत्यक्ष क्षेत्रामध्ये काम करतो, अनेक लोकांशी त्यांचा संबंध येतो. त्यामुळे त्यांच्यात वनविभाग बद्दल विश्वास निर्माण झाला, वनविभागाबाबत असणारे गैरसमज दूर झाले. मात्र वनांकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनात दोन्ही गटांत सारखे बदल झाल्याचे निदर्शनास येतात. समस्या सोडविल्या जाऊ शकतात यावर विश्वास निर्माण झाला. ही प्रतिक्रिया नियंत्रित गटाच्या तुलनेत प्रायोगिक गटातून जास्त प्रमाणात आली.

निष्कर्ष : समितीच्या कामामुळे स्थानिकांमध्ये वनविभागाबददल सकारात्मक बदल झालेच त्याचबरोबर वैयक्तिक दृष्टिकोनातही बदल झाल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र.५.१.२३

वनौषधी गोळा करण्यासाठी परवानगी देणा-या संस्थांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

संस्था प्रकार / गट प्रकार	वन व्यवस्थापन समिती	ग्रामपंचायत कार्यालय	वनखाते	फॉरेस्ट गार्ड	परवानगी न घेता जातो	उत्तर देण्यास असमर्थ	एकूण
प्रा. गट	८४ (३८.५३)	२९ (१३.३०)	१ (०९.६३)	१२ (०५.५०)	५३ (२४.३१)	९ (०८.७१)	२१८
नि. गट	७२ (३३.३३)	०६ (०२.७७)	६ (०२.७७)	०७ (०३.२४)	९२ (४२.५९)	२३ (१०.६४)	२१६

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन(मुलाखत अनुसूची)

(प्रा.गट- प्रायोगिक गट,नि.गट-नियंत्रित गट)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार असे लक्षात येते की, वनऔषधी गोळा करण्यासाठी दोन्ही गटांतील सदस्य वेगवगळया सस्थांची परवानगी घेतात. दोन्ही गटांचा तुलनात्मक अवलोकन केल्यास असे लक्षात येते की, प्रायोगिक गटाचा कल वनऔषधी गोळा करताना कोणत्या तरी संस्थेची परवानगी घेण्याचा दिसतो. परवानगी न घेता वनौषधी गोळा करणा-यांमध्ये नियंत्रित गटाची संख्या उल्लेखनीय आहे. प्रायोगिक गटाचा कामाच्या माध्यमातून वनांविषयक कामामध्ये सहभाग असल्याने वनौषधी गोळा करण्यासाठी ते परवानगी घेताना दिसतात. प्रायोगिक गटात काही सदस्य आजारी, वृद्ध, विधवा व कमी सहभाग असणा-यांनी उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शविली आहे. तर नियंत्रित गटातील १०.६४% स्थानिकांनी उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शविली आहे.

निष्कर्ष : वनौषधी गोळा करण्यासाठी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. त्यासंबंधी समितीकडे नोंदणी असणे आवश्यक आहे. यासंदर्भात योग्य ते प्रशिक्षण व माहिती स्थानिकांपर्यंत नसल्याचे निर्दशनास येते.

सारणी.क्र.५.१.२४

समिती सदस्य झाल्यानंतर सामाजिक संबंधात वाढ होण्याच्या प्रक्रियेबाबत मतांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

सहमती / प्रकार गट प्रकार	पूर्णपणे सहमत	सहमत	अनिश्चित	असहमत	पूर्णपणे असहमत	एकूण
प्रा.गट	५५ (२५.२२)	१२६ (५७.७९)	२५ (११.४६)	०९ (०४.१२)	०३ (०१.३७)	२१८
नि. गट	३१ (१४.३५)	९५ (४३.९८)	५१ (२३.६६)	२० (०९.२५)	१९ (०८.८९)	२१६

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची), (प्रा.गट- प्रायोगिक गट, नि.गट-नियंत्रित गट)

विश्लेषण : वरील सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, सामाजिक संबंधाबाबत अनिश्चितता दर्शविणा-यांची संख्या प्रायोगिक गटात ११.४६% तर नियंत्रित गटात २३. ६६% दिसते. पूर्णपणे सहमत व सहमत मिळून प्रायोगिक गटात असणा-यांची संख्या १८१ (८३.००%) आहे. तर असहमत व पूर्णपणे असहमत असणा-यांची संख्या १२ (०५. ०५%) आहे. नियंत्रीत गटात पूर्णपणे सहमत व सहमत असणा-यांची संख्या ११७ (५४. ०२%) आहे. तर असहमत व पूर्णपणे असहमत असे मिळून असणा-यांची संख्या ३९ (१८.०१%) आहे.

निष्कर्ष : सहमताची पातळी प्रायोगिक गटात नियंत्रित गटाच्या तुलनेत जास्त प्रमाणात दिसते.

सारणी.क्र.५.१.२५

प्रतिसादकांच्या वनआधारित गरजा व संसाधन वापर यांचा पसंतीक्रम दर्शक सारणी

पर्याय	लाकूड जाळण्यासाठी		फळे अन्न म्हणून		वन्यप्राणी मासासाठी		लाकूड व्यापारासाठी		वनौषधी उपचारासाठी		लाकूड हस्तव्यवसायासाठी व घर उपयोगी	
ग.प्र. / प.क्र.	न. गट	प्रा. गट	नि. गट	प्रा. गट	नि.गट	प्रा. गट	नि. गट	प्रा. गट	निगट	प्रा.गट	नि. गट	प्रा. गट
१)	२०२ (९३.५१)	१७८ (८१.६५)	२.७७	३.२१		०.४५	१ (०.५)	०	६२. ७७)	१३ (५.९६)	८ (३.७०)	८ (३.६६)
२)	७ (३.२४)	१५ (६.८८)	६५ (३०.०९)	८२ (३९.९०)	६२. ७७)	२०. ९१)	९४. १६)	४१. ८३)	४४ (२०. ३७)	३१ (१४.२२)	४० (१८. ५१)	३८ (१७.४३)
३)		३ (१.३७)	३८ (१७. ५९)	२६ (११. ९२)	५ (२. ३१)	४ (१. ८३)	४ (१. ८५)	५ (२. २९)	३० (१३. ८८)	२१ (९.६३)	४५ (२०. ८३)	३३ (१५.१३)
४)	१ (०.४६)	१ (०.४५)	९ (४.१६)	७ (३.२१)	६ (२. ७७)	१ (०.४५)	४ (१. ८५)	०	८ (३. ७०)	१६ (७.३३)	११ (५.०९)	७ (३.२१)
५)				०.४५)	५ (२. ३१)	१ (०.४५)		३ (१. ३८)	०	३ (१.३८)	०	३ (१.३८)

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)(कंसातील अंक शेकडा प्रमाण दर्शवितात), (प्रा.गट-प्रायोगिक गट, नि.गट-नियंत्रित गट, ग.प्र. गट प्रकार, प.क्र.-पसंतीक्रम)

विश्लेषण: वरील सारणीमध्ये प्रायोगिक व नियंत्रित दोन्हीही गटांचा समावेश करण्यात आला आहे. दोन्ही गटांच्या उत्तरदात्यांनी लाकडाचा वापर जाळण्यासाठी उर्जा म्हणून मोठ्या प्रमाणात केला जातो. या पर्यायास प्रथम पसंती दिल्याचे दिसते. यामध्ये नियंत्रित गट ९३.०५% प्रायोगिक गट ८१.०७% असे एकूण ४३४ उत्तरदात्यांपैकी २०२+१७८=३८० (८७.५५%) स्थानिक लाकडाचा वापर जाळण्याच्याकामी इंधन म्हणून करताना दिसतो.दोन्हीही गटांची तुलना करता वनातील फळांचा वापर अन्न म्हणून करताना दिसतात. यास द्वितीय पसंती दिल्याचे दिसते.

दोन्हीही गटांमध्ये तृतीय पसंतीमध्ये लाकडाचा वापर गृहोपयोगी वस्तू व हस्त व्यवसायाच्या वस्तू यामध्ये केल्याचे दिसते.

येथे प्रायोगिक गट फळाचा अन्न म्हणून उपयोग नियंत्रित गटापेक्षा जास्त करतो. त्या खालोखाल दोन्ही गटांत वनौषधी उपचारासाठी व लाकूड हस्तव्यवसाय व उपयोगासाठी असा प्रतिसाद दिलेला आहे.

तृतीय पसंती-दोन्ही गटांनी लाकूड हस्तव्यवसाय व ग्रहोपयोगी वस्तू इ. दिल्याचे दिसते. चौथी पसंती-परत लाकूड हस्त व्यवसाय दिसतो.

प्रथम ते चौथी पसंतीमध्ये लाकडाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केल्याचे दिसते. लाकडाचा वापर जाळण्यासाठी, गृहोपयोगी व हस्त व्यवसाय, व्यापारासाठी असा केला जातो.

निष्कर्ष : लाकडाचा वापर जाळण्यासाठी प्रायोगिक गट सरासरी नियंत्रित गटापेक्षा ११.०८% नी कमी करताना दिसते याचे महत्त्वपूर्ण कारण म्हणजे त्यासंदर्भात त्यांची झालेली जनजागृती होय. मात्र तरीसुध्दा उर्जा म्हणून लाकूड, अन्न म्हणून फळे तसेच वनौषधी व गृहोपयोगी वस्तूसाठी लाकूड ही अत्यावश्यक गरजांसाठी स्थानिक आदिवासी वन संसाधनांचा वापर करतात.

सारणी क्र.५.१.२६

वनसंसाधन आधारित केल्या जाणा-या व्यवसायाचे पसंतीक्रम दर्शक सारणी

पर्याय	मोहाच्या फुलापासून दारू बनविणे		बांबूपासून टोपल्या बनविणे		लाकडापासून वस्तू बनविणे		भगत वैदू व्यवसाय करणे		विवाह किंवा सणांच्या वेळेस वस्तू विक्री करणे.	
ग.प्र / प्र.क्र.	नि. गट	प्रा. गट	नि. गट	प्रा.गट	नि. गट	प्रा.गट	नि.गट	प्रा.गट	नि. गट	प्रा.गट
१	५७ (२६.३८)	६२ (२८.४४)	१२ (५.५५)	१६ (७.३)	१७ (७.८७)	२ (०.९)	१ (०.५)	३ (१.४)	१२ (५.५)	० (४.६)
२	१.३८)	६ (२.७५)	१० (४.६२)	१६ (७.३३)	८ (३.७०)	७ (३.२)	९ (४.१६)	१२ (५.५)	१४ (६.४८)	१ (०.५)
३	३ (१.३८)	३ (१.३७)	३ (१.३८)	०	७ (३.२४)	११ (५.०)	१ (०.५)	२ (०.९)	७ (३.२४)	३ (१.४)
४	६ (२.७७)	०	०	१ (०.४५)	०	२ (०.९)	१ (०.५)	१ (०.५)	३ (१.३८)	६ (२.८)
५	१ (०.४६)	०	०	२ (०.९१)	१ (०४६)		१ (०.५)	१ (०.५)		३ (१.४)

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची) (प्रा.गट- प्रायोगिक गट,

नि.गट-नियंत्रित गट,प.क्र.-पसंतीक्रम, ग.प.-गट प्रकार)

विश्लेषण : वरील सारणी प्रायोगिक व नियंत्रित गटाची संयुक्त सारणी असून त्या सारणीनुसार नियंत्रित गटामध्ये मोहाच्या फुलापासून मद्य तयार करणे यास प्रथम, फळांची विक्रीकरणे यास द्वितीय, लाकडी वस्तू तयार करून विकणे यास तृतीय असे क्रम दिसतात. तर प्रायोगिक गटात मोहाच्या फुलापासून मद्य बनविण्याच्या प्रमाणास प्रथम पसंतीक्रम देउन त्यांचे प्रमाण नियंत्रित गटापेक्षा दोन टक्क्यांनी जास्त असल्याचे दिसते. त्यानंतर बांबुपासून टोपल्या बनविणे, लाकडापासून वस्तू बनविणे यास अनुक्रमे दुसरा व तिसरा

पसंतीक्रम दिल्याचे दिसते. वन संसाधनावर आधारित स्थानिक आदिवासी काही उपयोग किंवा व्यवसाय करतात.

निष्कर्ष : नियंत्रित गटापेक्षा प्रायोगिक गटात कौशल्य आधारित वन संसाधनांपासून व्यवसाय करण्याचे प्रमाण तुलनेने जास्त दिसते. याचे कारण म्हणजे वनव्यवस्थापन समिती व वनअधिकारी व बाह्य जगाचा संपर्क नियंत्रित गटापेक्षा निश्चित काही प्रमाणात जास्त आहे. त्यामुळे त्यांच्यात तशी विकास प्रक्रीया दिसते.

सारणी क्र.५.१.२७

वनांमधून काढलेल्या गवताच्या वापराबाबतच्या पसंतीक्रमाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

पर्याय	जनावरांसाठी चारा		विकण्यासाठी		झोपडी, छपरासाठी		जाळण्यासाठी	
ग.प्र / प.क्र.	नि.गट	प्रा. गट	नि.गट	प्रा. गट	नि.गट	प्रा. गट	नि.गट	प्रा. गट
१	९५ (९०.३)	२०८ (९५.४)	९ (४.२)	१ (०.५)	७ (३.२)	११ (५.०)	१६ (७.३)	२ (०.९)
२	३.२	११ (५.०)	३३ (१५.२७)	४२ (१९.२६)	१०७ (५०.०)	७४ (३४.३)	५४ (२५.०)	३४ (१५.६)
३	४ (१.८)	३ (१.४)	१२ (५.५)	१९ (८.७१)	१६ (७.३)	३९ (१८.१)	१९ (८.८)	४० (८.३)
४		१ (०.५)	१२ (५.५५)	१२ (५.५०)		७ (३.२)	७ (३.२)	२ (०.९)
५	०		७ (३.२)	२ (०.९)		.९)		
उत्तर देण्यास असमर्थ	३.७)	१ (०.५)	६ (२.८)	१ (०.५)	१ (०.५)	६ (२.८)	६ (२.८)	१ (०.५)

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची), (प्रा.गट- प्रायोगिक गट, नि.गट-नियंत्रित गट, ग. प्र. गट प्रकार,प.क्र.पसंदीक्रम)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार असे लक्षात येते की, वनांमधून काढलेल्या गवताचा सर्वांत मोठा वापर दोन्ही गटांत जनावरांच्या चा-यासाठी होतो. त्या खालोखाल घराच्या छपरासाठी, त्यानंतर जाळण्यासाठी, त्यानंतर विकण्यासाठी वापर दोन्ही गटांमधून होताना दिसतो.पावसाळयानंतर वनपरिसर व डोगरउतार, पडिक जमिनीवर मोठया प्रमाणात स्थानिक गवत (ब्रूम ग्रास) यासारख्ये गवत उगवते. त्या गवताचा वापर स्थनिक आपआपल्या गरजांनुसार करतात. स्थानिक ठिकाणी जनावरांसाठी चा-याचा प्रश्न स्थानिकांच्या दृष्टीने अत्यंत गंभीर असल्याने स्थानिकांकडून गवताचा वापर मोठ्या प्रमाणात जनावरांच्या चा-यांसाठी होतो. द्वितीय आणि तृतीय पर्यायामध्ये दोन्ही गटांची तुलना केल्यानंतर असे निदर्शनास येते कि,प्रायोगिक गट सदस्य जास्त प्रमाणात गवत विकतात.

निष्कर्ष : स्थानिकांकडून गवताचा वापर जनावरांच्या चा-यासाठी मोठया प्रमाणात होतो. नंतर मात्र द्विवतीय पसंतीक्रमाचे अवलोकन केले असता असे लक्षात येते झोपडी, छपरासाठी किंवा जाळण्यासाठी केला जातो. याचा अर्थ झोपडी, छपरासाठी गवताचा वापर करणा-यांचा निवा-यांचा प्रश्न अद्याप जाणवत आहे. तसेच उर्जा साधन म्हणून गवताचा वापर करणा-यांच्या प्राथमिक गरजांची समस्या जाणवतो.

सारणी क्र.५.१.२८

समिती सदस्यांच्या कौशल्य वाढी संदर्भात पसंतीक्रम दर्शक सारणी

पर्याय	चांगल्या प्रकारे सभांचे आयोजन करता येऊ लागले		बॅंका व इतर कामकाजाचे व्यवस्थापन चांगल्या प्रकारे करता येऊ लागले		शासनाचा पत्रव्यवहार चांगल्या प्रकारे करता येऊ लागला		शासकीय नियमांचे आकलन चांगल्या प्रकारे येऊ लागले		दैनंदिन कामाच्या नोंदी घेता येऊ लागल्या		अहवाल लेखन करता येऊ लागले		उत्तर देण्यास असमर्थ	
ग.प्र / प.क्र.	नि. गट	प्रा. गट	नि. गट	प्रा. गट	नि. गट	प्रा. ग	नि. गट	प्रा. गट	नि गट	प्र्रा. गट	नि गट	प्रा. गट	नि. गट	प्र्रा. गट
१	७२ ३३.३)	९१ ४१.७)	२९ १३.३)	१५ ६.९)	९ ४.१)	१६ (७.३)	४१ १८. ८)	४८ २२.२)	१९ ८.८)	९ ४.१)	१ ०. ५)	५ २.३)	४३ १९. ७)	१६ (७. ३)
	९ ८.१)	६ (७.३)	३ १९.७)	३ १५. ३)	५ ११. ६)	५ ११. ५)	२ १९. ३)	६ १६.७)	१ ९.७)	६ (७.३)	५ २. ३)	९ ४.१)	००	१ ०. ५)
३	१६ (७.९)	२२ १०.१)	१२ ५.५)	२० ९.३)	१८ ८.३)	१८ ८.३)	२४ ११. ०)	२७ १२.५)	१९ ८.८)	२५ ११. ५)	२ ०. ९)	८ ३.७)	०	१ ०. ५)
४	२ ०.९)	२ (०.९)	१० ४.६)	९ ४.१)	२ ०.९)	१२ ५.५)	१४ ६.४)	१२ ५.५)	१६ (७.९)	६ २.८)	१५ ६. ९)	२ ०.९)	६ २.८)	(०. ५)
५	१ (०. ५)	१ (०.५)	१ (०.५)	२ (०. ९)	३ १.४)	३ १.४)	२ ०.९)	४ १.९)	९ ४.१)	११ ५.०)	३ १. ४)	८ ३.७)	०	१ ०. ५)

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची) (प्रा.गट-प्रायोगिक गट, नि.गट-नियंत्रीत गट, ग.प्र. गट प्रकार, प.क्र. पसंतीक्रम)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्यांच्या कौशल्यवाढी संदर्भात असून त्यासंदर्भात नियंत्रित गट व प्रायोगिक गट यांच्या मताचे वर्गीकरण दर्शवते. उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने प्रतिक्रियांमध्ये विविधता दिसून येते. प्रथम पसंतीक्रमामध्ये दोन्ही गटांनी चांगल्या प्रकारे सभांचे आयोजन करता येऊ लागले यास पसंती दिल्याचे दिसते. प्रायोगिक गट प्रत्यक्ष क्षेत्रामध्ये काम करीत असल्याने त्यांच्यामध्ये याप्रकारचे कौशल्य निर्माण झाले. यास नियंत्रित गटाच्या ३३.००% पेक्षा जास्त स्थानिकांनी संमती दर्शविलेली दिसते. दुस-या प्रतिक्रियेपेक्षा पसंतीच्या प्रतिक्रीया विविध प्रकारच्या असल्याचे दिसतात. यामध्ये बॅंका व इतर संबधित कामकाज व व्यवस्थापन प्रकारची कामाची कौशल्ये वाढली यास स्थानिकांनी प्रायोगिक गटाच्या प्रतिक्रियेपेक्षा ०४. ००% ने अधिक मान्यता दिल्याचे दिसते. शासनाशी पत्रव्यवहार चांगल्या प्रकारे करता येऊ

लागला या प्रतिक्रियेस दोन्ही गटांची सारखीच संमती दर्शविल्याचे दिसते. समिती सदस्यांचा स्थनिकांपेक्षा थोड्याफार प्रमाणात अधिक संबंध शासकीय कामकाजाशी येतो. त्यामुळे त्यांना शासकीय नियमांचे आकलन चांगल्या प्रकारे होते. असे दुस-या व चौथ्या पसंतीमध्ये यास स्थानिकांनी प्रायोगिक गटाच्या प्रतिक्रियेपेक्षा अधिक मान्यता दिल्याचे दिसते. दैनंदिन कामाच्या नोंदी, अहवाल लेखन या कौशल्याबाबत फारश्या उल्लेखनीय प्रतिक्रीया दोन्ही गटांनी दिलेली दिसत नाही.

निष्कर्ष : गावामध्ये समिती स्थापन झाल्यानंतर सदस्यांमध्ये सभांचे आयोजन, बॅंक व्यवहार, शासकीय नियमांचे आकलन, इत्यादी कौशल्य विकसित झाल्याचे निदर्शनास येतात.

सारणी.क्र. ५.१.२९

समिती सदस्यांचे राजकीय कौशल्ये वाढण्याच्या विविध कारणांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

पर्याय	जाणीवपूर्वक सभांना उपस्थिती दिली		जाणीवपूर्वक लोकांमध्ये वावरणे		जाणीवपूर्वक भाषण केले		जाणीवपूर्वक कार्यक्रमात उत्स्फूर्त सहभाग दिला	
ग.प्र. / प्र.क्र	नि.गट	प्रा. गट	नि.गट	प्रा. गट	नि.गट	प्रा. गट	नि.गट	प्रा. गट
१	५१ (२३.०६)	८० (३६.०९)	५२ (२४.०१)	६७ (३०.०७)	१९ (०८.०८)	५६ (२५.०९)	२१ (०९.०६)	६७ (३०.०७)
२	३५ (१६.०२)	२५ (११.०५)	१४ (०६.०५)	२४ (११.०१)	३१ (१४.०२)	०७ (०३.०२)	५ (०२.०३)	६२ (२८.०४)
३	३३ (१५.०३)	२१ (०९.०६)	०	२४ (११.०१)	२३ (१०.०६)	०२ (००.०९)	०५ (०२.०३)	२८ (१२.०८)
४	०१.०४)	३ (०१.०४)	०	१६ (०७.०४)	१९ (०८.०८)	०		२ (००.०९)
उत्तर देण्यास असमर्थ	७ (०३.०२)	२ (००.०९)	७ (०३.०२)	७ (०३.०२)	२ (००.०९)	११ (०५.००)	३ (०१.०४)	०३ (०१.०४)

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची), (प्रा.गट-प्रायोगिक गट,नि.गट-नियंत्रित गट, ग.प्र.-गट प्रकार,प.क्र.-पसंदी क्रम)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार संशोधकाने सर्वसाधारणपणे राजकीय कौशल्याबाबत चार गटात विभागणी केल्याचे दिसते. राजकीय कौशल्य वाढण्याबाबत सदस्यांमार्फत काय प्रयत्न केले गेले. प्रायोगिक गटामध्ये प्रथम पसंती जाणीवपूर्वक सभांना उपस्थिती दिली. ग्रामीण व सदस्यांनी सभांना जाणीवपूर्वक उपस्थिती दिली गेली. त्यानंतर द्वितीय पसंतीसाठी जाणीवपूर्वक कार्यक्रमांना उपस्थिती दिली. ग्रामीण व आदिवासी भागात सार्वजनिक कार्यक्रमांना विशेष महत्त्व असल्याने त्यामध्ये समितीमार्फत केल्या जाणा-या जनजागृती यासह अनेक कार्यक्रमांना समिती सदस्यांचा सहभाग दिसतो. त्यानंतर उत्सफुर्तपणे लोकांमध्ये वावरणे, भाषण करणे ही पसंती सदस्यांनी दिल्याचे दिसते. शिक्षणाचा अभावामुळे भाषण करणे या क्षेत्रात कमी सहभाग दिसतो.

नियंत्रित गटाला मात्र सदस्यांचा लोकांमधील वावर महत्त्वपूर्ण वाटतो. त्यानंतर त्यांना सार्वजनिक कार्यक्रमातील उपस्थिती महत्त्वपूर्ण वाटते. उभ्या स्तंभाची बेरीज

केल्यास प्रायोगिक गटामध्ये जाणीवपूर्वक सभांना उपस्थितीकडे कल दिसतो व नियंत्रित गट सार्वजनिक कार्यक्रमांना विशेष महत्त्व देतो.

निष्कर्ष : स्थानिक परिस्थितीनुसार ज्या घटकाकडे लोकप्रसिद्धीचे माध्यम म्हणून मान्यता आहे. सार्वजनीक कार्यक्रमांना उपस्थिती अशा उपक्रमात स्थानिक जास्त प्रमाणात सहभाग घेतात. त्यामुळे त्यांच्या कौशल्यांमध्ये बदल झाल्याचे दिसते.

५.१.३०

समिती सदस्य कार्यक्षमतेच्या वृध्दीच्या कारणासंदर्भात पसंतीक्रमाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

पर्याय	लोकांसोबत काम करण्याची संधी मिळाली		निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली		अंमलबजावणीत संधी मिळाली		स्वत:ची उपयोगितता वाढली		स्वत:चा व्यवसाय सुरु केला		प्रयत्न केला नाही	
ग.प्र / प.क्र.	नि. गट	प्रा. गट	नि. गट	प्रा. गट	नि.गट	प्रा. गट	नि. गट	प्रा. गट	नि. गट	प्रा. गट	नि.गट	प्रा. गट
१	११२ (५१.९)	५१ ६९.३)	२२ (१०.२)	३२ (१४.७)	४ (१.९)	६ (२.८)	२३ (१०.६)	६ (२.८)	०	०	१२ (५.६)	११ (५.०)
२	३१ (१४.४)	२१ (९.६)	४५ (२०.८)	८१ (३७.२)	३३ (१५.३)	२६ (११.९)	२६ (११.९)	१९ (८.७)	८ (३.७)	३ (१.४)	४ (१.९)	१ (०.५)
३	५ (२.३)	९ (४.१)	३८ (१७.६)	२२ (१०.२)	३१ (१४.४)	३६ (१६.५)	२१ (९.६)	१८ (८.३)	४ (१.९)	१ (०.५)	२ (०.९)	
४	१.९)	१ (०.५)	९ (४.१)	४ (१.९)	१४ (६.५)	१० (४.६)	८ (३.७)	६ (२.८)	२ (०.)	५ (२.३)	१ (०.५)	
५	१ (०.५)				१ (०.५)				९ (४.१)	५ (२.३)	३ (१.४)	
लागू नाही	४ (१.९)		४ (१.९)		४ (१.९)				४ (१.९)		६ (२.८)	२ (०.९)

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची), (प्रा.गट- प्रायोगिक गट,नि.गट-नियंत्रित गट, ग. प्र.-गट प्रकार,प.क्र.-पसंदी क्रम)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार असे निदर्शनास येते की, संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य कार्यक्षमतेच्या वृध्दीच्या कारणासंदर्भात दोन्ही गटांचा दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. प्रायोगिक गटाच्या ६९.००% सदस्य लोकांसोबत काम करण्याच्या संधीमुळे त्यांच्या कार्यक्षमतेमध्ये वृध्दी झाल्याचे मत व्यक्त करतात. त्यास नियंत्रित गटाच्या ५१.००% पेक्षा जास्त सदस्यांनी मान्यता दिलेली दिसते. दुस-या पसंतीक्रमाच्या संदर्भात दोन्ही गट निर्णय प्रक्रियेला महत्त्व देतात. तिस-या पसंतीक्रमाच्या संदर्भात दोन्ही गटांची वेगवेगळी मते दर्शवतात. प्रायोगिक गट अंमलबजावणी प्रक्रियेला महत्त्व देतो. तर नियंत्रित गट निर्णय प्रक्रियेला महत्त्व देतो. दोन्ही गटांचा कल बघण्यासाठी स्तंभाच्या उभ्या बेरजा

केल्यास असे निदर्शनास येते की, दोन्ही गटांचा लोकांसोबत काम करण्याची संधी, निर्णयप्रक्रिया, अंमलबजावणीत प्रक्रियेकडे यांच्याकडे झुकलेला दिसतो. मात्र स्वत:ची उपयोगीता व नवीन व्यवसाय सुरू करण्याच्या संदर्भात फारसे सकारात्मक मत दिसत नाही.

निष्कर्ष : स्वत:ची उपयोगीतता व नवीन व्यवसाय हे घटक तसे सामाजिक जीवनापेक्षा वैयक्तिक बाबीशी जास्त संबंधित आहे. मात्र लोकांसोबत काम करण्याची संधी, निर्णय प्रक्रिया, अंमलबजावणीत प्रक्रिया हे घटक सामाजिक जीवनाशी संबंधित आहे. यावरून असे निदर्शनास येते की, सामाजिक जीवनाशी संबंधित घटकांमधून कार्यक्षमतेच्या वृध्दी होते.

३१

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्य कामाची गती वृध्दिगंत संदर्भात प्रायोगिक गट, नियंत्रित गटांच्या मताचे वर्गीकरण दर्शवते. येथे संशोधकाने कामाची गती वृध्दिगत होण्याचे आठ प्रकारात विभागणी केली आहे. प्रायोगिक गटाने प्रथम पसंती निर्णयक्षमतेला दिली आहे. तर नियंत्रित गटाने प्रथम पसंती शासकीय विभाग व सदस्य यांच्या संबंधांना दिल्याचे दिसते. दुस-या व तिस-या पसंतीक्रमात दोन्ही गटाने वाढलेल्या आत्मविश्वासाकडे निर्देश केल्याचे दिसते. रोजगार व गावात सन्मान वाढला या पर्यायांना चौथे व पाचवे स्थान दोन्ही गटाने दिल्याचे दिसते. पत्रव्यवहार कौशल्य वाढल्याने, नियोजन कौशल्य वाढल्याने कामाची गती वृध्दिंगीत झाल्याबाबत फारशा प्रतिक्रिया आल्याच्या दिसत नाही.

निष्कर्ष : संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांना काम करत असताना सदस्यांमध्ये आत्मविश्वास वाढला, तसेच शासकीय कर्मचा-यांशी संबंध आल्याने त्यासंदर्भातील भीती कमी झाल्याने शासकीय कामे लवकर होऊ. त्यामुळे कामाची गती वृध्दीगंत झाल्याचे दिसते.

सारणी.क्र. ५.१.३२

समिती झाल्यामुळे पर्यावरणीय दृष्ट्या झालेल्या फायद्यासंदर्भात पसंतीक्रमाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

पर्याय	जंगलाचे संरक्षण झाले		पक्षी व प्राण्यांच्या शिकारीवर आळा घातला गेला		वनौषधाचे जतन झाले		भूजल पातळीत वाढ झाली		उत्तर देण्यास असमर्थ	
ग.प्र / प.क्र.	नि.गट	प्रा. गट	नि. गट	प्रा.गट	नि.गट	प्रा. गट	नि.गट	प्रा. गट	नि.गट	प्रा. गट
१	१६३ (७५.०५)	१६७ (७६.०६)	१३ (०६.००)	१४ (६.४)	१३ (६.०)	१५ (६.९)	५ (२.३)	२० (९.२)	२२ (१०.२)	१८ (८.३)
२	१६ (७.४)	३० (१३.८)	६० (२७.८)	६६ (३०.३)	६१ (२८.२)	५९ (२७.१)	१४ (६.५)	३० (१३.८)		
३	२.३)	५ (२.३)	३४ (१५.७)	४८ (२२.०)	४६ (२१.३)	५४ (२४.८)	२९ (१३.४)	३५ (१६.१)		
४	०	०	३ (१.४)	७ (३.२)	५ (२.३)	८ (३.७)	१५ (६.९)	३२ (१४.७)		
५			३ (१.४)	७ (३.२)	५ (२.३)	८ (३.७)	१५ (६.९)	३२ (१४.७)		

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

(प्रा.गट- प्रायोगिक गट, नि.गट-नियंत्रित गट, ग.प्र-गट प्रकार,प.क्र.-पसंतीक्रम)

विश्लेषण : नियंत्रित व प्रायोगिक गटाचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की, दोन्ही गटांचा पसंतीक्रम सारखेच दिसतात. नियंत्रित गटात प्रथम पसंती जंगलांचे संरक्षण या घटकास दिले. नियंत्रित गट प्रथम पसंती जंगलाचे संरक्षण, व्दितीय पसंती वनौषधांचे जतन, तृतीय पसंती वनऔषधीचे जतन, चौथी पसंती भूजल पातळी वाढली. प्रायोगिक गटात प्रथम पसंती जंगलांचे संरक्षण, व्दितीय पसंती पक्षी व प्राण्यांची शिकार कमी झाली, चौथी पसंती भूजल पातळीत वाढ झाली.

एकूण ४३४ उत्तरदात्यांची प्रथम पसंती जंगलाचे संरक्षण असे उत्तर ३३०(७६.००%) उत्तरदात्यानी तर दुसरी पसंती ६० + ६६= १२६ (प्राण्यांची शिकारीवर आळा बसला) तर ६१ + ५९ = १२० म्हणजे प्राण्याचे शिकारीवर आळा बसला यास उत्तरदात्यांनी दुसरी पसंती दिली. तिसरी पसंती- ३४ + ४८= ८२ प्राण्याची शिकार व वनौषधींचे जतन ४६ +

५४= १०० यास दिलेली आहे. चौथी पसंती भूजल पातळीत वाढ यास दिले असून त्यांची संख्या १५ + ३२= ४७ आहे. काही अपंग, विधवा, वृद्ध अशा अकार्यक्षम सदस्यांनी उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शविली आहे.

निष्कर्ष : एकूण उत्तरदात्यांपैकी ७६.००% उत्तरदात्यांनी जंगलाचे संरक्षण झाले यास पसंती दिली. कारण वन्य प्राण्यांची शिकारीची आकडेवारी कमी-जास्त प्रमाण स्थानिक आदीवासींना समजत नाही. शास्त्रीय ज्ञान व भूजल पातळीबाबत शास्त्रीय संकल्पना माहीत नसल्याने व जंगल संरक्षण प्रत्यक्ष दिसते म्हणून त्याचा प्रतिसाद जास्त प्रमाणात दिसतो.

૩૩

विश्लेषण : वरील सारणीवरून असे लक्षात येते की, एकूण ४३४ प्रतिसादकांपैकी २२४ उत्तरदात्यांनी वेगवेगळ्या प्रकारचे प्रशिक्षण घेतले आहे. त्यात प्रायोगिक गट १३० आणि नियंत्रित गट ९४ एवढ्या स्थानिकांचे व्यवसायाभिमुख प्रशिक्षण असल्याचे दिसते. प्रायोगिक गटात ८८ तर नियंत्रित गटात १२२ स्थानिकांचे प्रशिक्षण बाकी आहे.

उपरोक्त सारणीवरून असे लक्षात येते की, प्रायोगिक व नियंत्रित गटाचे सारख्या प्रमाणात प्रशिक्षण झाले आहे. दोन्ही गटांची बेरीज केली असता रोपवाटिकेच्या संदर्भात ४६ प्रतिसादकांचे प्रशिक्षण झाले असून महाराष्ट्र शासनाचे धोरण वृक्षवाढीच्या संदर्भात अत्यंत गंभीर असल्याने त्या संदर्भात मोठ्या प्रमाणात प्रशिक्षण घेतल्याचे दिसते. शिवणकाम हे मुख्यत्वेकरून महिलांना मिळणारे प्रशिक्षण असून फक्त ५ प्रतिसादकांना हे प्रशिक्षण मिळाले आहे. तर शोभिवंत फुलांचा व्यवसाय याचे प्रशिक्षणाचे प्रमाण अत्यंत कमी असल्याचे दिसते.

निष्कर्ष : भोवतालच्या परिस्थितीनुसार स्थानिकांना **प्रशिक्षणाचे अनेक प्रकार उपलब्ध आहेत. मात्र** या प्रकारचे स्वयंरोजगाराचे **प्रशिक्षण कमी प्रमाणात झालेले आहे.**

५.३ प्रायोगिक गट सारण्या

सारणी क्र.५.२.१

समितीमार्फत गावात घेण्यात आलेल्या कार्यक्रमांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	वन महोत्सव	५३	२४.३१
२	वन परिषद	३५	१६.०५
३	वन मेळावा	७७	३५.३२
४	विविध स्पर्धा	३४	१५.५९
५	उत्तर देण्यास असमर्थ	१९	०८.७१
	एकूण	२१८	१००.०

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : सारणी क्र.१ नुसार असे निदर्शनास येते की, समिती सदस्य आपल्या कार्यात जनजागृतीसाठी घेणा-या कार्यक्रमाचे वर्गीकरण दर्शविलेले आहे. सर्वच उत्तरदात्यांनी अनुक्रमे वन मेळावा ३५.५२%, वन महोत्सव २४.३१% वन परिषद १६.०५ %, विविध स्पर्धा १५.५९%, घेतल्याचे दिसते. अपंग,विधवा सहभागी होण्यास असमर्थ असणारे ०८. ०७% प्रतिसाधकांनी असमर्थता दर्शविलेली आहे. गावामध्ये असणा-या संस्था तसेच शासनाच्या विभागामार्फतही आता जनजागृतीचे प्रयत्न करतात. त्यामुळे जनजागृती मोठ्या प्रमाणात होते.

निष्कर्ष : ९१.३०% सदस्य जनजागृतीसाठी विविध कार्यक्रम घेतल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र.५.२.२

समितीचे बचत खाते धारकाच्या नावांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	टक्के
१	अध्यक्ष/उपाध्यक्ष	१४	०६.४२
२	अध्यक्ष/सचिव	१८३	८३.९४
३	उपाध्यक्ष/सचिव	०१	००.४५
४	अध्यक्ष/खजिनदार	०३	०१.३७
५	अध्यक्ष/सचिव/खजिनदार	०३	०१.३७
६	उत्तर देण्यास असमर्थ	१४	०६.४२
	एकूण	**२१८**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : समितीचे बॅंक खाते कोणाच्या नावावर असल्याचे वर्गीकरण उपरोक्त सारणीत दिसते. अध्यक्ष/सचिव यांच्या नावावर ८३.९४% समित्यांचे खाते असून ०६.४२% खाते अध्यक्ष/उपाध्यक्ष यांच्या नावावर असल्याचे दिसते. उत्तरदाते उत्तर येण्यास असमर्थ किंवा इतर पर्यायांचा वापर केल्याचे दिसते.

निष्कर्ष : बॅंक खातेबाबत कोणाच्या नावावर असावे याबाबत समितीमध्ये स्पष्टता नाही. त्याबाबत सदस्यांना योग्य ते मार्गदर्शन नाही.

सारणी.क्र.५.२.३

समितीच्या पदांमध्ये बदल करण्याच्या कालावधीचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	१ ते ३ वर्षे	१३	०५.९६
२	३ ते ५ वर्षे	९२	४२.२०
३	५ ते ७ वर्षे	२१	०९.६३
४	९ ते १० वर्षे	०२	००.९१
५	पदामध्ये बदल केला जात नाही	७१	३२.५६
६	उत्तर देण्यास असमर्थ	१८	०८.२५
	एकूण	**२१८**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : समितीच्या सदस्य, कार्यकारणीमध्ये बदल किती वर्षांनंतर होतो याबाबत समिती सदस्यांनी वेगवेगळी उत्तरे दिल्याचे दिसते. ३ ते ५ वर्षांनंतर बदल होतो असे उत्तर देणा-याची संख्या सर्वात जास्त ४२.२०% दिसते तर बदल केला जात नाही अशी प्रतिक्रीया देणारे ३२.५६% आहे. या व्यतिरिक्त १ ते ३ वर्षांनंतर बदल होतो, असे प्रतिपादन करणारे ०६.००% आहे. ५ ते ७ वर्षांनंतर बदल होतो. असे प्रतिपादन करणारे ०९.६३% तर सक्रिय नसणारे अपंग, वृद्ध, विधवा यांनी उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शविली असून त्याचे प्रमाण ०८.२५% आहे.

निष्कर्ष : कार्यकारणी सदस्यांमध्ये बदलाबाबत समित्यांमध्ये स्पष्टता नाही. ३२.५६% सदस्यांनी बदल होत नाही या पर्यायाचा वापर केला म्हणजे निश्चितपणे दुस-या सदस्यांना या ठिकाणी संधी मिळत नाही.

सारणी क्र.५.२.४

वन गुन्ह्या संदर्भात समितीमार्फत दिल्या जाणा-या शिक्षेच्या स्वरूपाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	आर्थिक दंड	८५	३८.९९
२	शिक्षा म्हणून त्यांच्याकडून काम करून घेणे	०१	००.४५
३	आर्थिक दंड व फौजदारी गुन्हा	१२	०५.५०
४	वन व्यवस्थापन समितीच्या निर्णयानुसार	२८	१२.८४
५	समज देउन सोडणे	५१	२३.३९
६	उत्तर देण्यास असमर्थ	१९	०८.७१
	एकूण	२१८	१००.०

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : समिती सदस्य त्याचे काम करतात. वन गुन्हयाच्या संदर्भात चूक करणा-यास समिती काय शिक्षा करतात यासंदर्भात त्यांच्याकडून आर्थिक दंड घेतला जातो असे प्रतिपादन करणारे ३८.९९% आहेत तर समज देवून सोडले जात असे प्रतिपादन करणारे २३.३९% काम करुन घेणे असे प्रतिपादन करणारे ००.४५ आहे. आर्थिक दंड व फौजदारी गुन्हा नोदंविला जातो. असे प्रतिपादन करणारे ०५.५०% आहे. उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शविणारे निष्क्रीय सदस्यांची संख्या ०८.७१% आहेत.

निष्कर्ष : वेगवेगळया समित्या वेगवेगळया पद्धतीचा वापर करतात. कारण समिती स्थानिक असते व वनगुन्हे करणा-ही स्थानिक असतात. त्यामुळे त्यांना जबर शिक्षा करता येत नाही. तरीही आर्थिक दंड व फौजदारी गुन्हा या दोघांची मिळून ३८.९९ + ०५.५० = ४४.५०% उत्तरदाते आर्थिक दंड व फौजदारी गुन्हा नोंदवितात. समज देतात अशी प्रतिक्रीया देणारे २३.४०% अत्यंत मवाळ शिक्षा देतात. समितीच्या निर्णयानुसार काही उत्तर देतात मात्र वनगुन्हयांसदर्भात एकवाक्यता आढळत नाही.

सारणी क्र.५.२.५

वनगुन्हयातुन मिळालेल्या रक्कम वर्ग केल्याच्या संस्थाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती	११५	५२.७५
२	ग्रामपंचायत	४१	१८.८०
३	वनविभाग	२०	०९.१७
४	सदस्य वाटुन घेतात	१९	०८.७१
५	जो सदस्य चोरी पकडून येईल त्यास दंडाची अर्धी रक्कम मिळते व बाकी समितीस देतात.	०६	०२.७५
६	उत्तर देण्यास असमर्थ	१७	०७.७९
	एकुण	२१८	१००.०

स्त्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : वनगुन्हयात आर्थिक दंड म्हणून मिळालेली रक्कम कोणत्या संस्थेत वर्ग करण्याच्या संदर्भात सदस्य वेगवेगळया प्रतिक्रिया देतात. समितीस देतो असे प्रतिपादन करणारे ५२.७५%, तर ग्रामपंचायत १८.८०% ,वन विभाग ०९.१७% , सदस्य वाटून घेतात ०८.७१% ,चोर पकडणारा व समिती यांस दंडाची अर्धी -अर्धी रक्कम मिळते असे प्रतिपादन करणारे ०२.७५ टक्के तर समितीच्या कार्यात भाग न घेणारे अंध, अपंग, वृध्द, स्त्रिया हे उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शविलेली आहे. त्यांची संख्या ०७.७९% आहे.

निष्कर्ष : दंडाच्या रकमेच्या निर्णयाबाबत एकमत नाही. शासन निर्णयाप्रमाणे समितीच्या बचतीचा भाग समितीच्या खात्यात जमा करावे असा आहे. मात्र ग्रामपंचायत व वनविभाग ती रक्कम घ्यावी .याबाबत उल्लेख कोणत्याच शासन निर्णयात दिसत नाही. काही समित्यामंध्ये सदर रक्कम ग्रामपंचायत व वन विभागांना दिली जाते.

सारणी.क्र.५.२.६

समितीच्या कामकाजात वरीष्ट जाती/जमातीच्या त्रासबाबत सहमती चे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	पुर्णपणे सहमत	०८	०३.६६
२	सहमत	१९	०८.७१
३	अनिश्चित	२३	१०.५५
४	असहमत	६८	३१.१९
५	पुर्णपणे असहमत	१००	४५.८७
६	एकुण	२१८	१००.०

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार समिती सदस्यांना जातीयतेच्या त्रासाबाबत किती प्रमाणात सहमती आहे. याबाबत मताचे अवलोकन केले असून. सहमती व पुर्णपणे सहमत असणा-याचे प्रमाणे अत्यंत कमी ३.६६+८.७१=१२.३७% आहे.तर उर्वरीत सदस्य १०. ५०% अनिश्चितता दर्शवितात. असहमत व पुर्णपणे असहमत ३१.१९+४५.८७= ७७. ०६% असल्याचे दिसते.

निष्कर्ष : सहमती दर्शविणा-याचे प्रमाण अत्यंत कमी असले तरी त्यावरती सकारात्मकता व काम करणे आवश्यक आहे.

सारणी.क्र.५.२.७

गावाला मिळालेल्या अनुदानाच्या वापराचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	मंदिर बांधले	२३	१०.५५
२	समाजमंदीर बांधले	३३	१५.१३
३	हॅन्डपंप	१०	०४.५८
४	रस्ते	१९	०८.७१
५	शाळा	०४	०१.८३
६	अनुदान मिळाले नाही	११०	५०.४५
७	उत्तर देण्यास असमर्थ	१८	०८.२५
	एकुण	**२१८**	**१००.००**

स्त्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : गावास मिळालेल्या अनुदानाचे गावाने कसा उपयोग केला यासंदर्भात वेगवेगळी मते दिसतात. ५०.४५ % प्रतिसादकांनी समितीस आत्तापर्यंत अनुदान मिळाले नाही अशी प्रतिक्रिया दिला आहे. तर इतर मध्ये अनुक्रमे समाजमंदिर १५.१३% ,मंदीर १०.५५% ,रस्ते ०८.७१%, हॅन्डपंप ०४.५८% असा प्रतिसाद दिला. अंध, अंपंग,विधवा सहभागी होण्यास असमर्थ असणारे ०८.२५% प्रतिसादकांनी उत्तरास असमर्थता दर्शविलेले आहे.

निष्कर्ष : ५०.४५ % समित्यांस अजून गाव विकासासाठी अनुदान मिळाले नाही. मात्र मिळालेल्या गावामध्ये मंदीर सोडल्यास समाज उपयोगाची कामे झाल्याचे दिसतात.

सारणी.क्र.५.२.८

समितीमार्फत वन पहारा देण्याच्या वाटप पद्धतीचे वर्गीकरण दर्शक सारणी.

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	प्रत्येक कुटुंबास महिन्यातुन एकदा	३९	१७.८८
२	प्रत्येक कुटुबास महिन्यातुन दोन वेळा	०६	०२.७५
३	प्रत्येक कुटुंबास महिन्यातुन तीन वेळा	११	०५.०४
४	प्रत्येक कुटुंबास महिन्यातुन चार वेळा	१७	०७.७९
५	यापेक्षा वेगळी पद्धत	१३४	६१.४६
६	उत्तर देण्यास असमर्थ	११	०५.०४
	एकुण	**२१८**	**१००.०**

स्त्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : वनपहारा देण्याची पध्दत संदर्भात समिती सदस्यांची मत भिन्न दिसते. प्रत्येक सदस्यांच्या कुटुंबास महिन्यातुन एकदा असे प्रतिपादन करणारे १७.८८% आहे.महिन्यातुन दोनदा असे प्रतिपादन करणारे ०२.७५% आहे.महिन्यातुन तिनदा असे प्रतिपादन करणारे ०५.०४% आहे. महिन्यातुन ०४ वेळा असे प्रतिपादन करणारे ०७.७९% या व्यतिरिक्त ६१.४६% स्थानिकांनी यापेक्षा वेगळे पद्धतीचा वापर केला आहे. काही गावामध्ये युवकांचा गट नियमितपणे वनपहारा देतो, काही गावामध्ये मानसे स्वतंत्रपणे नेमलेली आहे. तर काही गावामध्ये गुरे चरण्यासाठी गेलेले स्थानिक लोक आपल्या वनक्षेत्रात लक्ष ठेवतात. वन पहारा-याचा त्यांचा निश्चित आकृतीबंध नाही.

निष्कर्ष : वनपहारा देण्याची पध्दत संदर्भात निश्चित असे धोरण नाही.

सारणी.क्र.५.२.९

समितीने वर्षातुन किती बैठकां घेण्याबाबत सदस्यांच्या मताचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	महिन्यातुन एकदा	११८	५४.१२
२	तीन महिन्यातुन एकदा	४५	२०.६४
३	सहा महिन्यातुन एकदा	२३	१०.५५
४	वर्षातुन एकदा	१४	०६.४२
५	उत्तर देण्यास असमर्थ	१८	०८.२५
	एकुण	**२१८**	**१००.०**

स्त्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन(मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार असे लक्षात येते की, प्रत्येक महिन्यात बैठक असावी असे प्रतिपादन करण-यांची सख्या ५४.१२% आहे.   तीन महिन्यातुन एकदा बैठक असावी असे प्रतिपादन करण-यांची संख्या २०.६४% आहे.सहा महिन्यातुन एकदा   बैठक असावी असे प्रतिपादन करण-यांची संख्या १०.५५% आहे. कमीत कमी वर्षातून १ बैठक बैठक असावी असे प्रतिपादन करण-यांची सख्या ०६.४२% आहे. तर ०८.७१% सदस्य अनियमितता, आजारी, वृध्द, अपंग, अकार्यक्षम असल्याने उत्तर देण्यास असमर्थ ठरले.

निष्कर्ष : संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीने वर्षातुन किती बैठकां घेण्याबाबत सदस्यांच्या मताची भिन्नता असली तरी बैठक झालीच पाहिजे याबाबत एकमत निदर्शनास येते.

सारणी क्र.५.२.१०

समितीच्या मागील वर्षीत झालेल्या बैठक संख्यांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी.

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	वर्षातुन एकदा	४३	१९.७२
२	वर्षातुन चार	२७	१२.३८
३	वर्षातुन सहा	२२	१०.०९
४	वर्षातुन आठ	१७	०७.७९
५	वर्षातुन दहा	११	०५.०४
६	वर्षातुन बारा	७९	३६.२३
७	उत्तर देण्यास असमर्थ	१९	०८.७१
	एकूण	**२१८**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन(मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : उपरोक्त सरणीनुसार समितीच्या मागील वर्षी झालेल्या बैठकींच्या संख्यांचे वर्गीकरण दर्शविण्यात आले आहे.शासन निर्णयानुसार १२ बैठका होणे अपेक्षीत आहे. वन विभाग व शासनाच्या मते संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीने वर्षातुन भरपूर सभा घेणे आवशक आहे. कारण त्या माध्यमातुन मोठया प्रमाणात जनजागृती होते. फक्त ३६.२३% समित्या सदस्यांनी वर्षातुन बारा,म्हणजे महिन्यांतून एकदा समितीच्या बैठका घेतात असे दिसते. काही समित्यांनी वर्षातुन एकदा समितीच्या बैठका घेतल्याचे निदर्शनास येत. तसेच काही सदस्य अपंग, वृदध,विधवा यांनी उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शवली आहे.

निष्कर्ष : समितीच्या बैठकींच्या संख्यांचे प्रमाणबाबत समीत्यामध्ये एकमत दिसत नाही. शासनाच्या नियमानुसार बैठकींचे प्रमाणे कमी आहे.

सारणी.क्र.५.२.११

समितीच्या मागील वर्षी बैठकांना हजर असल्याच्या प्रमाणाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	१ ते ३	५६	२५.६८
२	४ ते ६	४८	२२.०१
३	७ ते ९	३०	१३.७६
४	१० ते १२	६५	२९.८१
५	उत्तर देण्यास असमर्थ	१९	०८.७१
	एकुण	२१८	१००.००

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार समितीच्या मागील वर्षी झालेल्या बैठकींच्यावेळी सदस्यांच्या उपस्थीती दर्शवते. बैठकांना हजर असल्याच्या प्रमाण समाधानकारक नसले तरी अत्यंत निराशजनकही नाही.१ ते ३ बैठकांना हजर असल्याच्या प्रमाणा २५.६८% आहे.४ ते ६ बैठकांना हजर असल्याच्या प्रमाणा २२.०१% आहे. ७ ते ९ बैठकांना हजर असल्याच्या प्रमाणा१३.७६%आहे.१० ते १२ बैठकांना हजर असल्याच्या प्रमाणा २९. ८१% आहे. तसेच काही अपंग, वृदध,विधवा यांनी उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शवली आहे.

निष्कर्ष : स्थानिक परीस्थितीनुसार आदिवासी शेतात,मजूरीच्या कामासाठी, परगावीसुदधा जातात.त्यामूळे त्यांची उपस्थिती कमी दिसते. समितीच्या बैठकींच्यावेळी सदस्यांच्या उपस्थितीचे प्रमाण समाधानकारक नाही.

सारणी. क्र.५.२.१२

समिती सदस्य झाल्यानंतर सुरु केलेल्या शेती जोड व्यवसायाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
डेअरी उत्पादन	१९	०८.७१
कुकुट पालन	३२	१४.६७
मेंढी पालन	०३	०१.३७
गोव-या पालन	२१	०९.६३
गवत कापुन विकणे	४९	२२.४७
पशुपालन	२८	१२.८४
अधुनिक शेती	२१	०९.६३
बांबू उत्पादन	०९	०४.१२
व्यवसाय सुरू केला नाही	३६	१६.५१
एकूण	**२१८**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीवरून असे लक्षात येती की, २१८ स्थानिकांपैकी १६.५१% स्थानिकांनी समिती सदस्य झाल्यानंतर नविन शेती जोड व्यवसाय सुरू केला नाही. व्यवसाय सुरू करणा-यांमध्ये गवत काढुन विकणे या व्यवसाय २२.४७% टक्के स्थानिकांनी सुरू केल्याचे दिसते. त्या पाठोपाठ पशुपालन १२.८४%,बांबु उत्पादन ०४.१२ % कुकुट पालन १५.०८ % इ. व्यवसाय सुरू केल्याचे दिसते.

निष्कर्ष : एकुण ८३.४९% स्थानिक समिती सदस्यांनी समिती सदस्य झाल्यानंतर शेतीजोड व्यवसाय सुरू केल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र. ५.२.१३

समितीच्या कामाचे नियोजन व व्यवस्थापन करवून घेण्याच्या घटकांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
समिती अध्यक्ष	८६	३९.४४
वन परिक्षेत अधिकारी	३३	१५.१३
वनविभाग/कर्मचारी/अधिकारी	८१	३७.१५
सहा. वन परिक्षक	०२	००.९१
गावकरी	०४	०१.८३
ग्रामपंचायत	०६	०२.७५
उत्तर देण्यास असमर्थ	०६	०२.७५
एकूण	**२१८**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : प्रस्तुत सारणीमध्ये समितीचे व्यवस्थापनाबाबत सदस्यांची वेगवेगळी मते असल्याची दिसतात. समिती अध्यक्ष अशी प्रतीक्रिया देणारे ३९.४४% सदस्य आहेत. वन परिक्षेत अधिकारी व वनकर्मचारी विभाग अशी प्रतीक्रिया देणारे एकुन ५३.१९% सदस्य आहेत. गावकरी व ग्रामपंचायत अशी प्रतीक्रिया देणारे एकुन ०४.५८% सदस्य आहेत ०२. ७५% उत्तरदात्यांनी उत्तर देण्यास असमर्थतता दर्शविली आहे.

निष्कर्ष : उपरोक्त सारणीवरून असे लक्षात येते की, वनविभागाचे नियंत्रण समितीच्या व्यवस्थापनावरती मोठया प्रमाणावरती आहे. त्यानंतर अध्यक्ष यांचे नियंत्रण निदर्शनास येते. ग्रामपंचायत व ग्रामस्थांचा नियोजन व व्यवस्थापन या कामातील सहभाग अत्यंत कमी दिसतो.

सारणी क्र. ५.२.१४

वनसंरक्षण करणा-या घटकांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
वैयक्तिक रित्या	३३	१५.१३
गटाने केले जाते	२४	११.००
कुटुंबाने मिळून केले जाते	०२	००.०९
सर्व समिती सदस्य करतात	६५	२९.८१
कार्यकारणी करते	०२	००.९१
सर्व गावकरी करतात	६२	२८.४४
कुटुंब प्रमुख करतो	०८	०३.६६
उत्तर देण्यास असमर्थ	२२	१०.०९
एकूण	**२१८**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : वनसंरक्षण करण्याच्या संदर्भात समिती सदस्याच्या उत्तरामध्ये मतभिन्नता दिसते. वैयक्तिकरित्या वनसंरक्षण करणा-यांचे प्रमाण १५.१३% आहे. तर काही ठिकाणी गटात केली जाते अशी प्रतिक्रिया देणारे ११.००% असे उत्तर मिळाले,सर्व समिती सदस्य करतात २९.८१% सर्व गांवकरी करतात २८.४४% असे वेगवेगळे उत्तरे आली आहेत. काही अपंग, वृदध,विधवा यांनी उत्तर देण्यास असमर्थतता दर्शवली आहे.

निष्कर्ष : वनसंरक्षण नेमके कसे व कोणी करावे या संदर्भात समित्यांना योग्य मार्गदर्शन नाही.

सारणी क्र. ५.२.१५

समितीच्या कामकाजात महिलांच्या सहभागाचे प्रमाणाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
काहीच नाही	२७	१२.३८
१० ते २०:	९३	४२.६६
२१ ते ४०:	५६	२५.६८
४१ ते ६०:	२२	१०.०९
६१ ते ८०:	०५	०२.२९
८१ ते १००:	०१	००.४५
उत्तर देण्यास असमर्थ	१४	०६.४२
एकूण	**२१८**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : महिलांच्या सहभागाबाबत सदस्यामध्ये मत भिन्नता दिसते. सहभागच नसतो असे मत व्यक्त करणारे १२.३८% प्रतिसादक आहेत. १४ (०६.४२%) अपंग, वृदध,विधवा यांनी उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शवली आहे. १० ते २०% सहभाग असतो. असे प्रतिपादन ९३ (४२.६६ %) तर २१ ते ४० टक्के असतो असे प्रतिपादन ५६ (२५. ६८%) तर ६१.००ते ८०.००% पर्यंत असे प्रतिपादन ०५ (०२.२९%) व ८१ ते १००% असे प्रतिपादन ००.४५ % केले आहेत.

केंद्र शासनाच्या सूचनेप्रमाणे संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीमध्ये एकून सदस्यांपैकी ५०% महिला सदस्य असाव्यात,व कार्यकारी मंडळामध्ये कमीतकमी ३३% पर्यत महिलांचा सहभाग असावा असे निर्देश आहेत.

निष्कर्ष : उपरोक्त सारणीवरून असे लक्षात येते की, सहभागाची टक्केवारी जसजशी वाढत जोते.तसतशी महिलांच्या सहभागाचे प्रमाण कमी होत जाते. वनव्यवस्थापन समितीत ८१ ते १००% पर्यंत सहभाग असणा-यांचे प्रमाण ००.४५% पेक्षा जास्त नाही. १२.०४% सदस्यांनी महिलांचा सहभाग नसतो असे स्पष्ट केले आहे.

सारणी क्र.५.२.१६

समितीत निर्णय घेतांना महिला सहभागाच्या प्रकाराचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
गप्प बसतात	३७	१६.९७
मान हलवून संमती दर्शवितात	१०९	५०.००
निर्णयात बदल करावयास लावतात	४८	२२.०१
महिलांच्या शिवाय निर्णय घेतले जातात	२१	०९.६३
उत्तर देण्यास असमर्थ	०३	०१.३७
एकूण	**२१८**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीवरून असे लक्षात येते की, ५०% महिला मान हालवून संमती दर्शवितात. तर गप्प बसणा-या व महिलांशिवाय निर्णय घेतला जातो. यां दोन पर्यायांची बेरीज केली तर ३७ (१६.९७%) + २१ (०९.६३%)= ५८ (२६.०६%) महिला निर्णय प्रक्रियेतून बाहेर असतात. त्यात ५०.००+२६.६०=७६.६०% महिलांचा सहभाग नगण्य आहे फक्त चर्चेत भाग घेऊन निर्णय बदलण्याची क्षमता २२.०१%महिलांमध्ये आहे. काही अपंग, वृदध,विधवा यांनी उत्तर देण्यास असमर्थतता दर्शवली आहे.

निष्कर्ष : संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या कामकाजात महिलांचा सहभाग अत्यंत कमी दिसतो.

सारणी क्र.५.२.१७

समितीमुळे निर्माण केलेल्या कामाचा लाभ मिळणा-या घटकाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
गावातील सर्व गावकरी	१६६	७६.१४
समिती सदस्य	३८	१७.४३
कार्यकारणी	११	०५.०४
ग्रामपंचायत सदस्य	१५	०६.८८
महिला सदस्य	०२	००.९१
बिगर सदस्य महिला	०४	०१.८३
शेजारी गावातील	१०	०४.५८

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. समितीमुळे गावामध्ये काही कामे निर्माण होतात. उदा. रोजगार हमी योजना, सामाजिक वनीकरणाची कामे किंवा वृक्षकटाई इत्यादी कामाचा फायदा सर्वच गावक-यांना होतो. असे म्हणणारे उत्तरदाते ७६.१४ %आहेत.फक्त समिती सदस्यांना फायदा होतो. असे प्रतिक्रिया देणारे १७.४३% स्थानिक आहेत तर ग्रामपंचायत सदस्यांना होतो अशी प्रतिक्रिया देणारे ०६.८८% स्थानिक आहेत.

निष्कर्ष : समितीमुळे निर्माण झालेल्या कामाचा फायदा ७६.००%पेक्षा जास्त गावक-यांना होतो.

सारणी क्र.५.२.१८

समितीच्या कामकाजात गटचर्चेचा वापर केल्या जाणा-या प्रक्रियांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत	१६५	७५.६८
सुक्ष्म नियोजनाच्या प्रक्रियेत	३८	१७.४३
कामाचे वाटप करण्याच्या प्रक्रियेत	४२	१९.२६
जंगल उत्पादन घेण्याच्या प्रक्रियेत	०४	०१.८३
उत्पादन वाटुन घेण्याच्या प्रक्रियेत	०१	००.४५
गट सदस्यांमधील वाट मिटविण्याच्या प्रक्रियेत	०९	०४.१२
उत्तर देण्यास असमर्थ	१७	०७.७९

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. समितीच्या कामकाजाच्या वेळी गट चर्चेचा वापर स्थानिकांकडून कोणत्या टप्प्यावरती किंवा कोणत्या प्रकारात केला जातो.या संदर्भात १६५ (७५.०७%) सदस्यांनी गटचर्चेचा वापर निर्णय प्रक्रियेत होतो, असे उत्तर दिले. तर तर सुक्ष्म नियोजन ३८ (१७.०४%) काम वाटप प्रक्रिया ४२ (१९.०३ %), जंगल उत्पादन घेताना ०४ (००. १३%) उत्पादन वाटताना (००.०५%), वाद मिटवताना ०९(०४.०१%) असे उत्तर दिलेले दिसते.

निष्कर्ष : स्थानिक आदिवासी निर्णय प्रक्रियेला जास्त महत्त्व देतात. त्यातच गटचर्चेस प्राधान्य देतात.

सारणी क्र.५.२.१९

सर्वसाधारण सदस्यांना बॅंकेत जाण्याची संधी मिळण्याच्याबाबत वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
होय	११६	५३.२१
नाही	९४	४३.११
उत्तर देण्यास असमर्थ	०८	०३.६६
एकूण	२१८	१००.०

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : समितीमध्ये ७ ते साधारणपणे १३ पर्यंत सदस्यांची कार्यकारणी असून बाकीचे सर्वच सर्वसाधारण सदस्य असतात. या सदस्यांना बॅंकेत जाण्याची संधी मिळते की नाही या संदर्भात होय म्हणणा-यांची संख्या ११६ (५३.२१ %) आहे. तर नाही म्हणणा-यांची संख्या ९४ (४३.११ %) दिसते. स्थानिक ठिकाणी असणारे शेतीची कामे,मजुरीची कामे,तसेच अशिक्षितपणा यामुळे बरेच स्थानिकांना बॅंकेत जाण्याची संधी मिळत नाही.

निष्कर्ष : समितीच्या कामकाज निमित्त ५३.२१% स्थानिक बॅंकेमध्ये जातात मात्र ९४ (४३.११%) स्थानिक समिती सदस्यांना बॅंकेमध्ये जाण्याची संधी मिळत नसल्याचे दिसते.

सारणी क्र. ५.२.२०

संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या कार्यात गावातील स्थानिकांच्या सहभाग प्रमाणचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
सर्व	५६	२५.६८
बहुतांशी	४२	१९.२६
जवळपास अर्धे	५०	२२.९३
थोडेसे	४९	२२.४७
काहीही नाही	१३	०५.९६
उत्तर देण्यास असमर्थ	०८	०३.६६
एकूण	२१८	१००.००

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार असे निदर्शनास येते की समितीच्या कार्यात गावातील स्थनिकांच्या सहभागाबाबत प्रमाणभिन्नता आढळते. सर्वच स्थनिकांचा सहभाग असतो असे प्रतिपादन करणारे २५.६८% आहेत. बहुतांशी स्थानिकांचा सहभाग असतो असे प्रतिपादन करणारे १९.२६% आहेत.जवळपास अर्धे स्थानिकांचा सहभाग असतो असे प्रतिपादन करणारे २२.९३ % आहेत. तर सहभाग थोडाच असतो व काहीच नसतो असे प्रतिपादन करणारे २८. ४३% आहेत. ०३.६६% सदस्यांनी उत्तर देण्यास असमर्थतता दर्शवली आहे.

निष्कर्ष : थोडेसे,काहीही नाही, उत्तर देण्यास असमर्थतता दर्शविणा-यांचे प्रमाण ३२.०९ % आहे. असे असले तरी स्थनिकांचा वन व्यवस्थापनाच्या कामातील सहभाग सरासरी ६७.८७% निदर्शनास येता.हा सकारात्मक निर्देश आहे.

सारणी क्र.५.२.२१

वन विभागाच्या यादित तुमच्या समितीचे सक्रिय सहभाग म्हणून नाव आहे का?

तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
होय	१३०	५९.६३
नाही	७०	३२.११
उत्तर देण्यास असमर्थ	१८	०८.२५
एकूण	२१८	१००.०

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : वनविभागाच्या अधिकार क्षेत्रात प्रत्येक वन व्यवस्थपन समितीचे दस्ताऐवज असून ती ती समिती आपल्या कामकाजात सक्रिय आहे का, या संदर्भात यादी असून एकुण २१८ समिती सदस्यांपैकी १३० (५९.६३%) एवढया सदस्यांनी समितीचे नाव सक्रिय यादीत आहे.असे प्रतिपादन केले आहे.तर नाही म्हणणा-यांची संख्या ७० (३२.११%) आहे. तर या संदर्भात काही अपंग, वृदध, विधवा यांनी उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शवली आहे. त्यांची संख्या १८ (०८.२५ %) इतकी आहे.

निष्कर्ष : एकुण २१८ सदस्यांपैकी १३० (५९.६३%) सदस्य जागरूक असून आपल्या समितीचे नाव सक्रिय समितीत आहे. याबाबत त्यांना जाण आहे.

सारणी क्र.५.२.२२

वन व्यवस्थापन समितीत बी.पी.एल.(दारिद्रय रेषेखालील) चे प्रमाण दर्शक सारणी

तपशील	प्रतिसादके	शेकडा प्रमाण
१ ते १०%	३७	१६.९७
११ ते २०%	३८	१७.४३
२१ ते ३०%	४१	१८.८०
३१ ते ४०%	१२	०५.५०
४१ ते ५०%	१७	०७.७९
५०% पेक्षा जास्त	५५	२५.२२
उत्तर देण्यास असमर्थ	१८	०८.२५
एकूण	**२१८**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीमध्ये जे सदस्य आहे त्या सदस्यांमध्ये बी.पी. एल च्या स्थानिकांना संधी आहे का? या संदर्भात प्रस्तुत सारणीवरून असे लक्षात येते की, २१८ पैकी १८ प्रतिसादक सोडल्यास २०० प्रतिसादकांनी बी.पी.एल च्या सदस्याचे प्रमाण असल्याबद्दल संमती दर्शवली आहे. त्यामध्ये ५५ (२५.२२%)) सदस्यांनी ५०.००% जास्त बी.पी.एल. समितीत सदस्य असल्याचे म्हटले आहे. १०.०० ते ५०.००% पर्यंत बी. पी.एल चे सदस्यांचे प्रमाण आहे. असे विभिन्न मते दिसतात.

निष्कर्ष : फक्त २५.०२% सदस्य म्हणतात की, समितीमध्ये ५०.००% पेक्षा जास्त बी.पी. एल प्रमाण आहे. समितीत बी.पी.एल चे प्रमाण कमी आहे.

सारणी क्र.५.२.२३

समितीमध्ये भूमिहीन मजुराच्या प्रमाणाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१ ते १० टक्के	५६	२५.६८
११ ते २० टक्के	६४	२९.३५
२१ ते ३० टक्के	३९	१७.८९
३१ ते ४० टक्के	१९	०८.७१
४१ ते ५० टक्के	११	०५.०४
५० टक्के पेक्षा जास्त	१०	०४.५८
उत्तर देण्यास असमर्थ	१९	०८.७१
एकूण	**२१८**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : समितीमध्ये भूमिहीन मजुराचे प्रमाण०१.००ते१०.००% आहे.असे प्रतिक्रिया देणारे २५.६८%आहेत.११.००ते २०.००% टक्के आहे, अशी प्रतिक्रिया देणारे २९.३५% आहे.२१.००ते ३०.००% आहे,असे प्रतिपादन करणारे १७.८९%आहेत.३१.०० ते ४०.००% आहे.अशी प्रतिक्रिया देणारे ०८.७१% आहेत.४१.०० ते ५०.००% आहे.अशी प्रतिक्रिया देणारे ०५.०४% आहेत. ५०.००% पेक्षा जास्त टक्के आहे अशी प्रतिक्रिया देणारे ०४.५८ आहेत. काही अपंग, विधवा व वृद्धांनी प्रतिसाद दिला नाही.

निष्कर्ष : १० ते २०% पर्यंत भूमिहीन मजूराचे प्रमाण ६०.००% समित्यांमध्ये असल्याचे दिसते. मात्र ५०.०० % पर्यंत ते कमी होत जाताना दिसते.

सारणी क्र.५.२.२४

समिती सदस्य झाल्यामुळे पोशाख पद्धतीतील बदलाबाबत मताचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
पुर्णपणे सहमत	१९	०८.७१
सहमत	१०४	४७.७०
अनिश्चीत	४७	२१.५५
असहमत	४२	१९.२६
पुर्णपणे असहमत	०६	०२.७५
एकूण	**२१८**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : सदस्य गटाच्या पोशाख पद्धतीत बदल झाल्याबद्दल सहमतीची विभागणी उपरोक्त सारणीत आहे.अनिश्चित असणा-यांची संख्या २१.५५% असून बदला बाबत सहमत व पुर्णपणे सहमत अनुक्रमे ४७.७० +० ८.७० एकूण ५६.४०% टक्के आहे. असहमत व पुर्णपणे असहमत १९.२६+०२.७५ एकुण २२.०१ % आहे. अर्थात सरासरीपेक्षा जास्त स्थानिकांच्या पोशाख पद्धतीत बदल झाला. समिती सदस्य म्हणून स्थानिकांना बैठकांना जाणे, वनअधिका-यांना भेटले, बॅंकेत जाणे या निमित्ताने घराबाहेर जावे लागते तर पोशाखात बदल झाल्याचे दिसते.

निष्कर्ष : उपरोक्त सारणीवरून निश्चितपणे असे म्हणता येईल कि, सदस्य झाल्यामुळे ७५ (३४.०३%) बदल झाला. राहणीमानात बदल झाल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र.५.२.२५

समिती सदस्यात्वामुळे विचार करण्याच्या पद्धतीत बदलाच्या सहमता बद्दल मताचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
पुर्णपणे सहमत	४९	२२.४७
सहमत	१३४	६१.४६
अनिश्चित	२८	१२.८४
असहमत	०५	०२.२९
पुर्णपणे असहमत	०२	००.९१
एकूण	**२१८**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : सदस्यांच्या विचार करण्याच्या पद्धतीत बदल झाल्याबाबत सहमत व असहमत असे गट दिसतात. सहमत व पुर्णपणे सहमत अनुक्रमे ६१.४६ = ८३.९३% संख्या आहे. असहमत व पुर्णपणे असहमत ००.९१+०२.२९=०३.२०% आहे. १२.८०% अनिश्चित प्रतिसाद देतात. सदस्य म्हणून बैठका,नवीन घटनाबाबत आकलन, अधिका-यांना भेटणे, चर्चा करणे, शासकीय कार्यालयांना भेटी. या प्रक्रियेमुळे स्थानिकांच्या विचार करण्याच्या पद्धतीत बदल झाल्याचे दिसते.

निष्कर्ष : सामाजिक आंतरक्रियांचे प्रमाण वाढल्यास समिती सदस्याचा विचार करण्याच्या पद्धतीत सकारात्मक बदल निदर्शनास येतो.

सारणी क्र.५.२.२६

समिती सदस्य झाल्यानंतर घरातील मुलांच्या शिक्षण प्रक्रियेबद्दल झालेल्या बदलांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
मुलांना शाळेत जाणीव पूर्वक पाठवायला लागलो	४३	१९.७२
मुलांनी शिकावे म्हणून प्रयत्न करू लागलो	१२७	५८.२५
शिक्षण विषयक नव्याने माहिती मिळण्याचा प्रयत्न करू लागलो	२९	१३.३०
उत्तर देण्यास असमर्थ	१९	८.७१
एकूण	**२१८**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : वरील सारणीवरून असे लक्षात येते की,२१८ उत्तरदात्यांपैकी ०८.७१% उत्तरदात्यांनी कोणतीही प्रतिक्रिया दिली नाही. १९९ उत्तरदात्यांनी शिक्षणाबाबत सकारात्मकता दर्शविली आहे.मुलांना जाणीवपुर्वक शाळेत पाठवणे, शिकावे म्हणून प्रयत्न करणे,१३.३०% स्थानिक लोक शिक्षण विषयक नवीन माहिती मिळवण्याचा प्रयत्न करू लागले.

निष्कर्ष : समिती सदस्याचा मुलांच्या शिक्षणाकडे बघण्याच्या दृष्टीकोणात सकारात्मक बदल निदर्शनास येतो

सारणी क्र.५.२.२७

समितीच्या माध्यमातून कामाच्या सहभागाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

उत्स्फूर्त सहभाग	प्रतिसाद	शेकडा प्रमाण	सहभाग	प्रतिसाद	शेकडा प्रमाण
स्वत:हून वन गुन्ह्यांच्या संदर्भात काम करणे	७४	३३.९४	फक्त सभांना उपस्थिती देणे	२०	०९.१७
वन गुन्ह्यांची वैयक्तिक नोंद घेणे	५७	२६.१४	दिलेली जबाबदारी पार पाडणे	३५	१६.०५
रात्रीच्या वेळेस अतिरिक्त पहारा देणे	६०	२७.५२	वेळ असेल तेव्हाच काम करणे	२४	११.००
वनगुन्ह्यांच्या संदर्भात जोखीम पत्करून वन अधिका-यांना माहिती कळवणे	४२	१९.२६	जमल्यास अधिका-यांना मदत करणे	३७	१६.९७
कुटुंबासह अतिरिक्त पहारा देणे	३८	१७.४३	उत्तर देण्यास असमर्थ	११	०५.०४
उत्स्फूर्त पणे कार्यक्रम आयोजन करणे	५९	२७.०६			
कार्यक्रमात उत्स्फूर्तपणे अधिक मदत करणे	१९	०८.७१			
सभांमध्ये उत्सफूर्तपणे भाषण करणे	३१	१४.२२			
अतिरिक्त वेळेत काम करणे	४०	१८.३४			
उत्तर देण्यास असमर्थ	१९	०८.७१			

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. उपरोक्त सारणीवरून असे लक्षात येते की, समिती सदस्य म्हणून वेगवेगळया प्रकारची कामे सदस्य करतात. ०८.७१% उत्तरदात्यांनी प्रतिसाद दिला नाही.

तर बाकीच्या सदस्यांनी कामाचे एकापेक्षा जास्त प्रकार सांगितले. प्रतिसादाचा कल दोन गटात विभागलेला आहे.

वनसंरक्षण (पहार) : या संदर्भात २७१ प्रतिक्रीया आल्या आहेत. त्या स्वतःहून वन गुन्ह्यांच्या संदर्भात काम करणे, वनगुन्ह्यांची वैयक्तिक नोंद घेणे, रात्रीच्या वेळेस अतिरिक्त पहारा देणे, वनगुन्ह्यांच्या संदर्भात जोखीम पत्करून वनअधिका-यांना माहिती कळवणे, कुटुंबासह अतिरिक्त पहारा देणे. या प्रकारच्या आहेत. याचे कारण म्हणजे नव्याने आलेल्या गॅस शेगडीची योजनेसारख्या कार्यक्रमात लाभ होईल या अपेक्षेमुळेसुदधा सहभागाचे प्रमाण वाढलेले निदर्शनास येते.

विकासात्मक कार्यक्रम : या संदर्भात १४९ प्रतिक्रीया आल्या आहेत. त्या उत्सफुर्तपणे कार्यक्रम आयोजन करणे, कार्यक्रमात उत्स्फूर्तपणे अधिक मदत करणे, सभांमध्ये उत्स्फूर्तपणे भाषण करणे, अतिरिक्त वेळेत काम करणे याचा समावेश होतो.

सहभाग या घटकामध्ये फक्त सभांना उपस्थिती देणे, असे प्रतिपादन करणारे ०९.१७% आहेत. दिलेली जबाबदारी पार पाडणे अशी प्रतिक्रीया देणारे १६.०५% आहेत. वेळ असेल तेव्हाच काम करणे, असे प्रतिपादण करणारे ११.००% आहेत. जमल्यास अधिका-यांना मदत करणे. असे प्रतिपादन करणारे १६.९७% आहेत.

निष्कर्ष : प्रतिसाधकांचे सहभागाचे प्रमाण उत्सफूर्तपणे निदर्शनास येते.

सारणी क्र.५.२.२८

समितीच्या स्थापनेपूर्वी व नंतर मूलभूत सुविधांच्या बदलांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

नं	तपशील	स्थापनेपूर्वी		स्थापनेनंतर	
		प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण	प्रतिसाद	शेकडा प्रमाण
१	विजेची उपलब्धता	१७३	७९.३५	१७३	७९.३५
२	पिण्याच्या पाण्याची टाकी	७२	३३.०२	९०	४१.२८
३	शेतीला लागणा-या पाण्याची व्यवस्था	३१	१४.२२	६९	३१.६५
४	आधुनिक शेती	१४	६.४२	४१	१८.८०
५	आधुनिक मासेमारी	०५	०२.२९	२३	१०.५५
६	रस्ते	११४	५२.२९	१२९	५९.१७
७	सार्वजनिक उद्योग	०६	०२.७५	२८	१२.८४
८	लघुउद्योग	०२	००.९१	०५	०२.२९
९	सार्व. शौचालय	०९	०४.१२	२७	१२.३८
१०	सार्वजनिक वाचनालय व ग्रंथालय	०७	०३.२१	१५	०६.८८

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. उपरोक्त सारणीमध्ये समिती स्थापण्यापूर्वी व नंतर गावातील सुविधांबाबत वर्गीकरण दर्शविले आहे. विजेच्या उपलब्धतेमध्ये कोणताही बदल झाल्याचा दिसत नाही. मात्र पिण्याच्या पाण्याची व शेतीला लागणा-या पाण्याच्या व्यवस्थेमध्ये बदल झाल्याचा दिसतो. त्यामुळे आधुनिक शेतीची सूरूवात दिसते. तसेच रस्ते, सार्वजनिक उद्योग, लघुउद्योग, सार्व. वाचनालय व ग्रंथालय, सार्व. वाचनालय व ग्रंथालय या मूलभूत सुविधांमध्ये वाढ झाल्याचे दिसते.

निष्कर्ष : सयुंक्त वनव्यवस्थापन समिती स्थापनेपूर्वी व नंतर असणा-या मूलभूत सुविधांमध्ये आमूलाग्र बदल जरी झाला नसला तरी बदलाच्या प्रक्रियेला सुरूवात झाल्याचे निश्चितपणे निदर्शनास येते.

सारणी क्र. ५.२.२९

समिती सदस्य होण्याअगोदर घराचे स्वरूप व नंतरचे स्वरूप दर्शक सारणी

अवस्था	सदस्य होण्याअगोदर		सदस्य झाल्यानंतर	
घराचा प्रकार	**प्रतिसादक**	**शेकडा प्रमाण**	**प्रतिसादक**	**शेकडा प्रमाण**
कच्चे घर	१२४	५६.८८	६८	३१.१९
झोपडे	१६	०७.३३	११	०५.०४
पक्के घर	६५	२९.८१	१२५	५७.३४
झाप	०३	०१.३७	०१	००.४५
पण्याचे	०३	०१.३७	०८	०३.६६
सिमेंट	०२	००.९१	१५	०६.८८
उत्तर देण्यास असमर्थ	०५	०२.२९	१०	०४.५८
एकूण	**२१८**	**१००**	**२१८**	**१००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

उपरोक्त सारणी स्पष्ट होण्यासाठी दोन स्वतंत्र वर्तुळालेखांच्या माध्यमांतून खालीलप्रमाणे दर्शविण्यात आली आहे.

वर्तुळालेख क्र. ५.२ (क) समिती सदस्य होण्याअगोदर घरांची स्थिती

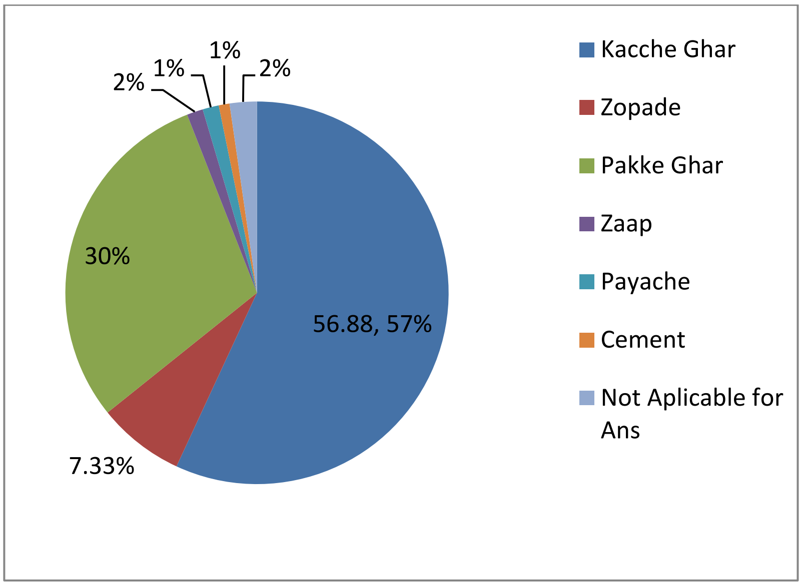

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन(मुलाखत अनुसूची)

वर्तुळालेख क्र. ५.२ (ख) समिती सदस्य झाल्यानंतरघरांची स्थिती

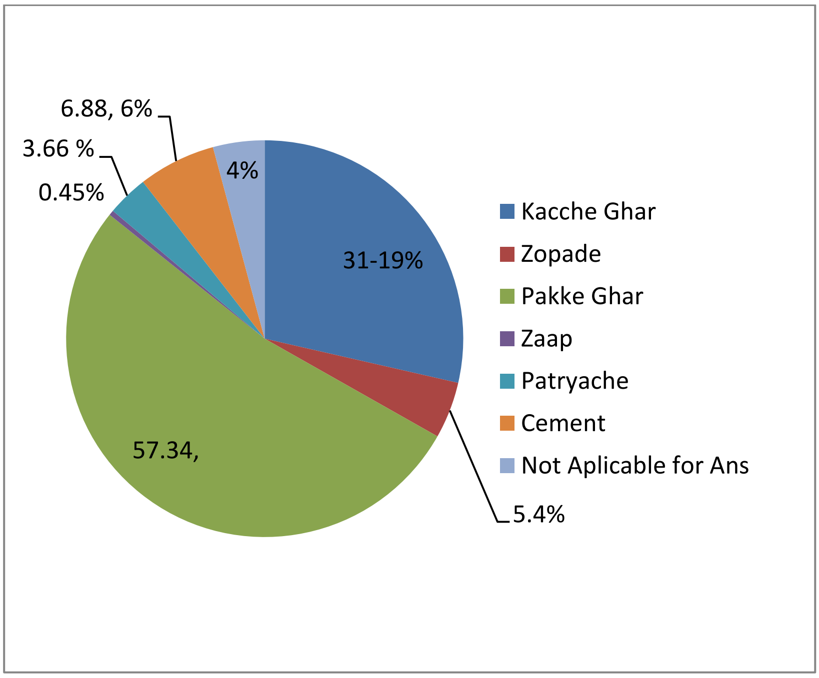

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन(मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : समिती सदस्य होण्याअगोदर घराचे स्वरूप व नंतरचे स्वरूपाबाबत प्रायोगिक गटाच्या सदस्यांच्या वेगवेगळया प्रतिक्रीया दिसतात. सरासरी २६ टक्के सदस्यांच्या घराच्या प्रकारामध्ये बदल होऊन कच्चे घराचे रूपांतर पक्या घरांमध्ये झाल्याचे दिसते. तसेच पत्राचे व सिमेंटच्या घरांच्या प्रमाणात बदल झाल्याचे निर्दशनास येते.

निष्कर्ष : संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती स्थापनेपूर्वी व नंतर समिती सदस्यांच्या असणा-या घरांच्या प्रकारामध्ये अमूलाग्र बदल जरी झाला नसला तरी बदलाच्या प्रक्रीयेला सुरुवात झाल्याचे निश्चितपणे निदर्शनास येते.

सारणी क्र.५.२.३०

समिती सदस्यांच्या घरातील वस्तूंच्या बदलाचे वर्गीकरण दर्शविणारी सारणी

स्थिती / तपशील	सदस्य होण्याअगोदर वस्तू असणारे		सदस्य झाल्यानंतर		झालेला बदल - नकारात्मक + सकारात्मक		
वस्तू/अवस्था	प्र.स. संख्या	शेकडा प्रमाण	प्र.स. संख्या	शेकडा प्रमाण	प्र.स. संख्या	शेकडा प्रमाण	
सायकल	४०	१८.३४	३४	१५.५९		१.८३	-
मोटर सायकल	२१	०९.६३	५१	२३.३९	३०	१३.७६	+
जीप	००	००	०४	०१.८३	४	१.८३	+
ट्रॅक्टर	०६	०२.७५	०७	०३.२१	१	०.४५	+
रेडिओ	४४	२०.१८	४९	२२.४७	५	२.२९	+
टि.व्ही.	४१	१८.८०	७७	३५.३२	३६	१६.५१	+
फ्रिज	०४	०१.८३	०५	२.२९	१	०.४५	+
गॅस	१३	०५.९६	२६	११.९२	१३	५.९६	+
फर्निचर	०९	०४.१२	१५	६.८८	६	२.७५	+
बाथरूम	२६	११.९२	३७	१६.९७	११	५.०४	+
शौचालय	२९	१३.३०	५८	२६.६०	२९	१३.३०	+
वैयक्तिक पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था	१७	०७.७९	४८	२२.०१	३१	१४.२२	
मोबाईल	४०	१८.३४	१०५	४८.१६	६५	२९.८१	+
उत्तर देण्यास असमर्थ	०२	००.९१	०२	००.९१			

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

(+वस्तूंचे प्रमाण वाढणे, - वस्तूंचे प्रमाण कमी होणे) (प्र.स.-प्रतिसादक संख्या)

उपरोक्त सारणी स्पष्ट होण्यासाठी दोन स्वतंत्र वर्तुळालेखांच्या माध्यमांतून खालीलप्रमाणे दर्शविण्यात आली आहे.

वर्तुळालेख क्र.५.२ (ग)

समिती सदस्य होण्यापूर्वीची घरातील वस्तूदर्शक वर्तुळालेख

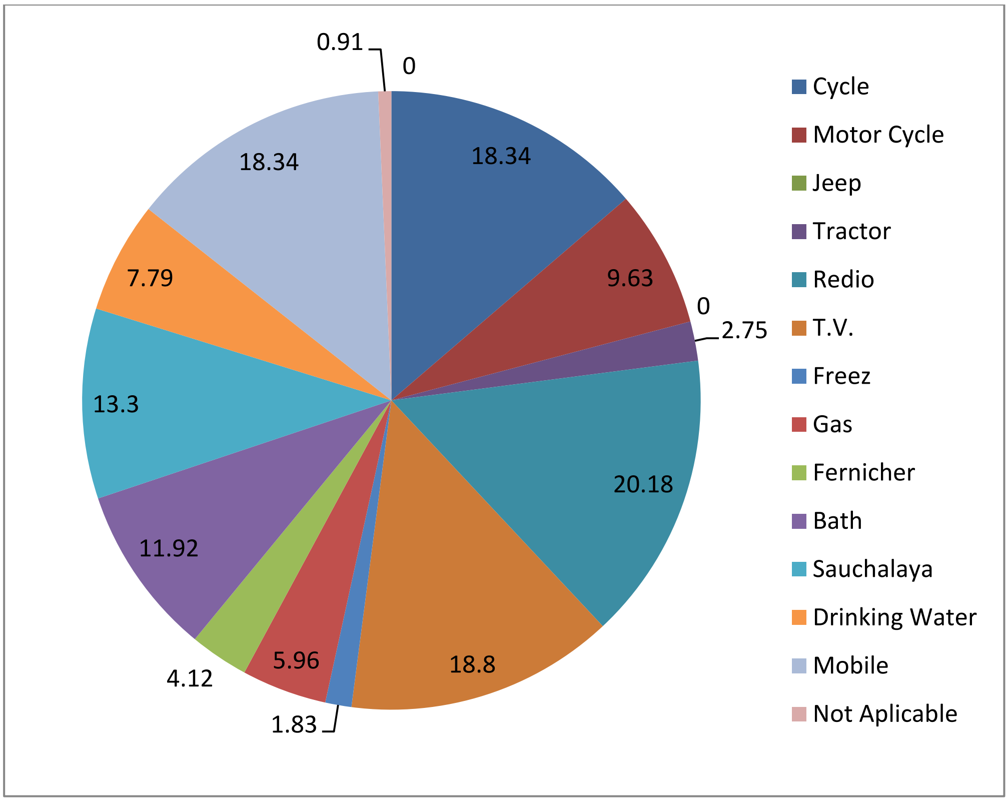

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

वर्तुळालेख क्र. ५.२ (घ)

सदस्य झाल्यानंतरची अवस्थादर्शक वर्तुळालेख

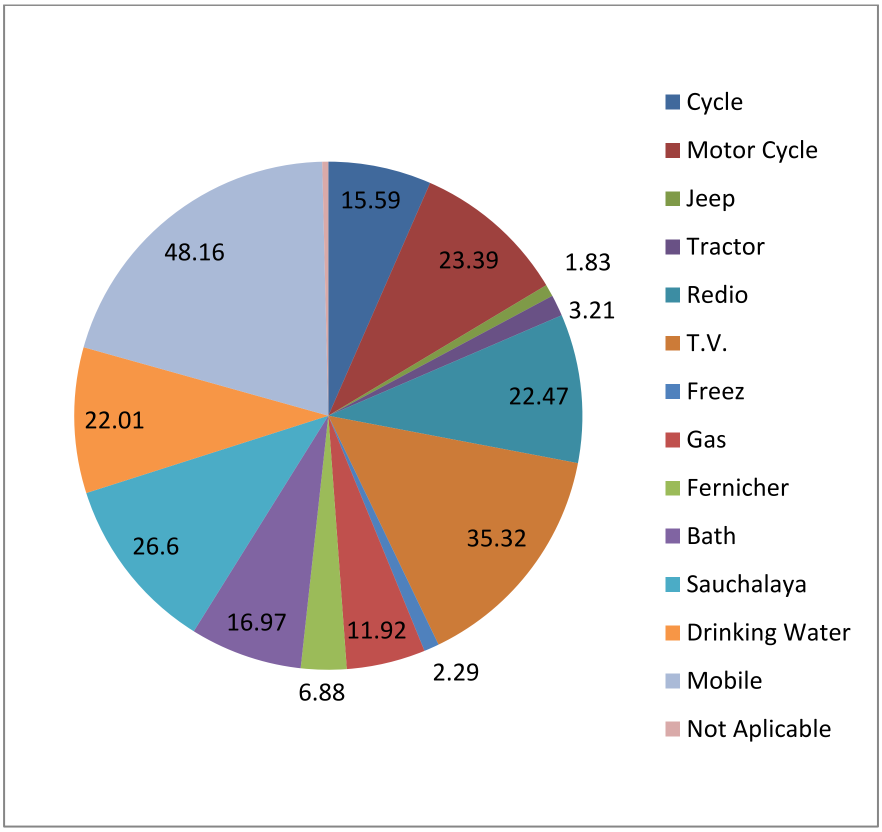

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्यांच्या सदस्य होण्याअगोदर व सदस्य झाल्यानंतरची घरांतील वस्तूंचे वर्गीकरण दर्शवते.

निष्कर्ष : समिती सदस्य झाल्यानंतर घरातील वस्तूमध्ये निश्चितपणे बदल झाल्याचे दिसते. हा बदल सकारात्मकतेकडे झुकणारा आहे.

सारणी क्र. ५.२.३१

समितीच्या कामकाजात येणा-या समस्यांचे पसंतीक्रम दर्शक सारणी

पर्याय / प्रक्र.	पारंपारीक अधिकार डावलले जातात	वृक्षतोड बंदीमुळे गावात वाद होतात	वन उत्पादन ठरावीक वेळेत असल्याने वाद होतात	प्राण्यांच्या शिकार बंदीमुंळे गावात वाद होतात	राजकारणाचा त्रास	वेगवेगळया जमाती असल्याने त्रास	उत्तर देण्यास असमर्थ
१	३९ (१७.८९)	६७ (३०.७३)	०३ (०१.३७)	२९ (१३.३०)	१० (०४.५८)	०३ (०१.३७)	२४ (११.००)
२	१५ (०६.८८)	२५ (११.४६)	१० (०४.५८)	१८ (०८.२५)	०७ (०३.२१)	०५ (०२.२९)	०२ (००.९१)
३	०५ (२.२९)	२.७५)	०७ (०३.२१)	०८ (०३.६६)	०८ (०३.६६)	०६ (०२.७५)	०१ (००.४५)
४	००	१ (००.४५)	०१ (००.४५)	०५ (०२.२९)	०२ (००.९१)	०८ (०३.६६)	०१ (००.४५)
५	०३ (०१.३७)		०१ (००.४५)	०२ (००.९१)	०२ (००.९१)	०२ (००.९१)	०

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

(कंसातील अंक शेकडा प्रमाण दर्शवतात) (प.क्र. पसंतीक्रम)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. वरील सारणीमध्ये ६ प्रकारच्या समस्या वेगवेगळया प्रकारांमध्ये देण्यात आलेल्या आहेत. प्रतिसादकांनी वेगवेगळया पसंतीक्रमामध्ये आपले मत व्यक्त केलेले आहे. उत्पन्न ठरावीक वेळेत असल्याने कोणत्यातरी प्रकारचा वाद निर्माण होतो. अशी प्रथम व व्दितीय पसंतीक्रमामध्ये एकूण ४२.१८% सदस्य प्रतिसाद देतात. प्राण्यांच्या संदर्भातील समस्यांबाबत प्रथम व व्दितीय पसंतीक्रमामध्ये एकुन २१.५५ % सदस्य प्रतिसाद देतात.पारंपारीक अधिकारासंबंधी प्रथम व व्दितीय पसंतीक्रमामध्ये एकूण २४. ७७% सदस्य प्रतिसाद देतात. यानंतर वनखात्याकडून त्रास, राजकारण व जातव्यवस्था यास सदस्यांनी पसंती दिली आहे. उर्वरित अकार्यक्षम, विधवा, अपंग, वृद्ध स्थानिकांनी प्रतिसाद दिला नाही.

निष्कर्ष : संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कामकाजामुळे स्थानिकांच्या जीवनावर विविध क्षेत्रातून प्रभाव पडतो. मुख्यत्वेकरून वृक्ष तोडता न येणे, प्राण्यांची शिकार करता न येणे. यालाच स्थानिक पारंपरिक अधिकार समजतात व समितीच्या कामकाजात अडचणी निर्माण केल्या जातात. जातव्यवस्था व गावपातळीवरील राजकारण या संस्थचाही प्रभाव समितीच्या कामकाजावर दिसतो.

सारणी क्र.५.२.३२

वनौऔषधांचा कौटुंबिक उत्पन्न वाढविण्याच्या वापरासंदर्भात पसंतीक्रम दर्शक सारणी

पर्याय / पसंतीक्रम	स्वत:च्या कुटुंबात आजारी पडल्यास वापरतात	आठवडे बाजारात जाऊन विकतात	वैदूंना विकतात	गावातील आजारी लोकांना देतात
प्रथम	१३२ (६०.५९)	०३ (०१.३७)	०४ (०१.८३)	४५ (२०.६४)
व्दितीय	१७ (७.७९)	०१ (०.४५)	१० (०४.५८)	७८ (३५.७८)
तृतीय	०६ (०२.७५)	०४ (०१.८३)	०७ (०३.२१)	०६ (०२.७५)
चौथी	०६ (०२.७५)	०६ (०२.७५)	०६ (०२.७५)	०६ (०२.७५)
पाचवी	२१ (०९.६३)	१७ (०७.७९)	०० (००)	०६ (०२.७५)
उत्तर देण्यास असमर्थ	३ (०१.३७)	०० (००)	०३ (०१.३७)	०० (००)

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

(कंसातील अंक शेकडा प्रमाण दर्शवतात)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. उपरोक्त सारणीनुसार स्थानिक आदिवासी वनौषधींचा उपयोग स्वत:च्या कुटुंबात आजारी पडल्यास करतात. याचाच अर्थ ते भगत किंवा डॉक्टर यांच्याकडे जाण्याचा खर्च वाचवतात. एक प्रकारे ते कौटुंबिक उत्पन्न वाढवितात. त्यांची संख्या ६०. ५९% आहे.त्यानंतर गावातील आजारी लोकांना देऊन त्यांचाही खर्च वाचवतात. थोड्याफार प्रमाणात आठवडे बाजारात जाऊन विकतात तर काही वैदूंना विकतात.

निष्कर्ष : वनौषधींचा उपयोग स्थानिक आदिवासी अप्रत्यक्षरित्या करून स्वत:च्या कुटुंबाचे आर्थिक उत्पन्न वाढवितात.

सारणी क्र. ५.२.३३

बॅंक व्यवहारामुळे वाढलेल्या कौशल्याचे पसंतीक्रम दर्शक सारणी

पर्याय / पसंतिक्रम	पैशाचे नियोजन कौशल्य वाढले	बचतीचे कौशल्य	संवाद कौशल्य वाढले	व्यवहारज्ञान वाढले	शासकीय कर्मचा-यांशी कसे वर्तन करावे हे समजले
प्रथम	१०७ (४९.०८)	३८ (१७.४३	४० (१८.३४	१४ (०६.४२)	०४ (०१.८३)
व्दितीय	३० (१३.७६)	८३ (३८.०७)	३३ (१५.१३	४ (०१.८३)	१३ (०५.९६)
तृतीय	१२ (०५.५०)	२२ (१०.०९)	३२ (१४.६७)	०९ (०४.१२)	१७ (०७.७९)
चतुर्थ	०६ (०२.७५	०७ (०३.२१)	०४ (०१.१३)	०५ (०२.२९)	१५ (०६.८८)
पंचम	०	०२ (००.९१)	०१ (००.४४)	०७ (०३.२१)	०२ (००.९१)
उत्तर देण्यास असमर्थ	१८ (०८.२५				

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

(कंसातील अंक शेकडा प्रमाण दर्शवतात)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. उपरोक्त सारणीनुसार असे निर्दशनास येते की, बॅंक व्यवहारामुळे समिती सदस्यांचे पैशाचे नियोजन कौशल्य वाढले. असे प्रतिपादन करणारे व त्यास प्रथम पसंती देणारे ४९.०८% सदस्य आहेत. बचतीचे कौशल्य वाढले. असे प्रतिपादन करणारे व त्यास प्रथम पसंती देणारे १७.४३% सदस्य आहेत.संवाद कौशल्य वाढले असे प्रतिपादन करणारे व त्यास प्रथम पसंती देणारे १८.३४% सदस्य आहेत. व्यवहारज्ञान वाढले. असे प्रतिपादन करणारे व त्यास प्रथम पसंती देणारे ०१.८३% सदस्य आहेत. शासकीय कर्मचा-यांशी कसे वर्तन करावे समजले असे प्रतिपादन करणारे व त्यास प्रथम पसंती देणारे ०६.०४% सदस्य आहेत. यानंतर व्दितीय व तृतीय पसंतीक्रम बचतीचे कौशल्य, संवाद कौशल्य यास दिल्याचे दिसते. काही अकार्यक्षम विधवा, अपंग, वृद्ध सदस्यांनी उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शविली आहे.

निष्कर्ष : बॅंक व्यवहारामुळे समिती सदस्यांचे विविध कौशल्ये वाढलेले दिसतात.

सारणी क्र.५.२.३४

समिती सदस्यांच्या बैठकीमधील सहभाग प्रकाराबाबत पसंतीक्रमांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

पर्याय / पसंतीक्रम	फक्त उपस्थित राहणे	बैठक बोलवणे	हिशेब तपासणे	काम सुचवणे	उत्तर देण्यास असमर्थ
प्रथम	१४ (०६.४२)	११६ (५३.२१)	१७ (०७.७९)	५१ (२३.०९)	१९ (०८.०७)
व्दितीय	०५ (०२.२९)	३६ (१६.५१)	१९ (०८.७१)	९५ (४३.५७)	०
तृतीय	०७ (०३.२१)	०६ (०२.७५)	६१ (२८.००)	१४ (०६.४२)	०२ (००.९१)
चतुर्थ	०२ (००.९१)	०१ (००.४५)	०२ (००.९१)	०	०
पंचम	०१ (००.०५)	०	०	०	०
षष्ठम	०१ (००.४५)	०१ (००.४५)	०१ (००.४५)	०२ (००.९१)	०१ (००.४५)

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

(कंसातील अंक शेकडा प्रमाण दर्शवतात)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. उपरोक्त सारणीनुसार असे निर्दशनास येते की, समिती सदस्य बैठकीमधे बैठक बोलवणे या सहभाग प्रकारास सर्वाधिक पसंती देतात. त्याचे प्रमाण ५३. २१% आहे. त्यानंतर व्दितीय पसंती बैठकीमध्ये विविध प्रकारची कामे सुचवणे यास दिल्याचे दिसते. त्यानंतर तृतीय पसंती झालेल्या कामाचा हिशेब तपासणे व बैठकींना उपस्थिती देणे यासंदर्भात प्रतिक्रिया मिळतात.

निष्कर्ष : समिती सदस्य बैठकीमध्ये सहभाग घेतात व निरर्थक सहभागाचे प्रमाण कमी आहे.

सारणी क्र. ५.२.३५

समितीमार्फत केल्या जाणा-या जनजागृती प्रकाराचे पसंतीक्रम दर्शक सारणी

पर्याय / पसंतीक्रम	मीटिंग घेऊन	पथनाट्याच्या माध्यमातून	घरोघरी जाऊन	सण/यात्रा यामध्ये	ग्रामसभा घेऊन	जनजागृती होत नाही
१	७५ (३४.४०)	०२ (००.९१)	१३ (०५.९६)	००	११२ (५१.३७)	१७ (०७.७९)
२	८३ (३८.०७)	०८ (०३.८८)	२० (०९.१७)	०७ (०३.२१)	३८ (१७.३९)	०
३	६ (०२.७५)	०	४६ (२१.१०)	१७ (०७.७९)	१५ (०६.८८)	०
४	१ (००.४५)	०६ (०२.७५)	१ (००.४५)	०३ (०१.३७)	०१ (००.४५)	०
५	०	०१ (००.४५)	०१ (००.४५)	०१ (००.४५)	०१ (००.४५)	०
उत्तर देण्यास असमर्थ	०२ (००.९१)	०२ (००.९१)	०२ (००.९१)	०२ (००.९१)	०२ (००.९१)	०२ (००.९१)

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची), (कंसातील अंक शेकडा प्रमाण दर्शवतात)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. उपरोक्त सारणीनुसार असे निर्दशनास येते की, संयुक्त वनव्यवस्थापनामार्फत केल्या जाणा-या जनजागृती प्रकारामध्ये ग्रामसभा हा एक महत्त्वपूर्ण घटक असून त्याचा उपयोग ५१.३७% सदस्य सर्वाधिक प्रमाणात घेतात. त्यानंतर व्दितीय पसंती मीटींगाना दिली गेली. ३८.०७% सदस्य त्या माध्यमातून जनजागृती करतात. तर २१.१०% सदस्य गावक-यांच्या घरोघरी जाऊन जनजागृती करतात. यात्रा व पथनाट्य या तंत्राचा वापर कमी होताना दिसतो. आदिवासी व ग्रामीण भाग असल्याने सण, यात्रांमध्ये स्थानिक त्यांच्या पद्धतीने त्यांचा आनंद घेतात. तर अशिक्षितपणा असल्याने पथनाट्यासारख्या तंत्राचा वापर कमी होताना दिसतो.

निष्कर्ष : अशिक्षितपणा आदिवासी व ग्रामीण भाग यांचा प्रभाव जनजागृतीच्या माध्यमावर पडल्याचे निदर्शनास येते. असे असले तरी कोणत्यातरी स्वरूपात जनजागृती होते. हा सकारात्मक दृष्टिकोन जाणवतो.

सारणी क्र.५.३.३६

समितीच्या कामकाजावर पडणा-या प्रभावासंदर्भात पसंतीक्रमाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

पर्याय / पसंदीक्रम	ग्रामपंचायतीचा	गावातील वरीष्ठ जातीचा	राजकारणी लोकांचा	गाव गुंडाचा	गावातील श्रीमंत लोकांचा
प्रथम	१६७ (७६.६०)	१६ (०७.३३)	१० (०४.५८)	०७ (०३.२१)	६ (०२.७५)
व्दितीय	५ (०२.२९)	०५ (०२.२९)	०३ (०१.३७)	०२ (००.९१)	०
तृतीय	२ (००.९१)	०२ (००.९१)	३ (०१.३७)	०१ (००.४५)	०
चतुर्थ	०	०	०१ (००.४५)	०१ (००.४५)	०
उत्तर देण्यास असमर्थ	१० (०४.५८)				

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

(कंसातील अंक शेकडा प्रमाण दर्शवतात)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. उपरोक्त सारणीनुसार वनव्यवस्थापन समितीच्या कामकाजावर कोणत्या घटकाचा प्रभाव जास्त प्रमाणात आहे, याचे वर्गीकरण दर्शविले आहे. ग्रामपंचायतीचा प्रभाव समितीच्या कामकाजावर मोठया प्रमाणात पडल्याचे दिसते. असे प्रतिपादन करणारे ७६.६०% सदस्य आहेत. तर गावातील वरिष्ठ जातीचा, राजकारणी, स्थानिक लोकांचा यांना कमी प्रतिसात मिळाल्याचे दिसते. गावगुंडाचा प्रभाव अत्यंत कमी असल्याचा दावा स्थानिक करतात. काही अकार्यक्षम अपंग, विधवा, वृद्ध यांनी उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शविली आहे.

निष्कर्ष : वनव्यवस्थापन समितीच्या कामकाजावर ग्रमपंचायतीचा प्रभाव निदर्शनास येतो. अप्रत्यक्ष राजकारणी स्थानिकांचा प्रभाव दिसतो.

सारणी क्र.५.३.३७

समिती सदस्यांना पार पाडाव्या लागणा-या जबाबदारीसंदर्भात पसंतीक्रमाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

पर्याय / पसंतीक्रम	देखरेख ठेवणे	बैठक ठेवणे	मार्गदर्शक शिबीर व उपक्रम राबवणे	वनांचे संरक्षण करणे	उत्तर देण्यास असमर्थ
१	९४ (४३.११)	१८ (८.२५)	८ (०३.६६)	१०० (४५.८७)	१८ (०८.२५)
२	५७ (२६.१४)	६४ (२९.३५)	१० (०४.५८)	३८ (१७.४३)	
३	३१ (१४.२२)	५२ (२३.८५)	१७ (०७.७९)	३० (१३.७६)	
४	०३ (०१.३७)	६ (०२.७५)	१७ (०७.७९)	११ (०५.०४)	
५	०	०	०१ (००.०५)	०	

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

(कंसातील अंक शेकडा प्रमाण दर्शवतात)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. समिती सदस्य आपल्या जबाबदारीचा आग्रक्रम कशा पद्धतीने लावतात. यासंदर्भात स्पष्टीकरण वरील सारणीत दिसते. एकूण २१८ प्रतिसादांपैकी ४५. ८७% प्रतिसादकांनी वनांचे संरक्षण करणे यास प्रथम पसंती दिली आहे. वनाची देखरेख ठेवणे, यासाठी ४३.११% उत्तरदात्यांनी प्रथम पसंतीक्रम दिला आहे. एकूण पसंतीक्रमाची बेरीज केली असता वनांची देखरेख ठेवणे १८६, तर वनांचे संरक्षण १८०, तर तुलनात्मक बैठक घेणे व मार्गदर्शक शिबिर व उपक्रम राबवणे. १४१ उत्तरदात्यांनी पसंती दर्शविली आहे. आदिवासींना बैठक घेण्यापेक्षा मार्गदर्शक करण्यापेक्षा वनांमधून भटकणे व त्यावर लक्ष ठेवणे इ. विषय आवडीचे व जिव्हाळ्याचे वाटतात म्हणून त्यांच्या प्रतिक्रिया त्याच स्वरूपात प्रत्यक्षात आल्याचे दिसतात. काही अकार्यक्षम अपंग, विधवा, वृद्ध यांनी उत्तर देण्यास असमर्थतता दर्शविली आहे.

निष्कर्ष : तुलनात्मकरित्या चारिही पर्यायांचा विचार करता वनांवर देखरेख ठेवणे, वनांचे संरक्षण करणे या पर्यायांना जास्त पसंती दर्शविली. स्थानिकांच्या जीवनपध्दतींशी सुसंगत असलेले काम स्थानिकांना आवडते.

सारणी क्र.५.३.३८

समितीच्या माध्यमातून प्राप्त झालेल्या वनउत्पादनाच्या वाटप प्रकार पसंतीक्रमाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

पर्याय	सर्व सदस्यांना सारख्या प्रमाणात वाटतात		सदस्याचा सहभाग व घेतलेल्या प्रमाणसार		शासनाच्या आदेशानुसार		प्रथम समिती सदस्याला व नंतर गावक-यांना		सर्व गावाच्या सोबत	
प. क्रम	प्र.स. संख्या	शे.प्र.	प्र.स. संख्या	शे.प्र.	प्र.स. संख्या	शे.प्र.	प्र.स. संख्या	शे.प्र.	प्र.स. संख्या	शे.प्र.
१	५४	२४.७७	११	०५.०४	१९	०८.७१	८	०३.६६	८७	३९.९०
२	२१	०९.६३	१६	०७.३३		०१.३७	१३	०५.९६	१६	०७.३३
३	०८	०३.६६	१०	०४.५८	६	०२.७५	७	०३.२१	४	०१.८३
४	००	००	२	००.९१	३	०१.३७	८	०३.६६	३	०१.३७
५	०३	०१.३७	०	००	३	०१.३७	२	००.९१	१	००.४५
लागु नाही	१७	०७.७९								

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

(प्र.स. प्रतिसादक, शे.प्र. शेकडा प्रमाण, प.क्रम-पसंतीक्रम)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. समितीला प्राप्त झालेल्या वनउत्पादनाचे वाटप करताना कशा प्रकारे निकष लावले जातात याबाबत सदस्यांचा पसंतीक्रम उपरोक्त सारणीत दर्शविला आहे. प्रतिसादामध्ये समिती सदस्यांमध्ये वाटप होते. गावक-यांसोबत वाटप होते व शासनाच्या आदेशानुसार असे वर्गीकरण दिसून येते. गावक-यांसोबत उत्पन्नाचे वाटप होते या पर्यायास सर्वांत जास्त म्हणजेच ८७ (३९.९०%) प्रथम पसंती दिली, एकूण उभ्या स्तंभाची बेरीज केली तर ५०.८८% सदस्य ह्या पर्यायाचा वापर करतात. व्दितीय पसंती सर्व सदस्यांना सारख्या प्रमाणात दिली जाते. त्यांनतर सदस्यांच्या सहभागाच्या प्रमाणानुसार यास तिसरी पसंती दिली, त्यानंतर चौथी पसंती. प्रथम समिती सदस्यांना व नंतर गावक-यांना याची पसंती दिलेली दिसते व पाचवी पसंती शासनाच्या आदेशास दिलेली आहे.

निष्कर्ष : सर्वच वनव्यवस्थापन समितीमध्ये मिळालेले वनउत्पादन वाटण्याच्या पद्धतीत विविधता दिसते. वनव्यवस्थापन समितीमुळे सामाजिक संबंधात वाढ झाल्याने अर्ध्यापेक्षा जास्त समिती उत्पन्न सर्व गावक-यांसोबत वाटतात.

३९

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीमध्ये ७ वेगवेगळ्या प्रकारच्या समस्या वनउत्पादन वाटपासंदर्भात दर्शविण्यात आल्या आहेत.

१. उत्पन्न वाटताना कोणत्यातरी प्रकारचा वाद होतो. यामध्ये १६ + २५ + ७ = ४८ (२२.०६%) उत्तरदात्यांच्या मते स्थानिक व समिती सदस्य किंवा वनविभाग यामध्ये वाद होताना दिसतो अशी प्रतिक्रीया दिसते.

२. वनखात्याकडून निर्माण होणा-या समस्यांमध्ये वरील विभाग चांगले उत्पन्न घेते व खराब उत्पन्न समितीस देते या प्रकारचे उत्तर १+६ = ७ (०३.२१%) वनखात्या संदर्भात अडचणी आल्याचे दिसते.

३. राजकारणी व जातव्यवस्था यांचा त्रास समितीला होताना दिसतो. १४ + ३ = १७ (०७.७८%) प्रतिसादकांचे मत असलेले दिसते.

ही प्रथम प्रकारची पसंती दिसत असली तरीही पसंतीक्रमाची उभी बेरीज करता प्रथम गटात ८७ म्हणजेच ४०.००%, दुस-या गटात २८ म्हणजेच १३.००%, तर तिस-या गटात ४२ म्हणजेच १९.००% असे मत प्रदर्शन झाल्याचे दिसते. तर उर्वरित सदस्यांनी प्रतिसाद दिला नाही.

वनसमितीस व वनविभागास नियमितपणे वनउत्पादन मिळते. वनउत्पादनाचे वाटप होताना स्थानिकांना अज्ञानामुळे सर्वच उत्पन्न आपले आहे असे वाटते मात्र वनखात्यास शासकीय नियमाप्रमाणे त्याचे वाटप करावे लागले त्यामुळे त्यांच्यात वाद निर्माण होतात. तसेच स्थानिक राजकारणी आपला प्रभाव संपूर्ण प्रक्रियेवर पाडण्यासाठी धडपड करतात त्यामुळेही थोड्या प्रमाणात वनव्यवस्थापन समितीला त्रास झाल्याचे दिसते.

निष्कर्ष : एकूण सर्व समस्यांचे विश्लेषण केल्यास असे निदर्शनास येते की, समितीस मिळणा-या उत्पन्नाच्या वाटपासंदर्भात काही लोकांनी समस्या येतात असे स्पष्ट होते.

၄၀

४०वश्लेषण : प्रस्तुत सारणीवरून असे लक्षात येते की, वनातून मिळालेल्या वनउत्पादन जे समितीस मिळते ते समिती किंवा वैयक्तिक विकण्याचा प्रयत्न होतो. त्यामध्ये अनेक प्रकारच्या समस्या येतात. प्रथम पसंती उपलब्ध मालाला बाजारपेठ उपलब्ध होत नाही, अशी प्रतिक्रिया ४८ (२२.००%) प्रतिसादकांनी दिली आहे. व्दितीय पसंती-उपलब्ध माल तालुक्याच्या ठिकाणी किंवा बाजारपेठेत नेण्यासाठी वाहनांची कमतरता भासते. अशी प्रतिक्रिया २७ (१२.०४%) प्रतिसादकांनी दिली आहे तिसरी पसंती प्रतिसादकांनी, माल खराब होता या पर्यायास दिली आहे. त्याची टक्केवारी १०.०६ आहे. यानंतर थोड्याफार प्रमाणात माल विकला जात नाही, राजकारण्यांचा त्रास होतो या पर्यायाला प्रतिसाद दिला आहे.

निष्कर्ष : समितीस मिळालेल्या माल विकण्यासंदर्भात वेगवेगळ्या समस्या असल्याचे निदर्शनास येते. वितरणाच्या संदर्भात बाजारपेठेची उपलब्धता, वाहन व्यवस्था इ. समस्या महत्त्वपूर्ण असल्याचे निदर्शनास येतात.

सारणी क्र.५.२.४०

समिती स्थापन झाल्यापासून घडलेल्या वन गुन्ह्याच्या पसंतीक्रमाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

पर्याय	अवैध वृक्षतोड		आग लावणे		अवैध चराई		अवैध उत्पन्न घेणे		वन गुन्हे घडत नाही	
पसंतीक्रम	प्र.स. संख्या	शे.प्र.	प्र.स. संख्या	शे.प्र.	प्र.स. संख्या	शे.प्र.	प्र.स. संख्या	शे.प्र.	प्र.स. संख्या	शे.प्र.
१	४२	१९.२६	०९	०४.१२	१७	०७.७९	०३	०१.३७	१४४	६६.०५
२	१२	०५.५०	१५	०६.८८	१८	०८.२५	०१	००.४५	०१	००.४५
३	०४	०१.८३	०५	०२.२९	०७	०३.२१	०३	०१.३७	०५	०२.२९
४	०१	००.४५			०२	००.९१	०३	०१.३७	०१	००.४५
५	०	०१	०	०	००	०	०१	००.४५	०२	००.९१

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

(प्र.स.-प्रतिसादक, शे.प्र. शेकडा प्रमाण)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. उपरोक्त सारणीमध्ये प्रथम पसंती उत्तरदात्यांनी वन, गुन्हे घडत नाही. ६६.०५ % असे दिले तर त्याच खालोखाल प्रथम पसंती अवैध वृक्षतोड - ४२ (१९. २६%) दिली तर द्वितीय पसंती अवैध चराई - १८ (०८.२५ %) आहे. सर्वच पसंतीक्रमाची उभ्या स्तभांची बेरीज केल्यास

१. अवैध वृक्षतोड - ५९, २७.०६ %
२. आग लावणे - २९, १३.३० %
३. अवैध चराई - ४४, २०.१८ %
४. अवैध उत्पन्न - ११, ०५.04 %
५. वनगुन्हे घडत नाही -१५३ ७०.१८ %

निष्कर्ष : वनगुन्ह्याचे प्रमाण नगण्य असले तरी ते घडतात असे उपरोक्त सारणीवरुन लक्षात येते, मात्र समिती स्थापनेनंतर वन गुन्ह्याचे प्रमाण कमी झाल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र. ५.२.४१

समितीला वनखात्याकडून मिळणा-या मदतीच्या संदर्भात पसंतीक्रमाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

पर्याय	मार्गदर्शन मिळते		कामे मंजूर केली जातात		प्रशिक्षण दिले जाते		रोजगारासंबंधी मार्गदर्शन मिळते		समस्या सोडवल्या जातात		उत्तर देण्यास असमर्थ	
पसंतीक्रम	प्र.स संख्या	शे.प्र.	प्र.स संख्या	शे.प्र.	प्र.स संख्या	शे.प्र.	प्र.स संख्या	शे.प्र.	प्र.स संख्या	शे.प्र.	प्र.स संख्या	शे.प्र.
१	१०९	५०.००	३६	१६.५१	११	०५.०४	१५	०६.८८	२९	१३.३०	१६	०७.३३
२	३३	१५.१३	५१	२३.३९	२४	११.००	२६	११.९२	२०	०९.१७		
३	१९	०८.७१	१८	०८.२५	२५	११.४६	३२	१४.६७	१३	०५.९६		
४		३.२१	०८	०३.६६	१०	०४.६४	२२	१०.०९	१३	०५.९६		
५				२.८		१८	१०	०४.५८	१६	०७.३३		

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

(प्र.स. प्रतिसादक, शे.प्र. शेकडा प्रमाण)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. उपरोक्त सारणीत समितीला वनखात्याकडून मिळणारी मदत दर्शविण्यात आली आहे. प्रतिसादकांनी सर्व पर्यायामधून प्रथम पसंती मार्गदर्शक मिळते या पर्यायास ५०.००% प्रतिसाद दिली आहे. वन खात्याकडून वेळोवेळी सूचना दिल्या जातात.विविध योजनांची माहिती दिली जाते. यास स्थानिक लोक मार्गदर्शन असे म्हणतात. यानंतर द्वितीय पसंती कामे मंजूर होणे या पर्यायास दिली. २३.३९ % प्रतिसाद सदस्यांनी दिला. तृतीय पसंती रोजगार प्रशिक्षण मिळते या पर्यायास १४.४६% दिल्याचे दिसते. त्यानंतर रोजगार व समस्या सोडविण्यासाठी मार्गदर्शन मिळते यास प्रतिसाद दिल्याचे निदर्शनास येते.

निष्कर्ष : वनखात्याकडून समिती सदस्यांना मार्गदर्शन मिळते, तसेच त्यांची विकासकामे मंजूर होतात व यानंतर मात्र गावक-यांची अपेक्षा रोजगार संबंधित असून वनखात्याकडून रोजगारासंबंधी मार्गदर्शन मिळत असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. समिती सदस्य व वनखात्यात चांगल्या प्रकारे संवाद होत असल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र ५.२.४२

समिती सदस्य होण्याअगोदर वनात फिरताना विविध कृत्यांच्या पसंतीक्रमाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

पर्याय	चालताना फांध्या तोडत जाणे		मोबाईलवर मोठ्याने गाणे ऐकत जाणे		प्लास्टिकचा वापर झाल्यानंतर जंगलात टाकणे		झाड बुंध्यापासून तोडत होतो		उत्तर देण्यास असमर्थ	
१	संख्या	टक्के	संख्या	टक्के	संख्या	टक्के	संख्या	टक्के	संख्या	टक्के
२	६५	२९.८१	११	०५.०४	२५	११.४६	७८	३५.६७	१८	८.२५
३	५५	२५.२२	१४	०६.४२	०९	०४.१२	४६	२१.१०	०२	००.९१
४	०५	०२.२९	०७	०३.२१	२३	१०.५५	१४	०६.४२	०	०
५	०१	००.४५	०३	०१.३७	०	०	०४	०१.८३	०	०
६	००	०	०	०	०	०	०	०	०४	०१.८३

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

(प्र.स.-प्रतिसादक,शे.प्र.-शेकडा प्रमाण)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. समिती सदस्य होण्याअगोदर स्थानिकांचा वनविषयक दृष्टिकोन व वनांमधून फिरतानाची कृती उपरोक्त सारणीमध्ये दर्शविण्यात आली आहे. पहिली पसंती झाड बुडापासून तोडणे यांस ३५.७७% सदस्यानी दिली आहे. स्थानिकांना जीवनचरितार्थ चालवण्यासाठी उर्जा साधन म्हणून लाकडाचा वापर करावा लागतो. त्यासाठी ते वनातील वृक्ष तोडतात. समिती सदस्य होण्याअगोदर सदस्य झाड बुडापासून तोडत होते. तसेच वनातून चालताना फांद्या तोडत जाणे यांसारख्या कृत्यांना २५.२२% सदस्यांनी दुसरी पसंती दिली आहे. वनामध्ये प्लास्टिकच्या वापराला १०.५५ % सदस्यांनी तिसरी पसंती दिली आहे. काही अकार्यक्षम अपंग, वृध्द्, विधवा यांनी उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शवली आहे.

निष्कर्ष : समिती सदस्य होण्याअगोदर ह्या प्रकारचे कृत्य म्हणजे स्थानिकांच्या जीवनपद्धतीशी निगडित असणारी समस्या होय. वनांविषयी आस्थेचा अभाव निदर्शनास येतो.

सारणी क्र.५.२.४३

समिती सदस्य झाल्यानंतर वनात फिरताना कृतीत झालेल्या बदलासंदर्भात पसंतीक्रम दर्शक सारणी

पर्याय	चालताना शांततेत चालणे		घोळक्याने जाताना गोंगाट करीत नाही		मोबाईल वनात बंद ठेवणे		झाडाचा शेंडा किंवा बुडाचा भाग तोडत नाही		वाळलेले लाकडे गोळा करतो		प्लास्टीक वनात फेकत नाही		वृक्षारोपन करुन काळजी घेतो	
पसंतीक्रम	प्र. स.	शे.प्र.	प्र. स.	शे.प्र.	प्र. स.	शे.प्र.	प्र. स.	शे.प्र.	प्र. स.	शे.प्र.	प्र. स.	शे.प्र.	प्र. स.	शे.प्र.
१	६९	३१.६५	०५	०२.२९	०७	०३.२१	७०	३२.११	३३	१५.१३	०३	०१.३७	३०	१३.७६
२	१९	०८.७१	२१	०९.६३	१५	०६.८८	२३	१०.५५	७४	३३.९४	०७	०३.२१	२३	१०.५५
३	०६	०२.७५	१५	०६.८८	१६	०७.३३	१९	०८.७१	२५	११.४६	१३	०५.९६	४५	२०.६४
४	१०	०४.५८	०२	००.९१	०१	००.४५	२०	०९.१७	१९	०८.७१	१०	०४.५८	१०	०४.५८
५	०२	००.९१	०३	०१.३७	२	००.९१	०३	०१.३७	०४	०१.८३	११	०५.०४	०७	३.२१
६			०३	०१.३७	०	०	०१	००.४५	०२	००.९१	०१	००.४५	०२	००.९१
७				०.४५					०१	००.४५	०४	०१.८३	०४	०१.८३

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची) (प्र.स.प्रतिसादक, शे.प्र.शेकडा प्रमाण)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. उपरोक्त सारणीवरुन असे लक्षात येते की, प्रतिसादकांनी कृतीत झालेल्या बदलासंदर्भात प्रथम पसंती झाड बुडापासून तोडत नाही. ७०(३२.११%), द्वितीय पसंती-वाळलेली लाकडे गोळा करणे ७४(३३.९४%), तृतीय पसंती - वृक्षारोपण ४५ (२०.०६ %), चौथी पसंती-झाड बुडापासून न तोडणे २० (०९.१७%), पाचवी पसंती - प्लास्टीक वनात न टाकणे -११ (०५.०४%) अशी आहे.

निष्कर्ष : दोन्ही सारण्यांची तुलना करता वनातून शांततेने चालणे, गोंगाट कमी करणे, प्लास्टिक वनात न टाकणे, वृक्षारोपण इ. चांगली मूल्ये निर्माण झालेली दिसतात.

सारणी क्र.५.२.४४

समितीच्या कार्यात आदिवासींनी पूर्ण कार्यक्षमतेने सहभाग दिल्याने प्रशासकीय नेतृत्व कौशल्य वाढू लागल्याची सहमती दर्शक सारणी

तपशील	पूर्णपणे सहमत	सहमत	अनिश्चित	टसहमत	पूर्णपणे असहमत	एकूण
प्रतिसादक	१६ (०७.३३)	१३३ (६१.००)	४१ (१८.८०)	१८ (०८.२५)	१० (०४.५८)	२१८

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन(मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी संयुक्त वनव्यवस्थपन समिती सदस्यांचा सहभाग व प्रशासकीय, नेतृत्व कौशल्य यांच्या संबंधाबाबत सदस्यांच्या सहमतीचे वर्गीकरण दर्शवते. यामध्ये सहमत व पूर्णपणे सहमत यांची टक्केवारी ६१.०० आहे. तर असहमत व पूर्णपणे असहमत यांची टककेवारी १२.८३ आहे. याबाबत अनिश्चित असणा-यांची टककेवारी १८. ८० आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कामकाजात सदस्य भाग घेतात. मिटिंगांना उपस्थित राहतात, अहवाल लिहितात, बॅंकेमध्ये जातात त्यामुळे सदस्य प्रशासकीय कामकाजात सहभाग घेतात. सीानिक गावक-यांना प्रशासकीय कामात मार्गदर्शन करतात. या त्यांच्या कृतीमुळे प्रशासकीय नेतृत्व कौशल्य वाढू लागल्याचे निदर्शनास येते.

निष्कर्ष : संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यात आदिवासींनी पूर्ण कार्यक्षमतेने सहभाग दिल्याने प्रशासकीय नेतृत्व कौशल्य वाढल्याचे निदर्शनास येते.

५.४ नियंत्रित गट सारण्या

सारणी क्र. ५.४.१

गावातील वास्तव्याच्या कालावधीचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

क्र.	**तपशील**	**प्रतिसादक**	**शेकडा प्रमाण**
१.	तुमच्या जन्मापासून	१८९	८७.४९
२.	२ ते ५ वर्षे	-	-
३.	६ ते ८ वर्षे	०७	०३.२४
४.	९ ते १२ वर्षे	०३	०१.३८
५.	१३ वर्षांपेक्षा जास्त	१७	०७.८७
	एकूण	**२१६**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : प्रस्तुत सारणीवरून असे लक्षात येते की, त्यांच्यापैकी एकूण २१६ पैकी ८७.५०% टक्के जन्मापासून गावातच राहतात, तर ०७.८७% स्थानिक १३ वर्षांपासून गावात राहतात. म्हणजेच ९५.३७% स्थानिकांचा १३ वर्षांपेक्षा जास्त निवासस्थान गावातच आहे.

निष्कर्ष : वरील सारणीवरून असे लक्षात येते की, स्थानिक आदिवासी यांचे वास्तव्य ब-याच वर्षांपासून आहे.

सारणी क्र.५.४.२

गावातील वनव्यवस्थापन समितीच्या माहितीबाबत मताचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	होय	१५८	७३.१४
२.	नाही	५८	२६.८५
	एकूण	२१६	१००.००

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : वरील सारणीवरून असे लक्षात येते की, गावामध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कामकाजाबद्दल ७३.१४% स्थानिकांना माहिती आहे. तर २६.८५% स्थानिकांना या कामकाजाबद्दल माहीत नाही.

निष्कर्ष : गावामधील ७३.१४% स्थानिकांना वनव्यवस्थापनाबाबतची माहिती आहे. त्यांच्यापर्यंत समितीचे काम पोहचले आहे.

सारणी क्र. ५.४.३

१ किलो ग्रॅम मोहाच्या फुलापासून मिळणा-या मद्याच्या प्रमाणाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	अर्धा ग्लास	११	०५.०९
२.	एक ग्लास	३४	१५.७४
३.	दोन ग्लास	२८	१२.९६
४.	मोठी बाटली	४७	२१.७५
५.	मद्य बनवत नाही	९६	४४.४४
	एकूण	**२१६**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : एकूण २१६ प्रतिसादकांपैकी अनुक्रमे ११+३४+२८+४७= १२० एवढ्या संख्येने प्रतिसाद दिला आहे. अर्थात, मोहाच्या फुलापासून मद्य बनवले जाते. मात्र आकारामध्ये व प्रमाणामध्ये बदल दिसतो. मद्य बनविण्याचे प्रमाण वाढते तसे करणा-यांची संख्याही वाढताना दिसते. ४४.४४% स्थानिक मद्य बनवत नसल्याची प्रतिक्रिया देतात.

निष्कर्ष : मोहाच्या फुलापासून मद्य बनवने ही स्थानिकांची पारंपरिक प्रक्रिया आहे. त्यामुळे अध्ययन क्षेत्रात याचे प्रमाण अधिक आहे.

सारणी क्र.५.४.४

घरगुती वापरासाठी (इंधनासाठी) वापर करणा-या वस्तूंचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	लाकूड व गोवऱ्या	१९६	९०.७४
२.	गोबर गॅस	०८	०३.७०
३.	एल.पी.जी.गॅस	१२	०५.५५
	एकूण	२१६	१००.०

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीवरुन असे लक्षात येते की, बहुसंख्य स्थानिक आदिवासी इंधन म्हणून लाकूड व गोव-या यांचा वापर करतात त्याचे प्रमाण ९०.७४% आहे. आर्थिक स्थिती व तांत्रिक मागासलेपणा यामुळे गोबर गॅस, एल.पी.जी. गॅस यांचे प्रमाण कमी आहे. नव्यानेच निघालेल्या शासन निर्णयानुसार एल.पी.जी. गॅस स्थानिकांना सवलतीच्या दरात देण्यास सुरुवात झाली असली तरी त्याचे प्रमाण कमी आहे.

निष्कर्ष : बहुसंख्य स्थानिक इंधन म्हणून लाकूड व गोव-यांचा वापर करतात. याचा अर्थ स्थानिकांचे इंधनासाठी वनांवर अवलंबित्व स्पष्ट होते.

सारणी.क्र.५.४.५

लाकडाची एक मोळी विकल्यानंतर मिळणा-या नफ्याचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	२० ते ४० रू.	१०	०४.६२
२.	४१ ते ६० रू.	०३	०१.३८
३.	६१ ते ८० रू.	०६	०२.७७
४.	८१ ते १०० रू.	१५	०६.९४
५.	१०१ ते १२० रू.	१४	०६.४८
६.	१२० पेक्षा आधिक	०५	०२.३१
७	विकत नाही	१६३	७५.४६
	एकूण	**२१६**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : नियत्रित गटाचे सदस्य वनातून काढलेली लाकडाची मोळी विकण्याच्या संदर्भात उपरोक्त सारणी असून ७५.००% पेक्षा जास्त उत्तरदाते लाकडाची मोळी विकत नसल्याची प्रतिक्रिया दिली आहे. इतर प्रतिसाद अनुक्रमे २० ते ४० रू. ०४.६२ %, ४१ ते ६० रू. ०१.३८%, ६१ ते ८० रू. ०२.७७%, ८१ ते १०० रू., ०६.९४%, १०१ ते १२० रू. ०६.४८%,१२० रू. पेक्षा अधिक ०२.३१% असा आहे.

निष्कर्ष : वनांमध्ये लाकडाचे प्रमाण कमी झालेले आहे तसेच मिळालेला लाकूडसाठा स्थानिक लोक घरगुती वापरासाठी उपयोग करतात. विकणा-यांची संख्या कमी असली तरी त्यांना उत्पन्न चांगले मिळते.

सारणी क्र. ५.४.६

वनातून मिळणारे गौण वनउत्पादनाचा फायदा उपजीविकेची गरज भागविण्यासाठी होणा-या घटकांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	समिती सदस्यास	४७	२१.७५
२.	सदस्य नसणाऱ्या गावकऱ्यास	७८	३६.११
३.	ग्रामपंचायत सदस्य	३७	१७.१२
४.	वन कर्मचाऱ्यांना	२५	११.५७
५	उत्तर देण्यास असमर्थ	२९	१३.४२
	एकूण	२१६	१००.००

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : वनातून मिळणा.या गौण वनउत्पादनाचा फायदा कोणत्या घटकास मिळतो याबाबत संमिश्र प्रतिक्रीया दिसतात. वनकर्मचारी ११.५७% व उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शवणारे अपंग, वृद्ध, विधवा १३.४२% सोडल्यास, वनातून मिळणा-या गौण उत्पादनाचा फायदा गावक-यांना होत असल्याचे स्पष्ट होते. २१.७५% +३६.११%+१७.१२% =७४ टक्के स्थानिकांना गौण उत्पादनाचा फायदा होताना दिसतो

निष्कर्ष : वनातून मिळणारे गौण वनउत्पादनाचा फायदा उपजीविकेची गरज भागविण्यासाठी ७०.००% पेक्षा जास्त स्थानिकांना होतो.

सारणी क्र.५.४.७

समिती सदस्यांचे कार्यकर्ता संघटन (एका ध्येयासाठी एकत्र करण्याचे) कौशल्य वाढण्याच्या बाबत मतांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	सर्व	४३	१९.०८
२.	बहुतांशी	४७	२१.७५
३.	जवळपास अर्धे	३२	१४.८१
४.	थोडेसे	५२	२४.०७
५.	काहीही नाही	४२	१९.४४
	एकूण	२१६	१००.०

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीप्रमाणे कोणतेही कौशल्य प्राप्त झाले नाही, असे निर्देश करणा-यांची संख्या १९.४४ तर सर्वांमध्ये, बहुतांश व थोडेसे, अर्धे सदस्यांमध्ये कौशल्य निर्माण झाली अशी प्रतिक्रिया देणारे १९.०८+२१.७५+२४.०७ +१४.८१ =७९.७१% म्हणजे सरासरीपेक्षा जास्त उत्तरदात्यांमध्ये कौशल्य विकसित झाल्याचे दिसते.

निष्कर्ष : स्थानिकांची समिती सदस्यांच्या संघटन कौशल्याबाबत सकारात्मक निदर्शनास येतात.

सारणी क्र.५.४.८

समिती सदस्यांचे जनसंपर्क (गावकरी व शासकीय विभाग) कौशल्य वाढण्याबाबत मतांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	सर्व	६३	२९.१६
२.	बहुतांशी	५२	२४.०७
३.	जवळपास अर्धे	४३	१९.९०
४.	थोडेसे	३६	२६.६६
५.	काही ही नाही	२२	१०.१८
	एकूण	**२१६**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : बिगर सदस्य गटाकडून सदस्यांच्या जनसंपर्काच्या कौशल्यामध्ये वाढीच्या संदर्भात उपरोक्त सारणी आहे. कौशल्य न वाढण्याबाबत १०.१८% प्रतिसादकांची संख्या आहे. जवळपास अर्धे सदस्यांमध्ये जनसंपर्काचे कौशल्ये आल्याचे १९.९०% उत्तरदात्याचे उत्तर देतात. तर बहुतांशी व सर्वच सदस्यांमध्ये जनसंपर्काचे कौशल्य, वाढण्याचे २९.१६ अधिक ४.०७ बरोबर ५३.२३% होय. सरासरीपेक्षा जास्त स्थानिक गावक-यांनी समिती सदस्यांमध्ये जनसंपर्काचे कौशल्य वाढल्याचे निर्देश दिले आहे. वनव्यवस्थपनाचे सदस्य गावामध्ये क्रियाशील असल्याबाबत स्थानिक सकारात्मक असल्याचे निदर्शनास येते.

निष्कर्ष : वनव्यवस्थपनाच्या सदस्यांमध्ये जनसंपर्काचे कौशल्य वाढल्याबाबत स्थानिक गावकरी सकारात्मक आहेत.

सारणी क्र. ५.४.९

समिती सदस्याला शासकीय नियमांच्या आकलन वाढीबाबत मतांचे वर्गीकरण

दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	सर्व	३८	१७.५९
२.	बहुतांशी	४४	२०.३७
३.	जवळपास अर्धे	४५	२०.८३
४.	थोडेसे	४१	१८.९८
५.	काहीही नाही	३७	१७.१२
	एकूण	२१६	१००.००

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : प्रस्तुत सारणी बिगर सदस्य गटाकडून समिती सदस्यांना शासकीय नियमाचे आकलन पूर्वीपेक्षा किती प्रमाणात समजायला लागण्याच्या मतासंदर्भात मतांची विभागणी दर्शविते. शासकीय नियम सर्वांनाच आकलन होऊ लागले. असे मत १७.५९% प्रतिसादक व्यक्त करतात. बहुतांशी अशी प्रतिक्रिया देणारे २०.३७% प्रतिसादक आहेत. अर्धे अशी प्रतिक्रिया देणारे २०.८३% प्रतिसादक आहेत. थोडेसे, अशी प्रतिक्रिया देणारे १८.९८% प्रतिसादक आहेत. या मुद्यांबाबत नकारात्मकता दर्शविणारे १७.१२% प्रतिसादक आहेत.

निष्कर्ष : शासकीय नियम, त्याची भाषा व लवकर उपलब्ध न होणे त्यामुळे त्यांचे आकलन कमी होते. शिक्षण व व्यवहारज्ञान कमी असल्याचे दिसते त्यामुळे शासकीय विचारांच्या आकलनात मात्र संमिश्र प्रतिक्रिया दिसतात.

सारणी क्र.५.४.१०

समिती सदस्य बॅंकेशी संपर्कात असल्याने त्यांच्या व्यवहार कौशल्य वाढल्याच्या सहमतीबाबत मतांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

तपशील		प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	पुर्णपणे सहमत	५९	२७.३१
२.	सहमत	७०	३२.४०
३.	अनिश्चित	४०	१८.५१
४.	असहमत	२६	१२.०३
५.	पुर्णपणे असहमत	२१	०९.७२
	एकूण	२१६	१००.०

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : प्रायोगिक गटाचा बॅंकांशी संपर्क आल्याने त्यांच्यात व्यवहार कौशल्यांमध्ये वाढ झाली की नाही यांच्याबाबत नियंत्रित गटाच्या मत उपरोक्त सारणीत दर्शविण्यात आले आहे. पूर्णपणे सहमत व सहमतीदर्शक असे एकूण ५९.७१% प्रतिसादकांनी दर्शविले आहे. अनिश्चित असा प्रतिसाद १८.५१% गावक-यांनी दिला, नकारात्मक प्रतिसाद २१.७५% गावक-यांनी दिला.

निष्कर्ष : स्थानिक आदिवासींचा अशिक्षितपणा, लाजरेपणा, बॅंकांचे अंतर या सर्व घटकांचा परिणाम बॅंकांच्या संपर्कावर होतो. तसेच समिती सदस्य निश्चितपणे बॅंक व्यवहार कधी व केव्हा करतात याबाबत माहीत नसल्याने सहमतीदर्शक प्रतिक्रीया कमी दिसतात. बॅंक व्यवहारामुळे समिती सदस्यांच्या व्यवहार कौशल्यात फार बदल झाला आहे. असे स्थानिक आदिवासींच्या निदर्शनास येत नसले तरी बॅंकेमुळे कौशल्याच्या सकारात्मक बदलास सुरुवात स्थानिक आदिवासींमध्ये निदर्शनात येत आहे.

सारणी क्र. ५.४.११

समितीच्या कार्यात पूर्ण कार्यक्षमतेने सहभाग घेतलेल्या सदस्यांच्या राजकीय व प्रशासकीय नेतृत्व कौशल्यवाढीबाबत मतदर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	होय	१३२	६१.११
२.	नही	८४	३८.८८
	एकूण	२१६	१००.००

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : समिती सदस्यांबाबत त्यांनी त्यांच्या कार्यक्षमतेबाबत पूर्ण कार्यक्षमतेने सहभाग घेतल्यास त्याचे राजकीय व प्रशासकीय नेतृत्व कौशल्ये वाढीस लागले याबाबत नियंत्रित गटाने ६१.११% प्रतिसादकांनी स्पष्ट सकारात्मक मत दर्शविले आहे.

निष्कर्ष : समिती सदस्य म्हणून स्थानिक आदिवासी बैठकींना व कामावर हजर राहतात. बॅंकेत व्यवहारासाठी जातात. या सर्व प्रक्रियेमुळे बिगर सदस्य गटानेसुध्दा सदस्य गटाबद्‌दल कौशल्ये वाढल्याचा दुजोरा दिल्याचे दिसते. यामध्ये सभेच्या आयोजनाचे कौशल्ये, सनियंत्रण, पत्रव्यवहार, शासकीय नियमांचे आकलन इ. गुणांमध्ये वाढ झाल्याचे दिसते. समितीच्या कार्यात पूर्ण कार्यक्षमतेने सहभाग घेतलेल्या सदस्यांच्या राजकीय व प्रशासकीय नेतृत्व कौशल्यवाढीबाबत सकारात्मक संकेत दिले आहे.

सारणी क्र.५.४.१२

संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यात सहभाग घेतलेल्या समिती सदस्यांच्या राजकीय कौशल्यवाढीबाबत स्थानिकांच्या मतांची वर्गीकरण दर्शक सारणी

क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	होय	१५२	७०.३७
२.	नही	६४	२९.६२
	एकूण	**२१६**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : समिती सदस्य झाल्यामुळे राजकीय कौशल्यात वाढ होते. याबाबत नियंत्रित गटाची प्रतिक्रिया सकारात्मक असल्याची दिसते. ७०.३६% सदस्यांनी, सदस्याच्या मते राजकीय गुणांचा म्हणजेच वक्तृत्व कौशल्ये, संघटन कौशल्ये इ. कौशल्य वाढल्याबाबत स्थानिकांनी स्पष्ट बहुमत दिल्याचे दिसते. समिती सदस्य झाल्यापासून ते सदस्य गावच्या कार्यक्रमात भाषण करू लागले, ग्रामपंचायतमध्ये आपली मते मांडू लागले, गावातील लोकांना कार्यक्रमात एकत्र करू लागले. त्यामुळे समितीच्या कार्यात सहभाग घेतल्यास राजकीय कौशल्यात वाढ होते, असे स्थानिकांना वाटते.

निष्कर्ष : संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यात ज्या स्थानिक आदिवासींनी सहभाग घेतला त्यांच्यात राजकीय कौशल्ये वाढीस लागल्याबाबत स्थानिक आदिवासी सकारात्मक असल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र. ५.४.१३

समिती सदस्यांचे नेतृत्व कौशल्य वाढीच्या सहमतीदर्शक मतांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	पूर्णपणे सहमत	२५	११.५२
२	सहमत	९३	४३.०५
३	अनिश्चित	६२	२८.७०
४	असहमत	१९	०८.७९
५	पूर्णपणे असहमत	१७	०७.८७
	एकूण	**२१६**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : नियंत्रित गटांच्या स्थानिक समिती सदस्याच्या नेतृत्व कौशल्यांच्या वाढीबाबत दृष्टिकोन उपरोक्त सारणीत दर्शविण्यात आला आहे. अनिश्चित किंवा ज्यांना त्या विषयी अद्याप मत बनविता आले नाही अशांची संख्या २८.७०% निदर्शनास येते. सहमत व पूर्णपणे सहमत या गटामध्ये ४३.०५+११.५२ = ५४.६२% सहमती दर्शक मते दिसतात. असहमत व पूर्णपणे असहमत गटात ०८.७९+७.८७ = १६.६६% प्रतिसाद दिसतो.

निष्कर्ष : संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यात ज्या स्थानिक आदिवासींनी सहभाग घेतला त्यांच्यात नेतृत्व कौशल्ये वाढीस लागल्याबाबत स्थानिक आदिवासी सकारात्मक असल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र.५.३.१४

समिती सदस्यांचे वक्तृत्व कौशल्याच्या वाढीबाबत स्थानिकांच्या मतांची वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	पूर्णपणे सहमत	२०	०९.२५
२	सहमत	९९	४५.८३
३	अनिश्चित	६३	२९.१६
४	असहमत	१७	०७.८७
५	पूर्णपणे असहमत	१७	०७.८७
	एकूण	**२१६**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीनुसार समिती सदस्यांचे वक्तृत्व कौशल्याबाबत स्थानिकांमध्ये संमिश्र प्रतिक्रिया दिसतात. पूर्णपणे सहमत व सहमत अशी मिळून ५५.०८% स्थानिकांनी दर्शविली आहे. तर २९.१६% स्थानिकांनी याबाबत अनिश्चितता दर्शविली आहे. नकारात्मकता दर्शविणा-यांची सख्या १५.३४% आहे. समितीच्या बैठकांना व इतर कामांना बिगर समिती सदस्य अनुपस्थित असल्याने त्यांना सदस्यांच्या वक्तृत्व कौशल्याबाबत निश्चित कल्पना नाही.

निष्कर्ष : समिती सदस्यांच्या वक्तृत्व कौशल्याबाबत स्थानिकांना निश्चित कल्पना नसली तरीही त्यांच्या प्रतिक्रियेत सकारात्मकता दिसते.

सारणी क्र ५.३.१५

समितीच्या कार्यप्रेरणेमुळे सदस्यसंख्येत निर्णयाच्या क्षमता वाढीबाबत स्थानिकांच्या मताचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	सर्व	३६	१६.६६
२	बहुतांशी	४४	२०.३७
३	जवळपास अर्धे	३८	१७.५९
४	थोडेसे	६३	२९.१६
५	काहीही नाही	३५	१६.२०
	एकूण	**२१६**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : समिती सदस्याच्या निर्णयक्षमतेमध्ये वाढीबाबत नियंत्रित गटाच्या मतासंदर्भात उपरोक्त सारणी असून त्यात संमिश्र प्रकारच्या प्रतिक्रिया दिसतात. कोणत्याच प्रकारच्या निर्णय क्षमतेमध्ये वाढ झाली नाही. अशी प्रतिक्रिया दर्शविणारे १६.२०% आहेत. तर बाकीच्या सर्वच सदस्यांमध्ये निर्णयक्षमतेत पूर्वीपेक्षा जास्त प्रमाणात वाढ झाली असे निश्चितपणाने उत्तर देणारे केवळ १६.६६% उत्तरदाते आहेत. तर बहुतांशीमध्ये बदल दिसतो असे उत्तर देणारे २०.३७% आहेत. तर अर्ध्यामध्ये असे बदल झाले असे उत्तर देणारे १७.५९ टक्के आहेत. १६.६६+२०.८७+१७.५९ = ५५.१२% एवढ्या बिगर सदस्य स्थानिकांना हे निश्चितपणे मान्य आहे की, समितीच्या कार्यप्रेरणेमुळे सदस्यांत निर्णयक्षमतेमध्ये पूर्वीपेक्षा जास्त वाढ झाली आहे.

निष्कर्ष : गावपातळीवर ग्रामपंचायत व इतर कार्यक्रमात समिती सदस्य इतर स्थानिकांपेक्षा पटकन निर्णय घेतात व कृती करतात, असे असल्याने स्थानिकांनी याबाबत सकारात्मकता दर्शविली आहे.

सारणी क्र.५.३.१६

समिती सदस्य झाल्यानंतर ग्रामसभेत विषय मांडण्याबाबत झालेल्या बदलांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	गावकल्याणाचा विषय आता आग्रहाने मांडतात	१०९	५०.४६
२.	गावकल्याणाचा विषय आता मांडण्याचा प्रयत्न करतात	१२९	५९.७२
३.	केवळ मान हलवून संमती दर्शवतात	३०	१३.८८
४.	चर्चेत सहभागी होत नाहीत	५४	२५.००

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. समिती सदस्यांमध्ये गावकल्याणविषयक विषय ग्रामपंचायतमध्ये मांडताना कशाप्रकारे बदल झाला. याविषयी बिगर सदस्यांचे मत विशद करणारी बहुपर्यायी सारणी आहे. आग्रक्रमाने आता विषय मांडतात. असे प्रतिपादन करणारे ५०.४६% आहे, तर तसा प्रयत्न करतात, असे प्रतिपादन स्थानिक ५९.७२% आहेत. सदस्य असून ग्रामपंचायतीच्या बैठकीला चर्चेत सहभागी न होणारे व मान हलवून संमती देणारे २५. ००+१३.८८=३८.८८% आहेत.

निष्कर्ष : समिती सदस्य झाल्यानंतर सदस्यांमध्ये गावकल्याणाविषयी जाण निर्माण होताना निदर्शनास येते.

सारणी क्र. ५.३.१७

समिती सदस्य झाल्यानंतर सदस्यांमध्ये ग्रामसभेच्या आयोजनासंदर्भात झालेल्या बदलांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	ग्रामसभेच्या आयोजनात सक्रिय सहभाग वाढला	९३	४३.०५
२	ग्रामसभा आयोजनात सहभाग देण्याच्या प्रयत्नात वाढ झाली.	१००	४६.२९
३	ग्रामसभा आयोजनात नुसता शारिरीक सहभाग असतो.	२८	१२.९६
४	ग्रामसभा आयोजनात कोणत्याही प्रकारचा सहभाग नसतो.	२९	१३.४२

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. उपरोक्त सारणीत समिती सदस्यांचा ग्रामसभेतील सहभागाच्या प्रकाराबाबत स्थानिकांच्या मतांचे वर्गीकरण दर्शविण्यात आले आहे. ग्रामसभेच्या आयोजनात सक्रिय सहभाग वाढला. अशी प्रतिक्रिया देणारे ४३.०५% स्थानिक आहेत. ग्रामसभा आयोजनात सहभाग देण्याच्या प्रयत्नात वाढ झाली. अशी प्रतिक्रिया देणारे ४६. २९% स्थानिक आहेत. ग्रामसभा आयोजनात नुसता शारीरिक सहभाग असतो. अशी प्रतिक्रिया देणारे १२.९६% स्थानिक आहेत. ग्रामसभा आयोजनात कोणत्याही प्रकारचा सहभाग नसतो, अशी प्रतिक्रीया देणारे १३.४२% स्थानिक आहेत. समिती सदस्याची भूमिका वठवत असतांना ग्रामसभा आयोजनातील सहभाग नैसर्गीकरित्या वाढला जातो, असे स्थानिकांच्या निदर्शनास वारंवार येत असल्याने स्थानिकांनी सदस्यांच्या सहभागाबाबत सकारात्मकता दर्शविली आहे.

निष्कर्ष : समिती सदस्यांची सामाजिक वर्तनातील सक्रियता वाढल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र. ५.३.१८

गावच्या कल्याणासाठी समिती सदस्यांची उपयोगिता वाढल्याबाबत स्थानिकांच्या मतांचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	सर्व	३४	१५.७४
२	बहुतांशी	४२	१९.४४
३	जवळपास अर्धे	४४	२०.३७
४	थोडेसे	७२	३३.३३
५	काहीही नाही	२४	११.११
	एकूण	**२१६**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : समिती सदस्यांची उपयोगिता गावकल्याणासाठी किती प्रमाणात वाढली याबाबत नियंत्रित गटाच्या सदस्यांच्या मतांचे वर्गीकरण उपरोक्त सारणी दर्शविण्यात आली आहे. उपयोगिता वाढली नाही असे प्रतिपादन करणा-यांची संख्या ११.११% आहे. उर्वरित सदस्यांमध्ये यांच्या सदस्यांची उपयोगिता थोडीशी वाढली. अशी प्रतिक्रिया देणा-यांची संख्या ३३.३३% दिसते. तर जवळपास अर्धेपासून सर्वांची उपयोगिता वाढली अशी प्रतिक्रिया ५५.५५% स्थानिक आहेत.

निष्कर्ष : समिती सदस्याच्या भूमिकेमध्ये गावकल्याणासाठी वेगवेगळ्या कार्यक्रमात सहभाग, ग्रामपंचायतमध्ये सक्रिय सहभाग, सन, उत्सव यातील उल्लेखनीय सहभाग त्यामुळे संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांची गावच्या कल्याणासाठी उपयोगितता वाढल्याबाबत निदर्शनास येते. स्थानिकांच्या मते संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांची गावच्या कल्याणासाठी उपयोगिता वाढल्याबाबत सकारात्मकता दर्शविली आहे.

सारणी क्र.५.३.१९

समिती सदस्यास शासनाच्या योजनांचा फायदा होण्याबाबत सहमती दर्शक मताचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	पूर्णपणे सहमत	२२	१०.१८
२.	सहमत	७६	३५.१८
३.	अनिश्चित	८१	३७.०५
४.	असहमत	२१	०९.७२
५.	पूर्णपणे असहमत	१६	०७.४०
	एकूण	**२१६**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीत समिती सदस्यास फायदा असल्यामुळे शासनांच्या योजनाचा लाभ इतर गावक-यांच्या तुलनेत लवकर याबाबत नियंत्रित गटाच्या सहमतीबाबत वर्गीकरण दर्शविले आहे. ३७.०५% स्थानिकांना याबाबत निश्चितपणे प्रतिक्रिया देता आल्या नाही. सहमत व पूर्णपणे सहमत असणारे एकुण ३५.१८+१०.१८ = ४५.३६% स्थानिक आहेत. असमत व पूर्णपणे असहमत मत असणारे एकूण ०९.७२+०७.४०=१७.१२% स्थानिक आहेत. एकूण सरासरीपेक्षा सहमत वर्गाची बेरीज जास्त आहे.समिती सदस्याची भूमिका वठवत असताना सदस्य मीटिंगला जातात, चर्चा करतात, बॅंकांमध्ये जातात, त्यामुळे त्यांना स्थानिकांपेक्षा शासकीय योजनांची जास्त प्रमाणात माहिती मिळते. तसेच शासनाच्या निर्देशानुसार ज्यांचा वनव्यवस्थापनात सक्रिय सहभाग आहे, अशा स्थानिकांना शासकीय योजनांचा लाभ देताना प्राधान्य देण्यात यावे, असे असल्याने सदस्य म्हणून योजनांचा लाभ देताना फायदा होतो.

निष्कर्ष : संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यास शासनाच्या योजनांचा लाभ घेताना फायदा होतो. याबाबत स्थानिकांमध्ये अनिश्चितता निदर्शनास येते. तसेच स्थानिक पातळीवर शासन नियम किंवा निर्देश याबाबत जनजागृती नाही.

सारणी क्र. ५.३.२०

वन उत्पादनाची शासनामार्फत विक्री होताना समिती सदस्यास प्राधान्याच्या सहमतीबाबत मताचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	पूर्णपणे सहमत	२२	१०.१८
२	सहमत	६६	३०.५५
३	अनिश्चित	७६	३५.१८
४	असहमत	३३	१५.२७
५	पूर्णपणे असहमत	१९	०८.७९
	एकूण	**२१६**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : समिती किंवा वन विभागामार्फत गौण उत्पादनाची विक्री होताना समिती सदस्य म्हणून होणा-या फायद्याबाबत स्थानिकांच्या मतांचे वर्गीकरण दर्शविण्यात आले आहे. नियंत्रित गटात संमिश्र प्रतिक्रिया दिसतात. एकूण नियंत्रित गटाच्या ३५.१८% स्थानिक याविषयी अनिश्चित आहेत. सदस्यांना कोणत्यातरी स्वरूपाचा फायदा होतो. असे प्रतिपादन करणारे एकूण प्रमाण अनुक्रमे १०.१८+३०.५५=४०.७३% आहे. पूर्णपणे असहमत व असहमत असे एकूण १५.२७ + ८.७९ = २४.१०% स्थानिकांनी नकारात्मकता दर्शविली आहे.

निष्कर्ष : वन उत्पादनाची शासनामार्फत विक्री होताना समिती सदस्यास प्राधान्य देण्याचे शासनाचे निर्देश आहेत. प्रत्यक्षात स्थानिकांना याबाबत फारशी माहिती नसल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र.५.३.२१

बॅंकांशी संपर्कात नियमिततेच्या संदर्भात स्थानिकांच्या मताचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	नियमित	२०	०९.२५
२	अनियमित	१०	०४.६२
३	कधी- कधी	१०९	५०.४६
४	कधीच नाही	७७	३५.६४
	एकुण	२१६	१००.००

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीवरून असे लक्षात येते की, फक्त ०९.२५% बिगर सदस्य स्थानिकांचा बॅंकांशी नियमित संबंध येतो. तर कधी कधी व अनियमित संबंध येणा-यांची संख्या सर्वांत जास्त असून ५०.४६ + ०४.६२ = ५५.१०% दिसते. तर ३५.६४% लोकांचा संबंध येतच नाही.

निष्कर्ष : बॅंकांशी संपर्कात बिगर समिती सदस्य स्थानिकांची अनियमितता निदर्शनास येते. आदिवासी भाग, संपर्क साधनांचा अभाव, अशिक्षितपणा, आदिवासींचा लाजरा स्वभाव अशा अनेक कारणांमुळे आदिवासी बॅंका व इतर शासकीय कार्यालयांच्या संपर्कात येत नाहीत.

सारणी क्र.५.४.२२

समिती सदस्याचा बॅंकेशी नियमित संपर्क याबाबत स्थानिकांच्या मताचे वर्गीकरण दर्शक सारणी.

अ.क्र	तपशिल	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	पुर्णपणे सहमत	४४	२०.३७
२.	सहमत	७२	३३.३३
३.	अनिश्चित	६९	३१.९४
४.	असहमत	२०	०९.२५
५.	पुर्णपणे असहमत	११	०५.०९
	एकुण	२१६	१००.००

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीत नियंत्रीत गटाचा अर्थात बिगर समिती सदस्य स्थानिकांचे समिती सदस्यच्या बॅंक व्यवहाराची नियमितते बाबत सहमतीदर्शक मताचे वर्गीकरण दर्शविले आले आहे. त्याबाबत ३१.९४% बिगर सदस्य स्थानिक अनिश्चित आहे. नियमितते बाबत सकारात्मक दर्शविणारे अनुक्रमे २०.३७+३३.३३=५३.७०% आहेत. तर नकारात्मक दर्शविणारे एकूण ०९.२५ + ०५.०९ = १४.३४% आहे. शासनाच्या सुचनाप्रमाणे समिती सदस्यांची बॅंकेमध्ये खाते असणे आवश्यक असल्याने बहुतांशि सदस्यांनी बॅंकेमध्ये खाते उघडले असुन व्यवहार करतात.

निष्कर्ष : समिती सदस्याचा बॅंकेशी नियमित संपर्क याबाबत स्थानिकांच्या सकारात्मक प्रतिक्रिया आहेत.

सारणी.क्र.५.४.२३

समिती मार्फत केलेल्या वनऔषधी झाडांची लागवडीचा फायदा मिळणा-ऱ्या घटकाचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशिल	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	समिती सदस्यास	४१	१८.९८
२	सदस्यनसणाऱ्या गावकऱ्यास	९४	४३.५१
३	ग्रामपंचायत सदस्य	१६	०७.४०
४	वन कर्मचाऱ्यांना	४०	१८.५१
५	उत्तर देण्यास असमर्थ	२५	११.५७
	एकुण	**२१६**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूचि)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीवरुन असे निदर्शनास येते की, संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती मार्फत केलेल्या वनऔषधी झाडांची लागवडीचा फायदा समिती सदस्यास १८.९८% होतो,असे स्थानिकांचे मत आहे.समिती सदस्य नसणाऱ्या गावकऱ्यांस होतो.अशी प्रतिक्रिया देनारे ४३.५१% स्थानिक आहे. ग्रामपंचायत सदस्यांना होतो अशी प्रतिक्रिया देणारे ०७.४०% आहेत. वन कर्मचाऱ्यांना होतो १८.५१% एवढया प्रमाणात फायदा होतो, असे स्थानिकांचे मत आहे.११.५७% स्थानिकानी या बाबत प्रतिक्रिया दिली नाही.

निष्कर्ष : समिती मार्फत वनऔषधींची लागवड केली जाते व त्याचा फायदा ७०.००% पेक्षा जास्त स्थानिकांना होत असल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र.५.३.२४

बिगर समिती सदस्याची आर्थिक प्रगती मंद असण्याबाबत स्थानिकांच्या मताचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	होय	७३	३३.७९
२.	नही	१२३	५६.९४
३.	उत्तर देण्यास असमर्थ	२०	०९.२५
	एकूण	**२१६**	**१००.०**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीमध्ये समिती बिगर सदस्यत्व व आर्थिक प्रगती दर्शविण्यात आली आहे. बिगर समिती सदस्यांची आर्थिक प्रगतीची गती कमी आहे अशी प्रतिक्रीया देणारे ३३.७९% स्थानिक आहेत. तर बिगर समिती सदस्यांची आर्थिक प्रगतीची गती मंद नाही. अशी प्रतिक्रीया देणारे ५६.९४% स्थानिक आहेत.०९.२५% स्थानिकांनी प्रतिक्रीया दिल्या नाहीत. समिती सदस्यांच्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष आर्थिक उत्पन्न वाढीचे उपक्रम असले तरी त्यांचा सहभाग, आर्थिक लाभ मिळण्यास लागणारा वेळ, वेगवेगळ्या ठिकाणी असणारी भिन्न परिस्थिती यामुळे सदस्यांना आर्थिक लाभ मिळाल्यास वेळ लागतो. या घटकांबाबत स्थानिकांमध्ये असणा-या अज्ञानामुळे समिती सदस्यांची आर्थिक प्रगतीबाबत स्थानिकांमध्ये नकारात्मकता दिसते.

निष्कर्ष : समिती सदस्यांची आर्थिक स्थिती प्रगतीपर बदलाच्या प्रक्रियेबाबत स्थानिकांची स्थिती अनिश्चित आहे.

सारणी क्र.५.३.२५

वन उत्पादन घेताना समिती सदस्याला मिळणा-या सवलतींबाबत स्थानिकांच्या मताचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१.	विनामूल्य मिळते	७१	३२.८७
२.	बाजार भावाप्रमाणे मिळते	५९	२७.३१
३.	बाजारभावाच्या ५०% सवलत व अग्रक्रमाने मिळते	४१	१८.९८
४	उत्तर देण्यास असमर्थ	४५	२०.८३
	एकूण	२१६	१००.००

स्रोत- प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीमध्ये सदस्य गटाला गौण उत्पादन घेताना होणा-या फायद्यासंदर्भात बिगर सदस्य स्थानिक गटाच्या मताचे वर्गीकरण दिसते. २०.८३ % बिगर सदस्य स्थानिकांनी या संदर्भात प्रतिक्रिया दिली नाही. बाजारभावप्रमाणे समिती सदस्यांना मिळते, अशी प्रतिक्रिया देणारे २७.३१% स्थानिक आहेत. विनामूल्य सवलत मिळते, असे प्रतिपादन करणारे ३२.८७ % सदस्य आहेत. वनउत्पादन लाकूड, इमारती फाटे व इतर वनउपज हा तसा स्थानिकांचा जिव्हाळयाचा प्रश्न असल्याने त्याबाबत गांवक-यामध्ये चर्चा होते. त्याविषयी माहिती स्थानिकांना होते.

निष्कर्ष : वनउत्पादन लाकूड, इमारती, फाटे व इतर वनउपज घेताना समिती सदस्याला मिळणा-या सवलतींबाबत स्थानिकांना काही प्रमाणात माहिती असल्याचे निदर्शनास येते.

सारणी क्र.५.३.२६

समितीच्या माध्यमातून समिती सदस्य आदिवासींमध्ये आर्थिक बदल झाल्याबाबत मताचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	होय	१११	५१.३८
२	नाही	८९	४१.२०
३	उत्तर देण्यास असमर्थ	१६	७.४०
	एकूण	**२१६**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : बिगर सदस्य स्थानिक गटांच्या मते, सदस्यांच्या आर्थिक स्थितीत झालेला बदल दर्शविण्यात आला आहे. आर्थिक स्थितीत बदल झाला आहे. अशी प्रतिक्रिया ५१.३८% स्थानिकांनी दिली आहे. आर्थिक बदल झाल्या नसल्याचे मत ४१.२० % स्थानिक व्यक्त करतात.०७.४०% स्थानिकांनी उत्तर देण्यास असमर्थता दर्शवली आहे. रोजगार, वन व्यवस्थापनाची कामे, वन उत्पादनातील सवलत, या घटकामुळे समिती सदस्य आदिवासींमध्ये आर्थिक बदल झाल्याबाबत स्थानिक निम्यापेक्षा जास्त सहमत आहेत.

निष्कर्ष : वनव्यवस्थापन समिती सदस्यामध्ये आर्थिक बदल होतात याबाबत स्थानिकांनी सकारात्मकता दर्शविली आहे.

सारणी क्र.५.३.२७

संयुक्त वनव्यस्थापन समितीमार्फत वृक्षारोपण कार्यक्रम घेण्याबाबत स्थानिकांच्या मताचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

अ.क्र.	तपशील	प्रतिसादक	शेकडा प्रमाण
१	होय	११५	५३.२४
२	नही	८५	३९.३५
३	उत्तर देण्यास असमर्थ	१६	७.४०
	एकूण	**२१६**	**१००.००**

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, संयुक्त वनव्यस्थापन समितीमार्फत वृक्षारोपण कार्यक्रम घेतले जातात. अशी प्रतिक्रिया देणारे ५३.२४% स्थानिक आहेत. तर संयुक्त वनव्यस्थापन समितीमार्फत वृक्षारोपण कार्यक्रम घेतले जात नाही. अशी प्रतिक्रिया देणारे ३६.३५% स्थनिक आहेत. ७.४०% टक्के स्थानिकांनी याबाबत प्रतिक्रिया दिल्या नाहीत.गावामध्ये होणा-या वृक्षरोपणाच्या कार्यक्रमास गावकरी हजर असतात किंवा त्याबाबत चर्चा होते त्यामूळे स्थानिकांना याबाबत माहिती असल्याचे निदर्शनास येते.

निष्कर्ष : संयुक्त वनव्यस्थापन समितीमार्फत वृक्षारोपण कार्यक्रम घेतले जातात याबाबत बिगर सदस्य स्थानिक गट सकारात्मक आहेत.

सारणी क्र. ५.३.२८

जळण्यासाठी लागणा-या लाकडाच्या प्रकाराबाबत प्रतिसादकाचा पसंतीक्रम दर्शक सारणी

पर्याय	निरूपयोगी ओली वृक्ष,झाडे		वनातील वाळणे सुकलेले वृक्ष		वनातील कोणतीही वाळलेली व ओली लाकडे	
पसंतीक्रम	प्रतिसादक	शे.प्र.	प्रतिसादक	शे.प्र.	प्रतिसादक	शे.प्र.
प्रथम पसंतीक्रम	२८	१२.९६	१७६	८१.४८	०४	०१.८५
व्दितीय पसंतीक्रम	४८	२२.२२	२३	१०.५५	३०	१३.८८
तृतीय पसंतीक्रम	१८	०८.३३	०३	०१.३८	४४	२०.३७
उत्तर देण्यास असमर्थ	०३	०१.३८	०३	०१.३८	०३	०१.३८

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची) (शे.प्र.-शेकडा प्रमाण)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. उपरोक्त सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, बिगर समिती सदस्य गटातील आदिवासी वनातील ८१.४८% सुकलेले वृक्ष जाळण्यासाठी वापरतात. दुसरी पसंती निरूपयोगी ओली झाडे जाळण्यासाठी वापरतात. तर तिसरी पसंती वनातील कोणतीही वाळलेली व ओली लाकडे २०.३७ % अशी प्रतिक्रिया दिली आहे.

निष्कर्ष : स्थानिक आदिवासी जळाऊ लाकडासाठी प्रथम सुकलेल्या लाकडाचा शोध घेतात ते न सापडल्यास जे उपयोगाचे नाही असे ओले वृक्ष ते सुध्दा न भेटल्यास वनातील कोणत्याही लाकडाचा उपयोग स्थानिक आदिवासी करतात. स्थानिकांच्या उपजीविकेसाठी लाकूड आवश्यक असून गरज भागविण्यासाठी परिस्थितीनुसार स्थानिक वृक्ष किंवा लाकडे तोडतात. प्रतिसादक वनव्यवस्थापन समिती सदस्य नसले तरीही वनव्यवस्थापन समितीच्या कामकाजाच्या प्रभावामुळे बिगर सदस्य गटातील आदिवासीसुद्धा वनातील वनातील सुकलेले वृक्ष वापरतात.

सारणी क्र. ५.३.२९

समिती सदस्यांनी प्रशासकीय कौशल्ये वाढविण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नासंदर्भात स्थानिकांच्या मतांचे पसंतीक्रमचे वर्गीकरण दर्शक सारणी

पर्याय	जाणीवपूर्वक पत्रव्यवहार केला असावा		जाणीवपूर्वक सभांचे आयोजन केले असावे		जाणीवपूर्वक बॅंकेत व्यवहार केला असावा		जाणीवपूर्वक दस्तऐवज लिहिले व सांभाळले असावे		प्रयत्न केला नसावा	
पसंतीक्रम	प्र.सं.	शे.प्र.	प्र.सं.	शे.प्र.	प्र.सं.	शे.प्र.	प्र.सं.	शे.प्र.	प्र. सं.	शे.प्र.
१	२७	१२.५०	९३	४३.०५	०९	४.१६	११	५.०९	४३	१९.९०
२	५३	२४.५३	२९	१३.४२	३१	१४.३५	२३	१०.६४		००.४६
३	१७	०७.८७	०७	०३.२४	३०	१३.८८	१५	०६.९४	०२	००.९२
४	३	०१.३८	००	०	०७	०३.२४	१२	०५.५५	०१	००.४५
५	०	०	०१	००.४६	००	००	००	००	०३	०१.३८
उत्तर देण्यास असमर्थ	२२	१०.१८								

स्रोत प्राथमिक तथ्य संकलन (मुलाखत अनुसूची)

(प्र.स.-प्रतिसादक संख्या, शे.प्र.-शेकडा प्रमाण)

विश्लेषण : उपरोक्त सारणी बहुपर्यायी असल्याने काही प्रतिसादकांनी दोन प्रकारचा प्रतिसाद दिलेला आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांनी कशा प्रकारे प्रशासकीय कैशल्य वाढवली यासंदर्भात बिगर समिती सदस्य स्थानिकांचे मत उपरोक्त सारणीत दर्शविले आहे. त्यांच्यामध्ये ४३.०५% सभासदानी जाणीवपूर्वक सभांचे आयोजन केले म्हणून त्यांचे प्रशासकीय कौशल्ये वाढली या पर्यायास प्रथम पसंती दिली आहे.२४.५३% सभासदांनी जाणीवपूर्वक पत्रव्यवहार केला असावा. या पर्यायास स्थानिकांनी दुसरी पसंती दिली. १३.८८% स्थानिकांनी जाणीवपूर्वक बॅंकेत व्यवहाराला तिसरी पसंतीक्रम दिला. ०५. ५५% स्थानिकांनी दस्तऐवज सांभाळले यास चौथी पसंती दिली. तर उर्वरितांनी कोणत्याच प्रकारच्या प्रतिक्रिया दिल्या नाही. सभांचे आयोजन करताना गावातील गावक-याना प्रत्यक्ष दिसते. मात्र इतर बॅंक व्यवहार व पत्रव्यवहार हा प्रत्यक्ष स्थानिकांसमोर होत नसल्याने सभांना जास्त महत्त्व देतांना स्थानिक दिसतात.

निष्कर्ष : संयुक्त वनव्यवस्थापन सदस्यांनी प्रशासकीय कौशल्ये वाढविण्यासाठी प्रत्यक्ष दृश्य स्वरूपाच्या केलेल्या कृत्यांना स्थानिक गावक-यांनी सकारात्मक प्रतिक्रीया दिल्या आहेत.

३२

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीमध्ये नियंत्रित गटातील स्थानिक समितीमध्ये सहभागी न होण्यामागील कारणांचा शोध घेतला आहे. यामध्ये दैनंदिन कामकाजात वेळ भेटत नसल्याचा प्रथम पसंतीक्रम १४१ (६५.२७%) स्थनिकांनी दिला आहे. खालच्या जातीचे असल्याने त्यांना संधी मिळत नसल्याचा पसंतीक्रमाचा, प्रथम, व्दितीय अशी बेरीज केल्यास २५ स्थानिक ११.५७% उत्तरदात्यांनी पर्यायाचा वापर केला आहे. भूमिहिन मजूर असल्याने संधी मिळत नाही, या पर्यायामध्ये सर्वच पसंतीक्रमाची बेरीज केल्यास एकूण २३ स्थानिक १०.६४ % उत्तरदात्यांनी पर्यायाचा वापर केला. तर एकत्र काम करावयास आवडत नाही हा पर्याय वापरणारे एकूण २३ स्थानिक १०.६४% उत्तरदाते आहेत. तर राजकारण्यांचा त्रास होतो. हा पर्याय वापरणारे २५ स्थानिक, ११.५७% उत्तरदाते आहेत. तर सदस्यांमध्ये वाद होऊन मानसिक त्रास होतो, असे उत्तर देणारे एकूण सर्व १५ (०६. ९४%) स्थानिक उत्तरदाते आहेत, तर आम्हाला सहभागी करून घेतले जात नाही. या पर्यायाचा एकूण ३२ (१४.८१%) उत्तरदात्यांनी वापर केला आहे तर नेहमी कामानिमित्त बाहेरगावी असतो हा पर्याय एकूण ११५ (५३.२४ %) उत्तरदात्यांनी केला आहे.

निष्कर्ष : उपरोक्त सारनीवरून स्वत:हून सदस्य होण्याचे टाळणारे व सदस्य होण्याची इच्छा आहे पण संधी मिळत नाही असे दोन गट निदर्शनास येतात. स्वत:हून काही कारणास्तव सदस्यत्व न घेणा-यांमध्ये प्रथम दैनंदिनीतून वेळ भेटत नाही व त्यानंतर नेहमी कामानिमित्त बाहेर राहावे लागते, अशा सर्व सदस्य संख्येची बेरीज १६२ + २५ + २५ + १५ + ११५ आहे. सदस्य होण्यापासून वंचित राहण्याचे कारण मुख्यत्वेकरून खालची जात, भूमिहीन मजूर व सहभाग करून घेत नाही. एकूण ३७.००% स्थानिकांना कोणत्या ना कोणत्या कारणाने सदस्य होण्यापासून वंचित ठेवण्यात येते.

५.५ सारांश

उपरोक्त प्रकरणामध्ये अभ्यासकाने तथ्यांच्या सारण्यांमध्ये रूपांतर केले आहे. प्रत्येक सारणीला स्वतंत्र विश्लेषण व निष्कर्ष देण्यात आले आहे. प्रकरणाच्या शेवटी गृहीतकृत्याच्या सिद्धतेला आधार देण्यासाठी काय-स्केअर या संख्याशास्त्रीय कसोटीचा वापर केला आहे. निश्चितपणे संशोधनाचे प्रश्न व उद्देश साध्य होण्यासाठी या प्रकरणाचे साहृय झालेले आहे.

प्रकरण - ६

निष्कर्ष व उपाययोजना

६.१ प्रस्तावना

६.२ अभ्यासाचा सारांश

६.३ गृहीतकृत्य पडताळणीतील (Hypotheses Testing)

६.३.१ सयुंक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यात आदिवासींनी सहभाग दिल्यामुळे त्यांच्या वन आधारीत गरजा पूर्ण होत आहे.

६.३.२ संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांना वनउत्पादन व रोजगार उपलब्ध झाल्याने त्यांच्या आर्थिक स्थितीत बदल होत आहे.

६.३.३ समिती सदस्यांनी वनसंरक्षणाच्या कामात सहभाग घेतल्यामुळे वनगुन्हयांचे प्रमाण कमी होत आहे.

६.३.४ समितीच्या कार्यात सदस्यांनी पूर्ण कार्यक्षमतेने सहभाग घेतल्याने त्यांच्यामध्ये प्रशासकीय, राजकीय व नेतृत्त्व कौशल्य विकास झाला आहे.

६.३.५ संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीमध्ये सामाजिक गटकार्य पध्द्तीचा वापर केल्यास सदस्यांमध्ये गुणात्मक बदल झाला आहे.

६.४ संशोधनाच्या मर्यादा

६.५ संशोधनाचे मुख्य निष्कर्ष

६.६ गटकार्यवापराबाबत निष्कर्ष

६.७ उपाययोजना

६.७.१ स्थानिक वनव्यवस्थापन समितीसाठी सुधारात्मक तरतूद

६.७.२ शासनासाठीच्या शिफारसी

६.७.३ लोकसहभाग मिळवण्याच्या विविध पदधती

६.७.४ वन व्यवस्थापन समितीने उदि्ष्टये साध्य करतांनाचे महत्त्वपूर्ण घटक

६.७.५ सामाजिक नियमने व मूल्ये

६.७.६ वनव्यवस्थापनात समाजकार्यकर्त्याची भूमिका

६.८ पुढील संशोधनासाठी दिशा

६.१ प्रस्तावना

प्रस्तुत अभ्यास संयुक्त वनव्यवस्थापनाच्या माध्यमातून आदिवासींचा झालेला सामाजिक, आर्थिक विकास या विषयाचा मागोवा घेतला आहे. प्रस्तुत प्रकरणात संशोधन उद्‌दिष्ट्ये आणि संशोधन आराखडा यांच्यानुसार प्रबंधांचा सारांश काढण्यात आला आहे. तसेच गृहीतकृत्यांची पडताळणी, निष्कर्ष, संशोधनाच्या मर्यादा व उपाययोजनेची मांडणी केली आहे.

६.२ अभ्यासाचा सारांश

संशोधनाच्या पहिल्या प्रकरणात अभ्यासकाने संयुक्त वनव्यवस्थापनाची सैद्धांतिक बैठक स्पष्ट केली आहे. वनव्यवस्थपनाचा इतिहास, जागतिक दृष्टिकोन इ. घटकांवर प्रकाश टाकला आहे. वनव्यवस्थापनाची कार्यप्रणाली, स्थानिक परिस्थितीचा आढावा घेतलेला आहे. त्याचसोबत संदर्भित विषयाबाबत शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांचाही या प्रकरणात विचार करण्यात आला आहे.

दुस-या प्रकरणात वनव्यवस्थापनाच्या विविध पैलुवर भाष्य करणा-या पुस्तकांचा आढावा घेतला आहे. संशोधनाला योग्य दिशा व त्याच्या सूक्ष्म अध्ययनासाठी काही संशोधनलेखांचाही आढावा घेण्यात आला आहे. याच प्रकरणात शासनाने प्रकाशित केलेल्या यशस्वी वनव्यवस्थापन समित्यांच्या कार्याचाही आढावा घेण्यात आला आहे.

तिस-या प्रकरणात अभ्यासकाने संशोधन आराखडा पुर्णत्वास आणला आहे. प्रस्तुत प्रकरणात संशोधनाची उद्‌दिष्टे, गृहीतकृत्य, चल, नमुनानिवड, प्राथमिक व दुय्यम तथ्य संकलन, पारिभाषिक शब्दांचा अर्थ, तथ्य विश्लेषण इ. घटक पूर्ण केले आहेत.

चौथ्या प्रकरणात अभ्यासकाने व्यावसायिक समाजकार्यात सामाजिक गटकार्य ह्या पद्धतीचा वापर केला आहे. प्रत्यक्ष क्षेत्रामध्ये गटकार्य कसे वापरले, त्याच्या पाय-या, मूल्यामापन व विश्लेषणांची मांडणी केली आहे.

अध्ययनाच्या पाचव्या प्रकरणात अभ्यासकाने आवश्यक सांखिकीय तंत्राचा वापर केला आहे. या प्रकरणात तथ्यांची व्यवस्थित मांडणी करून त्याचे रूपांतर

सारणीमध्ये केले आहे. प्रत्येक सारणीसाठी स्वतंत्र विश्लेषण व निष्कर्ष देण्यात आले आहे. प्रकरणाच्या शेवटी गृहीतकृत्याच्या सिद्धतेला आधार देण्यासाठी काय-स्क्वेअर या संख्याशास्त्रीय कसोटीचा वापर केला आहे.

अध्ययनाच्या शेवटच्या प्रकरणात उपरोक्त सर्व प्रकरणांचा सारांश, गृहीतकृत्याची पडताळणी घेण्यात आली आहे. अंतिमत: संशोधनाच्या मर्यादा, निष्कर्ष, उपाययोजना, पुढील संशोधनासाठी दिशा या घटकांची मांडणी केली आहे.

६.३ गृहीतकृत्य पडताळणी (Hypotheses Testing)

प्रस्तूत अभ्यासाला योग्य दिशा मिळण्यासाठी, अभ्यासाला विशिष्ट मर्यादा मिळावी, तसेच दोन चलामधील सहसंबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी अभ्यासकाने काही गृहितकृत्याचा वापर केला होता. त्याची पडताळणी खालील प्रमाणे आहे.

गृहीतकृत्य क्र.१

सयुंक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यात आदिवासींनी सहभाग दिल्यामुळे त्यांच्या वन आधारीत गरजा पूर्ण होत आहे.

उपरोक्त गृहितकृत्यासाठी प्रायोगिक गट व नियंत्रित गट दोन्ही गटासाठी काय-स्कोअर सांखिकीय तंत्राचा वापर केला आहे.

६.३.१ वनआधारीत गरजा व सहभागाचे प्रमाण दर्शक सारणी (प्रायोगिक गट)

जंगल उत्पादनाच्या गरजा (आडवा स्तंभ) / सहभागाचा प्रकार (उभा स्तंभ)	चांगल्या गरजा भागवल्या जातात	मध्यम प्रमाणात गरजा भागवल्या जातात	कमी प्रमाणात गरजा भागल्या जातात	एकूण
चांगला सहभाग घेतात	६२	१६	१५	९३
मध्यम प्रमाणात सहभाग घेतात.	१६	१२	१४	४२
सहभाग घेत नाही	१९	१०	५४	८३
एकूण	९७	३८	८३	२१८

विश्लेषण : उपरोक्त सारणीमध्ये वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांचा समितीच्या कामातील सहभागाचे प्रमाण व वनउत्पन्नाच्या गरजा यांचा संबंध तपासला जाणार आहे. यासाठी संशोधकाने **Chi-Square Test** चा वापर केलेला आहे. याची सार्थकता खालील प्रमाणे दर्शविलेली आहे.

H0. स्थानिक आदिवासी समिती सदस्यांचे सहभाग प्रमाण व वन उत्पादनाच्या गरजा यांचा संबंध नाही.

H1 . स्थानिक आदिवासी समिती सदस्यांचे सहभाग प्रमाण व वन उत्पादनाच्या गरजा यांचा संबंध आहे

	C28	**C29**	**C30**	**Total**	
1	62	16	15	93	O-ObservedData
	41.38	16.21	35.41		E-Expected Data
counts	10.27	0.003	11.763		Chi-Square
2	16	12	14	42	*O –ObservedData*
	18.69	7.32	15.99		*E- Expected*
counts	0.387	2.990	0.248		*Chi-Square*
3	19	10	54	83	O –ObservedData
	36.93	14.47	31.60		E- Expected
counts	8.706	1.380	15.877		Chi-Square
Total	97	38	83	218	

Expected counts are printed below observed counts

Chi-Square contributions are printed below expected counts

Chi-Sq = 51.627, DF = 4, P-Value = 0.000

उपरोक्त तपासणीवरुन असे लक्षात येते की, P Value हे ०.००० असे आहे. जे ०. ०००१ पेक्षा कमी आहे. याचाच अर्थ शुन्य गृहितकृत्य हे तीव्रपणे नाकारले जाते.

Comment – Note that row total column totals of expected frequencies perfectly match with those of observed frequencies. this is not an accident. Expected frequencies are computed in such way that this must happen.

येथे उपरोक्त काय-स्क्वेअर चाचणीच्या अधारे H0. हे विधान संशोधक नाकारत आहे. तसेच संशोधक H1. विधान स्विकारत आहे. त्यामुळे उपरोक्त गृहितकृत्य ह सिदध होत आहे.

निष्कर्ष वनव्यवस्थापन समितीमध्ये स्थानिकांचा सहभाग वाढत गेल्याने त्यांच्या वनउत्पादनाच्या गरजा भागविल्या जात आहेत.

६.३.२ वनआधारीत गरजा व सहभागाचे प्रमाण दर्शक सारणी (नियंत्रित गट)

जंगल उत्पादनाच्या गरजा (आडवा स्तंभ) / सहभागचा प्रकार (उभा स्तंभ)	चांगल्या गरजा भागवल्या जातात	मध्यम प्रमाणात गरजा भागवल्या जातात	कमी प्रमाणात गरजा भागल्या जातात	एकूण
चांगला सहभाग	५७	१७	२५	९९
मध्यम सहभाग	३	१०	-	१३
कमी सहभाग	३२	२१	५१	१०४
एकूणा	९२	४८	७६	२१६

विश्लेषण : उपरोक्त गृहितकृत्यामध्ये स्थानिक आदिवासी यांचा लोकसहभागाचे प्रमाण व त्यांच्या वन उत्पादनाच्या गरजा यांचा संबंध तपासला जाणार असल्याने शुन्य गृहितकृत्य तयार केले आहे.

H0. स्थानिक आदिवासी समिती सदस्यांचे सहभाग प्रमाण व वन उत्पादनाच्या गरजा यांचा संबंध नाही.

H1. स्थानिक आदिवासी समिती सदस्यांचे सहभाग प्रमाण व वन उत्पादनाच्या गरजा यांचा संबंध आहे

	C32	C33	C34	Total	
1	57	17	25	99	O –ObservedData
	42.17	22.00	34.83		E- Expected
counts	5.218	1.136	2.776		Chi-Square
2	3	10	0	13	O –ObservedData
	5.54	2.89	4.57		E- Expected
counts	1.162	17.504	4.**574**		Chi-Square
3	32	21	51	104	O –ObservedData
	44.30	23.11	36.59		E- Expected
counts	3.413	0.193	5.673		Chi-Square
Total	92	48	76	216	

Expected counts are printed below observed counts

Chi-Square contributions are printed below expected counts

Chi-Sq = 41.650, DF = 4, P-Value = 0.000

2 cells with expected counts less than 5. उपरोक्त तपासणीवरुन असे लक्षात येते की, P Value हे ०.००० असे आहे. जे ०.०००१ पेक्षा कमी आहे. याचाच अर्थ शुन्य गृहितकृत्य हे तीव्रपणे नाकारले जाते.

Comment – Note that row total column totals of expected frequencies perfectly match with those of observed frequencies. this is not an accident. Expected frequencies are computed in such way that this must happen.

येथे उपरोक्त काय-स्क्वेअर चाचणीच्या अधारे H0. हे विधान संशोधक नाकारत आहे. तसेच संशोधक H1. विधान स्विकारत आहे. त्यामुळे उपरोक्त गृहितकृत्य ह सिदध होत आहे.

निष्कर्ष : वनव्यवस्थापन समितीमध्ये स्थानिकांचा सहभाग वाढत गेल्याने त्यांच्या वनउत्पादनाच्या गरजा भागविल्या जात आहेत.

गृहीतकृत्य क्र.२

सयुंक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्यांना वनउत्पादन व रोजगार उपलब्ध झाल्याने त्यांच्या आर्थिक स्थितीत बदल होत आहे.

उपरोक्त गृहितकृत्यासाठी प्रायोगिक गटासाठी असल्याने,त्यांचा गवत कापणीतील व मोहाच्या फुलाचा व्यवसायातील सहभाग व आर्थिक उत्नन्नाचे प्रमाण काय-स्कोअर सांख्यिकीय तंत्राच्या अधारे तपासले आहे.

६.३.३ गवत कापणीतील सहभाग आणि आर्थिक उत्पन्नाचे प्रमाण दर्शक सारणी (प्रायोगिक गट)

उत्पन्न (आडवा स्तंभ) / **सहभाग (उभा स्तंभ)**	**भरपूर उत्पन्न**	**मध्यम उत्पन्न**	**कमी उत्पन्न**	**एकुण**
चांगला सहभाग	-	-	३९	३९
मध्यम सहभाग	१६	१९	१४	४९
कमी सहभाग	२	१९	१०९	१३०
एकूण	१८	३८	१६२	२१८

विश्लेषण : प्रस्तुत सारणीमध्ये वनउत्पादनाच्या कृत्यामध्ये सहभागाचा संबंध त्यांच्या उत्पादनाशी आहे की नाही त्यासाठी शुन्य गृहितकृत्य ची निर्मीती करण्यात आली आहे.

H0. गवत कापणीतील सहभाग व आर्थिक उत्पन्न यांच्या संबंध नाही.

H1 . गवत कापणीतील सहभाग व आर्थिक उत्पन्न यांचा संबंध आहे.

	C2	C3	C4	Total	
1	16	19	39	74	**O –ObservedData**
	9.72	20.53	43.75		**E-Expected** counts
	4.053	0.113	0.516		Chi-Square
2	2	19	14	35	**O –ObservedData**
	4.60	9.71	20.69		**E- Expected**
	1.468	8.894	2.165		Chi-Square
counts					
3	18	38	109	165	**O –ObservedData**
	21.68	45.77	97.55		**E- Expected**
	0.624	1.318	1.343		Chi-Square
counts					
Total	36	76	162	274	

Expected counts are printed below observed counts

Chi-Square contributions are printed below expected counts

Chi-Sq = 20.495, DF = 4, P-Value = 0.000

s1 cells with expected counts less than 5. वरील सारणीमध्ये P Value 0.000 आले असून जी 0-0001 पेक्षा कमी आहे असल्याने शुन्य गृहितकृत्य तीव्रपणे नाकारले जाते. Comment – Note that row total column totals of expected frequencies perfectly match with those of observed frequencies. this is not an accident. Expected frequencies are computed in such way that this must happen.

येथे उपरोक्त काय-स्क्वेअर चाचणीच्या अधारे H0 . हे विधान संशोधक नाकारत आहे. तसेच संशोधक H1 . विधान स्विकारत आहे. त्यामुळे उपरोक्त गृहितकृत्य ह सिदध होत आहे.

निष्कर्ष : सयुंक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्यांना वनउत्पादन व रोजगार उपलब्ध झाल्याने त्यांच्या आर्थिक स्थितीत बदल होत आहे.

६.३.४ समिती सदस्यांचा मोहाच्या फुलांचा व्यवसायातील सहभाग व आर्थिक उत्पन्न यांचे प्रमाण दर्शक सारणी (प्रायोगिक गट)

आर्थिक उत्पन्न (आडवा स्तंभ) **सहभाग (उभा स्तंभ)**	**आर्थिक उत्पन्न मिळते**	**आर्थिक उत्पन्न मिळत नाही**	**एकूण**
सहभाग देतात	११९	-	११९
सहभाग नसतो	-	१०३	१०३
एकूण	११९	१०३	२१८

विश्लेषण : मोहाच्या फुलांचा व्यवसाय व स्थानिक आदिवासींच्या आर्थिक उत्पनाचा संबध शोधवयाचा असल्याने शुन्य गृहितकृत्य तयार करण्यात आहे.

H0 - समिती सदस्यांच्या मोहाची फुलांच्या व्यवसायात **व** आर्थिक उत्पन्न यांचा संबंध नाही.

H1 - समिती सदस्यांच्या मोहाची फुलांच्या व्यवसायात **व** आर्थिक उत्पन्न यांचा संबंध आहे.

	C25	C26	Total	
1	119	0	119	O –ObservedData
	63.79	55.21		E- Expected
counts	47.788	55.21		Chi-Square
2	0	103	103	O –ObservedData
	55.21	47.79		E- Expected
counts	55.212	63.788		Chi-Square
Total	119	103	222	

Expected counts are printed below observed counts

Chi-Square contributions are printed below expected counts

Chi-Sq = 222.000, DF = 1, P-Value = 0.000

.

उपरोक्त तपासणीवरुन असे लक्षात येते की, P Value हे ०.००० असे आहे. जे ०. ०००१ पेक्षा कमी आहे. याचाच अर्थ शुन्य गृहितकृत्य हे तीव्रपणे नाकारले जाते.

Comment – Note that row total column totals of expected frequencies perfectly match with those of observed frequencies. this is not an accident. Expected frequencies are computed in such way that this must happen.

येथे उपरोक्त काय-स्क्वेअर चाचणीच्या अधारे H0. हे विधान संशोधक नाकारत आहे. तसेच संशोधक H1. विधान स्विकारत आहे. त्यामुळे उपरोक्त गृहितकृत्य ह सिदध होत आहे.

निष्कर्ष : सयुंक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्यांना वनउत्पादन व रोजगार उपलब्ध झाल्याने त्यांच्या आर्थिक स्थितीत बदल होत आहे.

गृहीतकृत्य क्र.३

समिती सदस्यांनी वन संरक्षणाच्या कामात सहभाग घेतल्यामुळे वन गुन्हयांचे प्रमाण कमी होत आहे.

६.३.४ समिती सदस्यांचा वनसंरक्षणातील सहभाग व वनगुन्यांचे प्रमाण दर्शक सारणी

वनगुन्हयांचे प्रमाण (आडवा स्तंभ) / **सहभाग (उभा स्तंभ)**	**कमी घडतात**	**मध्यम प्रमाणात घडतात**	**जास्त प्रमाणात घडतात**	**एकूण**
चांगला सहभाग	६९	४६	२९	१४४
मध्यम सहभाग	१९	६	१७	४२
कमी सहभाग	९	१	२२	३२
एकूण	१०२	५४	६२	२१८

विश्लेषण : प्रस्तुत सारणीमध्ये समिती सदस्यांचा सहभाग व वनगुन्हयाचे प्रमाण तपासावयाचे असलयाने शुन्य गृहितकृत्य तयार करण्यात आले.

H0. वन व्यवस्थापन समीती सदस्यांचा वनसंरक्षणातील सहभाग व वनगुन्हे यांचा संबंध नाही.

H1. वन व्यवस्थापन समीती सदस्यांचा वनसंरक्षणातील सहभाग व वनगुन्हे यांचा संबंध आहे.

	C18	C19	C20	Total	
1	69	46	29	144	**O –Observed Data**
	64.07	35.01	44.92		**E- Expected Data**
counts	0.379	3.450	5.641		Chi-Square
2	19	6	17	42	**O –Observed Data**
	18.69	10.21	13.10		**E- Expected Data**
counts	0.005	1.737	1.160		Chi-Square
3	9	1	22	32	**O –Observed Data**
	14.24	7.78	9.98		**E- Expected Data**
counts	1.927	5.908	14.471		Chi-Square
Total	97	53	68	218	

Expected counts are printed below observed counts

Chi-Square contributions are printed below expected counts

Chi-Sq = 34.679, DF = 4, P-Value = 0.0

उपरोक्त तपासणीवरुन असे लक्षात येते की P Value हे ०.००० असे आहे. जे ०. ०००१ पेक्षा कमी आहे. याचाच अर्थ शुन्य गृहितकृत्य हे तीव्रपणे नाकारले जाते.

Comment – Note that row total column totals of expected frequencies perfectly match with those of observed frequencies. this is not an accident. Expected frequencies are computed in such way that this must happen.

येथे उपरोक्त काय-स्क्वेअर चाचणीच्या अधारे H0. हे विधान संशोधक नाकारत आहे. तसेच संशोधक H1 . विधान स्विकारत आहे. त्यामुळे उपरोक्त गृहितकृत्य ह सिदध होत आहे.

निष्कर्ष : समिती सदस्यांचा वनसंरक्षणाच्या कामात सहभाग वाढत गेल्याने वनगुन्हयांचे प्रमाण कमी होत आहे.

गृहीतकृत्य क्र.४

समितीच्या कार्यात सदस्यांनी पूर्ण कार्यक्षमतेने सहभाग घेतल्याने त्यांच्यामध्ये प्रशासकीय, राजकीय व नेतृत्त्व कौशल्य विकास झाला आहे

उपरोक्त गृहितकृत्यासाठी प्रायोगिक गटासाठी असल्याने, खालील दोन सारण्यांच्या सहाय्याने समिती सदस्यांचा कार्यातील पूर्ण कार्यक्षमतेने घेतलेला सहभाग व प्रशासकीय, राजकीय व नेतृत्व कौशल्य काय-स्कोअर सांखिकीय तंत्राच्या अधारे तपासले आहे.

६.३.५ समिती सदस्यांचा पूर्ण कार्यक्षमतेने सहभाग व राजकीय कौशल्य यांचे प्रमाण दर्शक सारणी : प्रायोगिक गट

कौशल्ये (आडवा स्तंभ)	**चांगली वाढली**	**मध्यम वाढली**	**कमी प्रमाणात वाढली**	**एकूण**
कार्य क्षमता (उभा स्तंभ)				
चांगल्या कार्यक्षमतेने भाग घेतला	८१	३१	-	११२
मध्यम कार्यक्षमतेने भाग घेतला	१४	५६	१२	८२
कमी कार्यक्षमतेने भाग घेतला	-	५	१९	२४
एकूण	९५	९२	३१	२१८

विश्लेषण : समिती सदस्य पुर्ण कार्यक्षमतेने समितीच्या कार्यात सहभाग घेतात. त्यामुळे त्यांच्यात राजकीय कौशल्य वाढतात. या संदर्भात चिकित्सा करावयाची असल्याने शुन्य गृहितकृत्य निर्माण करण्यात आले आहेत.

H0 समिती सदस्यांचा सहभागाच्या कार्यक्षतमतेचे प्रमाण व राजकीय कौशल्य यांचा संबंध नाही.

H1 – समिती सदस्यांचा सहभागाच्या कार्यक्षमतेचे प्रमाण व राजकीय कौशल्ये यांचा संबंध आहे.

	C10	C11	C12	Total	
1	81	31	0	112	O –Observed Data
	48.81	47.27	15.93		E- Expected Data
counts	21.234	5.598	15.927		Chi-Square
2	14	56	12	82	O –Observed Data
	35.73	34.61	11.66		E- Expected Data
counts	13.219	13.227	0.010		Chi-Square
3	0	5	19	24	O –Observed Data
	10.46	10.13	3.41		E- Expected Data
ounts	10.459	2.597	71.190		Chi-Square
Total	95	92	31	218	

Expected counts are printed below observed counts

Chi-Square contributions are printed below expected counts

Chi-Sq = 153.459, DF = 4, P-Value = 0.000

1 cells with expected counts less than 5.

वरील सारणीमध्य P Value 0.000 आले असून जी 0-0001 पेक्षा कमी आहे असल्याने शुन्य गृहितकृत्य तीव्रपणे नाकारले जाते.

Comment-Note that row total column totals of expected frequencies perfectly match with those of observed frequencies. this is not an accident. Expected frequencies are computed in such way that this must happen.

येथे उपरोक्त काय-स्क्वेअर चाचणीच्या अधारे H0 . हे विधान संशोधक नाकारत आहे.तसेच संशोधक H1 . विधान स्विकारत आहे. त्यामुळे उपरोक्त गृहितकृत्य ह सिदध होत आहे.

निष्कर्ष : समिती सदस्यांचा पूर्ण कार्यक्षतेने सहभाग वाढत असलयाने त्यांच्यात राजकीय कौशल्य त्याच प्रमाणात वाढत आहे.

६.३.६ समिती सदस्यांचा पूर्ण कार्यक्षमतेने सहभाग व राजकीय कौशल्य यांचे प्रमाण दर्शक सारणी : प्रायोगिक गट.

कौशल्ये (आडवा स्तंभ) / **कार्यक्षमतेने सहभाग (उभा स्तंभ)**	**चांगले वाढले**	**मध्यम वाढले**	**वाढले नाही**	**एकूण**
पुर्ण कार्यक्षमतेने सहभाग	६७	१७	-	८४
मध्यम कार्यक्षमतेने सहभाग	२६	४७	६	७९
कमी कार्यक्षमतेने सहभाग	-	२२	३३	५५
एकूण	९२	८६	३९	२१८

विश्लेषण : प्रस्तुत सारणीनुसार समिती सदस्यांचा कार्यक्षमतेचे प्रमाणाचा प्रशासकीय कौशल्याशी संबंध आहे की नाही हे तपासायचे आहे म्हणून खालील शुन्य गृहितके तयार करण्यात आले.

H0 समितीसदस्यांचा पुर्ण कार्यक्षमतेने समिती कामातील सहभाग व प्रशासकीय कौशल्ये यांचा संबंध नाही.

H1. समितीसदस्यांचा पुर्ण कार्यक्षमतेने समिती कामातील सहभाग व प्रशासकीय कौशल्ये यांचा संबंध आहे.

	C14	C15	C16	Total	
1	67	17	0	84	O –ObservedData
	35.83	33.14	15.03		E- Expected
counts	27.104	7.859	15.028		Chi-Square
2	26	47	6	79	O –ObservedData
	33.70	31.17	14.13		E- Expected
counts	1.760	8.046	4.680		Chi-Square
3	0	22	33	55	O –ObservedData
	23.46	21.70	9.84		E- Expected
counts	23.463	0.004	54.516		Chi-Squar
Total	93	86	39	218	

Expected counts are printed below observed counts

Chi-Square contributions are printed below expected counts

Chi-Sq = 142.460, DF = 4, P-Value = 0.000

. वरील सारणीमध्ये P Value 0.000 आले असून जी 0-0001 पेक्षा कमी आहे असल्याने शुन्य गृहितकृत्य तिव्रपणे नाकारले जाते.. याचाच अर्थ कार्यक्षमता व प्रशासकीय कौशल्ये याचा संबंध आहे.

Comment – Note that row total column totals of expected frequencies perfectly match with those of observed frequencies. this is not an accident. Expected frequencies are computed in such way that this must happen.

येथे उपरोक्त काय-स्क्वेअर चाचणीच्या अधारे H0. हे विधान संशोधक नाकारत आहे. तसेच संशोधक H1. विधान स्विकारत आहे. त्यामुळे उपरोक्त गृहितकृत्य ह सिदध होत आहे.

निष्कर्ष : समिती सदस्य पूर्ण कार्यक्षमतेने समितीच्या कार्यात सहभाग घेत असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये प्रशसकीय कौशल्य वाढत आहे.

गृहीतकृत्य क्र.५

संयुक्त वन व्यवसीपन समितीमध्ये सामाजिक गटकार्य पदधतीचा वापर केल्याने सदस्यामध्ये गुणात्मक बदल होत आहे.

उपरोक्त गृहितकृत्य प्रकरण चारमध्ये वापरलेल्या समाजमिती तंत्राच्या आधारे सिदध झालेले आहे.

६.४ संशोधनाच्या मर्यादा

संशोधनाच्या निष्कर्षाचे सामान्यीकरण अगोदर संशोधनाच्या मर्यादा लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

१. संशोधनात महिला व पुरूष असे दोन गट तयार करण्यात आले नसून संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्य व बिगर समितीसदस्य असे गट विचारात घेतले आहे.

२. संशोधनात वापरण्यात आलेल्या नियंत्रित गटासाठी संशोधन क्षेत्रातील उपलब्ध झालेले बिगर समिती सदस्यांमधून नमुना निवड करण्यात आली आहे.

३. वनविभागाच्या अप्रकाशित माहितीचा उपयोग संशोधनात करण्यात आलेला नाही.

४. संशोधनात वापरण्यात आलेल्या राजकीय, प्रशासकीय, नेतृत्व कौशल्ये तसेच कार्यक्षमता यांसारख्या संकल्पना स्थानिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय परिस्थितीनुसार वापरण्यात आल्या आहेत.

५. प्रतिसादकांच्या मानवी प्रवृत्ती, सामाजिक अपेक्षा, मानवी मूळ स्वभाव यांच्या मर्यादा अशा प्रकारच्या पूर्वग्रहांपासून हे संशोधन पूर्णतः मुक्त नाही.

६.५ संशोधनाचे मुख्य निष्कर्ष

उपरोक्त तथ्यांचे विश्लेषण केल्यानंतर व प्रत्यक्ष निरीक्षणावरून प्रस्तुत अभ्यासात काही निष्कर्ष निर्माण झालेले आहेत. अध्ययनाचे उद्देश, प्रश्न यांना अनुसरून त्यांचे महत्त्व ठरविण्यात आले आहेत. त्यात आदिवासींच्या जंगल उत्पादनाच्या गरजा, वनव्यवस्थापन समितीतील लोकसहभाग, आर्थिक बदल, आदिवासींमधील राजकीय व प्रशासकीय नेतृत्व कौशल्य, वनगुन्हे, राहणीमानातील बदल, आदिवासींची कार्यक्षमता इत्यादींबाबत निष्कर्षांना प्राथमिक महत्त्व देण्यात आले आहे.

१. अध्ययन क्षेत्रात कोकणा व महादेव कोळी या स्थानिक आदिवासी जमातींचे प्राबल्य निदर्शनास येते. तसेच एकूण प्रतिसादकामध्ये महिलांचे प्रमाण १०.८२ टक्के आहे.समितीच्या निर्णयप्रक्रियेतही महिलांचे प्रमाण कमी आहे.

२. शिक्षणाचे प्रमाण स्थानिक गावक-यांच्या तुलनेत समिती सदस्यांमध्ये जास्त आहे. शिक्षणामुळे स्थानिकांची कार्यप्रवणता वाढल्याचे निदर्शनास येते.

३. संशोधनक्षेत्रात प्रतिसादकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. संशोधन क्षेत्रामध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची स्थापना झाल्यानंतर शेतीजोड उद्योगांमध्ये वाढ झाल्याचे निदर्शनास येते.

४. स्थानिक वनांमधून गवत, मोहाची फुले, बिया, लाकूड इ. उत्पन्न घेण्याचे काम उन्हाळयात करणा-यांचे प्रमाण जास्त आहे. समितीच्या माध्यमातून काही गावांमध्ये स्थानिक गवत, मोहाची फुले, लाकूड व इतर वनउत्पादनास चांगला भाव मिळतो. त्यामुळे समिती सदस्यांचे आर्थिक उत्पन्न वाढल्याचे निदर्शनास येते.

५. सरासरी ऐंशी टक्यांपेक्षा जास्त स्थानिक लाकडाचा वापर ऊर्जा साधन म्हणून जाळण्यासाठी, स्वयंपाकासाठी व इतर दैनंदिन वापरासाठी केला जातो. ही जंगलतोड होण्याचे महत्त्वाचे कारण आहे. समिती सदस्य तुलनेने स्थानिक गावक-यांपेक्षा लाकडाचा वापर कमी प्रमाणात करतात.

६. वनांचे संरक्षण करण्यासाठी ठोस असे नियोजन समिती व गावक-यांमार्फत केलेले निदर्शनास येत नाही. एकसंघ धोरणाचा अभाव निदर्शनास येतो. वनसंरक्षणाबाबत निश्चित वेळापत्रक नाही. त्यामुळे जमेल त्यावेळेस वनात चक्कर मारून वन संरक्षण केले जाते.

७. समितीसदस्य झालेले सभासद गावकल्याणाच्या विविध समित्यांवर उदा. पाणलोटक्षेत्र समिती, तंटामुक्त समिती, स्वच्छता समिती इतर समित्यांमध्ये सहभाग वाढलेला आहे. म्हणजेच समिती सदस्य झाल्यानंतर त्यांची कार्यक्षमता वाढल्याचे निदर्शनास येते.

८. समितीच्या कामकाजामुळे वनविभाग व स्थानिक यांच्यात सकारात्मक संबंध निर्माण झाले असून आपण स्थानिक पातळीवर समस्या सोडवू शकतो, असा आत्मविश्वास स्थानिकांमध्ये निर्माण झाल्याचे निदर्शनास येते.

९. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांमध्ये बैठका, शासकीय कार्यालयांशी संबंध, शासकीय नियमांचे वाचन, कार्यक्रमातील सहभाग यामुळे त्यांच्यामध्ये सभाआयोजनाचे कौशल्य, बॅंकव्यवहार कौशल्य, शासकीय नियमांचे आकलन याबाबतचे कौशल्य वाढले आहे. या स्थानिकांनीही सहमती दर्शविली आहे. हे कौशल्य वाढण्यासाठी समिती सदस्यांनी जाणीवपूर्वक सभा व कार्यक्रमांचे आयोजन केले. सभांना उपस्थिती दिली, जाणीवपूर्वक लोकांमध्ये वावरले, जाणीवपूर्वक भाषणे केली व इतर गावच्या विकास कार्यक्रमातही सहभाग घेतला त्यामुळे त्यांच्यात कौशल्ये वाढलेले आहे. समिती सदस्यांना लोकांसोबत काम करण्याची संधी मिळाली, निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग होता त्यामुळे त्यांची स्वत:ची उपयोगिताही वाढली, गावात सन्मान वाढला, निर्णयक्षमता वाढली, शासकीय विभागाची भीती कमी झाली. त्यामुळे सदस्यांची कार्यक्षमता वाढली, कामाची गती वाढली आहे.

१०. पर्यावरणीय फायद्याच्या संदर्भात जंगलांचे संरक्षण समितीमुळे होत आहे. वनौषधांचे संरक्षण व भूजल पातळीमध्ये झालेली वाढ हे वनव्यवस्थापनाचे यश दर्शविते.

११. व्यवसायाभिमुख प्रशिक्षण देणारे प्रशिक्षण शासनामार्फत व वनविभागामार्फत स्थानिकांना दिले जाते. यासंदर्भात रोपवाटिका विकास, मंडपाचे साहित्य, मधुमख्खी पालन, वनीकरण यांसदर्भात प्रशिक्षण दिले असून त्याचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे.

१२. समिती स्थापन झाल्यापासून वनगुन्हयांचे प्रमाण कमी झाले असून जे गुन्हे घडतील त्यांच्याकडून आर्थिक दंड व फौजदारी गुन्हाही नोंदविलेला आहे. मात्र आर्थिक दंड की फौजदारी गुन्हा, नुसती समज, शारीरिक शिक्षा, याबाबत एकवाक्यता आढळत नाही.

१३. समितीच्या कामकाजात वरिष्ठ जाती-जमातींचा कोणत्याही प्रकारचा त्रास होत नसल्याची स्पष्टता निदर्शनास येते.

१४. समिती स्थापन झालेल्या एकूण समित्यांपैकी पन्नास टक्के समित्यांना गाव विकासाकरिता प्रवेशनिधी अद्याप मिळालेला नाही व मिळालेल्या समित्यांपैकी १० टक्के समित्यांनी धार्मिक कार्यासाठी खर्च केल्याचे निदर्शनास येते.

१५. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीत दारिद्र्य रेषेखालील व भूमिहिनांचे प्रमाण कमी आढळते.

१६. समितीच्या कामात सरासरी सत्तर टक्के गावकरी सहभागी होतात व त्याचा फायदा गावक-यांना रोजगार मिळतो.

१७. समिती सदस्य गटचर्चेचा वापर निर्णय घेताना, कामे वाटप करताना, सूक्ष्म नियोजनाच्यावेळीही केला जातो.

१८. समितीच्या कार्यप्रणाली व प्रभावामुळे समिती सदस्यांमध्ये विचार करण्याच्या प्रक्रियेत बदल झाला. परिणामी पोशाख पद्धतीत व मुलांच्या शिक्षणाबाबत सकारात्मकता निदर्शनास आली आहे.

१९. सन.२०१३ व १४ यावर्षी शासनामार्फत अनेक वैयक्तिक लाभाच्या योजना निर्माण झाल्या. या योजनांचा लाभ घेण्यासाठी व जनजागृतीमुळे समितीच्या कामात लोकांचा सहभाग वाढल्याचा आढळतो.

२०. समिती झाल्यापासून गावातील भौतिक सुधारणा झाल्या आहेत. त्यामध्ये पिण्याचे पाणी, शेतीच्या पाण्याची व्यवस्था, आधुनिक शेती, मासेमारीत सुधारणा, सार्वजनिक शौचालयांमध्ये झालेली वाढ व सार्वजनिक वाचनालयामध्येही वाढ झाल्याचे निदर्शनास येते.

२१. वनव्यवस्थापनाच्या कामकाजात प्रामुख्याने वृक्षतोड बंदी, प्राण्यांची शिकार बंदी केली जाते. त्यामुळे स्थानिक गावकरी व समिती सदस्यांमध्ये वाद होतात.

२२. समितीमार्फत जनजागृतीसाठी ग्रामपंचायतीच्या सभांचा मोठया प्रमाणात आधार घेतला जातो. पथनाट्य, पोस्टर प्रदर्शन यांसारख्या आधुनिक तंत्राचा वापर कमी प्रमाणात होतो.

२३. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कामकाजावर ग्रामपंचायतीचा व स्थानिक राजकारण्यांचा प्रभाव प्रकर्षाने निदर्शनास आला आहे.

२४. वनसंरक्षणाचे काम स्थानिकांना रानात फिरताना, गुरे चराई करताना करता आले आहे. त्यामुळे बैठका घेणे, शिबिर घेणे, यापेक्षा वनसंरक्षणाचे काम स्थानिकांना आवडीचे वाटते. अर्थात, शैक्षणिक मागासलेल्या स्थितीचा परिणामही या घटकावर पडलेला आहे.

२५. वनउत्पादन विकण्याच्या प्रक्रियेमध्ये बाजारपेठांची उपलब्धता, दळणवळण साधनांचा अभाव, व्यावसायिक प्रशिक्षणाचा अभाव इ. समस्या निदर्शनास येतात.

२६. वनव्यवस्थापन समिती व वनखात्यामध्ये चांगल्या प्रकारचे संवाद होउन स्थानिकांना वनकायदा, नियम, शासन निर्णय तसेच रोजगार व प्रशिक्षण, त्यासंबंधित कामे मंजूर केले जातात.

२७. समिती सदस्यांच्या वनविषयक मूल्यांमध्ये व नैतिकतेमध्ये सकारात्मक बदल झाल्याचे निदर्शनास येते. सदस्यांच्या वनविषयक वर्तनात बदल झाल्याचे दिसते. सदस्य होण्याअगोदर सदस्य वनात फिरताना मोठ्या प्रमाणात वृक्ष व झाडांच्या फांद्या तोडणे,प्लास्टिकचा वनात वापर करणे, वनात मोबाईलचा वापर करणे, आशा प्रकारचे वर्तनप्रकार आढळत होते. मात्र समिती सदस्य झाल्यानंतर झाडे बुडापासून न तोडणे, आपल्या प्राथमिक गरजांसाठी फक्त वाळलेल्या लाकडांचा उपयोग करणे, प्लास्टिकचा वनात वापर न करणे, वनात मोबाईलचा वापर न करणे, वृक्षरोपणास प्राधान्य देणे अशाप्रकारे वर्तनात बदल झालेला आहे.

२८. बरेच स्थानिक समितीच्या कामात सहभागी होत नसल्याचे निदर्शनास येतात. सदस्य होण्याची इच्छा आहे पण संधी मिळत नाही, काही प्रमाणात खालच्या जातीचे असल्याने संधी मिळत नाही, भूमिहिन मजूर असल्याने सहभागी करून घेत नाहीत, अशाही प्रतिक्रिया निदर्शनास येतात.

६.६ गटकार्य वापराबाबत निष्कर्ष

१. अभ्यासकाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्यांमध्ये सामाजिक गटकार्याचा प्रयोग केला. त्यातील एका गटाच्या टप्प्यांचे विश्लेषण उपरोक्त प्रकरण चारमध्ये देण्यात आले आहे. सर्वच गटकार्य वापराबाबत गुणात्मक निष्कर्ष काढण्यात आले ते पुढीलप्रमाणे.

२. सामाजिक गटकार्याच्या वापरामुळे सदस्यांमध्ये शिस्त या गुणांची वाढ झालेली आहे.

३. सामाजिक गटकार्याच्या वापरामुळे सदस्यांमध्ये भाषाविषयक सुधारणा झाली आहे.

४. सामाजिक गटकार्याच्या वापरामुळे सदस्यांमध्ये वेळेच्या नियोजनाबाबत व नवीन कार्याबद्दल उत्सुकता निर्माण झाली आहे.

५. सामाजिक गटकार्याच्या वापरामुळे सदस्यांमध्ये गटकार्यानंतर चांगले संबंध निर्माण झाल्याचे दिसते व कौटुंबिक सलोखा, जातीय सलोखा निर्माण झाला आहे.

६. सामाजिक गटकार्याच्या वापरामुळे सदस्य व वनविभाग, इतर शासकीय, अधिकारी काही ठिकाणी स्थानिक स्वयंसेवी संस्थांचे कार्यकारी यांच्यात संबंध व सामाजिक आंतरक्रिया यांचे प्रमाण वाढले आहे.

६.७ उपाययोजना

६.७.१ स्थानिक वनव्यवस्थापन समितीसाठी सुधारात्मक तरतूद

१. वन व्यवस्थापन समितीमध्ये महिलांचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे ते वाढण्यासाठी स्थानिक पातळीवर प्रयत्न करणे.

२. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीमध्ये सर्वच जातीजमातींच्या स्थानिकांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात स्थान असावे. याबाबत ग्रामपंचायतीने प्रयत्न करावेत.

३. अध्ययन क्षेत्रामध्ये असणारे नव्वद टक्क्यांपेक्षा जास्त स्थानिक शेतकरी असल्याने समितीची कार्यपद्धती शेतीविषयक घटक लक्षात घेऊन ठरविणे आवश्यक आहे.

४. संशोधन क्षेत्रामध्ये मार्च, एप्रिल, मे या कालावधीत मोहाची फुले येतात. या कालावधीत प्रत्येक कुटुंब आपल्या सोईनुसार वनातून मोहाची फुले गोळा करतात व त्याचे उपयोजन करतात. या कालावधीचे समितीस्तरावर योग्य नियोजन करावे, गटाच्या माध्यमातून फुले गोळा करावी व समिती किंवा गाव स्तरावर त्याचे योग्य प्रमाणात वाटप व्हावे. यामुळे लोकसंघटन वाढेल, नियोजन, सहकार्य, एकात्मता वाढेल, आर्थिक फायद्यातही वाढ होईल.

५. वनामध्ये होणा-या अतिक्रमण, तसेच अवैध लाकूडतोड यांसारख्या प्रकरणामध्ये गावातील ओळखीचे किंवा नात्यातील गावकरी असल्याने त्यांच्यासंबंधी कारवाई करताना अनेक अडचणी येतात. त्यामुळे समितीच्या कार्याबाबत नियमांचे कसोशीने पालन करण्याचा प्रयत्न व्हावा.

६. वनखात्याकडून मिळणा-या रोजगाराविषयी प्रशिक्षण सध्यस्थितीत फारच कमी सदस्यांना उपलब्ध झाले आहे. समिती सदस्यांनी या

संदर्भात स्थानिक स्वयंसेवी संस्थेच्या मदतीने अशा प्रकारच्या प्रशिक्षणाची व्यवस्था करावी.

७. वनगुन्ह्यांबाबत सरासरी सत्तर टक्के सदस्यांनी सकारात्मकता दर्शवली असली तरी इतरांनी मात्र नकारात्मकता दर्शवली आहे. वनगुन्हे घडू नये यासाठी समितीने प्रशिक्षण, जनजागृती इ. प्रकारच्या कार्यक्रमांचे आयोजन करावे यासाठी स्थानिक किंवा तालुका, जिल्हा पातळीवरील स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक पाटील, कोतवाल, पोलीस प्रशासन व वन प्रशासनाची मदत घ्यावी.

८. समितीला मिळालेले वनउत्पादन विकण्यासाठी बाजारपेठांची आवश्यकतेची तीव्रता जाणवते. यासाठी वनविभागाने प्रयत्न करावा. समित्यांनी स्थानिक बाजारपेठा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. स्थानिक कृषी उत्पन्न बाजार समितीची मदत घेण्यात यावी. याकामी स्थानिक आमदार, खासदार, कृषी उत्पन्न बाजार समितीसदस्य यांनी प्रयत्न करावे.

९. समितीमध्ये निर्माण होणारा वाद कमी होण्यासाठी गावपातळीवर वारंवार चर्चा होणे गरजेचे आहे. गावपातळीवर बैठकीच्या माध्यमातून संघर्ष कमी होऊ शकतात. तसेच समिती व गावाबाहेरील व्यक्ती किंवा इतर काही घटक यासंदर्भात संघर्ष निर्माण झाल्यास वनव्यवस्थापनाच्या नियमानुसार हा संघर्ष कमी करता येईल याकामी स्वयंसेवी संस्थेची मदत घ्यावी.

१०. अध्ययन क्षेत्रात असणारे गड, किल्ले उदा. त्रंबक तालुक्यातील हरिहरचा किल्ला, अंजनेरी किल्ला, निलपर्वत, पेठमधील खोल दरीतील महादेवाचे मंदिर इ. ठिकाणी पर्यटन क्षेत्र, धार्मिक स्थळे, वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून विकसित करून त्या माध्यमातून रोजगार, पर्यावरण संवर्धन, आरोग्य सुविधा, देखभाल, वनविश्रामगृह निर्माण करावे. तसेच स्थानिकांनी निर्माण केलेल्या

वस्तू उदा.चटया, टोपल्या, वनौषधी वनस्पती, लाकडी वस्तू यांना स्थानिक बाजारपेठ उपलब्ध होईल व त्या माध्यमातून स्थानिक क्षेत्राचा विकास होईल.

११. वनविभागाच्या माध्यमातून अभ्यास सहलीचे आयोजन करून अध्ययन क्षेत्राच्या जवळ असणारे शहापूर वनविभागातील टिळे, दहिवली, कळगाव, भागदळ, तसेच डहाणू वनविभागात हळदपाडा व शिसणे इ. प्रगतीशील वनव्यवस्थापन समित्यांना भेटी देवून स्थानिक ठिकाणी काय करता येईल? यासंदर्भात विचार करावा. याकामी स्थानिक स्वयंसेवी संस्था व वनविभागाची मदत घ्यावी.

१२. ज्या स्थानिक ठिकाणी वृक्षांचा मुळस्रोत चांगला आहे अशा ठिकाणी पुनर्निर्मितीच्या तत्त्वाप्रमाणे रोपांची लगवड करावी तसेच रोपवनात वृक्षांच्या स्थानिक प्रजातींना प्राधान्य देण्यात यावे.

१३. स्थानिक भागात ज्या सुविधा उपलब्ध नसेल, कोणत्याही शासकीय योजनेनुसार ज्यांचा लाभ होणार नसेल किंवा वेळ लागणार आहे. अशा योजना समितीमार्फत राबविण्यास प्राधान्य द्यावे.

१४. वनांमधून वनौषधी गोळा करण्यासाठी वनविभाग किंवा वनव्यवस्थपन समिती यांची संमती घेणे आवश्यक आहे. यासंदर्भात समितीने स्थानिक पातळीवर जनजागृती करणे आवश्यक आहे.

६.७.२ वनविभाग, शासनासाठीच्या शिफारसी

प्रस्तावना

जगाच्या एकूण भूभागापैकी २.४% जमीन भारताची आहे. जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत सोळा टक्के लोक भारतात राहतात. भारतातील पासष्ट टक्कयांपेक्षा जास्त नागरिक ग्रामीण व आदिवासी भागात राहतात. त्यामुळे भारतात मोठया प्रमाणावर लोक वनाआधारित जीवन जगत आहेत. वने देशाच्या एकूण उर्जेपैकी चाळीस टक्के ऊर्जा भागविण्याचे काम करतात. त्यातील ऐंशी टक्के उर्जेचा

वापर ग्रामीण व आदिवासी भागासाठी होतो. ग्रामीण व आदिवासींच्या उपजविकेसाठी वनांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

भारताची पार्श्वभूमी बघता हा जैवविविधतेने संपन्न देश आहे. भारतीय वनांमध्ये ४५००० वनस्पतींच्या प्रजाती आहेत. जगाच्या तुलनेत हे प्रमाण सोळा टक्के आहे. त्यापैकी एक तृतीयांश वनस्पती मूळच्या भारतीय आहेत. भारताचा पश्चिम भाग जैवविविधतेने संपन्न आहे. महाराष्ट्रातील सह्याद्री पट्टा जैवविविधतेबाबत जगात प्रसिद्ध आहे. मात्र असे असले तरीही महाराष्ट्रात दरवर्षी ७७३.५ दशलक्ष टन एवढी माती वाहून जाते. महाराष्ट्रातील एकूण नव्वद लाख हेक्टर पडीक जमिनीपैकी वन नसलेली एकावन्न लाख हेक्टर व वन असलेली एकतीस हेक्टर लाख जमिनीचा ऱ्हास होत आहे. प्रतिवर्षी महाराष्ट्राच्या एकुण क्षेत्रापैकी ९६.०४ टक्के क्षेत्रावर जमिनीची धूप होत आहे. नुकताच ''वर्ल्ड वॉच'' या आंतरराष्ट्रीय संस्थेच्या अहवालाप्रमाणे महाराष्ट्रामध्ये वाळवंटीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. जमीन जैविकस्रोत सांभाळणारा एक महत्त्वाचा घटक आहे. जैविक विविधतेबाबत आघाडीवर असणाऱ्या एकूण बारा देशांपैकी भारत एक देश आहे. जगातील जैविक विविधतेसाठी प्रसिध्द् असलेल्या एकूण अठरा जागतिक ठिकाणापैकी दोन ठिकाणे भारतात आहेत. १) पूर्व हिमालय २)पश्चिम घाट त्यातील प.घाट महाराष्ट्रामध्ये आहे. अभ्यासकाचे अध्ययन क्षेत्र, पश्चिम नाशिक विभाग असून ते भारताच्या पश्चिम घाट या क्षेत्रातच येते.

वाढत्या पर्यावरणीय समस्या कमी करण्यासाठी शासनाने १९७२ च्या दुष्काळामध्ये रोजगार व मृद्संधारणाच्या संदर्भात सामाजिक वनीकरण, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा व लघुपाटबंधारे यांसारखी कामे सुरू करण्यात आली. १९८९ जलसंधारण नावाचे खाते सुरू झाले. (मृद्संधारण, सामाजिक वनीकरण, लघुपाटबंधारे, भूजल सर्वेक्षण इ.कामे सुरू झाली.)

१९९२ मध्ये महाराष्ट्रात ''आदर्श गाव'' योजना सुरू झाली. आदर्श गाव योजनेमध्ये पाणलोट विकास कार्यक्रमाच्या आधारे समाजपरिवर्तन घडवण्यासाठी चराईबंदी कुऱ्हाडबंदी, नशाबंदी, दारूबंदी, श्रमदान यांसारख्या कार्यक्रमावर भर देण्यात आला.

१९९०-९२ इंडो - जर्मन पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्षम सेवाभावी संस्थांमार्फत राबविला गेला. या कार्यक्रमात लोकसहभागावर व सहभागी नियोजन या घटकाला प्राधान्य दिले होते.

लोकसहभाग व वनव्यवस्थापन यांचा अत्यंत जवळचा संबध आहे. त्यामुळे लोकसहभाग संकल्पना, विकास व वापर याचा आढावा घेणे आवश्यक आहे. लोकसहभाग संकल्पना समजून घेताना, शासनाच्या जलस्वराज्य, तसेच १९९५ साली महाराष्ट्रात सुरूवात झालेला 'अवर्षण' प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचा आढावा घेणे आवश्यक आहे. ह्या कार्यक्रमात लोकसहभागाला जास्त महत्त्व दिले गेले. ह्याच कार्यक्रमात प्रत्यक्ष लोकांच्या हाती सत्ता व पैसा देण्याची संकल्पना वापरली गेली. गावपातळीवर स्वयंसेवी संस्थेसारखी एक स्वतंत्र यंत्रणा (पाणलोट समिती) असे व त्याद्वारे सर्व नियोजन व्हायचे. त्यातून समुदाय संघटन व लोकसशक्तीकरणावर भर देण्यात आला. १९९५ पासूनच कपाट संस्थेने सुध्दा लोकसहभागातून पाणलोट क्षेत्राच्या कार्यक्रमावर भर दिला. १९९२-९३ पुणे येथील अफार्म संस्थेनेसुध्दा लोकसहभागातून पाणलोट क्षेत्रात काम केले.

वनव्यवस्थापनात लोकसहभाग अत्यंत महत्त्वाचा असल्याने संशोधकाने लोकसहभाग निर्माण करण्याचे तंत्र सुचविले आहे. प्रस्तुत तंत्राचा वापर वनविभागाने तसेच स्वयंसेवी संस्थेने करणे अपेक्षित आहे.

१. वनातून मिळालेल्या वनउत्पादनाच्या वाटपासंदर्भात शासन निर्णयाप्रमाणे वनउत्पादन जे वनातून मिळते ते पन्नास टक्के वनखाते घेते. उवरित पन्नास टक्के संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांना अग्रक्रम हक्काने सवलतीच्या दरात दिले जाते. नंतर उरलेला माल इतर गावक-यांना दिला जातो. मात्र सदरचा निर्णय ब-याच गावक-यांना माहीत नाही व तसे असल्याने वनव्यवस्थापन समित्या आपआपल्या पद्धतीने वनउत्पादनांचे वाटप करतात. या प्रकारामुळे स्थानिक समुदायातील प्रबळ गट आपल्या म्हणण्यानुसार उत्पादनाचे वाटप करून घेतो. अशासाठी शासनाचा नियम वनव्यवस्थापन समिती निर्माण होतानाच गावक-यांना माहीत होणे गरजेचे आहे. याविषयी ग्रामपंचायतमध्ये चर्चा होणे आवश्यक आहे.याकामी शासनाने योग्य मार्गदशन करणे आवश्यक आहे.

२. सक्रिय सहभाग असणा-या व्यक्ती, कुटुंब व समुदायास त्याचा योग्य प्रमाणात फायदा होणे गरजेचे आहे. तसे न झाल्यास उत्स्फूर्त सहभागाचे प्रमाण कमी होईल. यासाठी वनविभागाने व्यवस्थित अशी यंत्रणा करणे गरजेची आहे.

३. वनउत्पादन वाटताना समस्या निर्माण होतात. समिती सदस्य- वनविभाग- गावकरी- सदस्यामध्ये गटाने असे वाद निर्माण होतात. हे वाद निर्माण होण्यामागे, माल योग्य प्रमाणात न होणे, चांगले वनउत्पादन वन विभागाच्या कर्मचा-यांनी घेणे व खराब माल गावक-यांना देणे, गावातील राजकारण, इ. कारणे आहेत. यासाठी वनविभागाने उत्पादित माल आगाऊ सूचना देऊन सर्व गावक-यांसमोर ठेवावा. गावक-यांच्या दैनंदिन गरजेच्या वस्तू प्राधान्याने स्थानिकांना द्याव्यात. यासंदर्भात ग्रामपंचायतीचा सल्ला घ्यावा. मालाचे वाटप होताना गावाच्या राजकारण्यांचा हस्तक्षेप आवश्यक तेवढाच असावा. स्थानिक जातीयतेचा या प्रक्रियेवर काय परिणाम होतो याचा चिकित्सक अभ्यास वनविभागाने करून सर्वांसाठी एकच धोरण निर्माण केले पाहिजे. सर्व कारभार पारदर्शीपणाने असावा. संघर्ष निवारण केंद्राची निर्मिती शासनामार्फत केली जावी व त्यामार्फत एकसंघ धोरणाची अंमलबजावणी व्हावी.

४. वनउत्पादन घेण्यासाठी नुसताच पुरूषांचा संबंध वनांशी येत नाही. तर स्त्रियांचा संबंधसुद्धा येतो. मुलांचा संबंधही येतो. तेव्हा वनव्यवस्थापनात महिलांचा व मुलांचा समावेशसुद्धा असावा. तसे महिलांचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसते. महिलांचा किमान साठ टक्के तर बालकाचा सहा टक्के सहभाग शिक्षणप्रक्रियेसोबत असावा.

५. मोहापासून मद्य तयार करून व्यावसायिक स्वरूपात बाजारपेठेत जाऊन विकण्याचे प्रमाण अत्यल्प दिसते. मात्र मोहाची फुले बाजारात विकण्याचे प्रमाण जास्त आहे. मद्य वाहतूक करणे फुलांपेक्षा अवघड जाते, रस्त्याची समस्या आहे, स्थानिक रानात फिरताना फुले गोळा करतात व बाजारात लगेच विकून पैसे घेऊन घरी येतात. शासनामार्फत रस्ते, वाहतूक व बाजारपेठांची सुविधा निर्माण करण्याचा स्थानिक लोकप्रतिनिधींनी प्रयत्न करावा.

६. समिती सदस्य होण्यासाठी काही स्थानिक इच्छुक असून त्यांना सहभागी होण्याची संधी उपलब्ध होत नाही. त्यांच्यासाठी प्रत्येक वनव्यवस्थापन समिती निर्माण होत असताना जास्तीतजास्त उपेक्षित व मागासलेल्या गटातील व्यक्तींचा समावेश असावा. त्यात अनु.जाती, जमाती, भटके, विमुक्त, महिला, दारिद्रय् रेषेखलील, भूमिहीन, अल्पसंख्याक, अशा विविध वर्गांना प्रतिनिधित्व देण्यात यावेत. कधीकधी गावांमध्ये स्थानिक आदिवासींच्या वेगवेगळया जमाती असल्यामुळे सामाजिक-सांस्कृतिक भेद असल्याने वाद निर्माण होतात. त्यासाठी वनविभागाने त्या क्षेत्रात काम करणा-या सामाजिक संस्था (एन.जी.ओ.) तसेच सामाजिक कार्यकर्त्यांची मदत घ्यावी व वाद मिटवावा.

७. वनविभागानेसुध्द्ा वनउत्पादन वाटताना चांगले उत्पादन गावक-यांना द्यावे. वन व्यवस्थापन समिती ही एक संस्थाच असून त्यावर राजकारणाचा व जाती हा व्यवस्थेचा प्रभाव दिसतो. यामुळे शोषणसुध्दा होऊ शकते. म्हणून वनव्यवस्थापन समितीत सर्वच जाती धर्म, बी.पी.एल. अल्पभूधारक, महिला यांना संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे. राजकारणी व गावातील वरिष्ठ जाती यांचा प्रभाव समितीच्या कारभारावर पडणार नाही याची काळजी वनविभागाने घ्यावयाची आहे.

८. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांना दिल्या जाणा-या जबाबदा-या त्यांच्या जीवनपध्द्तीशी सुसंगत असाव्यात. उदा. वनांमध्ये फिरताना किंवा गुरांना वनात नेताना आजूबाजूला लक्ष ठेवणे, पहारा देणे म्हणजे स्थानिक आदिवासी ते मन लावून करतील. जर सातत्यपूर्ण बैठका, प्रशिक्षण जास्त प्रमाणात असल्यास आदिवासींना ते कंटाळवाणे वाटू शकते.

९. शासनामार्फत काढण्यात आलेले निर्णय बहुदा स्थानिकांच्या लक्षात येत नाही. १७ सप्टेंबर १९८२ च्या शासन निर्णयाप्रमाणे सामाजिक वनीकरणाच्या अंतर्गत लागवड करण्यात आलेल्या वृक्षाच्या तोडीपासून मिळणा-या फायद्यांसंदर्भात शासनाने दहा टक्के घ्यावेत व ग्रामपंचायतीने नव्वद टक्के घ्यावेत. असे निर्देश केले आहे. पुढे त्यांच्यातच ग्रामपंचायतीने पंचवीस टक्के रक्कम वनसंरक्षणाकरिता खर्च करावी असा उल्लेख आढळतो. मात्र संदर्भित रक्कम कशाप्रकारे खर्च करावी याबाबत

आदेशामध्ये स्पष्टता नाही. तसेच वनोपजाचा पुरवठा कमी पडल्यास गुणवत्तेच्या आधारावर त्याचे वाटप करावे असे शासनाचे आदेश आहेत. मात्र गुणवत्ता म्हणजे काय? त्याचा अर्थ काय? व त्याचा वापर कसा करावा याबाबत शासनाचे योग्य मार्गदशन नाही. त्या वेळी ग्रामपंचायत, अधिकारी आपल्या तर्कानुसार त्याचा अर्थ घेतात. अशावेळेस शासनाचे उद्देश सफल होतीलच याची शाश्वती देता येत नाही. अशा वेळी शासनाने किमान ज्या आदेशांचा संबंध स्थानिकांच्या दैनंदिनी आहे, असे आदेश देताना स्थानिक अशिक्षित, मागासलेल्या समुदायाची स्थिती लक्षात घेऊन आदेश निर्माण करावेत.

१०. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती काय काम करते. तिचे स्वरूप काय, एकूण कार्यपध्द्ती याबाबत स्थानिकांमध्ये फारशी माहिती नसते किंवा त्या संदर्भात फारशी आस्था नसते. तेव्हा वनव्यवस्थापन समितीने व वनखात्याने मिळून त्या कामासंदर्भात जनजागृती करावी. त्यासाठी अनेक पध्द्तींचा व मार्गाचा वापर करता येईल.

(१) ग्रामपंचायतीमध्ये चर्चा/ग्रामसभा.

(२) वनदिन, वनमहोत्सव, प्रतिदिन, इ. दिवस साजरे करून गावक-यांना माहिती देणे.

(३) स्थानिक शिबिरांचे आयोजन.

(४) सणांच्या माध्यमांतून

(५) पारंपरिक गाणे, नृत्य, वाद्य यांच्या माध्यमातून.

(६) स्थानिक शाळेची मदत घेऊन.

(७) स्थानिक व परिसरात काम करणा-या एन.जी.ओ. च्या मदतीने.

(८) महाविद्यालयाच्या मदतीने, आदिवासी कल्याण व पर्यावरण विकास हया विषयाच्या विद्यार्थ्यांना सोबत घेऊन.

(९) वनविभागानेसुध्दा विद्यार्थ्यांच्या मदतीने पथनाट्य वगैरे-अनुदान मिळवावे.

६.७.३ लोकसहभाग मिळवण्याच्या विविध पद्धती

अभ्यासकाने प्रस्तुत अध्ययन प. नासिक विभागात केले आहे. तेथील सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक स्थितीचा आढावा घेतल्यानंतर वनविभाग अथवा स्वयंसेवी संस्थेने लोकसहभाग कसा मिळवावा यासाठी काही पद्धती व तंत्र संशोधक सूचित करत आहे.

लोकसहभाग हा कोणत्याही विकासकामाचा गाभा असावयास हवा. कारण ज्या लोकांसाठी विकास कार्यक्रम राबविला जाणार आहे त्याच्या उत्स्फुर्त सहभागावरच विकासकामांचे यश - अपयश अवलंबून असते. त्यामुळे वनव्यवस्थापन कार्यक्रमात लोकांचा सहभाग वाढला पाहिजे. त्यासाठी ग्रामीण सहभागीय मूल्यावलोकन ह्या प्रक्रियेचा वापर वनविभागाने, तसेच स्वयंसेवी संस्थेने करावा. लोकांशी सहभाग स्थानिक परिस्थितीनुसार बदलत असतो. सहभागाची प्रक्रिया जरी एक असली तरी सहभागाचे प्रमाण, प्रकार व पद्धती बदलत असतात. यामुळे सक्रिय सहभागातून येणारे फायदे-तोटेसुध्द्ा बदलतात. परिस्थितीनुसार त्यात बदल होतो.

सहभागाची प्रवृत्ती वाढवण्यासाठी गावातील लोकांशी सुसंवाद साधून नेमक्या गरजा ओळखणे, त्यांना महत्त्वांच्या वाटणाऱ्या प्रश्नांना प्राधान्य देऊन विकास कामामध्ये सहभागी होण्याचा कल वाढवणे.

लोकसहभाग वाढवण्याचे तंत्र

वनविभागाने वनसामाजिक कार्यकर्ता हे पद निर्माण करावे

१. स्थानिकांना सहभागासाठी आकर्षित करावे कारण स्थानिकांकडे आपल्या ठिकाणची (गावाची वनांची माहिती असते त्यांच्याकडे संख्यात्मक व गुणात्मक माहिती मिळवता येते.)
२. लोकसहभाग मिळवण्यासाठी त्यांच्याशी स्नेहाचे व विश्वासाचे संबंध निर्माण करावयास हवे. व्यावसायिक समाजकार्याचे जवळीक साधण्याच्या तंत्र (Rappet Belding principal) तंत्राचा उपयोग वनसामाजिक कार्यकर्त्याने करावा.

नवीन व्यक्तीमध्ये नेहमीच नवीन शिकण्याची प्रवृत्ती असावी.

३. लोकसहभागास चालना देण्यासाठी वनसामाजिक कार्यकर्त्याने प.नासिक विभागात काही उपक्रम राबवावेत असे सूचित करत आहे.

१. प.नासिक विभाग अत्यंत दुर्गम असल्याने वनसामाजिक कार्यकर्त्याला स्थानिक परिस्थितीची माहिती करून घेणे आवश्यक आहे.

२. स्थानिकांची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक वैशिष्ट्यांची माहिती वन विभाग व सामाजिक कार्यकर्त्याला असणे आवश्यक आहे.

३. लोकांच्या आवडीनिवडी, कल, प्रवृत्ति, राहणीमान, आदिंबाबत प्राथमिक माहिती वनविभाग व सामाजिक कार्यकर्त्याला असणे आवश्यक आहे.

४. गावातील रितीरिवाज, सण, परंपरा, सामाजिक संबंध यांचे निरीक्षण आवश्यक आहे व त्याबाबत प्राथमिक माहिती वनविभाग व सामाजिक कार्यकर्त्याला असणे आवश्यक आहे.

५. लोकसहभाग मिळवताना फक्त पुरुषांचाच न मिळवता स्त्रिया, वृद्ध, मुले यांचाही सहभाग असणे अपेक्षित आहे.

६. मुलाखत यांसारख्या शास्त्रीय पद्धतीचा वापर करून एखाद्या विषयाची परिपूर्ण माहिती घ्यावी कारण तिचे वर्गीकरण परिणामकारक पदध्तीने करता येते.

७. लोकसहभागाबाबत स्थानिक समुदाय व शासनाचे कर्मचारी यांच्या दृष्टिकोनात बदल होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी ग्रामीण सहभागीय मूल्यावलोकनसारख्या आधुनिक तंत्राचा वापर करण्याची शिफारस करीत आहे.

८. हंगामाचे नियतकालिक तयार करताना वनसंपत्ती कशी वाढवता येईल याचा अभ्यास करावा.

९. वनांमध्ये रोपवाटिका तयार करून महिलांचा रोजगार व संघटन उभे राहू शकते.

१०. वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून कुरणांचा विकास करता येईल जनावरांसाठी चारा, जनावरांसाठी गवताची किंवा चारा पिकाची एकत्रित

लागवड करून पडीक जमिनीची उत्पादकता वाढवणे म्हणजे कुरण विकास होय.

११. वनव्यवस्थापनात लोकांचा सहभाग वाढत राहावा. यासाठी कार्यक्रमाचे नियोजन, अंमलबजावणी व नियंत्रण या बाबी गुणवत्तापूर्वक लोकसहभागातून होणे आवश्यक असते.

२. **नियोजन :** संशोधकाने स्थानिक लोकवैशिष्ट्यानुसार व पर्यावरणानुसार स्थानिकांसमोर असणारी उद्दिष्ट्ये, ध्येय-धोरण, ताकद, कमतरता व भविष्यात आपल्यासमोर येणाऱ्या अडचणींचा विचार करून गावपातळीवर वनव्यवस्थापन समितीचे नियोजन कसे असू शकते याची प्रतिकृती तयार केली आहे.

स्थानिक पातळीवर काय करायचे, स्थानिक काय करू शकतात, याची आवश्यकता आहे.

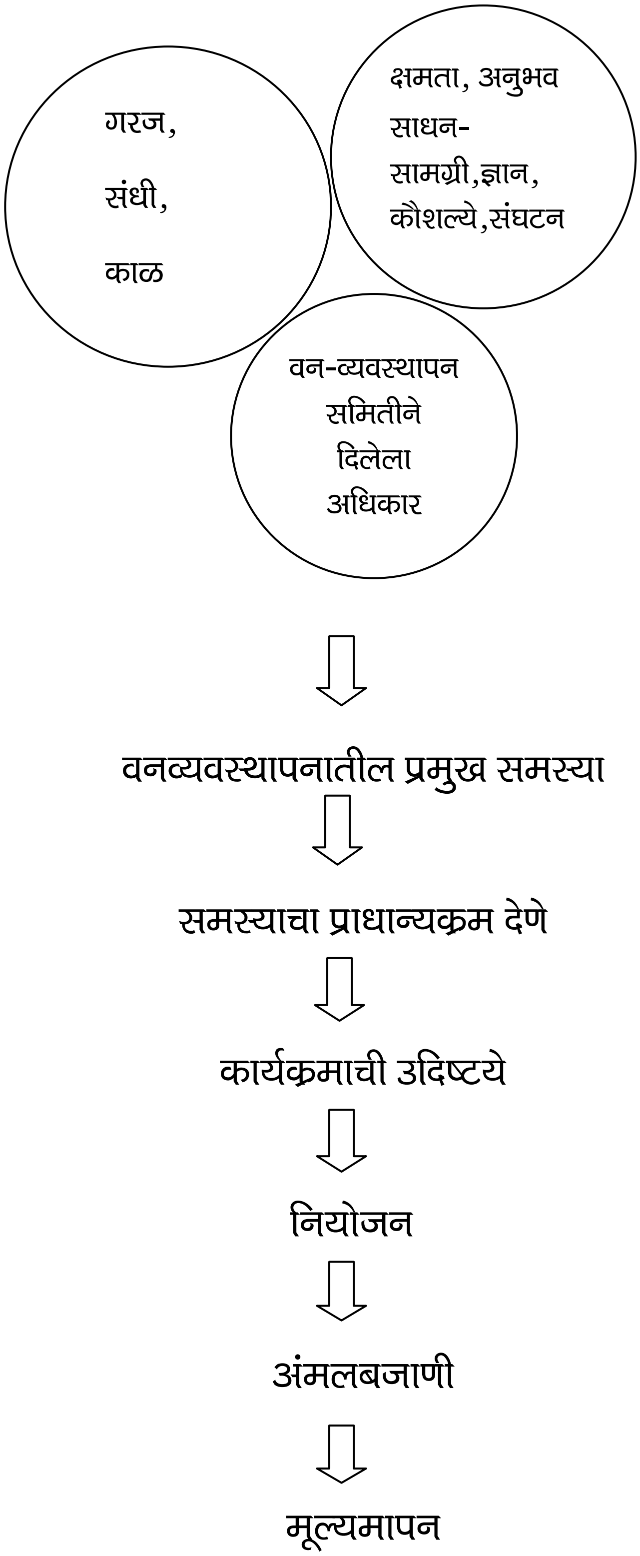

स्थानिक पातळीवर फक्त नियोजन करून चालणार नाही तर आराखडासुद्धा आवश्यक घटक आहेत. नियोजन ही एक व्यापक प्रक्रिया असून तर आराखडा नियोजनाच्या प्रक्रियेतून निर्माण होणारी बाब होय.

नियोजनात प्रस्तावित केलेली एखादी गोष्ट पार पाडण्यासाठी आवश्यक आचरण, वर्तणूक तसेच बांधिलकी इ. बाबतीत स्थानिक पातळीवर चर्चा व कृती आराखडयात केली जावी. यामध्ये ध्येयधोरण, उपाययोजनांचे स्वरूप व अपेक्षित परिणाम यांचा ऊहापोह करणे अनिवार्य बाब असावी. आराखडा म्हणजे नियोजनाचा एक भाग असतो. स्थानिक पातळीवर नियोजन करताना व्यवस्थापनाचादेखील विचार केला जावा.

स्थानिक पातळीवरील वनव्यवस्थापनात नियोजनाचे टप्पे

१. वनव्यवस्थापनाचे नियोजन करताना वेगवेगळया शास्त्राचा त्यात वापर करावा, कृषिशास्त्र, वनविद्या, समाजशास्त्र याचा वापर करावा. अर्थात, स्थनिक पातळीवर याची अपेक्षा करणे चुकीचे आहे, परंतु जिल्हा पातळीवर वनअधिका-यांमार्फत याप्रकारचे वनव्यवस्थापन शक्य आहे. त्यामुळे अनेक शास्त्रांत पारंगत असणाऱ्या व्यक्तीचा त्यात समावेश होतो. समाजकार्याचा गटकार्य ह्या पध्दतीचा वापर येथे संशोधक सूचित करत आहे.

२. वनव्यवस्थापनात नियोजन करणारे व लाभ घेणारे या ठिकाणी वेगवेगळे असतील तर अशा ठिकाणी झालेल्या नियोजनाच्या प्रक्रियेमुळे स्थानिक जनतेचा फायदा होईलच असे सांगता येत नाही. मात्र नियोजनकर्ते व लाभधारक जेव्हा एकाच क्षेत्रातील व समान हेतूने एकत्र आले असतील अशा ठिकाणी नियोजन प्रक्रिया निश्चित गुणवत्तापूर्ण असते. त्यामुळे वनविभागाने नियोजन करताना समाजातील सर्व घटकांना स्थान द्यावे.

३. नियोजनाचा वापर वनव्यवस्थापनात करत असताना अभ्यासकाच्या असे लक्षात आले की, यामध्ये दोन घटक सहभागी असतात. एक गट सर्व निर्णय घेतो. मात्र तो गावाबाहेरचा असतो व स्थानिकांचा दुसरा गट जो स्थानिक परिस्थिती व

साधनसंपत्ती जाणकार असतो. मात्र नियोजनात स्थानिक गटास फारसे महत्त्व दिले जात नाही. त्यामुळे योग्य नियोजन होत नाही. त्यासाठी स्थानिक व गावाबाहेरचा गट यांच्यात सामाजिक संबंधाच्या माध्यमातून नियोजन करता येते. अंमलबजावणी, संनियंत्रण, मूल्यांकनामध्ये याचा वापर व सहभाग समाजकार्याच्या गटकार्य पध्द्तीने वाढवता येतो याबाबत प्रस्तुत अध्ययनात प्रयोग करण्यात आला आहे.

वनव्यवस्थापन समितीचे नियोजन करताना गावातील माणसे, त्यांचे ज्ञान, कौशल्ये, अनुभव इ. वापर नियोजनाच्या प्रक्रियेमध्ये करणे अपेक्षित आहे. यासाठी त्यांना बोलण्याची संधी देणे, त्यांच्यावर विश्वास ठेवणे, त्यांच्या मनातील भीती काढणे - त्यांना बरोबरीची वागणूक देणे. या तंत्राचा वापर योग्य पध्द्तीने करण्यासाठी वनविभागाने सामाजिक कार्यकर्त्यांची मदत घ्यावी. वनव्यवस्थापनासाठी जी व्यक्ती बाहेरून येणार आहे त्यांनी स्वता:च्या आचरणामध्ये व दृष्टिकोनामध्ये सकारात्मक व अनुरूप बदल घडवण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

६.७.४ वनव्यवस्थापन समितीने उद्दि्ष्टये साध्य करतांनाचे महत्त्वपूर्ण घटक

उद्दि्दष्टये स्थानिकांच्या गरजेपोटी निर्माण झालेले असावे.प. नासिक विभाग हा सह्याद्रीचा भाग असल्याने जंगलाचे प्रमाण भरपूर, नदया, नाले, डोंगर टेकडया यांनी व्यापलेला भाग, प्राथमिक सुविधांचा अभाव, अशिक्षितपणा, बेरोजगारी असे असतांना स्थानिकांच्या गरजा, उर्जा यासंबधित असावे.

१. उद्दि्दष्टे नेहमीच स्पष्ट व निश्चित स्वरूपाचे असावे.
२. साध्य होण्याजोगे असावे - अशक्य गोष्टींचा समावेश उद्दि्दष्टांमध्ये नसावा.
३. उद्दि्दष्टे मोजता येण्यासारखी समयबद्ध वस्तुनिष्ठ व योग्य असावी.
४. गरजा ठरवताना समाजातील कमकुवत वर्ग विशेषत: मागासवर्गीय, भूमिहीन व महिला यांच्या गरजांना प्राधान्य द्यावे.

१. वनव्यवस्थापन समिती साध्य काय असावी.

१. वनव्यवस्थापनाच्या माध्यमातून शाश्वत विकास साधणे.
२. वनव्यवस्थापनाच्या माध्यमातून गावाभोवतालच्या पर्यावरणाचा ऱ्हास कमी करणे/थांबवणे.

३. वन-व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून स्थानिक समुदायाचे जीवनमान उंचावणे.

४. वन-व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून स्थानिकांची अन्न, चारा, इंधन व रोजगाराची गरज भागवणे.

२. वनव्यवस्थापन उद्दिष्ट

१. प्रथम सहा महिन्यांमध्ये समुदायाचे कार्यक्रमाविषयक प्रबोधन करणे.

२. वनसंवर्धनविषयक विविध उपायोजना स्थानिक समुदायांच्या सहभागातून पूर्ण करून रोजगाराची संधी निर्माण करणे.

३. वनव्यवस्थापन असणाऱ्या वेगवेगळया घटकांच्या गरजा ओळखण्यासाठी वेगवेगळया तंत्राचा व पद्धतीचा उपयोग करण्यात यावा.

१. सर्वेक्षण - सामाजिक, आर्थिक, तांत्रिक

२. प्रत्यक्ष निरीक्षण

३. काळजीपूर्वक ऐकणे

४. वेगवेगळया बैठकीमध्ये सक्रिय सहभाग

५. सामुदायिक सण, उत्सव यावर चर्चा

६. लोकांचा कल व दृष्टिकोन समजावून घेणे

७. वेगवेगळया पातळीवरून माहिती घेणे.

८. मुलाखत, चर्चासत्र, वेगवेगळया नोंदी, अहवाल

९. ग्रामीण सहभागीय मूल्यावलोकन,पी.आर.ए., आर.आर.ए., यांसारख्या आधुनिक तंत्राचा वापर करावा.

३. अंमलबजावणी : नियोजनामध्ये प्रस्तावित केलेल्या उपाययोजना प्रत्यक्षात आणण्याची प्रक्रिया म्हणजेच अंमलबजावणी होय. वनव्यवस्थापनाचे काम होत असताना संनियंत्रणेची गरज असते. वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून सामाजिक व आर्थिक बदल झाला हे कसे लक्षात आले याबाबत सामाजिक कार्यकर्त्याने योग्य ती काळजी घ्यावी.

वनक्षेत्रात कमी पाण्यावर येणाऱ्या फळझाडाची लागवड उदा. चिंच, कवठ, बोर, सीताफळ, करवंद इ. लागवड फायदेशीर ठरते. तसेच गवताची लागवड उदा. पवना, अंजन गवत, नील गवत, मारवेल, डोंगरी गवत इ. उत्पादन घेणे फायदेशीर असते. तसेच औषधी वनस्पती तुळस, कोसाड, पुदिना, अडुळसा यांसारखी लागवड करावी.

आवळा, चिंच, कवठ, सीताफळ, जांभूळ, करवंद यांच्यात खनिजे, जीवनसत्त्व व अन्नद्रव्ये भरपूर प्रमाणात असतात. इतर फळांच्या तुलनेत ते स्वस्त असतात. सर्व समाजातील लोकांना आर्थिक दृष्ट्या ते विकत घेण्यास परवडतात. महाराष्ट्रात सुमारे सत्याऐंशी टक्के क्षेत्र कोरडवाहू आहे. या भागात कोरडवाहू फळझाडे घेणे योग्य व फायदेशीर आहे.

६.७.५ सामाजिक नियमने व मूल्ये

सामाजिक मूल्य : उदा. समाजामध्ये स्त्रियांना सन्मानाची वागणूक देणे हे सामाजिक मूल्य आहे व मूल्ये पाळण्यासाठी नियमणे तयार केली जातात - ''परस्त्री मातेसमान शिक्षण, राजकारणात स्त्रियांचा सहभाग वाढवणे.''

वनव्यवस्थापन समितीमार्फत काही सामाजिक मूल्ये निर्माण झाली पाहिजे व ती पाळावी म्हणून काही नियमणे असावी.

उदा.

१. संपूर्ण झाड तोडू नये.
२. ओले झाड तोडू नये.
३. वाळलेले/वाढलेली झाडे तोडावी.
४. जंगलात प्राणी/पक्षी मारू नयेत.
५. जंगलात प्लास्टिकसारखे पदार्थ खाऊ नये/टाकू नये. समितीमध्ये घेतलेल्या कामांमध्ये सहभागाची प्रेरणा कशी वाढवावी.

जाणीव होणे : एखादी गोष्ट घडल्यास कोणास त्रास होईल, कोणास फायदा होईल याची कल्पना येणे म्हणजे जाणीव होय. वरीलप्रमाणे ज्ञान प्राप्त झाल्यास स्वतःस पटणे व कार्यास उध्वस्त होणे यास जागृती म्हणतात.

१. गावपातळीवर संस्थात्मक बांधणी

संघटन म्हणजे समान उदिद्ष्टे डोळयांपुढे ठेवून ती पूर्ण करण्यासाठी एकत्र येऊन कृती करणे होय. स्वहित बाजूला ठेवून समाजहिताकडे नेण्याची प्रक्रिया म्हणजे संघटन होय.

उपभोक्ता किंवा लाभार्थी गट : वनव्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून होणाऱ्या कामाचा फायदा ज्या लोकांना व गावकऱ्यांना होतो त्याचा एक उपभोक्ता किंवा लाभार्थी गट तयार करण्यात यावा. या गटामध्ये गरीब, मागासवर्गीय, विधवा, गावातील उपेक्षित, स्थानिकांचा समावेश असावा. मुख्यत्वेकरून ज्याचा उदरनिर्वाह वनांवर अवलंबून आहे अशांचा समावेश असावा. त्यांना वनव्यवथापनाचा जास्त लाभ व्हावा अशी योजना वनसामाजिक कार्यकर्तांच्या मदतीने गावक-यांनी आखावी. अशाप्रकारे नियोजन करणा-यांनाच गट, वनसंरक्षक गट, समन्वयक गट, महिला गट असे गट, गावपातळीवर तयार करता येतील.

अशा उपाययोजना येथे आवश्यक आहे की, ज्यामधून वनसंबंधित काम करणा-यांना प्रेरणा, संलग्नीकरण व विश्वास निर्माण होईल. आर्थिक सक्षमतेच्या दृष्टिकोनातून शेतीतून निर्माण होणारे उत्पन्न कमी, जमीन व पाण्याच्या सुविधांचा अभाव यामुळे त्यांचे जंगलावरचे अवलंबित्व वाढत जाते. त्यामुळे त्याची उपजीविका चिरस्थायी होण्यासाठी व्यवस्थित प्रयत्न आवश्यक आहे. वनसंपत्ती संरक्षण करण्याची, तसेच त्यासंदर्भात सामाजिक कृती करताना चांगले नेतृत्व निर्माण होण्यासाठी प्रयत्न करावा.

६.७.६ वनव्यवस्थापनात समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका

वनविभागाने (शासनाने) वनविभागाच्या योजना व स्थानिक समुदाय यांच्यात समन्वय साधन्यासाठी, स्थानिकांचे त्या संबंधाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी, वनसामाजिक कार्यकर्ता हे पद प्रयोगिक तत्त्वावर वनविभागात निर्माण करावे व त्यासंदर्भात वन विभागाच्या योजना व स्थानिक समुदाय यांच्यात समन्वय साधावा. वनसामाजिक कार्यकर्ता पदाच्या कर्तव्य व जबाबदा-या खालीलप्रमाणे असाव्यात.

१. वनविभागाच्या योजना स्थानिक लोकांपर्यंत पोहचविणे त्यासंबंधी जनजागृती करणे.

२. सामाजिक वनीकरण यांसारख्या कार्यक्रमामध्ये स्थानिक समुदायाचा सहभाग मिळविणे.

३. वनविभागाच्या योजना स्थानिकांना समजावून सांगणे - स्थानिकांचे गट तयार करणे, प्रत्यक्ष गावात समित्या तयार करणे.

४. समित्यांच्या नोंदी घेणे, त्यांचे वनविभाग, धर्मदाय आयुक्त इ. आवश्यक ठिकाणी रजिस्ट्रेशन करून घेणे.

५. समित्यांचे समझोता समयलेखा करताना येणा-या अडचणी सोडविणे.

६. योजनांमध्ये लोकसहभाग वाढविण्यासाठी पी.आर.ए., आर.आर.ए., पी.ए.ए. सारख्या आधुनिक तंत्रांचा वापर करणे.

७. व्यावसायिक समाजकार्यामध्ये असणा-या विविध पध्द्तींचा, व्यक्तिसहयोग कार्य, गटकार्य, समुदाय कार्य, सामाजिक कृती, समाजकल्याण, प्रशासन, संशोधन इ. विविध पध्द्ती तसेच समुपदेशन तंत्राचा वापर करावा.

८. स्थानिकांकडून वनविभागास कशाप्रकारे मदत होईल यासाठी नावीन्यपूर्ण तंत्राचा वापर करावा.

    १. वनसामाजिक कार्यकर्ता या पदाची शैक्षणिक पात्रता पुढीलप्रमाणे असावी.
    २. उमेद्वाराचे शिक्ष्ण हे एम.एस.डब्ल्यू झालेले असावा.
    ३. त्यामध्ये आदिवासी कल्याण व पर्यावरण विकास किंवा युआरसीडी, शहरी, ग्रामीण, समुदाय विकासाचा अनुभव असल्यास उत्तम.
    ४. एम.ए. समाजशास्त्र व ग्रामीण विकास करणारा असावा.

२. सामाजिक कार्यकर्त्याची कार्यप्रणाली अशी असावी.

प्रत्येक तालुक्यात-एक वनसामाजिक कार्यकर्ता असे पंधरा तालुके नासिक जिल्हयात असल्याने पंधरा पदे निर्माण होतील.

नासिक जिल्हयात वनविभागाने दोन विभाग केले असल्याने प्रत्येक विभागात एक वरिष्ठ वनसामाजिक कार्यकर्ता पद निर्माण होईल.

पूर्व विभाग - एक पश्चिम विभाग - एक.

जिल्ह्यात एक समन्वयक असावा.

सर्वांना शासनाच्या नियमानुसार प्रायोगिक तत्त्वावर वेतन देण्यात यावे.

तालुका वनसामाजिक कार्यकर्ता आपल्या कामाचा अहवाल वरिष्ठ वनसामाजिक कार्यकर्ता विभाग प्रमुखाकडे देईल. तालुका प्रमुखास वनविभागाचा एक तालुका पातळीवरील वनअधिकारी मार्गदर्शन करेल. वरिष्ठ वनसामाजिक कार्यकर्ता आपल्या कामाचा अहवाल समन्वयकाकडे देईल.

जिल्हा समन्वयक आपला अहवाल जिल्हा पातळीवरील डी.एफ.ओ. जिल्हा वन अधिकारी यांच्याकडे देईल. वनसामाजिक कार्यकर्ता एम.एस.डब्ल्यू. चा असावा.

व्यावसायिक समाजकार्य नवीन ज्ञानाची शाखा असून बहुतेक सर्वच ज्ञानशाखांमधून महत्त्वपूर्ण भाग घेऊन, लोकांच्या समस्या सोडविण्यासाठी आपल्या काही पद्धती शास्त्रीय नियमानुसार समाजकार्याने विकसित केलेल्या आहेत.

समाजकार्याचे तीन मुख्य भाग असून वर्ग अभ्यास, क्षेत्रकार्य, संशोधन यामध्ये वर्ग अभ्यासामध्ये मानवी वर्तन, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, ग्रामीण विकास, आदिवासी विकास, समुदाय विकास प्रशासन, आरोग्य असे विविध असून-विशेष अभ्यासात. ग्रामीण, शहरी समुदाय विकास, आादिवासी कल्याण व पर्यावरण विकास, महिला व बालविकास, कामगार कल्याण, वैद्यकीय व मानसिक क्षेत्र विकास, इ. विषय आहेत. यापैकी ग्रामीण- शहरी समुदाय विकास, आादिवासी

कल्याण व पर्यावरण विकास हे दोन विषय वनविभाग व त्याच्या योजनांचा अभ्यास करतात. त्याचे विशेष क्षेत्र असलेले विद्यार्थी चांगल्याप्रकारे काम करु शकतील.

तसेच क्षेत्रकार्यामध्ये एम.एस.डब्ल्यूचे विद्यार्थी विविध ग्रामीण, आदिवासी भागात जातात व शासनाच्या योजना लोकांपर्यत नेतात. स्थानिकांमध्ये संघटन करतात. त्यांच्या समस्या सोडविण्याचे काम करतात.

अशा पध्द्तीने व्यावसायिक सामाजिक कार्यकर्ता हे पद शासनाने प्रथम प्रायोगिक तत्त्वावर असावे व तीन वर्षांनंतर त्यांचे मूल्यमापन करावे.

ह्या पदाच्या माध्यमातून शासनाने वनविभागाच्या अनेक योजना लोकांपर्यंत न्याव्यात. लोकसहभाग मिळवावा, लोकसहकार्य मिळवावे, त्यातून स्थानिकांचा व वनविभागाचा दोघांचा फायदा असून अनेक एम.एस.डब्ल्यू. धारकांना नोकरीही मिळेल.

अवैध वृक्षतोड, गुरेचराई यासंदर्भात योग्य ते नियोजन स्थानिक पातळीवर असावे. त्यासाठी एन.जी.ओ. किंवा सामाजिक कार्यकर्त्यांची मदत घ्यावी.

समिती सदस्य होण्याअगोदर वनात फिरताना कृतीमध्ये केल्या जाणा-या कृत्यांमध्ये प्रथम व द्वितीय पसंतीक्रमात झाड बुडापासून तोडणे व चालताना झाडाच्या फांद्या तोडत जाणे यांसारख्या गंभीर समस्या दिसतात तसेच जंगलामध्ये प्लास्टिकचा वापराचे प्रमाणही वाढत असल्याचे दिसते. या कृत्यावर उपाययोजना, समितीमध्ये मार्गदर्शन, वनविभाग, पर्यावरण तज्ज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ते, वनमित्र पक्षीमित्र, यांचे व्याख्यान, मेळावे, पोस्टर प्रदर्शन इ. सारखे कार्यक्रमे राबवावे. यासाठी सामाजिक कार्यकर्ता/एन.जी.ओ. ची मदत घ्यावी.

स्थानिक आदिवासी आपल्या उपजीविकेसाठी वृक्ष तोड करतात मात्र सुकलेली लाकडे न मिळाल्यास ओली व जीवित झाडे तोडले जाण्याची शक्यता असते. तेव्हा स्थानिक पातळीवर वनातील कोणता भाग, कोणती वृक्ष वाळलेली आहेत किंवा पडलेली लाकडे ज्यांचा उपयोग म्हणून होईल अशी ठिकाणे सामाजिक कार्यकर्ता

किंवा एन.जी.ओ. वन अधिका-यांच्या मदतीने शोधून त्या ठिकाणी बघणे व त्याचे नियोजन करणे आवश्यक आहे.

स्थानिकांच्या लागणा-या सुक्या लाकडाची गरज आधारित सर्वेक्षण करणे व नियोजन करणे यासाठी सामाजिक कार्यकर्त्यांची गरज आहे. वनसंसाधनाचा वापर करून काही स्थानिक आदिवासी व्यावसाय करताना आढळतात मात्र त्यात सातत्य व व्यवसायिक स्वरुप नसल्याने आर्थिक मोबदला योग्य प्रमाणात मिळत नाही. यामध्ये सर्वांत जास्त प्रमाण मोहाच्या फुलांपासून मद्य बनविण्याचे आहे. मात्र त्याचा उपयोग स्थानिक ठिकाणी होतो. याव्यतिरिक्त समितीच्या साहाय्याने सामाजिक कार्यकर्ता व एन.जी.ओ.च्या मदतीने बांबूच्या वस्तू बनविण्याचे प्रशिक्षण, लाकडाच्या वस्तू, प्रशिक्षण असे प्रशिक्षण घेऊन त्याचे व्यवसायात रूपांतर केल्यास स्थानिकांना योग्य तो मोबदला मिळेल.

वनौऔषधी संदर्भात नासिक जिल्ह्यांत काम करणारे मित्र-बायफ संस्था याप्रकारे स्थानिकांना प्रशिक्षण देते. येथे समन्वयासाठी सामाजिक कार्यकर्त्यांची गरज आहे. समिती व वनखाते मिळून स्वयंरोजगार उपलब्ध व्हावा म्हणून व्यवसायभिमुख प्रशिक्षण दिले जाते. त्यात समिती सदस्य तसेच गावकरी या सर्वांचा समावेश असतो. प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्रातील एकूण ४३४ उत्तरदात्यांपैकी २६८ प्रतिसादकांनी प्रशिक्षण घेतले आहे. मात्र अद्याप मोठया प्रमाणात स्थानिक प्रशिक्षणापासून वंचित आहेत. यामध्ये वेगवेगळया प्रकारचे प्रशिक्षण असून त्यात रोपवाटिका तयार करणे, पत्रावळी तयार करणे, मधुमख्खी पालन इ. प्रशिक्षण काही स्थानिकांना मिळाले आहे. मात्र शिवणकाम, वनौषधी यांसारखे प्रशिक्षणाचे प्रमाण वाढविले पाहिजे. शिवणकाम मुखत्त्वेकरून महिला वर्गासाठी प्रशिक्षण असून महिलांचा आर्थिक दर्जा उंचावण्यासाठी महत्त्वपूर्ण प्रशिक्षण होय. अशा प्रकारचे प्रशिक्षण मोठया प्रमाणात वनविभागाने आयोजित केले पाहिजे. नुसते प्रशिक्षण चालणार नाही तर पुढे त्यांना कर्जाची उपलब्धता, जागा, पाणी हे सर्व घटक उपलब्ध करून व्यवसाय व्यवस्थित चालू आहे. याबाबत एखादी चांगली कार्ययोजना स्थानिक पातळीवर एन.जी.ओ. व सामाजिक कार्यकर्ता यांच्या मदतीने राबविणे अथवा शासनामार्फत तशा प्रकारचा निर्णय घेत त्याची अंमलबजावणी करावी.

६.८ पुढील संशोधनासाठी दिशा

उपरोक्त अभ्यासाच्या आधारे अभ्यासकाला पुढील संशोधन करण्यासाठी काही मुद्दे सुचलेले आहे ते खालीलप्रमाण.

१. संयुक्त वनव्यवस्थापनात महिला सहभागाचे अध्ययन.

२. संयुक्त वनव्यवस्थापनातून स्थानिक उद्योगांच्या विकास प्रक्रियेचे अध्ययन.

३. वनकायद्यांचा संयुक्त वनव्यवस्थापनेवर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन.

परिशिष्ट

I. संदर्भसुची

BOOKS

1. Bakshi, S.R.and Mahajan, C. N., *Social Reform of India,* 2000 1st Eidtion, New Delhi, Deep and Deep Publication Company, Edition first, 2000 Print.

2. Bhattacharya, S. J., *Social work Intervention and Management,* 2008, 1st Edition, New Delhi. Deep and Deep publication Company

3. Deshmukh, B.A., *Tribal Education*, 2005, 1st Edition, New Delhi, Sonali Publication Company

4. Desai, M.V., *Ideologies and Social Work,* 2002, 1st Eidtion Jaipur. Rawat Publication Company

5. Gangrade K. D., *Community Organization in India,* 1971 7th Eidition, Bombay, Popular Prakashan Company

6. Jadhav, J.S., *Evangelisation Through Community Building,* Social Centre, 2006 2nd Edition, Ahmednager, Shamla Publication Company.

7. Laldas, D.K., *Research Method for Social Work*, 2000, Delhi-----

8. Lally, D.H., *International Social Welfare,* Edition first, 1978, Woshington, Encyclopedia of Social Work, National Publication Company.

9. Parkhe, C.N., *Contribution of Christion Missionaries in India*, 2007, 1st Edition, Gujarat Sahitya Prakashan

10. Rampal, V.S., *Social Work and Communit Development 2009, 1st Ed.,* New Delhi, Alfa Publication Company

11. Saran, K. K., *Approach to Environmental Social Work,* Edition first 2013, New Delhi, Centrum Press Publishing Company,

12. Natarajan, S.N., *ACentury of Social Reform in India,* 1959 1st Edition, Bombay, Asian Publishing House Company.

13. Sachdiva, D.R., *Social Welfare Administration in India, 2006, 8th Edition,* Ketab Mahal Publication Company.

14. Siddiqui, H.Y., *Group Work Theory and Practices,* 2008, 2nd Edition, New Delhi, Rawat publication Company.

15. Tripathiy, S.N., *Tribal Migration*, 2006 3rd Edition, New Delhi, Sonali Publication Company.

मराठी पुस्तके

१. अंधोर, सा.महादेव, (२००९), *आम्ही आदिवासी वारली,* २००९, प्रथम आवृत्ती ठाणे तलासरी प्रकाशन
२. आगलावे, प्रदीप, *समाजशास्त्र संकल्पना आणि सिध्दांत,* २०११, प्रथम आवृत्ती नागपूर, श्री साईनाथ प्रकाशन
३. बारहाते नंदा पांगुळ, *भारतीय नागरी सामुदायीक विकास,* २०११, प्रथम आवृत्ती, नागपूर, आर.बी. प्रकाशन
४. बारहाते नंदा पांगुळ, *भारतीय ग्रामीण समुदाय विकास,* २०१२, व्दितीय आवृत्ती, नागपूर, आर.बी. प्रकाशन
५. कुलकर्णी, दिलीप, *हरित साधक,* २०१४, प्रथम आवृत्ती, पुणे, राजहंस प्रकाशन
६. कुलकर्णी, दिलीप., *सम्यक विकास,* २०११, प्रथम आवृत्ती, पुणे, राजहंस प्रकाशन
७. कुलकर्णी, दिलीप., *हसरे पर्यावरण,* २०११, प्रथम आवृत्ती, पुणे डायमंड प्रकाशन,
८. कुलकर्णी, शौनक, *महाराष्ट्रातील आदिवासी,* २००९, प्रथम आवृत्ती, पुणे, डायमंड प्रकाशन
९. कुलकर्णी, डी.आर., *पर्यावरण शिक्षण,* २००७, प्रथम आवृत्ती, नागपूर, विद्या प्रकाशन
१०. कुलकर्णी, पी.के., *समाजशास्त्रातील सैध्दांतीक दृष्टिकोन* २००६, प्रथम आवृत्ती, नागपूर, मंगेश प्रकाशन
११. कार्लेकर, श्र.न., २००७, पर्यावरणीय समस्या निराकरण व क्षेत्र अभ्यास, २००७, प्रथम आवृत्ती, पुणे डायमंड प्रकाशन
१२. कार्लेकर, श्र.न., *पर्यावरण समस्या,* २००६, प्रथम आवृत्ती, पुणे, डायमंड प्रकाशन
१३. देशमुख, राम., *मूलभूत सांखिकी,* २००५, प्रथम आवृत्ती, नागपूर विद्याभारती प्रकाशन
१४. कायंदे, प. ग., *संशोधन सिध्दांत आणि व्यवहार,* २००५, प्रथम आवृत्ती, नाशिक
१५. काळदाते, सुधा, नारायण चौधरी, *सामाजिक परिवर्तन व चळवळीचा स्थूल परिचय,* २००५, प्रथम आवृत्ती, नाशिक यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापिठ
१६. कोतापल्ले, लक्ष्मण, *भारतातील सामाजिक कल्याण प्रकाशन,* २००९, प्रथम आवृत्ती, औरंगाबाद, विद्या बुक्स पब्लिकेशन
१७. कुंभार, नागोराव, *न्याय म्हणजे काय,* १९८८, प्रथम आवृत्ती, लातूर, प्रबोधन प्रकाशन
१८. खडसे, भा. कि., *भारतीय आदिवासी जाती व वर्ग,* २००७, व्दितीय आवृत्ती, नाशिक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापिठ
१९. गायकवाड, दीपक, *आदिवासी चळवळ स्वरुप व दिशा,* २००५, प्रथम आवृत्ती, पुणे, सुगांव प्रकाशन
२०. चौधरी, न. म., चौधरी अ.व., व इतर, *स्थानिक प्रशासन, ग्रामीण व नागरी,* नाशिक २००५, प्रथम आवृत्ती, महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ
२१. गोखले, शरच्चंद्र, *सामाजिक विकासाचे प्रश्न व धोरण,* १९८९, प्रथम आवृत्ती, पुणे, व्हिनस प्रकाशन

२२. टांकसाळे, प्राजक्ता, *व्यावसायिक समाजकार्य : संकल्पना आणि सैध्दांतिक ज्ञान,* २००७, प्रथम आवृत्ती, नागपूर, श्री साईनाथ प्रकाशन
२३. टांकसाळे, प्राजक्ता, *गटकार्य,* २००४, चौथी आवृत्ती, नागपूर, मंगेश प्रकाशन
२४. ढमढेरे, व्ही. एस., *महाराष्ट्रातील जलसंपदा,* २००९, प्रथम आवृत्ती, पुणे डायमंड प्रकाशन
२५. देवगावकर, शैलजा., *आदिमांच्या धर्मसंकल्पना आणि देवदेवता,* २००१, व्दितीय आवृत्ती, पुणे, आनंद प्रकाशन
२६. दातार, सुधा, बाविकर रूमा, व इतर, *सामाजिक कार्यकर्त्यांसाठी कौशल्य प्रशिक्षण,* २०१२, प्रथम आवृत्ती पुणे, डायमंड प्रकाशन
२७. देवगावकर, एस.जी., *आदिवासी विकास प्रशासन,* २०११, प्रथम आवृत्ती, नागपूर, श्री साईनाथ प्रकाशन
२८. देवगावकर, एस.जी., *महाराष्ट्रातील निवडक जाती जमाती,* २००९, प्रथम आवृत्ती नागपूर, साईनाथ प्रकाशन
२९. पंडित, सुरेखा., *पर्यावरणशास्त्र,* २००९, प्रथम आवृत्ती, नागपूर, श्री साईनाथ प्रकाशन
३०. पंडित, स.ल., *पर्यावरणशास्त्र,* नागपूर, २००६, प्रथम आवृत्ती, नागपूर, साईनाथ प्रकाशन
३१. मुक्त विद्या केंद्र, *भारतातील सामाजिक समस्या,* १९९१, प्रथम आवृत्ती, पुणे, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ
३२. वेदप्रकाश, बागडे लक्ष्मणराज व इतर, *आदिवासी समुदायासोबत समाजकार्य,* २००७, नववी आवृत्ती, नागपूर, यश प्रकाशन
३३. पेंडसे, सचिन, अहिराव वाल्मिक, पर्यावरण विषयक विविध संकल्पना, २००४, प्रथम आवृत्ती, नाशिक यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापिठ
३४. पार्क, के, अनुवादक, दीक्षित जगन्नाथ, *सामाजिक आरोग्य परीचर्या,* २००९, चौथी आवृत्ती, जबलपूर प्रकाशन
३५. बेहरे, सुमन, *सामाजिक संशोधन तंत्र आणि पद्धती,* २००४, प्रथम आवृत्ती, नागपूर, श्री साईनाथ प्रकाशन
३६. मायी, स.ल., *सामाजिक संशोधन पद्धती,* २००८, प्रथम आवृत्ती पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स
३७. मसळेकर, आनंद, *वनव्यवस्थापन,* १९९१, प्रथम आवृत्ती, पुणे कॉन्टिनेंटल प्रकाशन
३८. मोने, निर्मला, *पर्यावरण आणि तुम्ही आम्ही,* २००१, प्रथम आवृत्ती, पुणे, इंडियन इन्सिटयूट ऑफ एज्युकेशन ॲण्ड पब्लिकेशन
३९. यू.जी.सी., *पर्यावरणशास्त्र,* २००७, प्रथम आवृत्ती मुंबई, ओरिएंट लॉंगमन प्रायव्हेट लिमिटेड
४०. लक्कारवार, नीलप्रभा., *समाजकार्याची रूपरेखा,* २००७, व्दितीय आवृत्ती, नागपूर, रेखा प्रकाशन
४१. लक्कावार, नीलप्रभा, *समाजकार्याची रूपरेखा,* २००१, प्रथम आवृत्ती, नागपूर, रेखा प्रकाशन

४२. साठे, माधव, हिरालाल ह. म., *मूलभूत हक्क, नागरिक स्वातंत्र व रोजगार हक्क,* २००७, प्रथम आवृत्ती, नासिक यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, प्रथम आवृत्ती.
४३. लोखंडे, धनंजय., *समाज सुधारकांचे योगदान आणि समाजकार्य,* २०१६, अल्फा कॉम्प्युटर्स प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, नाशिक.
४४. सांगळे, श.ल., *पर्यावरण भूगोल,* २००८, प्रथम आवृत्ती, पुणे रामचंद्र प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती.
४५. साने, नीता, आपटे, अविनाश, व इतर, *पर्यावरण, समाज व स्थानिक समस्या,* २००३, प्रथम आवृत्ती, नाशिक यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापिठ
४६. शहा, घनश्याम., *अनुवाद, चिकाटे प्राची,* भारतातील सामाजिक चळवळी, २०११, व्दितीय आवृत्ती, पुणे, डायमंड प्रकाशने
४७. शहा, घनश्याम., *भारतातील सामाजिक चळवळी,* २००८, प्रथम आवृत्ती, पुणे डायमंड पब्लिकेशन्स
४८. शहा, घनश्याम, अनुवादक वेंगुर्लेकर व इतर, २००७, प्रथम आवृत्ती, २००२, प्रथम आवृत्ती, पुणे डायमंड पब्लिकेशन्स
४९. शेलकर, अभया, *वनसंरक्षण कायदा,* २०१२ प्रथम आवृत्ती, औरंगाबाद, नासिक लॉ हाऊस प्रकाशन
५०. शिंदे, देवानंद., *व्यवसायिक समाजकार्य शिक्षण व व्यवसाय,* २०१३ प्रथम आवृत्ती, पुणे, डायमंड प्रकाशन
५१. विहिरींचे, पुनर्भरण, *वनीकरणासाठी जनआंदोलन,* १९९४, प्रथम आवृत्ती, पुणे, वनराई संस्था प्रकाशित

Research Article

1. D,souza, ozmond Roshan., *Social Capital & Joint & Forest Management: People., Forest Conservation & Participatory Development. Three case stand from Karnataka.*, 2010, Vol.29, Karnataka, Social Science Research Network,

2. Vemuri Anuradha., *An Unavoidable And Confliatiny Common Property Regime In Natural Resource Management,* 2010, Vol.5, Maxwell School of Syracasc University of *Journal of Development* And Social Transformation Joint Forest Managmemt In India.

3. Kumar B.M., *Forestry in Ancient India; Some Literary Evidences on Productive and Protactive Aspect,2008, Kerla,* College of Forestry, Vol.12, No-4, Page No.299-306

4. Pathak Nima and Erica Taraporewala, *Towards Self Rule And Forest Conservation In Mendha-Lekha Village,*2008, Pune, Gadchiri Kalpavriksh, International Institute of Environment and Development

5. Ghate R., *Joint Forest Management:Constituting New Commons, A Case Study Of Maharashtra;* 2008, Nagpur, Department of Economics

6. N.C. Saxena, *Joint Forest Management a New Development Band* Wagon in India, 1976, Hydrabad, Rural Development of India, Vol. No.14, Page No.1 to 9

7. Rout Satyapriya, *Joint Forest Management In Orissa Challenges And Opportunities,* 2010, *Banglore,* Institute of Social And Economical Changes (ISEC), Vol. No.26, Page No.71 to 89

8. Murli K.S., Raojagannathan., Ravindranath N.H.,. *Evaluation Studies Of Joint Forest Managment In India: A Review of analytical processes, 2002.*, 184, INT.J. *Environment and Sustainable Development Vol.1, No.2*

9. *Pawar Aarti, People Participation in Joint Forest Management,*2014, Nagpur, Schedule Tribes in India Issues and Challegnes in 21st Century, Tirpude College of Social Work, Vol.1, Page No.322

10. *Payal Chamatkar, The Impact of Joint Forest Management in the Context of Ecological Livelihood of Scheduled Tribes at Gadchiroli District with References to Block Armory,* 2014, Nagpur, Schedule Tribes in India Issues and Challegnes in 21st Century, Tirpude College of Social Work, Vol.1, Page No.314

11. *Parishkrit Agrawal, Livelihood Promotion of Scheduled Tribes through Minor Forest Produce : A study of Chhattisgarh State,* 2014, Nagpur, Schedule Tribes in India Issues and Challegnes in 21st Century, Tirpude College of Social Work, Vol.1, Page No.308

E- REFERENCES

1. www.maharibal.gov.in
2. www.etribal.maharatra.gov.in
3. www.tribal.nic.in
4. www.en.wikipeda.org./wiki/ministry
5. www.jago.adiyuva.in.
6. www.tribesindia.com
7. www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18288518
8. www.inspirenetwork.org.art.andrep_braching.htm
9. www.onlineelibrary.wiley.com/doi/10,1111/1467/pdf
10. www.academia.edu/panachayati-raj-intitutionandjfm
11. www.agritech.tnau.in./forestry/forest-jfm

<u>II. मुलाखत अनुसूची (नियंत्रित गट)</u>

विषय : संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीमुळे आदिवासीं मध्ये झालेल्या सामाजिक व आर्थिक बदलांचे अध्ययन

परिक्षेत्र : पश्चिम नाशिक विभाग जिल्हा - नाशिक महाराष्ट्र

मार्गदर्शक | **संशोधकाचे नाव**

डॉ. धनंजय लोखंडे | प्रा. घनश्याम जगताप

मुलाखतीचा दिनांक : / /

<u>प्रतिसादकांचा वैयक्तिक परिचय</u>

१. नाव : ---

२. लिंग : अ) पुरूष ब) स्त्री

३. वयोगट : अ) १५ ते २५. ब)२६ ते ३६. क) ३७ ते ४७. ड) ४८ ते ५८. इ) ५९ ते ६९.

४. जमात : अ) कोकणा ब) महादेव कोळी. क) वारली. ड) कातकरी. इ) ठाकूर (म)(क) फ) भिल्ल. ७) मल्हार कोळी ८)डोंगर कोळी

५. शिक्षण : अ) इ. १ ली ते ७वी ब) ८ वी ते१०वी क)११ वी ते १२ ड)पदवी इ)पदविका, ई) पदव्युत्तर पदवी, फ)निरंक्षर

६. सध्याचा पत्ता : ---

७. कायमचा पत्ता : ---

८. व्यवसाय : ---

----

१. आदिवासी आणि वन आधारित गरजा व उत्पन्न विषयक माहिती

१. तुम्ही या गावात किती वर्षापासून राहतात?

A. तुमचे जन्मापासुन **B.**२ ते ५ वर्ष **C.** ६ ते ८ वर्ष **D.**९ ते १२ वर्ष **E.**१३वर्षापेक्षा जास्त.

२. तुमच्या उपजीविकेचे साधन काय ?

A. शेती **B.** व्यवसाय **C.** नोकरी **D.** मजुरी **E.** इतर

३. आपल्या गावातील वन व्यवस्थापन समितीच्या कामकाजा बद्दल आपणास माहीती आहे का ? **A.** होय **B.** नाही.

४. माहित असल्यास तुम्ही वन व्यवस्थापन समितीचे सभासद आहात का ?

A. होय. **B.** नाही

५. कुटुंबातील गरजा भागविण्यासाठी तुम्ही वनातील कोणत्या उत्पादनाचा सर्वाधिक वापर करता कशासाठी करता ?

A. लाकुड -जाळण्यासाठी

B. फळे - अन्न म्हणून

C. वन्यप्राणी - मांसाहारासाठी

D. लाकुड- व्यापारासाठी

E. वनऔषधी - आजारावरील उपचारासाठी

F. लाकुड - हस्तवस्तु व घरबांधणीसाठी

G. लागू नाही.

६. तुम्हाला कोणत्या ऋतूमध्ये वनोत्पादन जास्त प्रमाणात उपलब्ध होतात ?

A. पावसाळा **B.** हिवाळा **C.** उन्हाळा **D.** वर्षभर **E.** करत नाही.

७. तुमच्या कुटुंबातून वन उत्पादन गोळा करण्यासाठी कोण जाते ?

A. मुले **B.** महिला **C.** पुरुष **D.**सर्व **E.**जात नाही.

८. गैाण वनउपजका पासून इतर व्यवसाय करत असल्यास कोणता व्यवसाय करतात.

A. दारू तयार करणे.

B. टोपल्या बनविणे.

C. लाकडाच्या वस्तू तयार करणे.

D. भगत व वैदूचा व्यवसाय करणे.

E. विविध फळांची फुलांची विक्री करणे.

F. इतर.

९. तुमच्या परीसरात दारू बनविण्यासाठी कोणत्या पदार्था वापर केला जातो.

A. मोहाची फुले

B.. विविध फळांपासून

C. खजुरा पासुन /ताडाच्या झाडापासुन

D. धान्यापासुन

१०. मोहाच्या फुलांपासुन दारू बनवत असल्यास १ कि.लो. ग्रॅम फुलापासुन अंदाजे किती दारू मिळते?

A. अर्धा ग्लास **B.** एक ग्लास **C.** दोन ग्लास **D.** मोठीबाटली

E. लागू नाही.

११. जंगलातुन एक दिवसातुन साधारण किती पाटया मोहाची फुले जमा करतात. ?

A. १ ते २ पाटया. **B.** १ ते ३ पाटया.**C.** १ ते ४ पाटया.**D.** ४ पेक्षा जास्त पाटया.

१२. १ लिटर दारू तयार करण्यासाठी अंदाजे किती खर्च येतो ?(खालील पैकी एकावर खुण करा)

A. १० ते २० रू **B.** २१ ते ४० रू **C.** ४१ ते ५० रू **D.** ५१ पेक्षा जास्त

१३. दारू तयार केल्या नंतर त्याचा वापर कशा प्रकारे करतात?

A. घरच्या सभासदांसाठी **B.** गावातील किरकोळ विक्रीसाठी
C. शेजारच्या गावात विकतो.**D.** बाजारपेठेत विकतात. **E.** इतर.

१४. मोहाची फुले बाजार पेठेत विकताना १ कि.लो. ला किती रूपये मिळतात ?

A.५ ते १० रू. **B.**११ ते २० रू **C.**२१ ते ३० रू **D.**३१ ते ४० रू
E.४१ ते ५० रू **F.**५१ पेक्षा जास्त.

१५. मोहाची दारू विक्री नंतर १ लि. मागे किती रूपये मिळतात ?

A. १० ते २० रू **B.** २१ ते ४० रू **C.** ४१ ते ५० रू **D.** ५१ पेक्षा जास्त

१६. तुमच्या वनात वृक्षतोड कोणत्या कारणाने होते.(खालील पैकी एकावर खुण करा.)

A. जाळण्यासाठी लाकुड **B.** विक्रीसाठी लाकुड **C.** वस्तु बनवण्यासाठी
D. घर बनवण्यासाठी. **E.** इतर उपयोग.

१७. इतर वस्तु टोपल्या, लाकडी वस्तु , इ बनवित असल्यास त्या बनविण्यासाठी किती खर्च येतो?

A. १ ते २० रू. **B.** २१ ते ३० रू. **C.** ३१ ते ४० रू **D.** ४१ ते ५० रू
E. ५१ पेक्षा जास्त. **F.** खर्च येत नाही. **G.** फक्त मेहनत लागते.

१८. तयार केलेल्या वस्तुंचे काय करता ? (खालील पैकी एकावर खुण करा.)

A. घरगुती वापरासाठी **B.** बाहेर गावी विकणे. **C.** व्यापा-यास विकणे.
D. वन व्यवस्थापन समितीस देतो. **E.** इतर

१९. विकत असल्यास मासिक उत्पन्न किती?

A. ५० ते १०० **B.** १०१ ते १५० **C.** १५१ ते २०० **D.** २०१ते२५०
E. २५१ ते ३०० **F.** ३०० पक्षो जास्त **G.** विकत नाही.

२०. तुम्हाला घरगुती वापरासाठी आठवडयासाठी किती लाकुड फाटा लागतो?

A. एक मोळी **B.** दोन मोळी **C.** तीन मोळी **D.** चार मोळी **E.** चार पेक्षा जास्त
F. लागू नाही.

२१. जंगलातून काढलेल्या लाकडाचा मोठया बाजारात पेठेत विकत असल्यास, किती फायदा होतो?

A. १० ते ५० रू **B.** ५१ ते १०० रू **C.** १०१ ते १५० रू
D. १५१ ते २०० रू **E.** २०० पेक्षा जास्त

२२. जंगलातून काढलेल्या गवताचे काय करतात?

A.जनावरांसाठी चारा **B.**विकण्यासाठी.
C.झोपडी/ छप्पर बांधण्यासाठी. **D.**जाळण्यासाठी **F.** इतर

२३. विकत असल्यास त्याचे उत्पन्न काय मिळते?

A. १०० ते २०० **B.** २०१ ते ४०० **C.** ४०१ ते ६००
D. ६०१ ते ८०० **E.** ८०० पेक्षा जास्त. **F.** मिळत नाही.

२४. घरगुती वापरासाठी इंधनासाठी कश्याचा वापर करतात ?
A. लाकुड व गव-या **B.** गोबर गॅस **C.** एल पी जी गॅस
D. इतर वापरासाठी उपयोग करतात **E.** लागू नाही

२५. जळणासाठी तुम्ही कोणते वृक्ष तोडतात?
A. निरूपयोगी ओले वृक्ष/झाडे
B. वनातील वाळलेले / सुकलेले वृक्ष / झाडे

C. वनातील कोणतीही ओली व सुकलेली झाडे

२६. लाकडाची एक मोळी तुम्ही किती रूपयाला विकता ?
A. २० ते ४० रू. **B.** ४१ ते ६० रू **C.** ६१ ते ८० रु **D.** ८१ ते१०० रु
E. १०१ ते १२० रु **F.** १२० पेक्षा अधिक **G.** लागू नाही. **E.** इतर

२७. वनातून मिळणारे गौण वनउत्पादनाचा फायदा उपजिविकेची गरज भागविण्यासाठी कोणास जास्त प्रमाणात होतो. ?
A. समिती सदस्यास. **B.** सदस्या नसणा-या गावक-यास.
C.ग्रामपंचायत सदस्य **D.**वन कर्मचा-यांना. **E.** यापेक्षा वेगळे उत्तर

२८. जंगलातून मिळणा-या उत्पादनाचा फायदा कोणास जास्त होतो.?
(खालील पैकी एकावर खुण करा.)
A. समिती सदस्यास. **B.** सदस्या नसणा-या गावक-यास.
C.ग्रामपंचायत सदस्य **D.**वन कर्मचा-यांना. **E.** यापेक्षा वेगळे उत्तर

२९. संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या कार्यामुळे गावातील बेरोजगारांची बेरोजगारी किती प्रमाणात कमी झाली आहे असे आपणास वाटते? (खालील पैकी एकावर खुण करा.)
A.सर्व. **B.** बहुतांशी .**C.**जवळपास आर्धे. **D.**थोडेसे .**E.** काहीही नाही.

३०. तुम्हाला असे वाटते का जंगल संवर्धनाच्या प्रक्रियेत संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या कार्याबदद्ल तुम्ही संतुष्ट आहात का (खालील पैकी एकावर खुण करा.)
A.अत्याधिक संतुष्ट **B.** संतुष्ट **C.** अनिश्चित **D.**असंतुष्ट
E. पुर्णपणे असंतुष्ट

२. वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांच्या कौशल्य विषयक बिगर सदस्यांचा दृष्टीकोन

१. तुमच्या मते किती वन व्यवस्थापन समिती सदस्याचे कार्यकर्ता संघटन (एका ध्येया साठी एकत्र करण्याचे) कौशल्यात वाढ होत आहे

A. सर्व. **B.** बहुतांशी **C.**जवळपास अर्धे. **D.**थोडेसे . **E.** काहीही नाही.

२. किती वन व्यवस्थापन समिती सदस्याचे जनसंपर्क (गावकरी व शासकीय विभाग) कौशल्या मध्ये वाढ होत आहे

A.सर्व **B.** बहुतांशी **C.** जवळपास अर्धे. **D.** थोडेसे **E.**काहीही नाही.

३. किती वन व्यवस्थापन समिती सदस्याला शासकीय नियमांचे आकलन पूर्वी पेक्षा जास्त होवू लागले आहे. ?

A.सर्व. **B.** बहुतांशी .**C.**जवळपास अर्धे. **D.**थोडेसे .**E.** काहीही नाही.

४. संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीमुळे तुम्हाला कोणत्या स्वरुपात फायदा झाला आहे.

A. आर्थिक उत्पन्न वाढत आहे. **B.** मुलभुत गरजा पूर्ण होत आहे.

C. सामाजिक प्रतिष्ठा व मान प्राप्त होत आहे. **D.** रोजगाार उपलब्ध होत आहे.

५. तुम्हाला असे वाटते का समिती सदस्य बॅंकेशी नियमित संपर्कात असल्याने त्यांच्या व्यवहार कौशल्य वाढले आहे?

A.पुर्णपणे सहमत. **B.** सहमत .**C.**अनिश्चित. **D.**असहमत .**E.** पूर्णपणे असहमत.

६. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य झाल्यानंतर सभासदाच्या सामाजिक संबधात वाढ होते याबाबत आपले मत काय ?

A.पुर्णपणे सहमत. **B.** सहमत .**C.**अनिश्चित. **D.**असहमत .**E.** पुर्णपणे असहमत.

७. तुम्हाला असे वाटते का संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या कार्यात पूर्ण कार्यक्षमतेने सहभाग घेतलेल्या आदिवासींचे राजकिय व प्रशासकीय नेतृत्व कौशल्य वाढीस लागली आहे.

A. होय. **B.** नाही.

८. तुम्हाला असे वाटते का संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या सभासदा चे प्रशासकीय कौशल्य कश्या प्रकारे वाढले आहे?

A. चांगल्या प्रकारे सभेचे आयोजन करता येवू लागले.

B. बॅंकेच्या काम काजाचे व्यवस्थापन चांगल्या प्रकारे करता येवू लागले.

C. शासनाशी पत्र व्यवहार चांगल्याप्रकारे करता येवू लागला .

D. शासकीय नियंमाचे आकलन होवु लागले.

E. दैनदिन कामाच्या नोदी घेता येवु लागल्या.

F. अहवाल लेखन करता येवु लागले.

९. तुम्हाला असे वाटते का संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या सभासदा चे प्रशासकीय कौशल्य वाढविण्यासाठी त्यांनी कसा प्रयत्न केला असावा ?

A. जाणिव पूर्वक पत्र व्यवहार केला.

B. जाणिव पुर्वक सभांचे आयोजन.

C. जाणिव पूर्वक बॅंकेत व्यवहार केले.

D. जाणिवपूर्वक दस्ताऐवज लिहले व संभाळणे.

E. प्रयत्न केले नाही.

१०. तुम्हाला असे वाटते का संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या कार्यात सहभाग दिल्यामुळे सभासदांच्या राजकीय कौशल्यांन मध्ये वाढ झाली असावी.

A. होय. **B.** नाही.

११. तुमच्या मते संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या कार्यात समिती सदस्य आदिवासींनी स्वतः चे राजकीय कौशल्य वाढविण्यासाठी कसा प्रयत्न केला असावा ?

A. जाणिव पूर्वक सभांना उपस्थिती दिली.

B. जाणिव पूर्वक लोकांमध्ये वावरलो.

C. जाणिव पूर्वक भाषणें केली.

D. जाणिव पूर्वक योजना मध्ये उत्स्फुर्त सहभाग दिला.

E. इतर.

F. प्रश्न लागू नाही.

१२. तुमच्या मते आदिवासीं सदस्यांची कार्यक्षमता वाढविणेसाठी वन व्यवस्थापन समितीच्या कार्यातून कशी त्यांना संधी मिळाते?

A. लोकांसोबत काम करण्याची संधी मिळाली.

B. निर्णय प्रक्रियेत सहभाग घेण्याची संधी मिळाली.

C. निर्णय प्रक्रियेच्या अंमलबजावणीत संधी मिळाली.

D. स्वत:ची उपयोगीता वाढली

E. स्वत:चा स्वतंत्र व्यवसाय/उद्योग सुरु करता आला.

F. प्रयत्न केला नाही.

G. प्रश्न लागु नाही

१३. तुमच्या मते बॅंक व्यवहारामुळे समितीच्या सदस्यांचे कोणते कौशल्य वाढीस लागले असावे?

A. पैश्यांच्या नियोजनाचे कौशल्य **B.** बचतीचे कौशल्य. **C.** संवाद कौशल्य वाढले

D. व्यवहार ज्ञान वाढले. **E.** शासकीय कर्मचा-यांची कसे वर्तन करावे ते समजले

F. इतर.

१४. तुमच्या मते वन व्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांची काम करताना कामाची गती कशी वाढली आहे ?

A. निर्णय क्षमता वाढल्याने काम पटकण होवू लागले.

B. शासकीय विभागाची भिती कमी झाल्याने कामे पटकन होवू लागली.

C. आत्मविश्वास वाढल्याने काम करताना आनंद वाटला.

D. पत्र व्यवहाराचे कौशल्य आल्याने संबधित अधिका-याशी संपर्क पटकन होवु लागला.

E. नियोजन कौशल्य वाढल्याने प्रत्येक कामाचे नियोजन करू लागले.

F. वनव्यवस्थापन समितीमुळे रोजगार उपलब्ध झाल्याने कामाची गती वाढली.

G. गावात सन्मान वाढल्याने कामाची गती वाढली.

H. नियोजनाची व अमलबजावणी प्रक्रिया शिकायला मिळाल्याने कामाची गती वाढली.

I. प्रश्न लागू नाही.

१५. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्याचे नेतृत्व कौशल्या मध्ये वाढ होत आहे.?
A.पूर्णपणे सहमत **B.** सहमत **C.**अनिश्चित **D.**असहमत **E.** पूर्णपणे असहमत

१६. वन व्यवस्थापन समिती सदस्याचे वकृत्व कौशल्यात वाढ होत आहे.?
A.पूर्णपणे सहमत. **B.** सहमत .**C.**अनिश्चित. **D.**असहमत .**E.** पूर्णपणे असहमत

१७. संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या कामकाजामुळे सदस्यांचे काम करण्याची गती व वेग वाढत आहे या बद्दल आपल्या सहमती दर्शक मत काय आहे.
A.पूर्णपणे सहमत. **B.** सहमत .**C.**अनिश्चित. **D.**असहमत .**E.** पूर्णपणे असहमत

१८. संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या कार्यप्रेरणेमुळे किती सदस्यांनमधील निर्णय क्षमतेत पुर्वी पेक्षा वाढ झाल्याचे दिसते?
A.सर्व. **B.** बहुतांशी .**C.**जवळपास आर्धे. **D.**थोडेसे .**E.** काहीही नाही.

१९. कोणत्या कारणामुळे तुम्ही वनव्यवस्थापन समितीमध्ये सहभागी होऊ शकला नाही.?
A. दैनंदिन जीवनातून वेळ भेटत नाही.
B. खालच्या जातीचे आम्ही असल्याने संधी मिळत नाही.
C. भुमीहीन मजुर असल्याने सहभागी करुन घेत नाही.
D. एकत्र काम करायला आवडत नाही.
E. राजकारणी लोकांचा त्रास होतो.
F. सदस्यांमध्ये वाद होतो व मानसिक त्रास होतो.
G. आम्हाला व्यवस्थापन समिती सहभाग करुन घेत नाही
H. नेहमी कामानिमित्त बाहेर गावी असल्याने.

२०. तुमच्या मते संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य झाल्यानंतर ग्राम सभेमध्ये विषय मांडतांना त्यांच्या मध्ये कश्याप्रकारे बदल झााला?
A. गावकल्याणाचा विषय आता आग्रहाने मांडतात.

B. गावकल्याणाचा विषय आता मांडण्याचा आता प्रयत्न करतात.

C. केवळ मान हलवून संमती दर्शवतात.

D. चर्चेत सहभागी होत नाही.

२१. तुमच्या मते संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य झाल्यानंतर ग्राम सभेच्या आयोजनात करतांना सदस्यांमध्ये कश्याप्रकारे बदल झाला ?

A. ग्रामसभेच्या आयोजनात सक्रिय सहभाग वाढला.

B. ग्रामसभा आयोजनात सहभाग देण्याच्या प्रयत्नात वाढ झाली

C. ग्रामसभा आयोजनात नुसता शारीरिक सहभाग असतो

D. ग्रामसभा आयोजनात कोणत्याही प्रकारचा सहभाग नसतो

२२. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य गावकल्याणाच्या कोणत्या कामात पूर्वी पेक्षा जास्त उत्स्फूर्तपणे सहभाग घेतात?

A.पाणलोट विकास **B.** तंटामुक्ती अभियान **C.**स्वच्छता अभियान

D.केवळ वनव्यवस्थापनाचे कामकाज **E.** वरील सर्व कामात उत्फूर्तपणे सहभाग वाढला.

२३. किती संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्यांची गावच्या कल्याणासाठी उपयोग पुर्वी पेक्षा आता वाढला आहे असे तुम्हाला वाटते ?

A.सर्व. **B.**बहुतांशी **C.**जवळपास आर्धे **D.**थोडेसे **E.** काहीही नाही.

२४. तुमच्या भागातील वनांमध्ये तुम्ही वनौषधी कोणाच्या परवानगीने गोळा करतात?

A. वनव्यवस्थापन समित **B.** ग्रामपंचायत **C.** वनखाते

D. फॉरेस्ट गार्ड **E.** परवानगी न घेता गोळा करणे.

२५. वन विभागाकडून व व्यवस्थापन समिती मार्फत गावात कोणते प्रशिक्षण घेतले गेले आहे का ?

A. मधु मक्षिका पालन **B.** पळसाच्या पानापासून पंत्रवळी तयार करणे.

C. शिवणकाम **D.** रोपवाटीका **E.** वनऔषधी गोळा करणे.

F. शोभीवंत फुलांचा व्यवसाय .

G. व्यवसायासाठी कर्ज उपलब्ध झाल्यानंतर त्या संबधी प्रशिक्षण दिले जाते.

H. इतर

३. लोक सहभाग संबधी माहीती

१. तुमच्या मते वनसंरक्षणाचे काम समितीच्या सदस्य कसे करतात ?

A. दिवसा पहारा देतात. **B.**रात्री पहारा देतात

C. जमेल त्या वेळेस वनात चकरा मारतात.

D. आपल्या नियोजनात वेळेपेक्षा जास्त वेळ देता. **E.** लागू नाही.

२ . वन व्यवस्थापन समितीच्या कार्यामुळे तुमच्या वैयक्तिक दृष्टीकोनात कोणते बदल झाले आहे का?

A. सहकार्याच्या भावना वाढीस लागल्या. **B.** वन विभागा बदद्ल विश्वास असणारे

C. गैरसमज कमी झाले. **D.** पर्यावरणाकडे जंगलाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलला

E. समस्या सोडवल्या जाऊ शकतात या वर विश्वास निर्माण होऊ लागला.

F. इतर.

३. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्यास शासनाच्या योजनांचा लाभ घेतांना फायदा होतो याच्या सहमती बाबत आपले मत काय? (खालील पैकी एकावर खुण करा.)

A. पूर्णपणे सहमत. **B.** सहमत .**C.**अनिश्चित. **D.**असहमत .**E.** पूर्णपणे असहमत

४. जंगल उत्पादनाचा शासनामार्फत विक्री होतोना समिती सदस्यास प्राधान्य दिले जाते याबाबत आपण सहमत आहे का ?

A. पूर्णपणे सहमत. **B.** सहमत .**C.**अनिश्चित. **D.**असहमत .**E.** पूर्णपणे असहमत

५. तुमचे कोणत्या बॅकेत खाते आहे?

A. महाराष्ट कृषी बॅंक **B.** सहकारी बॅंक . **C.** पतसंस्था **D.** खाते नाही.

६. तुमचा बंकेशी संपर्क कसा आहे?

A. नियमित **B.** अनियमित **C.** कधी- कधी **D.** कधीच नाही.

७. तुम्हाला असे वाटते का समिती सदस्या चा बॅंकेशी नियमित संपर्क आहे.

A.पूर्णपणे सहमत. **B.** सहमत .**C.**अनिश्चित. **D.**असहमत .**E.** पूर्णपणे असहमत

८. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती मार्फत गावातील लोकांना कोणत्या प्रकारचा शासकिय योजनेत रोजगार मिळाला ?

A. सामाजिक वनीकरण योजनेत काम मिळाले.

B. रोजगार हमी योजनेत काम मिळाले.

C. वन विभागाच्या कामांनमध्ये रोजगार मिळाला.

D. इतर.

९. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती स्थापन झाल्यामुळे पर्यावरणीय दृष्टया कोणते महत्वाचे फायदे दिसून आले?

A. जगलांचे संरक्षण झाले. **B.** पक्षी व प्राण्यांचे शिकारीवर आळा घातला गेला

C. वन औषधींचे जतन. **D.** भुजल पातळीत वाढ. **E.** इतर.

१०. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती मार्फत वनऔषधी झाडांची लागवडीचा कोणास फायदा होतो?

A. समिती सदस्यास. **B.** सदस्या नसणा-या गावक-यास.

C.ग्रामपंचायत सदस्य **D.** वन कर्मचा-यांना.

११. तुम्हाला असे वाटते का समितीमध्ये सभासद नसणा-यांची आर्थिक प्रगती मंद आहे.

A. होय **B.** नाही.

१२. वन उत्पादन लाकुड, इमारती फाटे व इतर वनउपोज घेतांना समिती सदस्याला काय सवलत मिळते.

A. विनामूल्य मिळते. **B.** बाजारभावाप्रमाणे मिळते.

C. बाजारभावाच्या ५० च्या सवलत व आग्रक्रमाणे मिळते. **D.** इतर

१३. तुम्हाला असे वाटते का संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातुन समिती सदस्य आदिवासींमध्ये आर्थिक बदल होत आहे

A. होय **B.** नाही.

१४. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती मार्फत वृक्षा रोपन कार्यक्रम घेतले जातात का?

A. होय. **B.** नाही.

१५. संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीमुळे गावात विकासात्मक बदल घडवून आले आहेत याच्या सहमती बद्दल आपले मत काय?

A.पूर्णपणे सहमत. **B.** सहमत . **C.**अनिश्चित. **D.**असहमत

E. पूर्णपणे असहमत

१६. वन ज्वाला प्रतिबंध रेषेचे काम गावात कधी झाले.

A. समिती स्थापण्या पूर्वी **B.** समिती स्थापने नंतर

C. समिती स्थापने नंतर ही काम झाले नाही. **D.** यापेक्षा वेगळे उत्तर

१७. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती गावातील पायाभुत सुविधा स्थिती दर्शक तक्ता

संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती होण्याआगोदर गावात असणा-या मुलभूत सुविधा		संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती झाल्यानंतर गावात असणा-या मुलभूत सुविधा	
वीज उपलब्धता पिण्याच्या पाण्याची टाकी शेतीला लागणा-या पाण्याची व्यवस्था रस्ते सार्वजनिक फोन लघुउघोग सार्वजनिक शौचालय सार्वजनिक वाचनालय		वीज उपलब्धता पिण्याच्या पाण्याची टाकी शेतीला लागणा-या पाण्याची व्यवस्था रस्ते सार्वजनिक फोन लघुउघोग सार्वजनिक शौचालय सार्वजनिक वाचनालय	

<u>४. वन आधिकारा संबधी माहीती</u>

१. वन व्यवस्थापन समिती मार्फत तुम्हाला वनविषयक कोणत्या हक्कचा आधिकार वपरता येतो असे तुम्हाला वाटते

A. वनामध्ये संचार करण्याचा **B.** उपजीवीकेसाठी कंदमुळे फळे गोळा करण्याचा

C. चुलीसाठी वाळलेली लाकडे तोडण्याचा/गोळा करण्याचा **D.** वनांचे रक्षण करण्याचा

E. वनांची वाढ करण्याचा **F.** वनांची स्वच्छता करण्याचा **G.** वनात शेती करण्याचा

महिना/वर्ष	कामाचे स्वरुप	एकूण गावकरी	सहभागी गावकरी	मिळालेला रोज दिवस / रोज		गावास झालेले सामाजिक फायदे	वैयक्तिक आर्थिक फायदा	पर्यावरणीय फायदा

२. वन कायदयाच्या संदर्भात गावात कोणाचे प्रशिक्षण झाले आहे का ?

(खालील पैकी एकावर खुण करा.)

A. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य **B.** गावकरी . **C.** ग्रामपंचायत सदस्य

D. . यापेक्षा वेगळे उत्तर.

<u>५. विशिष्ट माहिती</u>

संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या मार्फत केलेल्या कामाचे व फायदयाचे संदर्भात

३. वन व्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून मिळणा-या औषधी वनस्पती

वन औषधीचे नाव	स्वत: वापर	विकणे	इतर	प्रती महिना उत्पन्न	वार्षिक उत्पन्न

उत्तरदात्याचे नाव :- --

सही/अंगठा :- -----------------

III. मुलाखत अनुसूची (प्रोयोगिक गट)

विषय : संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीमुळे आदिवासीं मध्ये झालेल्या सामाजिक व आर्थिक बदलांचे अध्ययन

परिक्षेत्र : पश्चिम नाशिक विभाग जिल्हा - नाशिक महाराष्ट्र

मार्गदर्शक नाव | संशोधकाचे नाव

डॉ. धनंजय लोखंडे | **प्रा. घनश्याम जगताप**

प्रतिसादकांचा वैयक्तिक परिचय | **मुलाखतीचा दिनांक**

१. नाव :
----

२. लिग : अ) पुरुष ब) स्त्री

३. वयोगट : अ)१५ ते २४ ब)२५ ते ३४ क)३५ ते ४४ ड)४५ ते ५४ इ)५५ ते ६४ ई)६४ च्या पुढे

४. जमात : अ) कोकणा ब) महादेव कोळी. क) वारली. ड) कातकरी. इ) ठाकूर (म) (क)
ई) भिल्ल फ) मल्हार कोळी ग) डोंगर कोळी

५. शिक्षण : अ) निरंक्षर ब) इ.१ ली ते ७वी क) ८ वी ते१०वी ड) ११ वी ते १२ वी
इ) पदविका ई) पदवी फ) पदव्युत्तर पदवी

६. सध्याचा पत्ता :
----

७. कायमचा पत्ता :
----

८. व्यवसाय :
----

९. वन व्यवस्थापन समितीचे नाव :
----

१०. स्थापना वर्ष :
----

११. नोदणी क्रमांक :

----

१२. समितीतील पद :

<u>२. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती व सभासदांच्या कार्याविषयी माहीती</u>

१. तुमच्या गावात संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती किती वर्षा पासून आहे.
A. २ ते ५ वर्ष **B.** ६ ते ८ वर्ष **C.**.९ ते १२ वर्ष **D.** १३ वर्षापेक्षा जास्त.

२ . संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीत तुम्हाला सदस्य म्हणून कोणती जबाबदारी पार पाडावी लागते.
A. देखरेख ठेवणे. **B.** बैठका घेणे. **C.** मार्गदर्शन शिबीरे, उपक्रम राबविणे.
D. वनांचे संरक्षण करणे. **E.** इतर.

३. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती मार्फत गावात कोण कोणते कार्यक्रम घेतले जातात?
A. वन महोत्सव **B.** वन परिषद **C.** वन मेळावा **D.** विविध स्पर्धा **E.** लागू नाही.

४. समितीचे बचत खाते बॅकेत कोणाच्या नावावर उघडलेले आहे?(खालील पैकी एकावर खुण करा.)
A. अध्यक्ष / उपाध्यक्ष **B.** अध्यक्ष / सचिव **C.** उपाध्यक्ष /सचिव
D. अध्यक्ष / खजिनदार **E.** अध्यक्ष /सचिव / खजीनदार **F.** इतर **G.** लागु नाही.

५. समितीच्या पदांमध्ये बदल किती कालावधी नंतर केला जातो?
A.१ ते ३वर्षे **B.**३ ते ५ वर्षे **C.**५ ते ७ वर्षे **D.**७ ते १० वर्षे **E.**पदामध्ये बदल केला जात नाही.

६. वन विभाग व संयुक्त वन व्यवस्थापन योजनेतुन प्राप्त झालेल्या उत्पादनाचे वाटप समितीव्दारे कसे होते?
A. सर्व सदस्यांना सारख्या प्रमाणात होते.
B. सदस्यांच्या सहभागावरती घेतलेल्या श्रमा नुसार. **C.** शासनाच्या आदेशानुसार.
D. प्रथम वनव्यवस्थापन समिती सदस्यांना व नंतर गावक-यांना
E. सर्व गावक-यांना सोबत.

७. मिळलेले उत्पन्न वाटतांना समितीस कोणकोणत्या अडचणी येतात.
A. वेगवेगळया जमातीतील असल्याने समिती सदस्यामध्ये वाद होतात.

B. गावकरी व सदस्यामध्ये वाद होतात. **C.** वन विभाग व समिती मध्ये वाद होतात.

D. समितीला मिळलेले उत्पन्न खराब असते. **E.** चागले उत्पन्न वन विभाग घेते.

F. गावातील राजकारण्यांचा वाटपावर प्रभाव असतो.
G. गावातील वरीष्ठ जमातीं/जातींचा वाटपावर प्रभाव असतो **H.** इतर.

८. वन विभागा सोबत वन उत्पादन माल विकत असताना कोण कोणत्या अडचणी येतात ?

A. बाजार पेठ उपलब्ध होत नाही.
B. बाजार पेठे पर्यंत जायला वाहने उपलब्ध नाहीत.
C. जाण्यासाठी साधन नसल्यामुळे माल खराब होतो.
D. मालाला योग्य किमंत मिळत नाही. **E.** राजकारण्यांचा त्रास.
F. माल विकला जात नाही. **G.** इतर.

९. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती स्थापन झाल्यापासुन कोण कोणत्या प्रकारचे वन गुन्हे घडले आहेत?
A. अवैध वृक्ष तोड **B.** आग लावणे. **C.**अवैध चराई
D.अवैध उत्पन्न **F.** वन गुन्हे घडत नाही.

१०. वनगुन्ह्यासंदर्भात वनव्यवस्थापन समिती कोणती शिक्षा देते / शिक्षेचे स्वरूप काय?
A. आर्थिक दंड. **B.**.शिक्षा म्हणून त्यांचेकडून काम करून घेणे.
C. आर्थिक दंड व फौजदारी गुन्हा. **D.** वन व्यवस्थापन समितीच्या निर्णयानुसार.
E. समज देऊन सोडणे. **F.** इतर.

११. वनगुन्ह्यातून दंड रुपाने घेतलेली रक्कम कुठे भरली जाते?(खालील पैकी एकावर खुण करा.)

A. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती **B.** ग्रामपंचायत. **C.** वनविभाग
D.सदस्य वाटून घेतात. **E.** इतर प्रकार
F.जो सदस्य चोरी पकडून देईन त्यास दंडाची अर्धी रक्कम मिळते व बाकी समितीस देतात.

१२. वन व्यवस्थपन समीतीच्या बैठकीमध्ये वनखात्याची कश्या प्रकारे मदत मिळाली ?
A. मार्गदर्शन मिळाले. **B.** कामे मंजुर केली जातात.
C. प्रक्षिशण दिले जाते. **D.** रोजगारा संदर्भात मार्गदर्शन मिळते.
E. समस्या सोडविल्या जातात. **F.** यापेक्षा वेगळे उत्तर .

१३. वन व्यवस्थापन समिती सभासद होण्याआगोदर वनात फिरतांना कृती कशी होते.?
A. चालतांना झाडाच्या फांदया तोडत जाणे. **B.** मोबाईलवर मोठयाने गाणे ऐकत जाणे.
C. प्लास्टीकचा वापर झाल्यानंतर जंगलात टाकणे. **D.** झाड बुडासह तोडत होतो.

E. यापेशा वेगळे उत्तर.

१४. वन व्यवस्थापन समिती सभासद झाल्यानंतर वनात फिरतांना कृतीत काय बदल झाला.?

A. चालतांना शांततेत चालणे. **B.** घोळक्याने जातांना गोंगाट करीत नाही.
C. मोबाईल बंद असतो. **D.** झाडाचा शेंडा किंवा बुढापासुन तोडत नाही.
E. फक्त वाळलेले लाकडे गोळा करतो. **F.** प्लास्टीक वनात फेकत नाही.
G. वृक्षरोपन करुन त्याची काळजी घेणे.

१५. वन व्यवस्थापनाचे काम करतांना समितीला कोणकोणत्या अडचणी येतात.
A. वनांमध्ये गावक-यांचे पारंपरीक अधिकार डावलले जातात.
B. वनांमध्ये गावक-यांना वृक्षतोडीवर बंदी आणण्याने वाद निर्माण होतात.
C. वनांतून ठराविक वेळेवर वनौपन गोळा करावा लागत असल्याने समस्या निर्माण होतात.
D. प्राण्याच्या शिकारीवर बंदी. **E.** राजकारणी लोकांचा त्रास होतो.
F. वेगवेगळया आदी जमाती असल्याने सतत संघर्ष निर्माण होतात. **G.** इतर

१६. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती स्थापन झाल्यामुळे पर्यावरणीय दृष्टया कोणते महत्वाचे फायदे दिसून आले?
A. जगलांचे संरक्षण झाले. **B.** पक्षी व प्राण्यांचे शिकारीवर आळा घातला गेला
C. वन औषधींचे जतन. **D.** भुजल पातळीत वाढ. **E.** इतर.

१७. तुमच्या वनव्यवस्थापन समितीच्या कामकाजात वरीष्ठ जार्ती/जमातीचा त्रास होतो या बाबत आपण सहमत आहे का?
A. पूर्णपणे सहमत. **B.** सहमत .**C.**अनिश्चित. **D.**असहमत .**E.** पूर्णपणे असहमत.

१८. गावाला मिळालेल्या अनुदानाचा उपयोग कसा करण्यात आला ?
A. मंदीर बांधले. **B.** समाजमंदीर बांधले .**C.** हॅंडपंप . **D.**रस्ते **E.** शाळा **F.** इतर.

१९. वन ज्वाला प्रतिबंध रेषेचे काम गावात कधी झाले.
A. समिती स्थापण्या पूर्वी **B.** समिती स्थापने नंतर
C. समिती स्थापने नंतर ही काम झाले नाही. **D.** यापेक्षा वेगळे उत्तर

२०. संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीने वन पहारा देण्याच्या कामाचे वाटप कश्या पध्दतीने केले आहे.
A. प्रत्येक कुटुंबास महीन्यातून एकदा **B.** प्रत्येक कुटुंबास महीन्यातून दोनवेळा
C. प्रत्येक कुटुंबास महीन्यातून तीनवेळा **D.** प्रत्येक कुटुंबास महीन्यातून चार वेळा
E. यापेक्षा वेगळी पध्दत

२१. तुमचे कुटुंब महीन्यातून किती वेळेस पहारा देण्याचे काम करते.
A. महीन्यातून एकदा **B.** महीन्यातून दोन वेळा **C.** महीन्यातून तीन वेळा
D. महीन्यातून चार वेळा **E.** यापेक्षा वेगळी पध्दत

२२. संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीने वर्षातून किती बैठका घेण्याचे ठरवले आहे.
A. महीन्यातून एकदा **B.** तीन महीन्यातून एकदा **C.** सहा महीन्यातून एकदा
D. वर्षातून एकदा **E.** यापेक्षा वेगळे उत्तर

२३. तुमच्या संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या मागील वर्षी किती बैठका झाल्या .
A. वर्षातून दोन **B.** वर्षातून चार **C.**वर्षातून सहा **D.** वर्षातून आठ

E. वर्षातून दहा **F.** वर्षातून बारा

२४. तुम्ही संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या मागील वर्षी किती बैठकांना हजर होता.

A. १ ते ३ **B.** ४ ते ६ **C.** ७ ते ९ **D.** १० ते १२

२५. तुमच्या वनव्यवस्थापन समितीच्या बैठकींमध्ये निर्णय प्रक्रिया कशी होते.

A.समितीच्या बैठकित बहुमताने **B.** फक्त कार्यकारणी समिती निर्णय घेते

C. गावचे सरपंच घेतात **D.**सर्व सभासदांच्या समंतीने निर्णय घेतला जातो.

E. यापेक्षा वेगळे उत्तर

२६. तुमच्या वनव्यवस्थापन समितीच्या बैठकींनमध्ये निर्णय प्रक्रियेवर कोणत्या गटाचा प्रभाव जास्त असतो.

A.सरपंच व ग्रामपंचायत सदस्य **B.**गावातील वरीष्ट जाती **C.**शासकीय आधिकारी

D.महिला गट **E.**आदिवासी गट **F.** दलित गट **G.** भुमिहीन गट

२७. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती मार्फत गावातील लोकांना कोणत्या प्रकारचा वैयक्तिक व्यवसाय सुरु करता आला.?

A. पिठाची गिरणी **B.** मांडवाचे साहित्या चा व्यवसाय.

C. औषधी वनस्पती मिळाल्या आधारीत व्यवसाय. **D.** इतर.

२८. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती स्थापन झाल्यामुळे गावातील किती बेरोजगारांचे प्रमाण कमी झाले आहे काय?

A.सर्व. **B.** बहुतांशी .**C.**जवळपास आर्धे. **D.**थोडेसे .**E.** काहीही नाही.

२९. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती मार्फत गावातील लोकांना कोणत्या प्रकारचा शासकीय योजनेत रोजगार मिळाला ?

A. सामाजिक वनीकरण योजनेत काम मिळाले. **B.** रोजगार हमी योजनेत काम मिळाले.

C. वन विभागाच्या कामांनमध्ये रोजगार मिळाला. **D.** इतर.

३०. संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीमुळे तुम्हाला कोणत्या स्वरुपात फायदा झाला आहे.

A. आर्थिक उत्पन्न वाढत आहे. **B.** मुलभुत गरजा पूर्ण होत आहे.

C. सामाजिक प्रतिष्ठा व मान प्राप्त होत आहे. **D.** रोजगाार उपलब्ध होत आहे.

E. कौशल्य विकास **F.** इतर

३. आदिवासी आणि वन आधारित गरजा व उत्पन्न विषयक माहीती

१. कुटुंबातील गरजा भागविण्यासाठी तुम्ही वनातील कोणत्या उत्पादनाचा वापर सर्वाधिक करता कशासाठी करता ?
A. लाकुड -जाळण्यासाठी **B.** फळे - अन्न म्हणून
C. वन्यप्राणी - मांसाहारासाठी **D.** लाकुड- व्यापारासाठी
E. वनऔषधी - आजारावरील उपचारासाठी **F.** लाकुड - हस्तवस्तू व घरबांधणीसाठी

G. लागू नाही.

२. तुम्ही कोणत्या ऋतूमध्ये वनोत्पादन करतात ? (खालील पैकी एकावर खुण करा.)
A. पावसाळा **B.** हिवाळा **C.** उन्हाळा **D.** वर्षभर **E.** करत नाही.

३. तुमच्या कुटुंबातून वन उत्पादन गोळा करण्यासाठी कोण जाते ? (खालील पैकी एकावर खुण करा) **A.** मुले **B.** महिला **C.** पुरुष **D.**सर्व **E.**जात नाही.

४. गैाण वनउपजका (वन साहित्य/जंगली वस्तु)पासुन इतर व्यवसाय करत असल्यास कोणता व्यवसाय करतात.
A. मोहाच्या फुलापासून दारू तयार करणे.

B. बांबु पासुन टोपल्या बनविणे. **C.** लाकडाच्या वस्तु तयार करणे.
D. भगत व वैदूचा व्यवसाय करणे. **E.** विविध फळांची फुलांची विक्री करणे.
F. इतर.

५. दारू तयार करीत असल्यास कोणत्या पदार्था पासुन करतात.
A. मोहाची फुले **B.**. विविध फळांपासुन **C.** खजुरा पासून /ताडाच्या झाडापासून
D. धान्यापासून **E.**यापेक्षा वेगळे उत्तर.

६. जंगलातुन एक दिवसातून साधारण किती पाटया मोहाची फुले जमा करतात. ?
A. १ ते २ पाटया **B.** १ ते ३ पाटया **C.** १ ते ४ पाटया **D.** ४ पेक्षा जास्त पाटया

७. लिटर मोहाच्या फुलाची दारू तयार करण्यासाठी प्रती लिटर मागे किती खर्च येतो ?
A. १० ते २० रू **B.** २१ ते ४० रू **C.** ४१ ते ५० रू **D.** ५१ पेक्षा जास्त

८. मोहाची दारू तयार केल्या नंतर त्याचा वापर कशा प्रकारे केला जातो?
A. घरच्या सभासदांसाठी **B.** गावातील किरकोळ विक्रीसाठी
C. शेजारच्या गावात विकतो **D.** बाजारपेठेत विकतात **E.** इतर

९. मोहाची फुले बाजार पेठेत विकताना १ कि.लो. ला किती रूपये मिळतात ?
A.५ ते १० रू. **B.**११ ते २० रू **C.**२१ ते ३० रू **D.**३१ ते ४० रू
E.४१ ते ५० रू **F.**५१ पेक्षा जास्त

१०. मोहाची दारू विक्री नंतर १ लि. मागे किती रूपये मिळतात ?
A. १० ते २० रू **B.** २१ ते ४० रू **C.** ४१ ते ५० रू **D.** ५१ पेक्षा जास्त

११. तुमच्या वनात वृक्षतोड कोणत्या कारणाने केली जाते.(खालील पैकी एकावर खुण करा.)
A. जाळण्यासाठी लाकुड **B.** विक्रीसाठी लाकुड **C.** वस्तू बनवण्यासाठी
D. घर बनवण्यासाठी **E.** इतर उपयोग

१२. इतर वस्तु टोपल्या,लाकडी वस्तु ,इ बनवित असल्यास त्या बनविण्यासाठी किती मासिक खर्च येतो?
A. १ ते २० रू. **B.** २१ ते ३० रू **C.** ३१ ते ४० रू **D.** ४१ ते ५० रू
E. ५१ पेक्षा जास्त. **F.** खर्च येत नाही. **G.** फक्त मेहनत लागते.

१३. तयार केलेल्या टोपल्या व इ.लाकडी वस्तूंचे काय करता ? (खालील पैकी एकावर खुण करा.)
A. घरगुती वापरासाठी **B.** बाहेर गावी विकणे. **C.** व्यापा-यास विकणे
D. वन व्यवस्थापन समितीस देतो. **E.** इतर

१४. टोपल्या, इ .लाकडी वस्तु विकत असल्यास मासिक उत्पन्न किती?
A. ५० ते १०० **B.**१०१ ते १५० **C.**१५१ ते २०० **D.**२०१ते२५०
E. २५१ ते ३०० **F.** ३०० पक्षा जास्त **G.** विकत नाही.

१५. तुम्हाला घरगुती वापरासाठी आठवडयाला किती लाकुड फाटा लागतो?

A. एक मोळी **B.** दोन मोळी **C.** तीन मोळी **D.** चार मोळी **E.** चार पेक्षा जास्त
F. लागू नाही

१६. जंगलातुन काढलेल्या लाकडाचा मोठया बाजारात पेठेत विकत असल्यास, किती फायदा होतो?

A. १० ते ५० रू **B.** ५१ ते १०० रू **C.** १०१ ते १५० रू**D.** १५१ ते २०० रू

E. २०० पेक्षा जास्त

१७. जंगलातून काढलेल्या गवताचे काय करतात? (पसंतीक्रम देणे, १,२,३ अश्या चढत्या क्रमाने)
A.जनावरांसाठी चारा. **B.**विकण्यासाठी.
C.झोपडी/ छप्पर बांधण्यासाठी. **D.**जाळण्यासाठी

१८. जंगलातील गवत विकत असल्यास प्रती क्विंटलमागे किती उत्पन्न मिळते?
A. एक क्विंटल मागे१०० ते २०० **B.** एक क्विंटल मागे २०१ ते ४००
C. एक क्विंटल मागे ४०१ ते ६०० **D.** एक क्विंटल मागे ६०१ ते ८००
E. एक क्विंटल मागे ८०० पेक्षा जास्त. **F.** यापेक्षा वेगळे उत्तर.

१९. गवत, टोपल्या, इ .लाकडी वस्तू विकल्या नंतर मिळालेल्या पैश्यांचा वापर कश्या साठी केला
जातो?

A. कौटुंबिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी **B.**बचत करण्यासाठी **C.**मौजमजेसाठी
D. शेती कामासाठी **E.** परत दारु करण्यासाठी **F.**इतर

२०. तुमच्या भागातील वनांमध्ये तुम्ही वनौषधी गोळा करण्यासाठी कोणत्या मार्गाचा वापर करतात ?

A. वनव्यवस्थापन समित **B.** ग्रामपंचायत निर्णया नुसार **C.**वनसंरक्षकाच्या सल्ल्याने **D.** फॉरेस्ट गार्ड निर्णया नुसार **E.** विना परवानगीने गोळा करणे.

२१. वनातील वनौषधींचे तुम्ही उत्पन्न वाढविण्यासाठी कसा वापर करतात ?

A. स्वत:च्या परीवारात आजारी पडल्यास वापरतात. **B.** आठवडे बाजारात नेउन विकतात.
C. वैदुंना विकतात. **D.** गावातील आजारी लोकांना देतात.

२२. वनौषधी गोळा करतांना तुम्हाला वनव्यवस्थापन समितीचा कश्या प्रकारे फायदा होतो ?

A. वनौषधींबद्दल माहिती मिळते . **B.** वनौषधींच्या वापराबाबत प्रशिक्षण मिळते
C. वनऔषधी गोळा करण्याचे प्रशिक्षण मिळते.
D. समिती मार्फत वनऔषधी विकली जाउण आर्थिक फायदा होतो.
E. समिती मार्फत वनऔषधी संबधी कोणते ही काम केले जात नाही.
F. यापेक्षा वेगळे उत्तर.

२३. वन विभागाकडून किंवा व्यवस्थापन समिती मार्फत कोणते रोजगारांसाठी प्रशिक्षण घेतले आहे ?

A. मधुमक्षिका पालन **B.** पळसाच्या पानापासुन पंत्रवळी तयार करणे.
C. शिवणकाम **D.** रोपवाटीका **E.** वनऔषधी गोळा करणे.
F. शोभीवंत फुलांचा व्यवसाय
G. व्यवसायासाठी कर्ज उपलब्ध झाल्यानंतर त्या संबधी प्रशिक्षण दिले जाते.
H. इतर **I.** घेतले नाही प्रशिक्षण

२४. तुम्हाला असे वाटते का संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातून आदिवासींच्या

जंगल उत्पादनाच्या गरजा पूर्ण होतात या बाबत तुम्ही समाधानी आहात का

A.अत्याधिक समाधानी **B.** समाधानी **C.** असमाधानी **D.**असंतुष्ट **E.** पूर्णपणे असंतुष्ट

२५. तुम्हाला असे वाटते का संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातुन किती आदिवासींमध्ये आर्थिक बदल होत आहे.

A.सर्व. **B.** बहुतांशी .**C.**जवळपास आर्धे. **D.**थोडेसे .**E.** काहीही नाही.

२६. तुम्हाला असे वाटते का समितीमध्ये सभासद नसणा-यांची आर्थिक प्रगती मंद आहे.

A. पुर्णपणे सहमत. **B.** सहमत .**C.**अनिश्चित. **D.**असहमत .**E.** पूर्णपणे असहमत

२७. वनक्षेत्र अथवा रोपवनातून, फुले, सर्वप्रकारची फळे, सर्व प्रकारच्या बिया, सर्व प्रकारची पाने व गवत समिती सदस्य म्हणुन कसे प्राप्त होते.

A. बाजार भावाप्रमाणे. **B.** बाजार भावाच्या अर्ध्या किंमतीत

C. बाजार भावापेक्षा जास्त किमतीत. **D.** समिती ठरवेल त्या भावात.

E. मोफत. **F.** यापेक्षा वेगळे उत्तर.

२८. वनउत्पादन लाकुड, इमारती फाटे व इतर वनउपोज घेतांना समिती सदस्य म्हणून काय सवलत मिळते. (खालील पैकी एकावर खुण करा.)

A. विनामूल्य मिळते. **B.** बाजारभावाप्रमाणे मिळते.

C. बाजारभावाच्या ५० च्या सवलत व आग्रक्रमाणे मिळते. **D.** इतर

२९. तुम्ही संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य झाल्यानंतर शेतीतील उत्पन्न वाढले आहे याच्या संमती बाबत तुमचे मत काय

A.पूर्णपणे सहमत. **B.** सहमत .**C.**अनिश्चित. **D.**असहमत **E.** पूर्णपणे असहमत.

३०. तुम्ही संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य झाल्यानंतर कोणता शेती जोड व्यवसाय सुरु केला.

A. डेअरी उत्पादन **B.** कुक्कुट पालन **C.** मेढी पालन **D.** गव-या विकणे

E. गवत काढून विकणे **F.** पशुपालन **G.**आधुनिक शेती **H.**बांबु उत्पादन

३१. जंगल संवर्धनाच्या प्रक्रियेत संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती बद्दल तुम्ही समाधानी आहात का?

A.अत्याधिक समाधानी **B.** समाधानी **C.** अनिश्चित **D.**असमाधानी **E.** पूर्णपणे असंतुष्ट

४. सभासदांच्या कौशल्य विकासाची माहीती

१. तुम्हाला असे वाटते का संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या कार्यात पूर्ण कार्यक्षमतेने सहभाग
घेतल्याने राजकीय व प्रशासकीय नेतृत्व कौशल्य वाढीस लागली आहे.
A. पूर्णपणे सहमत **B.** सहमत **C.**अनिश्चित **D.**असहमत **E.**पूर्णपणे असहमत

२. वन व्यवस्थापनाच्या माध्यमातुन तुमच्यात कोणते प्रशासकीय कौशल्य वाढीस लागले?

A. चांगल्या प्रकारे सभेचे आयोजन करता येवू लागले.

B. बॅंकेच्या काम काजाचे व्यवस्थापन चांगल्या प्रकारे करता येवू लागले.

C. शासनाशी पत्र व्यवहार . **D.** शासकीय नियंमाचे आकलन होवू लागले.

E. दैनदिन कामाच्या नोदी घेता येवू लागल्या.

F. अहवाल लेखन करता येवु लागले. **G.** इतर

३. प्रशासकीय कौशल्य वाढविण्यासाठी समिती सदस्य म्हणुन कशी संधी मिळाली?
A. जाणिव पूर्वक पत्र व्यवहारची संधी मिळाली .

B. जाणिव पूर्वक सभांचे आयोजनची **C.** जाणिव पूर्वक बॅंकेत व्यवहारची .

D. जाणिवपूर्वक दस्ताऐवज लिहले व संभाळणची.

E. प्रयत्न केले नाही. **F.** प्रश्न लागू नाही.

४. वन व्यवस्थापन समितीच्या कार्यात सहभाग दिल्यामुळे कोणती राजकीय कौशल्ये निर्माण झाली आहेत.

A. वक्तृत्व कौशल्य वाढले.

B. लोक संघटन चांगल्या प्रकारे करता येवू लागले.

C. जनसंपर्क वाढविण्याचे कौशल्य वाढले.

D. कोणत्याही कामात कार्यकर्ते वाढवण्याचे कौशल्य निर्माण झाले.

E. सभा आयोजनाचे कौशल्य वाढले.

F. समस्यासमायोजन कौशल्य वाढीस लागले. **G.** लागू नाही **F.** इतर

५. राजकीय कौशल्य वाढविण्यासाठी तुम्ही कसा प्रयत्न केला ?
A. जाणिवपूर्वक सभाना उपस्थिती दिली. **B.** जाणिवपूर्वक लोकांमध्ये वावरलो.

C. जाणिव पूर्वक भाषणे केली. **D.** जाणिवपूर्वक योजना मध्ये उत्स्फुर्त सहभाग दिला.

E. इतर. **F.** प्रश्न लागु नाही. **G.** यापेक्षा वेगळे उत्तर

६. तुमची कार्यक्षमता वाढविणेसाठी वन व्यवस्थापन समितीतुन तुम्हाला कशी संधी मिळाली ?

A. लोकांसोबत काम करण्याची संधी मिळाली.

B. निर्णय प्रक्रियेत सहभाग घेण्याची संधी मिळाली.

C. निर्णय प्रक्रियेच्या अंमलबजावणीत संधी मिळाली.

D. स्वत:ची उपयोगीता वाढली

E. स्वत:चा स्वतंत्र व्यवसाय/उदयोग सुरु करता आला.

F. प्रयत्न केला नाही. **G.** प्रश्न लागू नाही

७. वन व्यवस्थापन समितीत काम करताना तुमच्या कामाची गती कशी वाढली ?

A. निर्णय क्षमता वाढल्याने काम पटकण होवू लागले.

B. शासकीय विभागाची भिती कमी झाल्याने कामे पटकन होवू लागली.

C. आत्मविश्वास वाढल्याने काम करताना आनंद वाटला.

D. पत्र व्यवहाराचे कौशल्य आल्याने संबधीत अधिका-यांशी संपर्क पटकन होवु लागला.

E. नियोजन कौशल्य वाढल्याने प्रत्येक कामाचे नियोजन करू लागले.

F. वनव्यवस्थापन समितीमुळे रोजगार उपलब्ध झाल्याने कामाची गती वाढली.

G. गावात सन्मान वाढल्याने कामाची गती वाढली.

H. नियोजनाची व अमलबजावणी प्रक्रिया शिकायला मिळाल्याने कामाची गती वाढली.

I. प्रश्न लागु नाही.

८. तुमचे कोणत्या बॅकेत खाते आहे?

A. महाराष्ट कृत बॅंक **B.** सहकारी बॅंक . **C.** पतसंस्था **D.** खाते नाही.

९. बॅंक व्यवहारामुळे तुमच्यात कोणते कौशल्य वाढीस लागले आहे?

A. पैश्यांच्या नियोजनाचे कौशल्य **B.** बचतीचे कौशल्य.

C. संवाद कौशल्य वाढले **D.** व्यवहार ज्ञान वाढले.

E. शासकीय कर्मचा-यांची कसे वर्तन करावे ते समजले **F.** यापेक्षा वेगळे उत्तर.

१०. तुमच्या मते संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य झाल्यानंतर ग्राम सभेमध्ये विषय मांडतांना तुमच्या मध्ये कश्याप्रकारे बदल झााला?

A. गावकल्याणाचा विषय आता आग्रहाने मांडतात.

B. गावकल्याणाचा विषय आता मांडण्याचा आता प्रयत्न करतात.

C. केवळ मान हलवून संमती दर्शवतात. **D.** चर्चेत सहभागी होत नाही.

११. तुमच्या मते संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य झाल्यानंतर ग्राम सभेच्या आयोजनात करतांना तुमच्या मध्ये कश्याप्रकारे बदल झााला ?

A. ग्रामसभेच्या आयोजनात सक्रिय सहभाग वाढला.

B. ग्रामसभा आयोजनात सहभाग देण्याच्या प्रयत्नात वाढ झाली

C. ग्रामसभा आयोजनात नुसता शारिरिक सहभाग असतो .

D. ग्रामसभा आयोजनात कोणत्याही प्रकारचा सहभाग नसतो.

१२. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य झाल्यानंतर गाव कल्याणाच्या कोणत्या कामात तुम्ही पुर्वीपेक्षा जास्त उत्स्फुर्तपणे सहभाग घेतात?

A.पाणलोट विकास **B.** तंटामुक्ती अभियान **C.**स्वच्छता अभियान

D.केवळ वनव्यवस्थापनाचे कामकाज **E.** वरील सर्व कामात उत्फूर्तपणे सहभाग वाढला.

१३. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य झाल्यानंतर तुम्ही कोणत्या संघटनेत सहभाग घेतला आहे का?

A.पाणलोट विकास समिती **B.** तंटामुक्ती समिती **C.**स्वच्छता समिती

D. वन हक्क समिती **E.** श्रमजीवी संघटना **F.** सहभाग घेतला नाही. **G.** इतर

१४. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य झाल्यानंतर सभासदाच्या सामाजिक संबधात वाढ होते याबाबत आपले मत काय ?

A. पूर्णपणे सहमत **B.** सहमत **C.**अनिश्चित **D.**असहमत **E.** पूर्णपणे असहमत.

५. लोक सहभाग संबधी माहीती

१. तुमच्या गावात संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या कामाचे नियोजन व व्यवस्थापन कोणा मार्फत केले जाते.? (खालील पैकी एकावर खुण करा.)

A. समिती अध्यक्ष **B.** वन परिक्षेत्र अधिकारी **C.** वनविभाग/कर्मचारी/अधिकारी.

D. सहा.वन परिक्षक **E.** गावकरी **F.** ग्रामपंचायत **G.** इतर

२. तुमच्या वनसंरक्षणाचे काम तुम्ही कश्या प्रकारे करतात ?

A. दिवसा पहारा देतात. **B.**रात्री पहारा देतात **C.** जमेल त्या वेळेस वनात चंकर मारतात.

D. आपल्या नियोजनात वेळेपेक्षा जास्त वेळ देता. **E.** लागू नाही **F.**इतर

३. वन संरक्षण कोण करते?

A. वैयक्तीक रित्या **B.** गटाने केले जाते. **C.** कुटुंबाने मिळून केले जाते.

D. सर्व समिती सदस्य करतात **E.** कार्य कारीणी करते. **F.** सर्व गावकरी करतात.

G. कुटुंब प्रमुख करतो. **H.** यापेक्षा वेगळे उत्तर.

४. समितीच्या बैठकीत तुमचा सहभाग खालील पैकी कसा असतो ?

A. नुसते उपस्थित राहणे **B.** बैठक बोलाविणे

C. हिशोब तपासतात **D.** कामे सुचवितातात

E. लागू नाही **F.** यापेक्षा वेगळे उत्तर

५. संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या कार्यात स्थानिक महिलांचा सहभाग किती टक्के आहे ?

A. काहीच नाही. **B.** १० ते २०% **C.** २१ते ४०%

D. ४१ ते ६०% **E.** ६१ ते ८०% **F.** ८१ ते १००%

६. संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीत निर्णय घेतांना महिलांनचा सहभाग कश्या स्वरुपात असतो. ?

A. गप्प बसतात. **B.** मान हलवून संमती दर्शवतात .

C. आपल्या मता बदद्ल महीला आग्रही असतात. **D.** निर्णयात बदल करावयासलावतात.

E. महीलांच्या शिवाय निर्णय घेतले जातात. **F.** यापेक्षा वेगळे उत्तर.

७. वन व्यवस्थापन समिती नुसार महिला बचत गटांना कशा प्रकारे काम दिले जाते?

A. वनी करणाचे . **B.** जल व मृदा संधारणाचे. **C.** प्रेरक प्रवेश कामे.

D. रोपवाटीकेचे काम. **E.** वनीकरणातील नियंत्रणाचे काम. **F.** वन वनवा प्रतिबंध कामे.

G. रोप वन संवर्धन कामे. **H.** कामे दिली जात नाही. **I.** यापेक्षा वेगळे उत्तर.

८. संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीमुळे निर्माण केलेल्या कामाचा लाभ कोणास होतो ?

A. गावातील सर्व गावकरी **B.** समिती सदस्य **C.**कार्यकारणी **D.** ग्रांमपचायत सदस्य

E. महिला सदस्य **F.**बिगर सदस्य महीला **G.**शेजारी गावतील **H.**इतर

९. समिती मार्फत लोक सहभाग वाढवण्यासाठी जनजागृती कशा प्रकारे होते?

A. मिर्टींग घेवून **B.** पथनाटय

C. घरोघरी जावून **D.** सण/यात्रा मध्ये सूचना देवून

E. ग्रामसभा घेवून **F.** होत नाही.

१०. वन व्यवस्थापन समितीत काम करतांना तूमच्यात वैयक्तिक दृष्टीकोन कोणते बदल झाले.

A. सहकार्याच्या भावना वाढीस लागल्या. **B.** वन विभागा बदद्‌ल विश्वास निर्माण झाला.

C. वनविभागा बद्‌दल गैरसमज कमी झाले. **D.** पर्यांवरणाकडे जंगलाकडे बघ्ण्याचा दृष्टीकोन बदलला

E. समस्या सोडवल्या जाउ शकतात या वर विश्वास निर्माण होउ लागला.

F. इतर काही...

११. वन व्यवस्थापन समितीच्या कामकाजात गटचर्चेचा वापर कुठल्या प्रक्रियेत करतात.

A. निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत **B.** सुक्ष्म नियोजनाच्या प्रक्रियेत

C. कामाचे वाटप करण्याच्या प्रक्रियेत **D.** जंगल उत्पादन घेण्याच्या प्रक्रियेत.

E. उत्पादन वाटून घेण्याच्या प्रक्रियेत **F.** गटसदस्यांन मधील वाट मिटवण्याच्या प्रक्रियेत

१२. सर्व साधारण सदस्यांना बॅंकेत जाण्याची संधी मिळते का?

A. होय. **B.** नाही.

१३. संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या कार्यात गावातील लोकांचा किती सहभाग असतो ?

A.सर्व **B.** बहुतांशी **C.**जवळपास अर्धे **D.**थोडेसे **E.** काहीही नाही

१४. वन विभागाच्या यातील तुमच्या समितीचे सक्रीय सहभाग म्हणून नाव आहे का ?

A. होय **B.** नाही

१५. तुमच्या वन व्यवस्थापन समितीवर कोणाचा प्रभाव जास्त आहे.?

(पसंतीक्रम देणे १,२,३ अश्या चढत्या क्रमाने)

A.ग्रामपंचायत. **B.** गावतील वरीष्ठ जाती **C**. राजकारणी

D.गावगुडाचा **E.** गावातील श्रीमंत गटाचा. **F.** महीला **G.** इतर मत

१६. वन व्यवस्थापन समितीत चे **BPL** प्रमाण किती ?

A. १ ते १० टक्के **B.** ११ ते २० टक्के **C.** २१ ते ३० टक्के

D. ३१ ते ४० टक्के **E.** ४१ ते ५० टक्के **F.** ५० टक्कया पेक्षा जास्त.

१७. भूमिहीन मजुर प्रमाण किती?

A. १ ते १० टक्के **B.** ११ ते २० टक्के **C.** २१ ते ३० टक्के

D. ३१ ते ४० टक्के **E.** ४१ ते ५० टक्के **F.** ५० टक्कया पेक्षा जास्त.

६. सामाजिक बदला विषयी माहीती

१. समिती सदस्य होण्याअगोदर घर कसे होते?

A. कच्चे घर **B.** झोपडे .**C.**पक्के घर **D.**झाप .**E.** पत्राचे. **F.** सिमेंटचे **G.** इतर.

२. समिती सदस्य झाल्यानंतर सद्यस्थितीत आता घर कसे आहे?

A. कच्चे घर **B.** झोपडे .**C.**पक्के घर **D.**झाप .**E.** पत्राचे. **F.** सिमेंटच **G.** इतर.

३. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य झाल्यामुळे पोशाख पध्दतीत बदल झाला आहे याच्या सहमता बद्दल आपले मत काय?

A. पूर्णपणे सहमत **B.** सहमत **C.**अनिश्चित **D.**असहमत **E.** पूर्णपणे असहमत

४. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य झाल्यामुळे विचाार करण्याच्या पध्दतीत बदल झाला आहे याच्या सहमता बद्दल आपले मत काय?

A. पूर्णपणे सहमत **B.** सहमत **C.**अनिश्चित **D.**असहमत **E.** पूर्णपणे असहमत

५. संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीमुळे गावात विकासात्मक बदल घडवुन आले आहेत याच्या सहमती बद्दल आपले मत काय? (खालील पैकी एकावर खुण करा.)

A. पूर्णपणे सहमत **B.** सहमत **C.**अनिश्चित **D.**असहमत **E.** पूर्णपणे असहमत

६. तुम्ही संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सदस्य झाल्यानंतर घरातील मुलांच्या शिक्षण प्रक्रिये बद्दल काय बदल झाला.

A. मुलांना शाळेत जाणीव पूर्वक पाठवायला लागलो.

B.मुलांनी शिकावे म्हणुन प्रयत्न करु लागलो.

C.शिक्षण विषयक नव्याने माहीती मिळवण्याचा प्रयत्न करु लागलो. **D.** यापेक्षा वेगळे उत्तर

७. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती सांपत्तिक स्थिती विषयक तक्ता

सदस्य होण्याआगोदर घरात असलेल्या वस्तु		सदस्य झाल्यानंतर घेतलेल्या वस्तु	
सायकल		सायकल	
मोटर सायकल जीप टॅक्टर रेडीओ टी.व्ही फिज गॅस फर्निचर बाथरुम शौचालय वैयक्तिक पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था मोबाईल		मोटर सायकल जीप टॅक्टर रेडीओ टी.व्ही फिज गॅस फर्निचर बाथरुम शौचालय वैयक्तिक पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था मोबाईल	

८. संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती गावातील पायाभूत सुविधा स्थिती दर्शक तक्ता

संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती होण्याआगोदर गावात असणा-या मुलभूत सुविधा		संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती झाल्यानंतर गावात असणा-या मुलभूत सुविधा	
वीज उपलब्धता पिण्याच्या पाण्याची टाकी शेतीला लागणा-या पाण्याची व्यवस्था आधुनिक शेती आधुनिक मासेमारी रस्ते सार्वजनिक फोन लघुउघोग सार्वजनिक शौचालय सार्वजनिक वाचनालय व ग्रंथालय		वीज उपलब्धता पिण्याच्या पाण्याची टाकी शेतीला लागणा-या पाण्याची व्यवस्था आधुनिक शेती आधुनिक मासेमारी रस्ते सार्वजनिक फोन लघुउघोग सार्वजनिक शौचालय सार्वजनिक वाचनालय व ग्रंथालय	

७. विशिष्ट माहीती

१. वन व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून मिळणा-या जंगल आधारीत गरजा व जंगल उत्पन्नाबाबत माहिती ?

फळाचे/ वन औषधे नाव	स्वत: वापर	विकणे	इतर	प्रती महिना उत्पन्न	वार्षीक उत्पन्न

२. संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या मार्फत केलेल्या कामाचे व फायदयाचे संदर्भात कोष्टक

३.संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या माध्यमातुन कामात सहभाग कसा देता ?

महिना/वर्ष	कामाचे स्वरुप	एकूण सभासद संख्या	सहभागी सभासद	मिळालेला रोज दिवस/ रोज	गावास झालेले सामाजिक फायदे	वैयक्तिक आर्थिक फायदा	पर्यावरणीय फायदा

उत्स्फूर्त सहभाग		सहभाग	
स्वत:हून वन गुन्हयाच्यां संदर्भात काम करणे.		फक्त सभांना उपस्थिती देणे.	

वन गुन्हंयाची वैयक्तिक नोंद घेणे.		दिलेली जबाबदारी फक्त पार पाडणे.	
रात्रीच्या वेळेस अतिरीक्ती पहारा देणे.		वेळ असेल तेव्हाच काम करणे.	
वन गुन्ह्यांच्या सदर्भात जोखीम पत्कारुन वन अधिका-यांना माहिती कळविणे.		जमल्यास अधिका-यांना मदत करणे	
कुटुंबासह अतिरीक्त पहारा देणे.			
उत्स्फूर्त पणे कार्यक्रमाचे आयोजन करणे			
कार्यक्रमात उत्फूर्तपणे आर्थिक मदत करणे.			
सभामध्ये उत्स्फूर्तपपणे भाषण करणे.			
अतिरीक्त वेळेत काम करणे.			
इतर			
लागू नाही.			

उत्तर दात्याची सही / अंगठा -------------